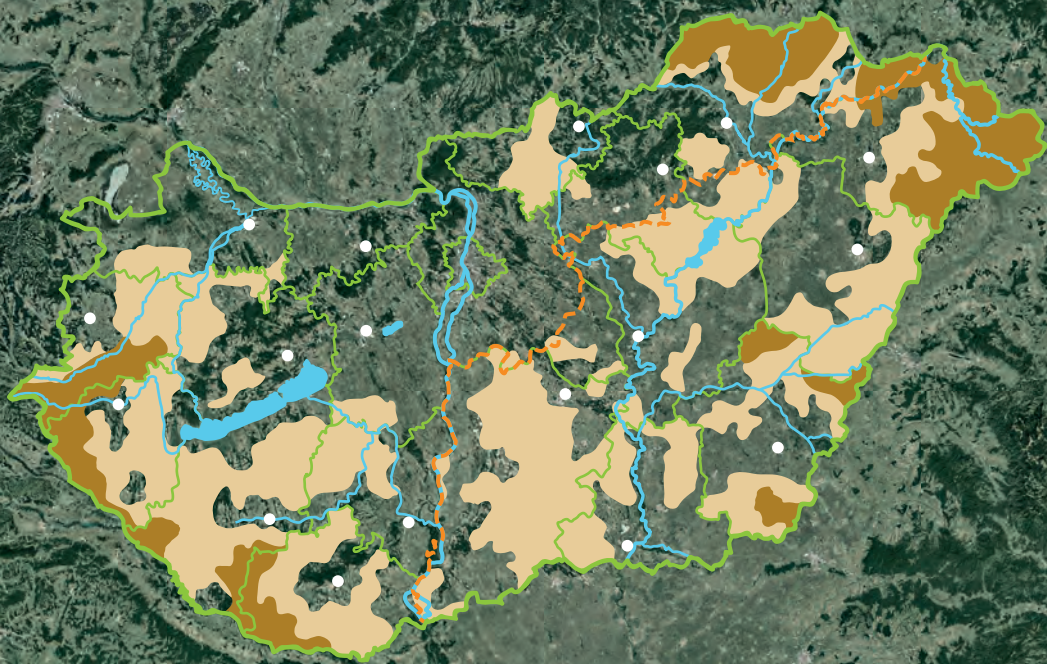

Falu-
város-
periféria:

határon
innen
és túl

Falu - város - periféria: határon innen és túl

Süli-Zakar István professzor emlékére

Falu - város - periféria: határon innen és túl

Süli-Zakar István professzor emlékére

Szerkesztette: Pénzes János

„AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA ÚNKP-17-4 KÓDSZÁMÚ
ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT”

Debrecen, 2018

Szerkesztette:
Pénzes János

Lektorálta:
Dr. habil. Kozma Gábor

A technikai szerkesztésben közreműködött:

Virágos Erzsébet

Czuczor Krisztina

Deák Attila

Jász Erzsébet

Kóti Tibor

Németh Gábor

Dr. Pásztor István Zoltán

Szilágyiné dr. Czimre Klára

A borítóterv Süli-Zakar Szabolcs munkája

A kötetben szereplő tanulmányok a szerzők saját véleményét tükrözik.

ISBN 978-615-5212-60-4

Kiadta a DIDAKT Kft., Debrecen
Felelős kiadó: a DIDAKT Kft. ügyvezetője
Nyomdai munkák: Center-Print Kft., Debrecen

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.....	7
<i> TÉRSZERKEZET ÉS TERÜLETI FOLYAMATOK.....</i>	9
Nemes Nagy József: Analógiák a területi kutatásban, a territorialitás.....	10
Tóth Géza: A térszerkezet átfogó vizsgálata az elérhetőség figyelembevételével	20
Bujdosó Zoltán: A jelenkori urbanizáció területi aspektusai	26
Molnár Ernő – Dézsi Gyula – Lengyel István Máté: Debrecen gazdasága a hazai nagyvárosok mezőnyében	31
Kristóf Andrea – Kókai Sándor: Agglomerálódás a Borsodi Iparvidéken egykor és ma.....	40
Hanusz Árpád – Drotár Nikolett: A Zempléni-hegység társadalmi, gazdasági fejlődésének anomáliái.....	52
<i> SZOCIÁLGEOGRAFIA A TÁRSADALOM KUTATÁSÁBAN.....</i>	61
Dövényi Zoltán: Párhuzamos életrajzok. Hans BOBEK - MENDÖL Tibor – Wolfgang HARTKE Vázlatos pályaképek	62
Csüllög Gábor: Magyarország regionális téregységeinek anyanyelvi jellemzői 1910-ben.....	72
Fodor Gyula – Berghauer Sándor – Tóth Attila: Kárpátalja vallási szerkezete 1915-ben a görögkatolikus egyházmegyei sematizmus alapján	80
Bajmócy Péter – Ilcsikné Makra Zsófia: Periféria, határmentiség, etnicitás. A Zselic és a Lippai-dombság községeinek népességföldrajzi folyamatai 1910-2011 között	89
Nagné Molnár Melinda: Határkérdés az etnicitás-kutatásokban	100
Jász Erzsébet – Kóti Tibor – Pásztor István Zoltán: A romák társadalmi integrációjának kulcsterületei a Baktalórántházai járás példáján	108
Pénzes János – Pálóczi Ágnes – Koszta Jennifer: A cigányság szociálgeográfiai vizsgálatának településen belüli lehetőségei – esettanulmányokon keresztül	116
Szedei Gábor: Jelen állapot és jövőkép az Érmellék magyar oldalán – gondolatok egy közösségi feltárás eredményeiről	126
<i> A POLITIKAI FÖLDRAJZ KÉRDÉSEI.....</i>	137
Mező Ferenc: Közép-Európa, mint Európa megmentője	138
Pap Norbert: A Balkán változó politikai keretei, a határok rendszere.....	151
Kovács, Zoltán – Vida, György: Malapportionment and gerrymandering in POST- SOCIALISM: The Hungarian context	161
Gulyás László: Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 5. A Magyar Állam és az Északkelet-Felvidékért (Kárpátalja) zajló geopolitikai játszma 1918-1919	167
Szilágyi Ferenc: Közigazgatás-történeti körzetek a Partium északi részén.....	176
Hajdú Zoltán: Egy politikai földrajz iránt érdeklődő kassai munkás útja a gyárból a tobzódó hatalomgyakorlásra át az akasztófaig	185

HATÁRMENTISÉG ÉS HATÁRON ÁTNYÚLÓ KAPCSOLATOK.....	193
Horga, Ioan: István Süli-Zakar's role in developing a border studies school in Oradea/Nagyvárad	194
Pál Ágnes: Határok, határ-mentiségek, Eurorégiók kutatójáról.....	205
Polgár, István: A general overview of the Migration and the Integration process in the European Union	210
Mészáros, Edina Lilla: Future trends in migration and border security in the EU: the implementation of 4 prospective scenarios	218
Pénzes János – Deák Attila – Hegedűs László Dávid: Periférikusság és határmentiség Magyarországon.....	227
Țoca, Constantin-Vasile – Șoproni, Luminița: Cross-border communication at the Romanian-Hungarian border	236
Ambrus L. Attila: A Bihar-Hajdú-Bihar Eurorégió földrajzi bemutatása, határokon innen és túl.....	246
Csordás László: Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék határmenti területeinek turizmusa egy kérdőíves felmérés tükrében.....	253
 AZ ALFÖLD A RENDSZERVÁLTÁS ELŐTT ÉS UTÁN.....	261
Csatári Bálint: Rendszerváltoztatás Kelet-Közép-Európa vidékein és egy alföldi faluban, többféle nézőpontból.....	262
Baranyi Béla: Rendszerváltás – Mezőgazdaság – Alföld.....	276
Forray R. Katalin: Egy mezővárosról.....	285
Kormány Gyula: Településhálózat a Bereg-Szatmári térségben a XIX. századtól a jelenkorig	290
Balcsók István – Szarvák Tibor: Külterületek Jász-Nagykun-Szolnok megyében – egy tanyafelmérés tapasztalatai.....	301
Gál, András – †Matyasovszky, István – Makra, László – Csépe, Zoltán – Tusnády, Gábor: Day-to-day variations of ragweed pollen counts in Szeged, Hungary as a function of meteorological elements	311
 A TERÜLETFEJLESZTÉS KIHÍVÁSAI ÉS ESZKÖZEI.....	319
Patkós, Csaba: LEADER LAGs in East and the West.....	320
Kozma Gábor – Monyók Bence – Rácz Tibor: A sportrendezvények és a társadalom közötti kapcsolat vizsgálati lehetőségei	329
Teperics Károly – Czimre Klára: A magyar felsőoktatási intézmények és a K+F tevékenység területi jellemzői.....	337
Dorogi Zoltán– Radics Zsolt: Kapcsolódás a start-up lázhoz – Start-up-ok ösztönzése az Észak-alföldi régióban	346
Remenyik Bulcsú – Dávid Lóránt: Dohányzás és turizmus: a dohány mint a tematikus utak alapterméke	354
Kovács Tibor: Kultúra-alapú városfejlesztés – példa a Nagykunságból	362
Abonyiné Palotás Jolán: Gondolatok az élelmiszergazdaságunk fejlesztéséről, az infrastruktúra és a logisztika szerepéről	369

Előszó

Különleges kötetet böngész tisztelt Olvasó, amelynek egyediségét nem a társadalomföldrajz sokszínűsége, nem a témák változatos palettája, sem pedig a szerzők szerteágazó köre adja. Azért unikális ez a mű, mert sajátos indíttatásból készült egy olyan közösség közreműködésével, akik egymást talán nem is ismerik. De mind a szerzők, mind a témák közös metszetében ott áll az, aki meghatározó génusz volt mindenki életében, mindegyik részdiszciplínában. Süli-Zakar István professzor elképesztő munkabíráásával, rendkívüli olvasottságával, lenyűgöző kapcsolatteremtő képességével és mindezek mögött a világ megismerésének szakadatlan törekvésével nyomot hagyott mindenki életében, akivel csak találkozott. Kutatói-oktatói tapasztalatai, elemzői éleslátása, interdiszciplináris műveltsége, inspiráló gondolatai, kedélyes jókedve és baráti nyitottsága (nem utolsó sorban főnöki noszogatásai) sokakkal szeretettette meg a földrajzot és gerjesztette fel a kíváncsiságot a társadalmi-gazdasági folyamatok megismerése, megértése iránt. A feladatok mellett bőséggel kínált lehetőséget, odafigyelést, szeretetet is, amelynek fájó hiánya betöltetlen úrként maradt hátra távozásával. Ezzel a szerény kötettel igyekszünk adózni az Ő emlékének, amelynek sokszínűsége demonstrálja mindazokat a szakterületeket, amelyekben a munkássága során megkerülhetetlen életművet hagyott hátra. Ha lehetőségünk lett volna minden olyan szerzőt (pályatársait, barátait és tanítványait – határon innen és túl) felkérni, akik számára kedvesek és fontosak voltak, akikről tisztelettel beszélt, és akik munkáit számon tartotta, egy kötetsorozat kiadása is kevés lett volna. A kötetbe így is 41 tanulmány került, amely 65 szerző tollából született. Ez önmagában is jelzi, hogy Tanár Úr életműve, emléke nem merül feledésbe. A hazai tudomány és a debreceni földrajzi iskola is meghatározó génuszát veszítette el, barátai, munkatársai, tisztelői és tanítványai igyekeznek „örizni és tovább vinni a lángot”.

A szerkesztő

Térszerkezet és területi folyamatok

Analógiák a területi kutatásban, a territorialitás

A létszférák, a természeti és társadalmi jelenségek viszonya szerteágazó tudományelméleti vita tárgya. (A geográfián belül a földrajzi determinizmus vagy annak „puha” változata, a possibilizmus a jól ismert példa erre – *Probáld F. 2016.*) A duális elrendezéseket tartalmazó problémakörökben mindig világosan körvonalazódik a szétválasztást, a különbségeket hangsúlyozó és ezzel szemben az alapvető azonosságokat kiemelő irányzat és kutatói szemlélet s természetesen a kölcsönkapcsolatokra rámutató átmeneti álláspont.

A geográfia – a tudományos produktumok alapkaraktere alapján s különösképp a legújabb időkben – egyértelműen duális, természetföldrajzi és társadalomföldrajzi tartalommal rendelkező tudományág. Egységes földrajzról, megengedően legfeljebb a közismereti tartalom és a közoktatási funkció tekintetében beszélhetünk. A környezeti kérdéskör felértékelődése ugyan újabb elvi lehetőséget hozott az egységes földrajz újjáéledésére – ahogy ezt Probáld fent hivatkozott tanulmánya is jelzi –, de a tudományos és gyakorlati tények tükrében ez az esély elillanni látszik. A természetföldrajz a *földtudományok* tág csoportjában helyezhető el, míg a társadalomföldrajz esetében tartalmasabb jegy a társadalmi *térttudományi* karakter. Mindebből az is következik, hogy a két terület tudományközi kapcsolódásai meghatározóan természettudományiak illetve társadalomtudományiak. Ahhoz, hogy a társadalomkutatási hangsúlyon, a társadalomtudományi kapcsolódási pontokon túl, újabb szellemi ösztönzésekre leljen, a társadalomföldrajzosnak, a földrajzos gyökerű regionalistának sem haszontalan kilépnie a geográfia térrenumából egy tágabb tudományági körbe. Ennek egyik útja, sok más diszciplínához hasonlóan a más tudományterületekről vett közelítések, fogalmak, módszerek megismerése és felhasználása a területi folyamatok vizsgálatában.

E rövid írásban hangsúllyal a területi kutatásban is jelenlévő, a természettudományi és a társadalomkutatási közelítést összekapcsoló *analóg* közelítések és módszerek csokrára tekintek rá, majd egy, leginkább a politikai földrajzhoz, geopolitikához köthető, bár azon messze túlnyúló jelentésekkel

¹ DSc, egyetemi tanár, ELTE TTK, Regionális Tudományi Tanszék, nemesnagy@t-online.hu

rendelkező, a hazai területi kutatási szakirodalomban azonban alig szereplő fogalom – kiemelését ez is indokolja –, a *territorialitás* értelmezéséhez fordulok.

Ez a fogalom több szálon közvetlenül vezet el Süli-Zakar István munkásságához is. Süli-Zakar István területi kutatói életművét tekintve abba a népes, többgenerációs hazai szakmai csoportba tartozik, amely tág léptékben vette elemzés alá a területi folyamatokat, a hazai települési, a kistáji körtől a határokat átlépő makroregionális egységekig. Ennek a kutatói szemléletnek a legfőbb elemei a társadalmi-gazdasági reálfolyamatok és a társadalomirányítás (ezen belül hangsúlyozottan a területfejlesztési politika) problémaköreit összegző munkájában is megjelennek (Süli-Zakar I. (szerk.) 2010).

Az analóg közelítések fő csoportjai

A társadalom területi kutatásában felbukkanó tudományközi analógiák több szempont mentén rendezhetők el, csoportosíthatók.

Ilyen csoportosítás lehet az elsődlegesen a *legátfogóbb, elméleti súlyú fogalmak* értelmezésekor megjelenő tudományközi átvételek, illetve a döntően *módszertani tartalmú, elemzési eszközként* előkerülő analógiák kettőssége.

A más tudományágakra való kitekintés *minden alapvető térkategória* esetében gyümölcsöző. Az ilyen vizsgálatok éppúgy felszínre hozzák a különböző tudományágak közös vagy egymáshoz nagyon közeli értelmezéseit, mint a tudományági tartalmi sajátosságokat. Utóbbiak aztán kifejezett utat nyitnak az analóg értelmezésekhez, módszerekhez is. A modern időkben látványos karriert befutó fogalmak közül a *régió, a térszerkezet, a határ, a centrum-periféria duál* vagy épp a *hálózat* fogalmát mindenképp ebbe a csoportba sorolhatjuk (Pénzes J. 2014; Szabó P. 2015; Nemes Nagy J. 2017a).

Itt érdemes talán megjegyezni: nem tekintem analóg közelítésnek a filozófia vagy a matematika eredményeinek, „modelljeinek” felhasználását a területi kutatásban, ezek a tudomány egészét átfogó szemléleti és „nyelvi” keretet jelentik. Itt említem még meg, hogy a meghatározóan matematikai-statisztikai alapú, nem analóg jellegű eszköztár egyik viszonylag új és a térelemzésben messzire érő lehetőségeket és korlátokat hozó fogalom és eszköztár, a *területi autokorreláció* egyike azon kevés eszközöknek, ami kifejezetten a társadalmi térkutatáson belüli súlyponttal rendelkezik s nem más tudományterületről átvett.

Nem haszontalan az analóg közelítések elrendezése a főbb tudományterületek, tudományágak szerint sem. Ide tartoznak a *társadalomtudományokon belüli* átvételek (mind fogalmi, mind módszertani hangsúllyal), mint a legtermészetesebb „segédeszközei” a területi kutatónak. A nagy tradíciójú társadalomtudományok (elsősorban a történelemtudomány, a szociológia, a közgazdaságtan) eredményeinek felhasználása magától értetődően van jelen a térbeli, területi dimenziót hangsúlyozó vizsgálatokban is. Természetesen e tudományágak nemcsak a területi közelítés beemelésével kapcsolódnak össze, amit számos érdekes irányzat léte is megvilágít, hogy ezek közül csak egyet említsek, ilyen például az ún. gazdaságdemográfia, a gazdasági szereplők életútjának a demográfia alapfogalmait használó értelmezése – lásd pl. Kurtán L. 2006. A társadalomtudományon belüli összekapcsolódástól nem áll távol az inkább *műszaki tartalmú* analóg átvételek csoportja például az építész-urbanisztika vagy a legszűkebb műszaki tudományterület (lásd: gépek) közelítéseiből.

E kapcsolatokban a kulcsmomentum annak firtatása, hogy a társadalmi *téri szempont* miként módosítja, egészíti ki a jellemzően térmentes társadalommagyarázatokat.

A „nagy ugrás” az analógiák terén azonban jellemzően nem az előző relációkban, hanem a *természettudományok* (mindenekelőtt a fizika és a biológia) fogalmainak, szemléletének és módszertanának a társadalmi (esetünkben *társadalmi térbeli és térbeni*) jelenségek, folyamatok értelmezése, elemzése kapcsán jelenik meg.

A kezdetekben egyértelműen a természettudományokhoz kötődő analóg modellek közül a hosszú tudománytörténeti múltra visszatekintő *szociálfizikai modellek* mindmáig tartják kiemelt szerepüket a hazai területi kutatásban is (Tagai G. 2011).

Ma is mindennapos a *súlypontok*, a *gravitációs* térlehatárolás, a *potenciál-magvú* térgeneralizálás felbukkanása a területi elemzésekben, sok példával a térkapcsolatok, a térbeli áramlások, az elérhetőség kutatásában (Tóth G. 2013), kiegészülve néhány újabb analóg modellel – ezek közé tartozik például az ún. *rugó-tömb modell* (Balla G. 2014, Máté G. et al. 2011). Ezek a hazai területi kutatás korai (ötven évvel ezelőtti, az ún. kvantitatív forradalom virágkorában született, azidőtájt a térelemzési szemléletnek és módszertannak idehaza is új utat nyitó) alapmunkája, Bene és Tekse történeti népségszociológiai kötete óta idehaza is visszatérő eszközök (Bene L.–Tekse K. 1966). E módszerek, modellek a térelemzési módszertan összegző munkáiból a

nemzetközi és hazai szakirodalomból már közismertek, használatukhoz megteremtődött a modern számítástechnikai eszközrendszer is.

Szinte már önálló vonulatként ide sorolható a *komplex rendszerek* kutatása kapcsán megjelenő, – sok esetben nem is a fizikából, hanem más területről elinduló – modell sorozat, a *fraktálok*, a *káosz* és a *hálózat* fogalmához és elemzési eszközrendszeréhez kötődően. E vonulat könyvtáryi irodalmából, a 90-es években nagy szellemi, szemléleti újdonságot hozó, de mára háttérbe szorult fraktálkutatásból *Batty és Longly* (1994), kifejezett társadalomkutató si (településtudományi) munkáját érdemes felidézni.

Ezekben az analógiákban a legfontosabb dilemma az, hogy a *természeti jelenségek értelmezésére, vizsgálatára kidolgozott s onnan átvett fogalmak, eszközök használatának miben, miként állít korlátot, ha kifejezetten társadalmi tartalmú jelenségek kutatásába emeljük be őket?* Hogy erre a „legegyszerűbb” példát azonnal ide hozzam: a tömeggel és a távolsággal operáló klasszikus fizikai modellek miként funkcionálnak a társadalmi térben, ahol láthatóan a hatalom és az érdek (s más hasonló átfogó társadalmi determinációk) uralják a folyamatokat?

E módszerek, közelítések a területi vizsgálatokban – épp az említett, kifejezett társadalmi hatóerők következtében – a legkisebb kockázatot a jellemzően generalizáló, *nagyterületi* elemzésekben hordozzák. Európa gazdasági-társadalmi tagozódásának elemzése és térképezése például – minden módszertani részprobléma közepette is – az analóg módszereket használva alkalmas a térbeli megosztottság markáns, szemléletalkító tartalmait felszínre hozni (legfrissebb példaként lásd: *Egri Z.–Kőszegi I. R. 2018*). Ezzel szemben például a gravitációs modelleket használó közelítések a városi vonzáskörzetek kijelölésekor vagy épp a szubnacionális területegységek rendszerének irányítási tartalmú átalakításakor (lásd pl. a hazai „új” járási rendszer létrehozását), már tömegesen ütközik a hatalmi és érdekszempontokkal (*Barancsik Á. et al. 2013*). A végeredmény sokszor inkább ezeket a beavatkozásokat tükrözi, mint a gravitációs modell szolgáltatta „tudományos” lehatárolás iránymutatásait.

Az analógiákat keresőknek e szociálfizikai modellek kapcsán kiemelt dilemma feloldásához a biológiából, az élővilág működéséből átvehető tapasztalatok, tudományos eljárások mentőövet dobnak, az alapkonfliktust azonban nem oldják fel.

Tulajdonképp semmi meglepő nincs abban, ha a természet fizikai törvényei, az ösztönös vagy a tudatos cselekvés hasonló térbeli konfigurációkat hoznak létre. Épp ennek következtében az élő természettudományok, az élettudomány – mindenek előtt

az ökológia – kínálta analóg modellek a területi kutatásban leggyakrabban *a forma, az alak, alakzat, a konfiguráció és a funkció* összefüggéseinek feltárásához adnak segítséget. Más társadalomtudományi területek (leginkább a szociológia) közvetítésével ebből a körből kerültek át a szűkebben vett területi kutatás eszközei közé a *települési szegregáció* mechanizmusait empirikus alapon vizsgáló kutatások, a *humánökológia* meghatározó vonulatai. Ebbe a körbe tartozik az innovációk *térbeli terjedési* típusainak kimutatása (köztük a legátfogóbb az ún. *járványszerű terjedés*), a pontalakzatok térbeli konfigurációjának tesztelésére alkalmas *legközelebbi szomszéd analízis*, de ide sorolhatjuk a városi térszerveződés fenntarthatósági szempontú kritikájának eszközeként megjelent ún. *daganat-modellt* is (Leidinger D. 2016).

Míg a szociálfizikai modellek esetében az alkalmazásba vétel a makroszintű, nagytérési elemzésekben tűnik a kevésbé kockázatosnak, ez az analóg modelcsoport komolyabban vehető eredményeket, összefüggéseket sokkal inkább a *mikroterekben és lokális, települési* méreteken ad.

Zárva a fenti rövid áttekintést, egy aktuális tudományelméleti vitapontot nem tudok magamban tartani. Az itt több helyütt is említett analógia-korlátok valóságok, de a velük szemben megfogalmazódó kritikus, az empirikus, mennyiségi elemzéseket lényegében ignoráló vélemények nem alapozhatók meg általános, elvi érvekkel, sokkal inkább a nem rendeltetésszerű (elméleti megalapozás nélküli, alkalmatlan léptékben végzett, bizonytalan indikátorokat használó, a modell-jelleget „valóságos” helyzetként interpretáló) alkalmazások szülhetnek jogos elutasítást.

A territorialitás

Látszólag nagy ugrást téve írásunk gondolatmenetében, tekintsünk ki röviden egy újabb fogalom értelmezésére. Itt korábban nem említett tartalmak, új (tér)szempontok kerülnek előtérbe, de amint látni fogjuk az analóg modellek kapcsán leírtak számos momentuma is felbukkan.

A *territorialitás* fogalmában (aminek egyszavas „magyarra” fordítása – pl. területiségre – bizonyos értelemben elszegényítő, másrészt kiterjesztő jelentést hordoz) egyaránt fellelhető az *ember, mint biológiai lény s mint társadalmi szereplő* meghatározottsága.

A tér, térbeliség általános jelentésétől a terület, territorialitás fogalmáig jellemzően a *le(el)határolt térrészekre* szűkítéssel jutunk el (Delaney, D. 2009; Arts, B. et al. (eds.) 2009).

A természettudományok közül a társadalomkutatók számára analógiát felkínáló elsődleges tudományág az állatok viselkedéstudománya, az *etológia*. Itt a fogalom *a társas viselkedési formái, a területhasználat részeként* jelenik meg (Csányi V. 1994, pp. 314-317.). Az etológia számos, többé-kevésbé lehatárolt, a társadalmi relációkban – még ha eltérő, esetenként eltorzult tartalmakkal, célokkal is – éppúgy meglévő téregységet mutatott ki, így az analógiák keresése természetes. Az etológiában nevesített téregységek közé tartozik az élettér, a lakókörzet, központi lakóterület (fészek, búvóhely). „Az a terület, amelyet egy egyed vagy egy csoport *kizárólagosan* használ és agresszív viselkedéssel *védelmesz* a fajtársaival vagy azok csoportjával szemben, esetleg megjelöl, a *territórium*. A territórium azonos vagy kisebb méretű is lehet a lakókörzetnél.” (Csányi V. 1994, 314. p.). A territórium lehatárolásához területjelzések tartoznak: a madaraknál hangjelek, az emlős ragadozóknál szagjelek. Az ilyen téregységeket kialakító állatok adják a *territoriális viselkedésű fajok csoportját*. A territórium nem mereven rögzített méretű, a táplálékban gazdag időszakban, a bőségben kisebb, ínséges időkben nagyobb. A territórium kijelölése jellemzően a csoporthierarchia csúcsán lévő egyedek „feladata”, a védelem azonban csoportszintű funkció. A nem erősen helyhez kötött, vándorló fajok esetében – s ez jellemezte az emberiség korai, „nomád” történetét is – a territórium együtt mozog a vándorló csoporttal.

A territorialitás fogalom a társadalomtudományok közül hagyományosan és leggyakrabban a *politikatudományban* és az *állam- és jogtudományban* fordul elő (a területiség elvének ellenpárja itt gyakran a nemzetiség). Ehhez kötődően jut át a politikai földrajzba, mind jelentését, mind léptékeit tekintve – általánosabb térelméleti és módszertani tartalmakat hordozva – a *társadalmi térfelosztás, a határok problémaköréhez* kapcsolódik legszorosabban (Böröcz J. 2002; Nemes Nagy J. 2009; Süli-Zakar I. 2014).

„Terület nélküli állam” sohasem létezett, legfeljebb bizonytalan határú. Az államiság modern fogalma kihagyhatatlan elvként tartalmazza a területiséget (a „felségterületet”). Ez a momentum azonban napjainkban – Európában kifejezetten – (Pete M. 2017, pp. 30-39.), túllépve az ún. vesztfáliai rendszer nemzetállami keretein, az integrációs méretre tárgult térben erősen megkérdőjelezi az állami territorialitás kizárólagosságát, „fölé” és „alá” új szinteket teremtve (utóbbihoz kapcsolódik a

„régiók Európája” gondolat is). Ebbe a változásba tartozik a határon átnyúló kapcsolatok, új téregységek (a Süli-Zakar István által is nagy empátiával és reményekkel kutatott „eurorégiók”) egyre markánsabb, bár ma még inkább csak fejlesztéspolitikai funkciójú s az államok jóval tágabb szerepével sehol sem konkuráló szerepe is.

Az államfogalomhoz kötődésen túl a territorialitás önállóan viszonylag ritkán bukkan fel a területi kutatásban, inkább a fenti, hozzá kapcsolódó tématerületek háttértartalmaként van szerepe. Mielőtt e fogalmak mentén feloldódó territorialitás-fogalom további részleteire kitérnék, itt utalok a korábbiakban már szóba került természet- és társadalomföldrajzi tartalmak kettősségére, a geográfiában és a politikatörténetben gyakran idealizált *természetes (ország)határok* fogalma kapcsán. Ez a fogalom egyértelműen *társadalmi konstrukció, erős megosztó tartalommal*, amit azonban nem önmagában a hegyek vagy a nagyobb folyók természetes akadályjellege hoz létre, hanem az a reláció, ha folyók vagy a hegyek két oldalán élőkben erősen rögzült a *mi és ők* mentális kettősség (Eder, K. 2006). Ha ez az erős szembeállító tartalom lazul (még az esetleges etnikai különbségek fennmaradása esetében is), akkor a magashegység vagy a nagy folyó visszakerül a táji érték, vonzerő összekötő, közösen használható, élvezhető szerepébe (ahogy ezt az alpi térség mai térkapcsolatai példázzák). Mindez nem jelenti azt, hogy a természeti tényezők szerepe teljesen figyelmen kívül hagyható lenne. Az egykori gyarmati világ nagy egységei helyébe került, durva geometrikus módszerekkel, külső hatalmi csoportok és érdekek által vezérelten lehatárolt új államok esetében is kettős a gond, s hordoz tragikus következményekkel járó feszültségeket is: itt ugyanis nemcsak a természeti, de a társadalmi (kulturális, etnikai, vallási, történelmi, településhálózati) térszerveződés elemei is durván megszakítottá váltak.

A legutóbbi évtizedek tudományos és társadalomirányítási, politikai gondolkodásában *a lehatárolt téregységekhez kötődő tértartalmak* súlyát, fontosságát tekintve egyaránt és egyidejűleg megtalálhatjuk a háttérbe szorulás és a felértékelődés momentumait.

Elsőként az államfogalomhoz kapcsolódó territorialitás kérdéskörére visszaautalva érdemes felidézni azt, hogy az államok alakulásának, egyesülésekkel és szétválásokkal lényegében állandó mozgásban lévő folyamata a 19. század elejétől napjainkig az elismert önálló állami entitású egységek számában egy markáns U alakú trendet rajzol fel (Lake, D. A.–O’Mahony, A. 2004). Ebben a 19. század második felének és a 20. század első negyedének nagy birodalomformáló, egyesítő

történeteivel szemben (német és olasz egység, a francia és brit gyarmatbirodalom, Szovjetunió) a 20. század második felétől kezdődően a szétválás, az önállósodás, új államok, („új territorialitások”) létrejötte a domináns irányzat (az egyik legutóbbi példa erre európai: Koszovó).

Egy más tartalmú folyamatra utalva ide vehető a tág társadalomkutatás 20. század végi *modern „térfordulata”*, ami lényegében a téri szempont tudományos fókuszba kerülését jelenti. A társadalomtudósok újra felfedezték a teret! Itt azonban jellemzően nem a hagyományos politikai földrajzi vagy igazgatási téregységek („territóriumok”) kerülnek a vizsgálatok középpontjába, hanem a társadalom minden szféráját átszövő térbeliség sajátos megjelenései. A vizsgálati léptéket tekintve jellemzően a mikro (személyes, kiscsoportos) és a lokális (települési) viszonylatok állnak a középpontban. Korai példaként itt érdemes felidézni a társadalmi távolságtartás, a proxemika szemléletét bemutató, egykoron nagy népszerűsége szert tett munkaként Hall magyarul is több kiadást megélt kis kötetét (*Hall, E. T. 1987*). Mindez azzal is jár, hogy ez a fordulat látványosan szembe is megy a hagyományos „területi” kutatási, elemzési irányzatokkal (pl. a területi statisztikával vagy akár a tradicionális történeti földrajzzal), más kutatási nyelvet és módszertant kínálva (*Günzel, S. (ed.) 2010*).

Míg a fenti változás jellemzően a tudományon belüli mozgás példája, a territorialitást (de nem a térbeliséget!) a társadalmi folyamatokban legerőteljesebben a *globalizálódás* helyezte új megvilágításba azzal, hogy a nemzetközi kapcsolatrendszerben a korábban szinte kizárólagos szerepű és hatókörű, territoriális meghatározottságú politikai földrajzi szereplők, az államok mellé a tulajdonosi és lokalizációs szempontból egyaránt multinacionális nagyvállalatok hálózatos rendszere lépett. Ebben a körben a territorialitástól elválaszthatatlan lehatároltság, általában a határok kérdésköre háttérbe szorul, legfeljebb viszonylag könnyen legyőzhető fékként jelenik meg, miközben a téri meghatározottságok közül szinte mindegyik kimutatható, leglátványosabban talán a centrum-periféria reláció, külső és belső térbeli jelentésében egyaránt.

A háttérbe szorulást hozó momentumokkal szemben az elválasztott területrészekre osztottság a társadalomban – részben eltérő funkciókkal – azonban minden léptékben tartósan jelen van. Ahol erre lehetőség és szükség van, ott az „én asztalom”, az „én szobám”, az „én házam”, a „mi városunk” elhatároltság – hol markáns, hol csak jelzésértékű határokkal, személyiség-, funkció- és kultúrafüggetlenség

formában és erősségben – a mikro és lokális terek jellegzetes társadalmi „territorialitása”.

A területi kutatásokba a politikai földrajzi tematika mellett az irányítási tartalmú térfelosztásnak az országos szint alatti téregységeket létrehozó szintjei és entitásai (közigazgatási térfelosztás, önkormányzatok) hozzák be elsősorban a lehatárolt egységeket. Ezeken a szinteken bizonytalanságokkal teli a lehatárolás mikéntje: *a lehatárolás mindig tökéletlen* itt is, kizárólag „tudományos” érvekkel és módszerekkel nem tökéletesíthető. Ezt igazolja e térfelosztások szinte folyamatos változása, valamint az, hogy a reálszerveződés, a mindennapi lakossági térpályák a belső határokat számtalan dimenzióban átlépik. Természetesen jól ismert ellenpéldák is találhatók, ahol az aktuális térfelosztás átléphetetlen korlátokat teremt (gondoljunk például a különböző szervek „illetékességi területeire” vagy épp a választási körzetekre), de az ilyen rendszerekre is jellemzők az időről-időre végrehajtott, hatalmi, politikai háttérű változtatások, korrekciók (lásd: *gerrymandering*).

A többszintű territorialitás legerőteljesebben a szövetségi államberendezkedésű országokban van jelen. Az etológiai territorialitás-definíció tükrében azonban itt érdemes emlékeztetni arra, hogy az abban központi szerepű *védelmi* funkció mindenütt az állami szinten marad (kiegészülve a katonai szövetségi szerepekkel). A szubnacionális téregységek szerepének, funkcióinak jelentőségét súlyos értékhardozó, minőségi szintre a modern társadalom működésében a sok tekintetben „*térmentes*” *centralizáció* és *a térbeliségtől elválaszthatatlan decentralizáció* konfliktusa emeli (aminek hazai viszonyairól lásd újabban: *Pálné Kovács I. (szerk.) 2016; Nemes Nagy J. 2017b*).

Egyértelműen társadalmi mozgatórugók játsszák a fő szerepet a „beengedés” és a „kizárás” arányváltozásaiban, a korábban már említett települési szegregáció kapcsán, vagy a történelem egészét átfogó nagytérégi *migrációs* áramlásokban s ezek sajátos szegmensében, a *menekültek*hez való viszonyban is.

Hivatkozott irodalom

- Arts, B.–Lagendijk, A.–van Houtum, H. (eds.) 2009: The Disoriented Space. Shifts in Governmentality, Territoriality and Governance. Springer, Dordrecht
- Balla G. 2014: Az átalakuló gazdasági térszerkezet sajátosságainak feltárása az észak-magyarországi régióban. – PhD értekezés, ME, Miskolc
- Barancsuk Á.–Gyapay B.–Szalkai G. 2013: Az alsó középszintű térfelosztás elméleti és gyakorlati lehetőségei. – Területi Statisztika, 53 (2) pp. 107-129.

- Batty, M.–Longly, P. 1994: Fractal cities. Academic Press, London
- Bene L.–Tekse K. 1966: Vizsgálatok a népesség területi eloszlásának alakulásáról Magyarországon 1900-1960. KSH Népeségtudományi Kutatócsoport Közleményei 9. Budapest
- Böröcz J. 2002: A határ társadalmi tény. – Replika, 47-48 pp. 133-142.
- Csányi V. 1994: Etológia. emzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Delaney, D. 2009: Territory and Territoriality. – In: International Encyclopedia of Human Geography (eds. Kitchin, R.–Thrift, N.), Elsevier, Amsterdam, Vol. 11, pp. 196-208.
- Eder, K. 2006: Europe's Borders: The Narrative Construction of the Boundaries of Europe. – European Journal of Social Theory, 9 (2) pp. 255-271.
- Egri Z.–Kőszegi I. R. 2018: A gazdasági-társadalmi (komplex) térszerkezet kelet-közép-európai képe. – Területi Statisztika, 58 (1) pp. 27-56.
- Günzel, S. (ed.) 2010: Raum. Ein interdisziplinäres Handbuch. J. B. Metzler Verlag, Stuttgart –Weimar
- Hall, E. T. 1987: Rejtett dimenziók. Gondolat, Budapest
- Kurtán L. 2009: Vállalkozás(élet)tan. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Lake, D. A.–O'Mahony, A. 2004: The Incredible Shrinking State. – Journal of Conflict Resolution, 48 (5) pp. 699-722.
- Leidinger D. 2016: Az urbanizáció fenntarthatósági szempontú modellezése – A Daganat-modell. – Tér-Gazdaság-Ember, 4 (1) pp. 9-22.
- Máté, G.–Néda, Z.–Benedek, J. 2011: Spring-Block Model Reveals Region-Like Structures. – PLoS ONE 6 (2): e16518. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0016518>
- Nemes Nagy J. 2009: Terek, helyek, régiók. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Nemes Nagy J. 2017a: Tér, függés, kohézió, hálózatok. – Területi Statisztika, 57 (1) pp. 3-23.
- Nemes Nagy J. 2017b: Füstbe ment régiók? – In: Magyarok a Kárpát medencében 2. (szerk. Szónokyné Ancsin G.). Konferenciakötet, Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged. pp. 473-485.
- Pálné Kovács I. (szerk.) 2016: A magyar decentralizáció kudarca nyomában. Dialóg-Campus, Budapest-Pécs
- Pete M. 2017: A nemzetállami hatalmi terek szerepe az integrálódó Kelet-Közép-Európában. – PhD értekezés, ELTE, Budapest
- Pénzes J. 2014: Periférikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek. Didakt Kiadó, Debrecen
- Probáld F. 2016: Determinizmusviták a földrajztudományban. – In: Tájak, régiók, települések térben és időben: tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára (szerk. Sikos T. T.–Tiner T.). Dialóg Campus Kiadó, Budapest. pp. 331-341.
- Süli-Zakar I. 2014: Hazánk határai. – Történeti Földrajzi Közlemények, 2 (1-2) pp. 23-36.
- Süli-Zakar I. (szerk.) 2010: A terület- és településfejlesztés alapjai. Dialóg-Campus, Budapest-Pécs
- Szabó P. 2015: Régió és térszerkezet az elmélettől a területpolitikáig, Eötvös Kiadó, Budapest
- Tagai G. 2011: Térkapcsolati modellek – a szociálfizikai gondolat a társadalomkutatásban. – Föld és Ember, 1-2. pp. 24-39.
- Tóth G. 2013: Az elérhetőség és alkalmazása a regionális vizsgálatokban. KSH, Budapest

A térszerkezet átfogó vizsgálata az elérhetőség figyelembevételével

Bevezetés

A magyar társadalomföldrajzban a térszerkezeti kutatások igen hosszú múltra tekintenek vissza. Munkámban két modell segítségével teszek kísérletet arra, hogy bemutassam, melyek is a magyarországi térszerkezet jelenlegi magterületei. Kutatásomban egy gravitációs modellt és egy területi autokorrelációs vizsgálatot használok, s a belőlük kapott eredmények összevetésével mutatom ki a legfontosabb térszerkezeti összefüggéseket. E kutatásban kulcsszerepet kap az elérhetőség a modellekben használt közúti elérhetőségi idők alapján. Eredményeimet – kedves professzorom emlékének adózva – Süli-Zakar István (2014) korábbi kutatási eredményeivel vetem össze.

Gravitációs vizsgálat

Kutatásomban a jövedelemtömegek térbeli viszonyrendszerének feltárására gravitációs módszert használtam. Az alkalmazott módszert korábban a világgazdaság, Európa, illetve hazánk térszerkezetének vizsgálatára is használtuk (Tóth G.–Nagy Z. 2016; Csomós Gy.–Tóth G. 2016; Kocziszy Gy. et al. 2015; Kincses Á. et al. 2014a; 2014b; Tóth G. et al. 2014; Kincses Á.–Tóth G. 2014; Kincses Á. et al. 2013a; 2013b; Kincses Á.–Tóth G. 2012). A terjedelmi korlátok miatt a módszert csak általánosságban ismertetem.

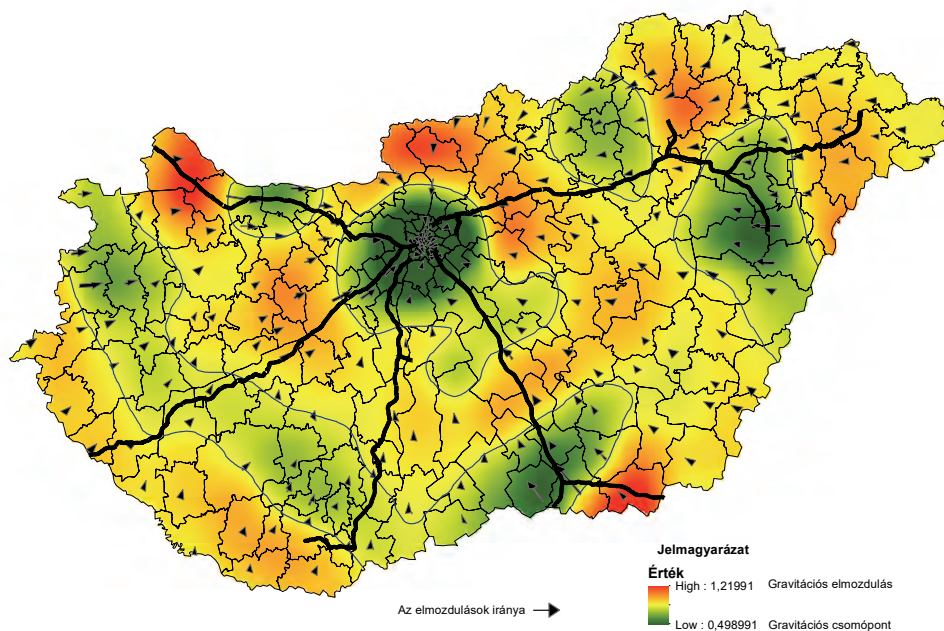
E módszer segítségével a tér egyes pontjain a rá ható gravitációs erőket vizsgáljuk. A gravitációs számítás eredményeként egy új ponthalmazt kapunk, melyet ezután célszerű összevetni a kiindulási ponthalmazzal, vagyis a valós földrajzi koordinátákkal, ezzel is vizsgálva, hogyan változik, torzul a tér az erőter következtében. Az összevetést kétdimenziós regresszió alkalmazásával végeztük. A

¹ PhD, habil., egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet, és statisztikai tanácsadó, Központi Statisztikai Hivatal, geza.toth@ksh.hu

módszer kidolgozása Waldo Tobler (1961, 1965, 1978, 1994, 2004) nevéhez fűződik, aki az 1960-as és az 1970-es évekbeli előzményeket követően 1994-ben publikálta az eljárást ismertető tanulmányát.

Az 1. ábrán levő nyilak az elmozdulások irányát, a színezés pedig a torzulás jellegét mutatja. A meleg színek az adott területre ható széttartó erőket jelenti, amelyeket a legfontosabb gravitációs törésvonalnak tekinthetünk.

A zöld színnel, illetve annak árnyalataival jelzett terület ennek éppen az ellenkezőjét jelenti, amelyeket a legfontosabb gravitációs csomópontoknak tekinthetjük. Látható, hogy hazánk fő gravitációs központja – ami felé a legtöbb erő irányul – a főváros. Gravitációs csomópontokként rajzolódnak ki a regionális központok: Győr, Pécs, Szeged és Debrecen. A regionális központok országos szerepe gyenge.

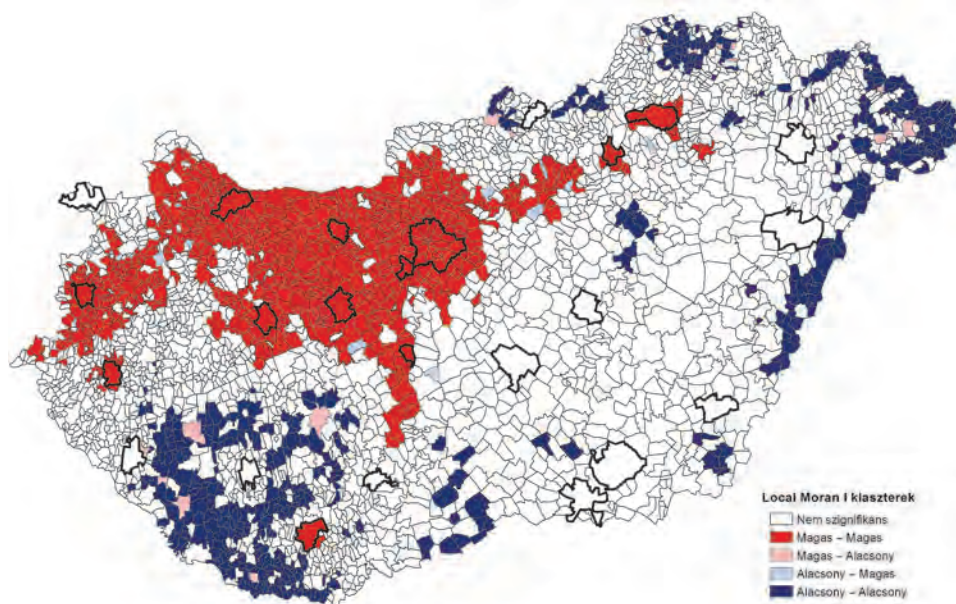

1. ábra: A gravitációs tér torzulásának irányai a földrajzi térhez képest a járások esetében, 2015 (Forrás: saját szerkesztés)

A területi autokorreláció vizsgálata

A térbeli tömegek összefüggéseinek vizsgálata után megvizsgáltam a részben ezek következtében kialakuló térszerkezeti viszonyokat a területi autokorreláció

aspektusából. Luc Anselin (1995) nyomán indult el a területi autokorreláció kutatása, amelyet a nemzetközi szakirodalomban sokszor csak LISA-nak (*Local Indicators of Spatial Association*) neveznek. A lokális autokorrelációs mutatókat több hazai értekezés felhasználta (Tóth G. 2003; Bálint L. 2011; Tóth G.–Kincses Á. 2011a; 2011b) már. Luc Anselin (1995) a Moran-féle I bevezetésével létrehozta a területi autokorreláció számszerűsítésére és térbeli megjelenítésére az egyik leggyakrabban használatos módszert, a Local Moran I statisztikát (Getis, A.–Ord, J. K. 1996). Magam is ezt számítottam, s vizsgálataimban a szomszédságot elérhetőségi megközelítéssel definiáltam. Vagyis minden település minden mással szomszédos, de a szomszédság mértéke a kettejük közt mért közúti távolsággal fordítottan arányos.

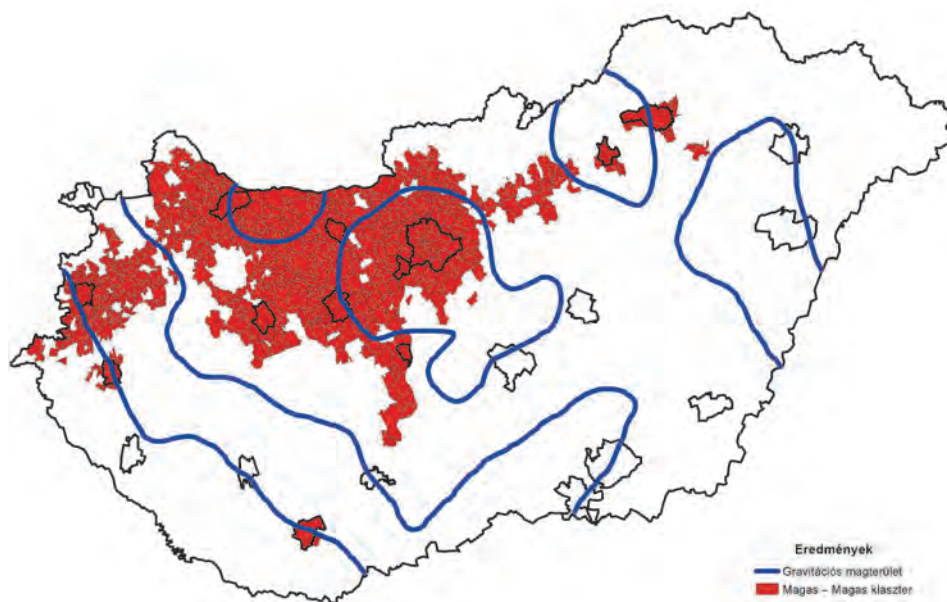
2. ábra: Az egy főre jutó jövedelem lokális hasonlósága, 2015 (Forrás: saját szerkesztés)

Megállapítottam, hogy Északnyugat-Magyarország igen nagy területe és Budapest agglomerációja lényegében szorosan összekapcsolódó *hot spot* (2. ábra), ahol az átlagnál fejlettebb települések köre szorosan összekapcsolódik. Az M6-os és az M3-as autópálya nyomvonalában ehhez több dél- és kelet-magyarországi település is kapcsolódik. Megyeszékhelyek is vannak ebben a tömbben: Szombathely, Veszprém, Tatabánya, melyek vonzáskörzete nem különül el a tágabb környezettől, hanem lényegében beleolvad abba. Némileg más a helyzet Miskolc, Pécs és Zalaegerszeg vonatkozásában. Itt is szignifikánsan kirajzolódik egy-egy

kisebb *hot spot*, vagyis a központ, valamint szűk vonzáskörzete fejlettebb az átlagosnál és egymásra hasonlítanak.

A két módszer együttes alkalmazása, eredmények

Kozma Ferenc „A félperiféria” című munkájában (Kozma F. 1998) egy-egy ország, illetve térség világgazdaságban betöltött szerepét a volumen és a fejlettség együttes figyelembevételével javasolja vizsgálni. Ebből a gondolatmenetből kiindulva magam részéről a jövedelemtömegek gravitációs csomópontjait abban az esetben tekintem az ország térszerkezeti magterületeinek, amennyiben azon térségek fejlettsége kiemelkedő is egyben. Így e két módszer ötvözéséből alakítottam ki a hazai térszerkezet aktuális helyzetét leíró ábrát (3. ábra). A gazdasági magterület megnevezés a területi szakirodalomban máshol is megtalálható, igaz más megközelítéssel (Koós B. 2007).

3. ábra A módszerek összevetése, 2015 (Forrás: saját szerkesztés)

A 3. ábra alapján megfigyelhető, hogy a magyarországi gazdasági térszerkezeti meghatározó egysége (magterülete) a Budapestet és annak tágabb agglomerációját magában foglaló egység. Ehhez csatlakozik a Győrtől Komáromig tartó, illetve a Szombathely és Zalaegerszeg tágabb környezetét magában foglaló térség. Kisebb,

kiemelkedő pólusnak tekinthetjük Pécsét, Eger és Miskolcot. A többi központ vagy a volumenek, vagy pedig a fejlettség okán nem képes hazánk gazdasági magterületeihez felzárkózni a jelen helyzetben. A legrosszabb helyzetű központjaink Nagykanizsa, Szolnok és Békéscsaba, ahol egyik tényező sem sorolja a központokat, illetve térségüket a magtérségek közé.

Összegzés

Eredményeim némileg átértékelik a hazai térszerkezettel foglalkozó szakirodalom megállapításait. A fejlettségi viszonyok és a tömegek térbeli képének együttes vizsgálata alapján megállapítható, hogy a magyarországi gazdasági térszerkezet meghatározó pólusa (magterülete) a Budapestet és annak tágabb agglomerációját magában foglaló egység. Ehhez csatlakozik a Győrtől Komáromig tartó, illetve a Szombathely és Zalaegerszeg tágabb környezetét magában foglaló térség. Kisebb, kiemelkedő pólusnak tekinthetjük Pécsét, Eger és Miskolcot. Kutatási eredményem struktúrájában megfelel Süli-Zakar István (2014) eredményeinek, de a magterületek köre szűkebb, hiszen vizsgálataim alapján Veszprém és Kecskemét térsége nem számít – Süli-Zakar István megnevezéseit használva – centrumtérségnek, pláne nem a centrumtérség magterületének. Általánosságban kijelenthető, hogy a szakirodalmi előzmények eredményeihez képest a mag, illetve centrumterülete köre kutatásaimban viszonylag szűk körű területegységre vonatkozik.

Hivatkozott irodalom

- Anselin, L.* 1995: Local indicators of spatial association – LISA. – *Geographical Analysis*, 27 (2) pp. 93-115.
- Bálint L.* 2011: A születéskor várható élettartam nemek szerinti térbeli különbségei. – *Területi Statisztika*, 51 (4) pp. 386-404.
- Csomós, Gy.–Tóth, G.* 2016: Modelling the shifting command and control function of cities through a gravity model based bidimensional regression analysis. – *Environment And Planning A*, 48 (4) pp. 613-615.
- Getis, A.–Ord, J. K.* 1996: Local spatial statistics: an overview In: Longley, P.–Batty, M. (eds.) *Spatial Analysis: Modelling in a GIS Environment* pp. 261-277., GeoInformation International: Cambridge, England.
- Kincses Á.–Nagy Z.–Tóth G.* 2013/a: Európa térszerkezete különböző matematikai modellek tükrében I. rész. – *Területi Statisztika*, 53 (2) pp. 148-156.

- Kincses Á.–Nagy Z.–Tóth G. 2013/b: Európa térszerkezete különböző matematikai modellek tükrében II. rész. – Területi Statisztika 53 (3) pp. 237-252.*
- Kincses, Á.–Nagy, Z.–Tóth, G. 2014/a: The changing economic spatial structure of Europe. – Norsk Geografisk Tidsskrift-Norwegian Journal Of Geography, 68 (5) pp. 301-309.*
- Kincses, Á.–Nagy, Z.–Tóth, G. 2014/b: Modelling the Spatial Structure of Europe. – Regional Statistics, 4 (2) pp. 40-54.*
- Kincses, Á.–Tóth, G. 2012: Geometry of Potential Models. – Regional Statistics, 2 (1) pp. 74-89.*
- Kincses, Á.–Tóth, G. (2014): The Application of Gravity Model in the Investigation of Spatial Structure. – Acta Polytechnica Hungarica, 11 (2) pp. 5-19.*
- Kocziszy, Gy.–Nagy, Z.–Tóth, G.–Dávid, L. 2015: New Method for Analysing the Spatial Structure of Europe. – Economic Computation And Economic Cybernetics Studies And Research (3) Paper x. p. 19.*
- Koós B. 2007: A gazdasági szuburbanizáció vállalatdemográfiai megközelítésben egy magyarországi példán keresztül. PhD. értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.*
- Kozma F. 1998: Félperiféria. Külgazdaság-stratégiai kiindulópont Magyarország számára az ezredvégén. AULA Kiadó Kft., Budapest.*
- Süli-Zakar I.–Lenkey G. 2014: A vidék mint földrajzi periféria és az oktatás mint kitörési pont. – Educatio, 23 (3) pp. 371-383.*
- Tobler, W. R. 1961: Map Transformations of Geographic Space. PhD dissertation, University of Washington Seattle.*
- Tobler, W. R. 1965: Computation of the Correspondence of Geographical Patterns. – Papers of the Regional Science Association, 15 (1) pp. 131-139.*
- Tobler, W. R. 1970: A Computer Model Simulating Urban Growth in the Detroit Region. – Economic Geography, 46 (2) pp. 234-240.*
- Tobler, W. R. 1978: Comparisons of Plane Forms. – Geographical Analysis, 10 (2) pp. 154-162.*
- Tobler, W. R. 1994: Bidimensional Regression. – Geographical Analysis, 26 (3) pp. 187-212.*
- Tobler, W. R. 2004: On the First Law of Geography: A Reply Annals of the Association of American Geographers, 94 (2) pp. 304-310.*
- Tóth G. 2003: Területi autokorrelációs vizsgálat a Local Moran I módszerével. – Tér és Társadalom 17 (4) pp. 39-49.*
- Tóth, G.–Kincses, Á. 2011a: Factors of accessibility potential models. – Regional Science Inquiry Journal, 3 (1) pp. 27-44.*
- Tóth, G.–Kincses, Á. 2011b: New aspects of european road accessibility. – Geographia Polonica, 84 (2) pp. 33-46.*
- Tóth, G.–Kincses, Á.–Nagy, Z. 2014: European Spatial Structure. – Lambert Academic Publishing, Saarbrücken.*
- Tóth G.–Nagy Z. 2016: Centrum periféria viszonyok Kelet-Közép-Európa térszerkezetében. – Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek, 13 (1) pp.18-31.*

A jelenkori urbanizáció területi aspektusai

Gondolatok a bevezetés elé

A földrajz szakos egyetemi hallgatók tanulmányaik alatt a társadalomföldrajzon belül komoly ismereteket kapnak a településföldrajz témaköréből, legyen szó bármely hazai tudományos műhelyről, komoly tudományos nivót képviselő egyetemi tanárok oktatják, oktatták a témát. A debreceni egyetemen Süli-Zakar István Professzor Úr szeretettette meg hallgatók tucatjaival – köztük velem is – a települések egyedi világát, komplex rendszerét.

Ezek után nem volt kérdés, hogy mind szakdolgozati, mind doktori témám a településekhez, jelesül a városokhoz kapcsolódott, érintve az urbanizáció, a várossá válás témáját. Külön apropót adott neki a gyakorlatban történő alkalmazás lehetősége, hiszen Tanszékünk abban az időben készítette el több település (Tiszacsege, Vámpércs, Létavértes) várossá nyilvánítási pályázatát (*Süli-Zakar I. 1994; 1996; Süli-Zakar I. (szerk.) 1996*). Ezek kapcsán, majd a téma elméletének részletes megismerése után számtalan szakmai vitánk volt professzor Úrral, én a mérhető, számmal kifejezhető elemeket tartottam fontosak, ő az emocionális tényezőket. Ma már tudom, az Ő szerepe a hazai várossá nyilvánítási folyamatban elengedhetetlen volt...

Bevezetés

Az új városok megyénkénti területi megoszlását szemléltető 5. ábrán jól látható, hogy hazánk városodása – elsősorban Pest és Borsod-Abaúj-Zemplén megyének köszönhetően – az elmúlt évtizedben jelentős volt (*1. ábra*). Az agglomerációs folyamatoknak megfelelően az új városok közül messze Pest megyéből való a legtöbb. Jelentős számú várost avattak még az ország keleti, északkeleti részében, az

¹ PhD, habil., főiskolai tanár, Eszterházy Károly Egyetem, bujdoso.zoltan@uni-eszterhazy.hu

The map displays the distribution of foreign-born residents across Hungary's counties in 2011. The legend indicates five categories: 0 (lightest), 2-4, 5-10, and ≥ 11 (darkest). Budapest (county 33) is in the highest category (≥ 11). Other counties with high concentrations (5-10) include Győr-Ménfőcsanak (12), Veszprém (10), and Borsod-Abaúj-Zemplén (8). Most other counties fall into the 2-4 or 5-10 range. A scale bar (0-100 km) and a compass rose are also present.

County Number	Number of Foreign-Born Residents (2011)
0	0
1	2-4
2	2-4
3	≥ 11
4	2-4
5	5-10
6	5-10
7	2-4
8	5-10
9	5-10
10	5-10
11	2-4
12	5-10
13	2-4
14	2-4
15	2-4
16	2-4
17	2-4
18	2-4
19	2-4
20	2-4
21	2-4
22	2-4
23	2-4
24	2-4
25	2-4
26	2-4
27	2-4
28	2-4
29	2-4
30	2-4
31	2-4
32	2-4
33	≥ 11
34	2-4
35	2-4
36	2-4
37	2-4
38	2-4
39	2-4
40	2-4
41	2-4
42	2-4
43	2-4
44	2-4
45	2-4
46	2-4
47	2-4
48	2-4
49	2-4
50	2-4
51	2-4
52	2-4
53	2-4
54	2-4
55	2-4
56	2-4
57	2-4
58	2-4
59	2-4
60	2-4
61	2-4
62	2-4
63	2-4
64	2-4
65	2-4
66	2-4
67	2-4
68	2-4
69	2-4
70	2-4
71	2-4
72	2-4
73	2-4
74	2-4
75	2-4
76	2-4
77	2-4
78	2-4
79	2-4
80	2-4
81	2-4
82	2-4
83	2-4
84	2-4
85	2-4
86	2-4
87	2-4
88	2-4
89	2-4
90	2-4
91	2-4
92	2-4
93	2-4
94	2-4
95	2-4
96	2-4
97	2-4
98	2-4
99	2-4

[illegible]

27

Ha a másik végletet nézzük, az ország nyugati és középső régióiban a településhálózati sajátosságoknak (aprófalvas) köszönhetően alacsony az új városok száma (Szepesi G. 2008).

Ki kell emelnünk a vizsgált régióból Nógrád megyét, ahol az 1989. évi várossá avatások óta új város nem született, és a jelenlegi jogszabályi környezetben nem is várható, hiszen a megyében még nagyközség sincs. Ennek köszönhetően Nógrád a legkevesbé városodott megyénk is.

Az Észak-magyarországi régiót területileg vizsgálva elmondható, hogy néhány térség (Sajó-völgy, Miskolc környéke, Borsodi-Mezőség) erősen városodott, míg elsősorban a határmenti térségben nagy kiterjedésű városhiányos területek találhatók (Bujdosó Z. 2013). Ugyanez jellemző a Cserhát és a Cserehát térségére (2. ábra).

A városodás típusai

A városodás folyamatának természetesen vannak bizonyos aspektusai a régióban. Elmondható, hogy a rendszerváltás előtti évekre a régióban a központi funkcióval rendelkező települések zöme már városi jogállású volt. A nagy történelmi múlttal rendelkező, teljes városi szerepkörű központok, szubközpontok tulajdonképpen már a világháborúk idején is rendelkeztek a ranggal, míg a 1945 után az első városodási ütem – az országos folyamatoknak megfelelően – az ipari központok kiépítését, iparvárosok kialakítását jelentette (Hatvan, Ózd, Kazincbarcika, Tiszaújváros – anno Leninváros).

A korábbi járásközpontok és/vagy egy-egy kisebb táj természetes központjai alkották a második szakasz településeit. Mezőkövesd, Encs, Heves, Pásztó, Edelény, Szécsény, Tokaj, Bátonyterenye, Füzesabony, Pétervására, Putnok, Rétság, Sajószentpéter, Szikszó elsősorban intézményeiknek, középfokú funkcióiknak köszönhették a városi jogot.

A rendszerváltást követően már jóval polarizáltabb képet kapunk a városok tekintetében. Az új típusként megjelenő nagyváros közeli újonnan városodott települések (Alsózsolca, Felsőzsolca, Nyékládháza, Emőd) mellett egy-egy kisebb iparváros vagy volt iparváros (Lőrinci, Borsodnádásd, Bélapátfalva, Rudabánya, Sajóbáony), természetes kistáji központ (Mezőcsát, Szendrő, Pálháza, Abaújszántó, Gönc, Cigánd) vagy egyéb funkcióval rendelkező (vagy éppen nem rendelkező) város szerepel (Kisköre vagy Mezőkeresztes) a listán.

Ennek megfelelően különböző típusok különíthetők el a városfejlődés tekintetében a régióban (1. táblázat).

1. táblázat: A városok típusai kialakulás szerint (Forrás: saját szerkesztés)

Típus	Települések
Nagy történelmi múlttal rendelkező, teljes városi szerepkörű központok, szubközpontok	Eger, Gyöngyös, Miskolc, Balassagyarmat
Ipari központok több iparággal	Salgótarján, Hatvan, Ózd, Kazincbarcika,
Ipari központok egy iparággal	Tiszaújváros, Bánytereny, Sajószentpéter, Lőrinci, Borsodnádásd, Bélapátfalva, Rudabánya, Sajóbábony
Korábbi járásközpontok és/vagy egy-egy kisebb táj természetes központjai	Sárospatak, Sátoraljaújhely, Szerencs, Mezőkövesd, Encs, Heves, Pásztó, Edelény, Tokaj, Füzesabony, Pétervására, Putnok, Rétság, Szikszó, Mezőcsát, Szendrő, Pálháza, Abaújszántó, Gönc, Cigánd
Nagyváros közeli újonnan városodott települések	Alsózsolca, Felsőzsolca, Nyékládháza, Emőd
Egyéb funkcióval rendelkező vagy funkcionálküli települések	Kisköre, Mezőkeresztes, Onga, Verpelét, Gyöngyöspata

2. táblázat: A vizsgált települések csoportosítása
(Forrás: saját szerkesztés Pirisi G. (2009) módszere alapján)

Típus	Települések
térszerkezeti típus	Cigánd, Pálháza, Gönc, Abaújszántó, Mezőkeresztes, Verpelét
gazdasági-foglalkoztatási típus	Borsodnádásd, Bélapátfalva, Rudabánya, Sajóbábony, Gyöngyöspata
klasszikus üdülőtelepülések	Kisköre
agglomerációs típus	Alsózsolca, Felsőzsolca, Nyékládháza, Emőd, Onga
imázsvárosok	-

Pirisi Gábor szerint az 1990 után városi címet nyert települések jól elkülöníthető csoportokba sorolhatók (Pirisi G. 2009). A vizsgálatom tárgyát képező, csak a 2000 után várossá vált nagyközségeket, településeket a 2. táblázat foglalja össze típusonként.

Összegzés

Összegzésként elmondható, hogy hazánk 20. század városfejlődése jelentős mértékű volt, amely azonban jelentős területi diszparitásokat rejt magában. Míg Pest vagy Borsod-Abaúj-Zemplén megye országos viszonylatban is magas várossá nyilvánítási számmal rendelkezik, addig Nógrád megyében évtizedek óta nem lett új város, sőt a folyamat a jelenlegi szabályozás szerint nem is fog változni.

Típusok tekintetében szintén polarizált az új városok képe, hiszen az agglomerációs fejlődés mellett még mindig találkozhatunk térszerkezeti központokkal és gazdasági-foglalkoztatási centromokkal is.

Hivatkozott irodalom

- Bujdosó Z. 2013: Az Észak-magyarországi régió városodása a XXI. században – In: Emberközpontú társadalomföldrajz (szerk. Kozma G.). Didakt Kiadó, Debrecen. pp. 6-16.
- Pirisi G. 2009: Város vagy nem város. – Területi Statisztika, 49 (2) pp. 129-136.
- Süli-Zakar I. 1994: Vámspércs földrajza - In: Vámspércs története (szerk. Gazdag I.). Vámspércs Önkormányzata, Vámspércs. pp. 293-305.
- Süli-Zakar I. 1996: Létavértes központi funkciói, s a település szerepe az Erdőspuszták urbanizációjában – In: Az Erdőspuszták kistérség terület- és településfejlesztésének stratégiai alapjai: Az Erdőspuszták társadalmi és gazdasági helyzete, fejlesztésének lehetséges irányai (Területfejlesztés 7.) (szerk. Süli-Zakar I.). Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat, Debrecen. pp. 183-208.
- Süli-Zakar I. (szerk.) 1996: A Tiszamente kistérség terület- és településfejlesztésének stratégiai alapjai: A Tiszamente társadalmi és gazdasági helyzete (Területfejlesztés 5.). Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzatok Közgyűlése, Debrecen
- Szepesi G. 2008: A rendszerváltozás utáni várossá avatások Magyarországon. – Tér és Társadalom 22 (2) pp. 53-70.

Debrecen gazdasága a hazai nagyvárosok mezőnyében

Bevezetés, szakirodalmi kitekintés

A magyarországi vidéki nagyvárosok gazdaságának kutatása jól illeszkedik abba a gondolatkörbe, mely az európai és hazai regionális *egyenlőtlenségek mérséklését* a *városhálózat policentrikusságának* erősítésével látja megvalósíthatónak. Korábban Magyarországon elsősorban a főváros-központú térszerkezet oldásának, az *ellenpólusok* fejlesztésének kontextusában jelent meg a probléma, míg napjainkban emellett a globalizáció nagyvárosokat preferáló terében történő érvényesülés, a gazdasági sikerhez szükséges *kritikus tömegek* kialakítása is felbukkan vezérfonalként (Lux G. 2013).

A magyarországi területi egyenlőtlenségekkel foglalkozó szakirodalom reprezentánsai egyetértenek abban, hogy a nagyvárosok – mely megnevezés alatt e cikkben a 100 ezer főnél népesebb településeket értjük – az elmúlt három évtized *átalakulásának* többnyire *nyertesei*. Számottevő *különbségek* mutatkoznak ugyanakkor e városok *dinamikájában*, környezetükre gyakorolt gazdaságélénkítő *hatásaiban* (Tóth G.–Nagy Z. 2013). A hazai városhálózatot különböző megközelítésekben kutatták az ezredforduló utáni időszakban: a településhierarchia (Beluszky P.–Győri R. 2004), versenyképesség (Nemes Nagy J. 2004, Egedy T. 2012), innovativitás (Rechnitzer J. et al. 2004; Rechnitzer J. et al. 2014), kreativitás (Kovács Z. et al. 2011), illetve gazdasági potenciál (Nagy E.–Nagy G. 2008, Csomós Gy. 2013) fogalmi köré épülő vizsgálatok közös tanulsága, hogy nemcsak olyan város *nincs* ma Magyarországon a fővárost követő hierarchiaszinten, amely akár csak egyetlen területen is *konkurálhatna Budapesttel*, de olyan sincs, amely gazdasági és intézményi-funkcionális dimenzióit illetően egyaránt kiemelkedően teljesítene, így a különböző paraméterek alapján *megkérdőjelezhetetlen lenne második helyezése*.

¹ PhD, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, molnar.erno@science.unideb.hu

² városfejlesztési munkatárs, EDC Debrecen Nonprofit Kft. dezsi.gyula1902@gmail.com

³ gazdaságfejlesztési munkatárs, EDC Debrecen Nonprofit Kft. pityihun@hotmail.com

Cikkünk – követve a várossal kapcsolatos kutatások tanszéki hagyományait (Süli-Zakar I. 1994, 1996, 1998, Süli-Zakar I.–Csomós Gy. 2005, Kozma G. 1999; 2016) – *Debrecen gazdaságának* hazai nagyvárosok mezőnyében, ezredforduló után mutatott dinamikájának elemzésére fókuszál. A helyi székhelyű cégek teljesítménymutatóira épülő vizsgálat által jelentett korlátok (gazdasági szereplők székhely és telephely szerint összesített adatainak figyelembe nem vett különbségei) tudatában, a város által befutott *fejlesztési pálya* és a háttérében meghúzódó *szervezeti jellemzők* kutatására fókuszálunk. Alapkérdésünk a következő: milyen messze áll ma Debrecen gazdasága attól, hogy megfeleljen azon helyben megfogalmazott és részben *Új Főnix Tervbe* foglalt ambícióknak, melyek az „ország második városa” pozíció megszerzésére irányulnak?

Gazdasági dinamika

2000 és 2015 adatainak összevetéséből megállapítható, hogy Debrecen az összes elemzett mutató *dinamikájában csoportátlag felett* teljesített. A vizsgált vállalati körbe tartozó cégek számának gyarapodása itt volt a legnagyobb mértékű, de létszám tekintetében dinamikusabb Kecskemét és Nyíregyháza, összes árbevétel terén kiemelkedik Kecskemét, míg export árbevételben Kecskemét és Miskolc.

1. táblázat: A társasági adózás kiemelt vállalkozásainak száma és átlagos statisztikai állományi létszáma a magyarországi nagyvárosokban (Forrás: NAV adatok alapján saját szerkesztés)

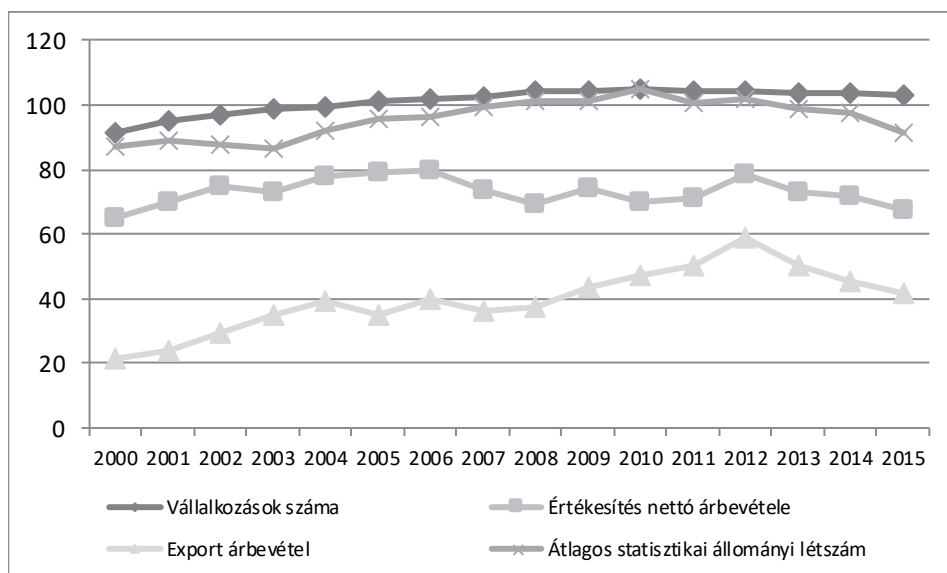
	Vállalkozások száma (2015)			Átlagos statisztikai létszám (2015)		
	db	2000. évi %-ában	db 1000 lakosra	fő	2000. évi %-ában	fő 1000 lakosra
Debrecen	10 201	288	5,02	55 041	112	271
Győr	6 447	241	4,98	54 619	109	422
Kecskemét	5 543	255	4,96	35 170	127	315
Miskolc	6 809	234	4,31	40 238	110	255
Nyíregyháza	5 502	250	4,66	33 301	126	282
Pécs	7 347	217	5,05	29 860	77	205
Szeged	7 869	277	4,84	39 763	113	245
Székesfehérvár	5 255	236	5,35	45 318	82	461
Összesen	54 973	250	4,88	333 310	104	296

A gazdaságok abszolút méretét jelző mutatók a vállalkozások számában jelentős, az átlagos statisztikai létszámnál mérsékelt debreceni fölényt mutatnak. Ezzel szemben az ország második legnépesebb városa az árbevételi mutatók terén a külföldi – jellemzően autóiipari, elektronikai – nagyberuházások által preferált Győr, Székesfehérvár és Kecskemét mögé szorul. Még feltűnőbb Debrecen relatív gyengesége a lakosságszámra vetített mutatók tükrében: csak a vállalkozássűrűség terén teljesített a város a vizsgált települések csoportátlaga felett (1-2. táblázat).

2. táblázat: A társasági adózás kiemelt vállalkozásainak összes és export árbevétele a magyarországi nagyvárosokban (Forrás: NAV adatok alapján saját szerkesztés)

	Összes árbevétel (2015)			Export árbevétel (2015)		
	millió HUF	2000. évi %-ában	ezer HUF egy lakosra	millió HUF	2000. évi %-ában	ezer HUF egy lakosra
Debrecen	1 580	244	7 783	542	582	2 667
Győr	3 939	250	30 404	3 025	284	23 348
Kecskemét	1 974	620	17 671	1 363	1 935	12 196
Miskolc	1 158	295	7 326	434	1 255	2 746
Nyíregyháza	929	282	7 867	373	589	3 163
Pécs	606	134	4 172	88	191	608
Szeged	1 099	228	6 756	177	317	1 085
Székesfehérvár	1 725	118	17 570	1 157	110	11 780
Összesen	13 012	230	11 549	7 159	289	6 354

A debreceni székhelyű gazdaság relatív pozíciója 2005-2006-ig inkább javult a vizsgált nagyvárosok csoportátlagához képest, majd – főként az árbevételi mutatók esetében – átmeneti visszaesés figyelhető meg. Mindent egybevéve 2012-ben helyezkedett el a település a legjobb pozícióban, majd ezután az árbevételi és a foglalkoztatási adatok tükrében is gyengült helyzete (1. ábra). A mutatók negatív irányú változásai ugyanakkor elsősorban nem Debrecen ingadozó teljesítményének a következményei, hanem más városokban megvalósult nagyberuházások beindulásához/funkcióbővítéséhez köthetők: 2012-2015 között Kecskemét cégeinek árbevétele megduplázódott (döntően a Mercedes hatására), Székesfehérváron 65%-kal bővült, de Győr esetében is másfélszeresére nőtt.

1. ábra: Debrecen teljesítménye a társasági adóbevallás kiemelt adatainak tükrében, a vizsgált város csoport átlagának százalékában (Forrás: NAV adatai alapján saját szerkesztés)

Gazdasági szerkezet

Debrecenben a *vállalkozások mérete* elmarad némiképp a nagyvárosi átlagtól, egy *foglalkoztatottra jutó árbevételük és exportorientáltságuk* mértéke kisebb az éllovas városokra jellemző értékeknél. Végigtekintve az adatokon, a fenti mutatók alapján Debrecen a nagyvárosok középmezőnyébe sorolható (3. táblázat).

Tekintettel a magyar gazdaság duális jellegére, a jellemzően külföldi tulajdonú nagyvállalati szektor, valamint a hazai kis- és középvállalkozói háttér nagyon eltérő teljesítménymutatóira, fontos üzenete van a városok *nagy- és középvállalati* adatait bemutató 4. táblázatnak. Debrecenben a legalább 50 főt foglalkoztató nagy- és középvállalatok lakosságszámra vetített aránya csoportátlag körüli, míg a potenciális utánpótlásukat jelentő, 20-49 fő között foglalkoztató *kisvállalkozói kör* átlag feletti sűrűséget mutat (30-50 fő közötti, ún. "potenciális középvállalatokkal" Kovács et al 2017 feldolgozóipari cégeket érintő vizsgálata is számolt).

3. táblázat: A társasági adózás kiemelt vállalkozásainak néhány származtatott adata a magyarországi nagyvárosokban (Forrás: NAV adatok alapján saját szerkesztés)

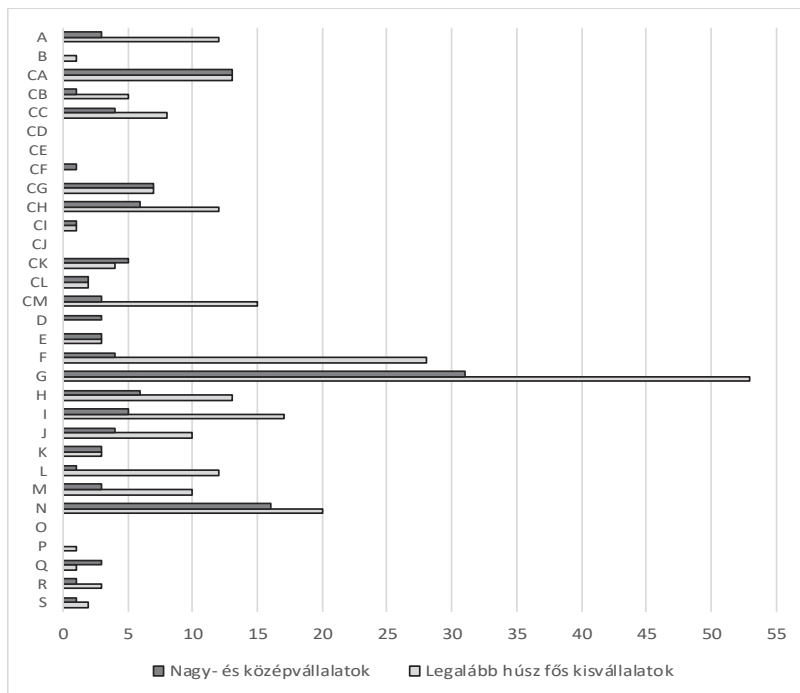
	1 vállalatra jutó átlagos statisztikai létszám (fő)		1 foglalkoztatottra jutó árbevétel (ezer HUF)		Export aránya az összes árbevételben (%)	
	2000	2015	2000	2015	2000	2015
Debrecen	13,8	5,4	13 199	28 713	14,4	34,3
Győr	18,7	8,5	31 390	72 125	67,6	76,8
Kecskemét	12,8	6,3	11 466	56 134	22,1	69,0
Miskolc	12,6	5,9	10 686	28 787	8,8	37,5
Nyíregyháza	12,1	6,1	12 416	27 892	19,3	40,2
Pécs	11,5	4,1	11 593	20 309	10,2	14,6
Szeged	12,4	5,1	13 644	27 628	11,6	16,1
Székesfehérvár	24,8	8,6	26 448	38 075	71,5	67,0
Összesen	14,6	6,1	17 697	39 038	43,7	55,0

4. táblázat: Nagy- és középvállalatok néhány jellemzője a magyarországi nagyvárosokban (Forrás: KSH adatok (2013) alapján saját szerkesztés)

	Vállalatok száma (db)		Vállalatok száma 10 ezer lakosra (db)		Feldolgozóipari vállalatok aránya (%)	
	50 fő felett	20-49 fő	50 fő felett	20-49 fő	50 fő felett	20-49 fő
Debrecen	130	256	6,4	12,6	33	26
Győr	129	148	10,0	11,5	38	27
Kecskemét	84	148	7,5	13,2	48	29
Miskolc	80	123	5,0	7,6	40	26
Nyíregyháza	71	165	6,0	14,0	38	27
Pécs	60	152	4,1	10,4	40	24
Szeged	85	173	5,2	10,7	33	19
Székesfehérvár	100	138	10,1	13,9	44	31
Összesen	739	1 303	6,5	11,5	39	26

Abszolút értékben Debrecen – Győrrel vetélkedve – első a nagy- és középvállalatok száma alapján, míg a 20-49 fő közötti kisvállalatok körében toronymagasan vezeti a nagyvárosok rangsorát (4. táblázat). A feldolgozóiparnak tulajdonított bázisképző jelleg (Vas et al 2015), valamint a szektor rendszerváltás után kimutatható differenciáló szerepe indokolja a *feldolgozóipari cégek arányának* részletesebb vizsgálatát. E tekintetben Debrecen kettős helyzetben van: bár a feldolgozóipari szereplők aránya a nagy- és középvállalati kategóriában – Szeged mellett – a legalacsonyabb és a potenciális középvállalati körben is legfeljebb

közepes (4. táblázat), a feldolgozóipari szereplők abszolút száma alapján előbbi kategóriában (43 db) Győr és Székesfehérvár után következik, utóbbiban (67 db) pedig jókora előnnyel első a vizsgált városok között. Mindez Debrecen számottevő ipari potenciáljára mutat rá.

2. ábra: A vizsgált debreceni nagy-, közép- és kisvállalkozások gazdasági ágak és alágak szerinti megoszlása (2013), db (Forrás: KSH adatai alapján saját szerkesztés)

A Mezőgazdaság, erdőgazdaság, halászat; B Bányászat, kőfejtés; CA Élelmiszer, ital, dohánytermék gyártása; CB Textília, ruházat, bőr és bőrtermék gyártása; CC Fafeldolgozás, papírttermék gyártása, nyomdai tevékenység; CD Kokszyártás, kőolajfeldolgozás; CE Vegyi anyag, termék gyártása; CF Gyógyszergyártás; CG Gumi-, műanyag és nemfém ásványi termék gyártása; CH Fémalapanyag és fémfeldolgozási termék gyártása; CI Számítógép, elektronikai, optikai termék gyártása; CJ Villamos berendezés gyártása; CK Gép, gépi berendezés gyártása; CL Járműgyártás; CM Egyéb feldolgozóipar; ipari gép, berendezés üzembe helyezése, javítása; D Villamosenergia-, gáz-, gőzellátás, légkondicionálás; E Vízellátás, szennyvíz gyűjtése, kezelése, hulladékgazdálkodás, kármentesítés; F Építőipar; G Kereskedelem, gépjárműjavítás; H Szállítás, raktározás; I Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás; J Információ, kommunikáció; K Pénzügyi, biztosítási tevékenység; L Ingatlanügyletek; M Szakmai, tudományos, műszaki tevékenység; N Adminisztratív és szolgáltatást támogató tevékenység; O Közigazgatás, védelem, kötelező társadalombiztosítás; P Oktatás; Q Humán egészségügyi, szociális ellátás; R Művészet, szórakoztatás, szabadidő; S Egyéb szolgáltatás.

Ha ehhez hozzászámítjuk még a *mezőgazdaságban* tevékenykedő vállalkozásokat is (utóbbiak szintén itt vannak a legnagyobb számban jelen), akkor nyilvánvalónak tűnik, hogy Debrecen gazdasági profiljának napjainkban is fontos eleme az *élelmiszergazdaság*. Vizsgálatunk ezen, helyi élelmiszeripar jelentőségét kiemelő következtetése egybeesik Kovács *et al* 2017 észak-alföldi feldolgozóipari középvezetők élelmiszeripari specializációját hangsúlyozó gondolataival és egyben alátámasztja az ágazatot érintő debreceni *klaszterépítési törekvések* létjogosultságát.

A város *gazdasága* viszonylag *diverzifikált*, mely a legnagyobb cég összes árbevételben mérhető mérsékelt arányában érhető tetten: míg Győrben az Audi az árbevétel 66%-át, Kecskeméten a Mercedes az árbevétel 54%-át képviselte 2015-ben, addig Debrecen esetében a legnagyobb árbevétellel rendelkező Teva súlya nem érte el a 20%-ot. Kisebb mértékű koncentráció csak a több nagyvállalattal is bíró Székesfehérvárra, illetve az igazán kiemelkedő szereplőket nélkülöző Szegedre és Pécsre volt jellemző.

Összegzés, tanulságok

A jelentős növekedést produkáló Debrecen fajlagos (és abszolút) gazdasági mutatói alapján a *hazai nagyvárosi kör középmezőnyébe* sorolható. Karaktere alapján a külföldi tőke allokálásában kiemelkedő szerepet játszó, jelentős ipari bázissal rendelkező, főként autóipar és elektronikai ipar letelepüléséből profitáló Győr, Kecskemét és Székesfehérvár, illetve a külföldi tőke által vezérelt újraiparosodásból nagyobbreszt kimaradó, mérsékelt ipari bázissal és viszonylag alacsony exportorientáltsági mutatókkal bíró Szeged és Pécs közé pozícionálható. Helyi székhelyű vállalatokra számolt fajlagos fejlettségi mutatói nagyon hasonlóak Miskolc és Nyíregyháza értékeihez, azzal a különbséggel, hogy Debrecen nagyobb méretű, a *helyi vállalkozásállomány számosságában* is megnyilvánuló gazdasággal rendelkezik, melyben a feldolgozóipar kisebb hangsúllyal jelenik meg.

A fenti mutatók tükrében nem vitatjuk az *ipari bázis fontosságát*. Bár a nagy autógyárakhoz hasonló léptékű ipari beruházást nem vonzott eddig Debrecen, az elmúlt időszakban a már itt lévő vállalatok fejlesztései mellett *több új külföldi vállalat* (Diehl Aircabin, Thyssenkrupp, Krones, Continental) megtelepülésének bejelentésére is sor került. Ezek egyrészt *erősítik*, másrészt *diverzifikálják* a város *ipari bázisát*, azáltal, hogy az eddig kevésbé jelentős járműipar és élelmiszeripari

gépgyártás súlyát növelik. De Debrecennek a nagyipari funkció erősítésén túl is vannak tartalékai. A város – Szeged és Pécs mellett – továbbra is a legnagyobb vidéki *felsőoktatási-tudományos központok* egyike, másrészt – Székesfehérvár mellett – a dinamikus gazdasági szegmenst képviselő *megosztott szolgáltató központok* legfontosabb Budapesten kívüli telephelye (BT, EPAM, Flowserve, IT Services, NI, Transcosmos). Harmadrészt, Debrecen értékét növeli hazánk elsőszámú vidéki *repülőtere*, mely a globális gazdaság áramlási tereibe minőségileg magasabb szintű bekapcsolódást tesz lehetővé. A nagyvárosok között *csak Debrecenben van együtt* jelen e három, markáns nagyvárosi karaktert képviselő gazdasági funkció. Elemzésünk rámutatott a *potenciális közép vállalatok* minden más nagyvárost meghaladó sokaságára. E körülmény – a külső cégek vonzására építő gazdaságfejlesztési stratégiák mellett – a *helyi szereplőkre fókuszáló kezdeményezések* erősítését is indokoltá teszi, egyszersmind (a felsorolt többi tényezővel) teremt némi esélyt arra, hogy Magyarország második legnépesebb városa hosszabb távon gazdasági téren is elfoglalja e pozíciót.

Hivatkozott irodalom

- Beluszky P.–Győri R. 2004: Fel is út, le is út... Városaink település-hierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. században. – *Tér és Társadalom*, 18 (1) pp. 1-41.
- Csomós Gy. 2013: Magyarország gazdasági központjainak pozícióváltozása 1992 és 2011 között. – *Területi Statisztika*, 53 (6) pp. 529-550.
- Egedy T. 2012: A gazdasági válság hatása a nagyvárosok versenyképességére Magyarországon. – *Földrajzi Közlemények*, 136 (4) pp. 420-438.
- Kovács Sz.–Lux G.–Páger B. 2017: A közép vállalatok szerepe a feldolgozóiparban: egy magyarországi kutatás első eredményei. – *Területi Statisztika*, 57 (1) pp. 52-75
- Kovács Z.–Egedy T.–Szabó B. 2011: A kreatív gazdaság földrajzi jellemzői Magyarországon. – *Tér és Társadalom*, 25 (1) pp. 42-62.
- Kozma G. 1999: A városmarketing elemeinek alkalmazása Debrecenben a rendszerváltozás után. Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Tanszékcsoport, Debrecen
- Kozma G. 2016: A debreceni lakóterületek II. világháború utáni fejlődésének társadalomföldrajzi vizsgálata. Didakt Kiadó, Debrecen
- Lux G. 2013: Kritikus tömeg alatt: a fejlesztési együttműködés lehetőségei a kisebb nagyvárosokban. – *Tér és Társadalom*, 27 (4) pp. 52-74.
- Nagy E.–Nagy G. 2008: A városok gazdasági potenciálja. A településhálózat fejlesztését célzó politika megalapozása a gazdaság oldaláról. Városok az átalakuló gazdaság térszerkezetben. – *Falu, Város, Régió*, 15 (3) pp. 32-42.

- Nemes Nagy J. 2004: Új kistérségek, új városok. Új versenyzők? – In: Regionális Tudományi Tanulmányok 9. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA – ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport. Budapest. pp. 5-42.
- Rechnitzer J.–Csizmadia Z.–Grosz A. 2004: A magyar városhálózat tudásalapú megújító képessége az ezredfordulón. – Tér és Társadalom, 18 (2) pp. 117-156.
- Rechnitzer J.–Páthy Á.–Berkes J. 2014: A magyar városhálózat stabilitása és változása. – Tér és Társadalom, 28 (2) pp. 105-127.
- Süli-Zakar I. (szerk.) 1994: Tanulmányok Debrecen városföldrajzából. Kossuth Lajos Tudományegyetem Társadalomföldrajzi Tanszék, Debrecen
- Süli-Zakar I. (szerk.) (1996): Tanulmányok Debrecen városföldrajzából II. Kossuth Lajos Tudományegyetem Társadalomföldrajzi Tanszék, Debrecen
- Süli-Zakar I. (szerk.) 1998: Tanulmányok Debrecen városföldrajzából III. Kossuth Lajos Tudományegyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Debrecen.
- Süli-Zakar I.–Csomós Gy. 2005: Debrecen helye a nagyvárosi hierarchiában. – Debreceni Szemle, 13 (2) pp. 280-289.
- Tóth G.–Nagy Z. 2013: Eltérő vagy azonos fejlődési pályák? A hazai nagyvárosok és térségek összehasonlító vizsgálata. – Területi Statisztika, 53 (6) pp. 593-612.
- Vas Zs.–Lengyel I.–Szakálné Kanó I. 2015: Regionális klaszterek és agglomerációs előnyök: feldolgozóipar a magyar városrégiókban. – Tér és Társadalom, 29 (3) pp. 49-72.

Agglomerálódás a Borsodi Iparvidéken egykor és ma

Bevezetés

Témaválasztásunk tisztelgés néhai Süli-Zakar István professzor tudományos oktató-kutató tevékenysége előtt. Borsod-Abaúj-Zemplén megye társadalmi-gazdasági állapotának elemzése a Professzor Úr szerteágazó életművének fontos mozaikja. A Borsodi Iparvidékhez kapcsolódó demográfiai-településszerkezeti tanulmányai munkásságának olyan szegmensét alkotják, amelyben a kitűnően felkészült fiatal kutató éleslátása, zseniális elemző-összegző tényfeltárásai és megállapításai napjainkban is értékesek. A Borsodi Iparvidékről – a geográfiai kutatási módszerek széles spektrumát felvonultatva – többet nyújtott, mint az „egyszerű” összegző-szintetizáló dolgozatok. Az 1980-as évek hivatalos statisztikai adatbázisaiból olyan társadalmi-gazdasági folyamatokat és komplex helyzetelemzéseket mutatott be, amelyek ma is helytállóak. Vizsgálatait mindig széles horizonton, a lokális és regionális elemek és összefüggések ismeretében végezte, egyidejűleg kiemelve az általános és a különös (egyedi) specifikumokat is.

A földrajzi jelenségek és folyamatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyei társadalmi szempontú összegző értékelése mellett, kiemelt figyelmet fordított a vizsgált megyei mikrorégiók (pl. Abaúj, Zemplén, Borsod stb.) gazdasági elmaradottságának tényleges okaira. A Borsodi Iparvidék gazdaságának térszerveződését a természeti tényezők és a helyi társadalom közötti összefüggések és kölcsönhatások kontextusában elemezve felhívta a figyelmet azokra a gyengeségekre és a veszélyekre, amelyek súlyos és tartós válságba sodorták a szocialista iparosítás e kiemelten preferált régióját. A mikrorégió településhálózati és térszerkezeti sajátosságainak feltárásával is hozzájárult ahhoz a szintézisalkotáshoz, amelynek segítségével komplex képet adhatott a rendszerváltozás előtti állapotokról.

¹ főiskolai tanársegéd, NYE Turizmus és Földrajztudományi Intézet, kristof.andrea@nye.hu

² PhD, habil., intézetigazgató főiskolai tanár, NYE Turizmus és Földrajztudományi Intézet, kokai.sandor@nye.hu

A Borsodi Iparvidék és az agglomerálódás az 1970/80-as években

A magyarországi vonzáskörzet kutatások és a különböző települési-térszerkezeti konfigurációk létezésének értelmezése és sajátosságai elemzése az 1970-es évek elejétől reneszánszát élte. E kutatási áramlat a fiatal Süli-Zakar Istvánt is megérintette, aki kezdetben – az 1970-es évek második fele – Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népesség- és településföldrajzi sajátosságait tárta fel, melynek során megalapozta és pontosította kutatás-módszertani alapelveit. Az 1980-as évek elejétől – e biztos szakmai és módszertani tudás birtokában – kiterjesztette kutatásait Borsod-Abaúj-Zemplén megyére.

A népszámlálási adatok helyi és regionális szintű feldolgozásai során, a megye keleti részének demográfiai változásait elemezte az 1970-80 közötti tíz esztendőben (Süli-Zakar I. 1981). Az itt élő népesség életkörülményeinek vizsgálata (Süli-Zakar I. 1982) és helyismeretének tapasztalatai egyaránt arra ösztönözték, hogy a társadalmi folyamatok (pl. elvándorlás, természetes fogyás, alacsony iskolázottság stb.) eredőit szélesebb kontextusban értékelje, s figyelmét a Borsodi Iparvidék felé fordítsa.

Az 1980-as évek közepétől tanulmányok egész sorában (Süli-Zakar I. 1985, 1988, 1989, 1991) tárta fel a Borsodi Iparvidéken zajló társadalmi-gazdasági folyamatokat, különös tekintettel az agglomerálódásra. E folyamatot az időkeresztmetszetek és a földrajzi tér szemüvegén át vizsgálva, a régió térszerkezeti elemzését is adta, amelynek néhány markáns megállapítását az alábbiakban mutatjuk be, igyekezvén visszaadni azt a komplex képet, amelyet a Professzor Úr tanulmányaiban felvázolt.

1. A Sajó-völgyi agglomeráció fejlődési ívét a demográfiai folyamatok (pl. természetes szaporodás, vándorlási egyenleg stb.) tükrében vizsgálva megállapítja, hogy az 1949-60 közötti rendkívül dinamikus népességgyarapodás negatív jelenségeket is eredményezett. Fontos meglátása, hogy „*a jelentős népességnövekedés már 1949 előtt is az itt létrejött ipar- és bányavidéknek, illetve az extenzív iparfejlesztés által kiváltott nagyarányú vándorlási nyereségnek tulajdonítható*” (Süli-Zakar I. 1989, 209. p.).

A vándorlási nyereség azonban igen differenciáltan jelentkezett: Ózd, Kazincbarcika, Miskolc és Leninváros szűkebb vonzáskörzetében is maradtak olyan települések, amelyek természetes foggyással rendelkeztek. A Sajó-völgytől keleti és északi irányba az országhatár menti régiók (pl. Cserehát, Hernád-völgy, Hegyköz, Bodroghöz stb.), valamint a Borsodi-Mezőség falvaiban a demográfiai erózió vált

meghatározóvá, öregedő korstruktúrát és kedvezőtlen ellátási infrastruktúra kialakulását generálva.

2. Az agglomerálódás területi-települési kiterjedésének változásait 1970 és 1980 között elemezve kiemeli, hogy: *„az extenzív iparosítás következtében jelentős népességtömörülés alakult ki, s a budapesti agglomeráció után itt jött létre az ország második legnagyobb népességtömörülése. A felerősödő agglomerációs jelenségeket a forgalmas közutak, s főleg a főbb vasútvonalak mentén érzékelhettük”* (Süli-Zakar I. 1989, 209. p.).

A népességkoncentráció volumenét tekintve elegendő arra a tényre utalnunk, hogy 1949-1960 között Miskolcra több mint harminc ezren (30 479 fő) vándoroltak be, ami Budapest (267 663 fő) és Pécs (30 596 fő) után a harmadik legmagasabb érték volt az ország városait tekintve. Miskolc regionális vonzásintenzitását jelzi, hogy a bevándorlók 48,3%-a saját megyéjéből, 27,5%-a a szomszédos megyékből, 15,3%-a más megyékből, míg 8,9%-a Budapestről érkezett. Az adatok egyértelműen arra mutatnak, hogy az agglomerálódási folyamat első lépcsőjét (a települések funkcionális kapcsolatainak fejlődése, mint például a lakóhely és a munkahely közötti ingázás) Miskolc az 1960-as évekre teljesítette, azaz nem kétséges, hogy Miskolc a környező településekkel együtt agglomerálódó térséggé vált.

Térképek segítségével Süli-Zakar István szemléletesen bizonyítja és a szövegben részletesen elemzi, hogy az 1980-as évekre miért csökkent Ózd és Kazincbarcika népességvonzó képessége a környező településekre (pl. Borsodnádásd, Rudabánya stb.), megállapítva, hogy ekkor már a kedvezőtlen demográfiai változások a megye urbanizált területein is jelentkeztek. Hangsúlyozta, hogy az agglomerálódás – miként az iparosodás – extenzív forrásai kimerültek, s egész Borsod-Abaúj-Zemplén megye természetes szaporodása nagymértékben csökkent (1980: 2453 fő, 1985: 447 fő) a vándorlási egyenleg negatív értékei (1980: -3770 fő, 1984: -5626 fő) pedig fokozódtak (Süli-Zakar I. 1989, 204. p.).

Süli-Zakar István a régió kisvárosainak kapcsolatrendszerét elemezve nem agglomerálódásról ír, kiemelten hangsúlyozva, hogy *„a hetvenes években a Borsodi Iparvidék peremén a városi szerepkörű települések (Mezőkövesd, Encs, Szerencs) népesedési vonzáscentrumokká léptek elő, s környezetükben is jótékonyan befolyásolták néhány község demográfiai fejlődését”* (Süli-Zakar I. 1989, 205. p.).

3. A hazai agglomerációk fejlődésével foglalkozó kutatók az 1980-as években már nem is miskolci, hanem Miskolc–Sajó-völgyi, illetve borsodi nehézipari agglomeráció kialakulásának jövőképét vizionálták (pl. Perczel K. 1981). Süli-Zakar

István e tekintetben nem foglalt állást, de a tényeket ismertetve kiemelte, hogy Miskolc gyors fejlődése jelentős extenzív agglomerálódási folyamatot váltott ki a Sajó völgyében, szoros kapcsolat alakult ki a szomszédságában fekvő településekkel, bányászfalvakkal. E folyamat következményeként az Ózd-Kazincbarcika-Miskolc-Leninváros nehézipari tengely mentén többpólusú településstruktúra kialakulásával számolt. Hangsúlyozta, hogy Miskolc extenzív ipari növekedése területi terjeszkedéssel is együtt járt, és 1950-1981 között számos települést csatoltak hozzá (pl. Lyukó, Bükkszentlászló, Garadna, Lillafüred, Pereces, Ó- és Újmassa stb.), ezzel Miskolc az ország egyik legnagyobb iparvárosává fejlődött (területe: 224 km²).

Abban az időszakban nem csak Süli-Zakar István kutatta a miskolci agglomeráció kialakulását és fejlődését. Közismert, hogy az agglomerálódás második fejlődési szakaszában következik be a települések területi összefonódása (*Enyedi Gy. 1984; Tóth J. 1988*), majd összenövése (pl. közös infrastruktúra hálózati rendszerek kialakítása, összefüggő, fizikailag egybeépült településtartomány stb.). Amennyiben e funkcionális, illetve a területi kapcsolatok kialakultak, akkor már lehet agglomerációról beszélni. Ebben az értelemben, az 1970-es évek végén, csak a budapesti és a miskolci agglomerációt tekintették hazánkban kialakultnak (*Kőszegfalvi Gy. 1979; Tóth J. 1988*). A településegységekhez és agglomerációkhoz kapcsolódó magyarországi kutatások (pl. *Fórizs M. 1967; Perczel K. 1981* stb.) megállapították, hogy az agglomerációk kialakulásakor a szocialista termelőerők koncentrációja játszotta a legmeghatározóbb szerepet. Fórizs Margit négy tényező (egészségügyi, középiskolai, kiskereskedelmi, ipari ingázók) alapján a miskolci településegységekbe 35 települést sorolt.

Lukács Jánosné és Perger Frigyesné 1975-ben megjelent közös tanulmányukban 23 mutató alapján (pl. termelőerők koncentrációja, népesség koncentrációja és ellátottsági mutatói stb.) végezték el a miskolci agglomeráció lehatárolását. Az agglomerációba azokat a településeket sorolták, amelyek a legjobban megközelítették Miskolcnak, mint viszonyítási alapnak az értékeit, míg a minimumot a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei községek átlaga jelentette. A mutatók súlyozása után három kategóriát állítottak fel (külső, középső és belső övezet), s ez egyben a vonzásintenzitást is jelezte (*Lukács J.-né-Perger F.-né 1975*).

Valér Éva (1995) harminc társadalmi-gazdasági mutatót faktoranalízissel vizsgálva, megállapította, hogy a miskolci agglomerációba 1970-ben és 1980-ban 33-33 település tartozott, míg 1990-ben már 55 település (*Valér É. 1995*).

A miskolci agglomeráció térszerkezetét és kiterjedését vizsgálva Süli-Zakar István is megállapítja, hogy e több pólusú agglomerálódás legerősebb pólusa Miskolc. A rendelkezésre álló adatbázis részletes elemzésekor helyesen vonja le azt a következtetést, hogy. „*Miskolc körül az agglomerálódás belső zónájában (14-15 települést érintve) egy kialakult agglomerációt („eine stabilisierte Agglomeration abgegrenzt werden”) határolhatunk le*” (Süli-Zakar I. 1989. 205. p.). Mindazok ellenére, hogy nem sorolja fel a miskolci agglomeráció 14-15 települését (az 1971-80 közötti folyamatokat tükröző térképen a miskolci agglomeráció településeinek számát huszonkilencben adja meg), e megállapítása alapvető fontosságú és időtállóan bizonyult.

A miskolci agglomeráció 14-15 településre szűkítése azért is értékes megállapítás, mert a későbbi KSH lehatárolások (1995-2003: 17 település, 2004-2013: 13 település) egyik alapelemévé és kiindulópontjává vált, egy-két kisebb módosítással. A fenti kutatóktól eltérően Süli-Zakar István jól érzékelteti tanulmányaiban, hogy a miskolci agglomeráció differenciálódott, egyértelműen minimum két övezetre bontható. Helyesen értelmezi, hogy mindazok ellenére, hogy a nehézipari nagyvállalatok súlya nyomasztó (pl. e vállalatokban az 1980-as évek elején a miskolci ipari foglalkoztatottak mintegy háromnegyede dolgozott, Miskolc 1980-ban több mint száz iparteleppelel rendelkezett, amely egyharmada volt az összes Borsod-Abaúj-Zemplén megyeinek stb.), mindez nem lesz elegendő feltétel az agglomeráció továbbfejlődéséhez.

4. A miskolci agglomeráció jövőbeni fejlődését meghatározó tényezőket elemezve Süli-Zakar István a várható munkaerő-helyzet vizsgálata során megállapította, hogy az agglomeráció gazdasága nem problémamentes (pl. nehézipar 80-90%-os részaránya, ipari foglalkoztatottak egyoldalú ágazati struktúrája és az ebből is fakadó vándorlási veszteség stb.). A bázisiparágak gazdasági nehézségei már ekkor visszatükröződtek a miskolci agglomeráció demográfiai folyamataiban is.

A Professzor Úr véleménye szerint a gazdasági szerkezetátalakulás vontatottsága és a népesség tényleges fogyása miatt különösen nehéz lesz a jövőben megteremteni a gazdaság és a településhálózat egyensúlyát. „*Az ún. „gyárkapukon belüli munkanélküliség” nem lesz fenntartható sokáig. A szolgáltató ágazatok fejlesztését a térségben a tőkehiány akadályozza – más ágazat pedig nem lesz képes az iparban feleslegessé váló munkaerőt megkötni –, ezért mindez a Borsodi Iparvidék és a miskolci agglomeráció nagyarányú népességfogyását, s az agglomerálódási folyamat lefékeződését eredményezheti*” (Süli-Zakar I. 1989, 210. p.).

Süli-Zakar István egyértelműen leszögezi, hogy a Borsodi Iparvidék településeinek gyors népességyarapodása az 1980-as évek elején megállt, s a tényleges fogyás stádiumába kerültek. *„Kivételt képeznek a városkörnyéki ún. alvótelepülések, bár a pozitív egyenleg ezekben a fiatalos korstruktúrájú településekben is többnyire a vándorlási nyereségből adódott. Felméréseink szerint az alvótelepülések új építkezőinek jelentős részét a városból kitelepülők adják.”* (Süli-Zakar I. 1989, 210. p.). Tanulmányában ugyan nem említi és írja le a szuburbanizáció fogalmát, de a kitelepülés okait kutatva egyértelműen erre utal: *„1. a panelházakból való menekülést, 2. a magas városi lakásárakat, 3. a háztáji gazdálkodás lehetőségét és 4. Miskolc belvárosának slumösödését említi”* (Süli-Zakar I. 1989, 210. p.).

Közismert, hogy a hosszú évekig államilag mesterségesen életben tartott termelőkapacitások, a torz gazdasági szerkezet, a fejletlen és korszerűtlen infrastrukturális háttér, a sikertelen privatizációk, a több ezer munkanélküli és a nagymértékű elvándorlás jellemezte a Borsodi Iparvidéket (Süli-Zakar I. 1996). Kormányzati és ágazati döntések sora rendezte át a régió térszerkezetét, sajátos pályára kényszerítve gazdaságát. Hagyományosan ide települtek a megye meghatározó ipari üzemei, melyek válságának következményeként drasztikusan csökkent a régió eltartó képessége (Süli-Zakar I. 1988). Az állami nagyipar felbomlását követően itt szűnt meg a legtöbb munkahely és a gazdasági szerkezetváltás napjainkig sem fejeződött be (Süli-Zakar I. 2012).

Az eddigiekben a harminc évvel ezelőtti állapotokat elemeztük a Professzor Úr kutatási eredményei alapján, a továbbiakban vizsgáljuk meg, hogy – saját kutatási eredményeink alapján – a szuburbanizáció milyen hatást gyakorolt a miskolci agglomerációra. Mely településeket érintette a szuburbán társadalom „térfoglalása”, s mindez milyen térszerkezeti változásokat eredményezett. A miskolci agglomerációban zajló szuburbán folyamatok elemzésétől – terjedelmi okok miatt – eltekintünk, azt Kristóf Andrea PhD dolgozatában – a Professzor Úr témavezetésével – részletesen feltárta, a legfontosabb eredményeket viszont kiemeljük a jelenlegi állapotok bemutatásának megalapozásaként.

A miskolci agglomeráció és a szuburbán folyamatok (1989 után)

Az 1990-es évek elejétől a magyarországi nagyvárosi térségek mindegyikében megfigyelhető volt a szuburbanizáció folyamata, melynek hatására bekövetkező változások, a korábbi agglomerálódási jellegzetességektől alapvetően különböztek

(pl. Dövényi Z.–Kovács Z. 1999; Tóth J. 2006 stb.). A nagyvárosi térségek közül a miskolci agglomerációban lezajlott szuburbán folyamatokat és ezek következményeit, illetve a folyamatot meghatározó speciális okokat korábbi tanulmányaink részletesen feltárták (Kristóf A. 2016; 2017).

Az empirikus kutatások és a statisztikai adatok eredményei alapján bebizonyosodott, hogy a miskolci szuburbia fejlődése, a hazai nagyvárosokra jellemző általános posztszuburbán folyamatoktól is eltért. A miskolci szuburbia társadalmi-gazdasági értelemben egyre fragmentáltabb és polarizáltabb.

Napjainkra a Miskolc körül kialakult szuburbia keleti – alacsony státuszú betelepülőket fogadó – kisvárosai (pl. Onga, Alsó- és Felsőszolca stb.) és falvai is komoly társadalmi-gazdasági problémákkal küzdenek (pl. növekvő elvándorlás, a szuburbán generáció csaldótttsága stb.).

A népességszám változása

A miskolci agglomeráció Borsod-Abaúj-Zemplén megye legnagyobb népességkoncentrációja. A megye területének 13,8%-a, állandó népességének 36,7%-a (251 901 fő) élt 2015. január elsején az agglomeráció központi városában és a kapcsolódó 35 településen.

Miskolc népessége három és fél évtizede folyamatosan csökken, az agglomerációs-szuburbán övezetének népessége dinamikusan növekedett 2005-ig, ezután azonban differenciált csökkenés következett be. Megállapítható, hogy az 1990-2005 közötti szuburbanizációs-agglomerációs trend nem folytatódott.

Miskolc népességszám csökkenése különösen 1990 után gyorsult fel, amikor lényegében egy évtized leforgása alatt 12 ezer főes volt a tényleges fogyás. A miskolci agglomerációs övezet népessége viszont 1990 és 2005 között mindössze ötezer fővel növekedett. A népességváltozás differenciált az agglomeráció különböző földrajzi-környezeti fekvésű és gazdasági-társadalmi helyzetű települései esetében, a gyarapodás 90%-a a szuburbán településekre jutott. A népességszám a miskolci agglomerációban (2001 óta) és a szuburbia (2005 óta) tekintetében is csökkenő tendenciát mutat, amely azonban az országos átlagtól és az észak-magyarországi átlagtól is kedvezőbb. E folyamat egyértelműen a migrációs trendeknek köszönhető.

A települések demográfiai helyzetének változását jelzi, hogy az elmúlt tíz évben csak három szuburbán település (Kistokaj, Kisgyőr, Bükkaranyos) népességszáma emelkedett. Az emelkedés okai mindhárom esetben egyedi és specifikusak:

Kistokaj a miskolci déli ipari park közelségéből profitál, Kisgyőr és Bükkaranyos a természeti-táji potenciálra alapozva vált egyre népszerűbb szuburbán településsé.

Migrációs folyamatok

A migrációs folyamatok esetében a szuburbanizáció legfontosabb két évtizedében (1990-2011) minden korábbi időszakot meghaladó mértékben nőtt az elvándorlás Miskolcra, amelynek csak kb. egyharmada irányult a miskolci agglomerációba.

Az 1980-90 közötti évtizedhez képest a demográfiai állapot megváltozását jelzi, hogy a vándorlási veszteség és a természetes fogyás vált meghatározóvá. Alsó- és Felsőzsolca kivételével valamennyi szuburbán település vándorlási egyenlege pozitív. Hat település (Arnót, Mályi, Kistokaj, Onga, Nyékládháza, Bükkaranyos) az agglomerációs vándorlási nyereség 90%-át kapta.

Az alacsonyabb státusúak fokozatosan kiszorultak Miskolc leromlott állapotú részeibe, vagy a városkörnyék szintén rosszabb helyzetű településeibe. Miskolc vándorlási egyenlege mind az agglomeráció, mind a szuburbia tekintetében negatív volt. 1995-2005 között Miskolcra 36 ezren állandó jelleggel elköltöztek, a Miskolcra irányuló beköltözés 25 ezer fő volt. Az elköltözők 80%-a a megyében maradt.

A miskolci agglomerációba és ezen belül a szuburbiába irányuló költözések dinamikája azonban mérsékeltebb volt attól, mint ami a demográfiai folyamatokból következne. Mindezt az is magyarázhatja, hogy a szuburbanizációs jellegű migráció egy része a nagyvároson belül maradt. A tisztán a városközpontból a szuburbiába történő kiköltözés 1990-2001 között 5-6 ezer esetre tehető. Mindezek ellenére nyilvánvaló, hogy a miskolci agglomeráció települései az elsődleges célpontok, azonban e folyamat ereje elmaradt az országos agglomerációs értékektől. A magyarországi agglomerációkhoz tartozó települések 2001-2011 közötti tíz évet 10,27%-os vándorlási egyenleggel zárták (Horváth Á.–Sápi Z. 2013).

A miskolci agglomeráció pozitív vándorlási egyenlege 2005-től drasztikusan mérséklődött, a szuburbanizációs folyamatok leálltak. Miskolcra az ideiglenes elköltözések száma csökkent, míg az ideiglenesen odaköltözőké jelentősen nőtt.

A korstruktúra átalakulása

A budapesti agglomerációra vonatkozó kutatások (pl. Dövényi Z.–Kovács Z. 1999 stb.) igazolták, hogy az 1990-es évek közepén az agglomerációs településekre

kiköltözők között felülreprezentáltak voltak a harmincas és negyvenes éveikben levő kisgyermekes fiatalok, és ugyanez volt elmondható a diplomával rendelkezőkre is. A miskolci agglomeráció és a szuburbia településein megfigyelhető a gyermekkorúak magasabb és a 60 év felettiek alacsonyabb arányszámai, néhány település azonban eltér az általános tendenciától. Miskolcon és az agglomerációban 1990-2011 közötti két évtizedben az öregedési index értékei alapjaiban módosultak. Miskolcon a 14 év alatti korcsoportok aránya 2011-ben mindössze 13,6% volt, amely 7,2%-kal alacsonyabb, mint az 1990. évi érték, s alig mérsékeltebb a visszaesés az agglomeráció 35 településén.

A 14 év alatti korcsoportok megfeleződése (pl. Szirmabesenyő, Mályi, Bükkszentkereszt stb.) mellett, öt településen fiatalosabb korstruktúra maradt a meghatározó. Ezek közül négy esetében (pl. Alsózsolca, Arnót, Bükkaranyos, Onga) a szuburbán folyamatok mellett a roma népesség magasabb aránya is hozzájárult a fiatalosabb korstruktúra kialakulásához. Kistokaj esetében azonban nem ez a jellemző, ez egy olyan tipikus szuburbán település, amelynek népességszáma 1990-2005 között 25%-kal gyarapodott. A települést fiatal korosztályok (30-40 év közöttiek) választották lakóhelyül, nagyrészüket még aktív, az öregedő korstruktúra nem vagy alig érzékelhető.

A szuburbán sajátosságokkal rendelkező települések sem homogének, az egyes övezeti egységekre bomló differenciált szerkezet jellemző. A miskolci agglomerációban két meghatározó társadalmi-térbeli folyamat volt megfigyelhető 1990-2005 között. Egyrészt a középosztály megjelenése és általános erősödése, másrészt az alacsony társadalmi státusú rétegek erősödő települési szintű differenciálódása. E folyamat egyik eredménye, hogy napjainkra kialakult a miskolci agglomeráció összefüggő, az etnikai kisebbség markánsabb jelenlétével is jellemezhető „keleti slum övezete”.

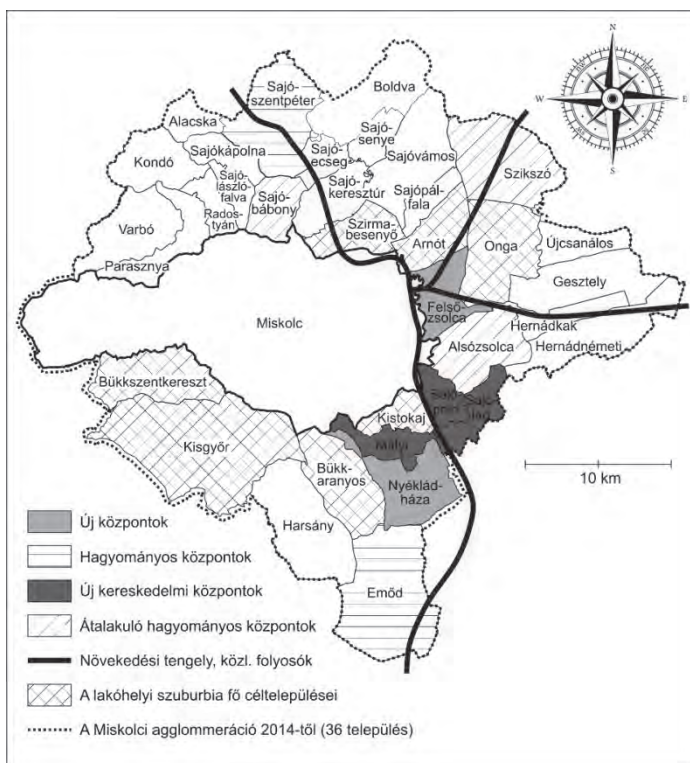
A korstruktúra vonatkozásában az 1990-es években kiköltöző fiatalos szuburbán generáció napjainkra középkorúvá vált, sőt egy részük a nyugdíjas korba lépett. Ez új kihívások elé állítja a szuburbán települések vezetését, akiknek alkalmazkodniuk kell a helyi lakosság megváltozott lakóhelyi igényeihez is. Az előregedés általános tendencia hazánkban, e folyamat azonban differenciáltan érinti Miskolcot és az agglomerációját.

A népesedési folyamatokon túl a miskolci agglomeráció differenciált gazdasági átalakulása nem csak új infrastruktúra kiépülését (pl. városperemi logisztikai központok, bevásárló központok stb.) eredményezte, hanem az ipari termelés új

súlypontjainak (pl. ipari parkok, ipari telephelyek stb.) megerősödését is – ezek részleteire jelen tanulmányban terjedelmi okokból nem tudtunk kitérni.

Konklúziók

A miskolci agglomeráció társadalmi-gazdasági átalakulásának ismerete reális alapot adhat a dekoncentrálódó és újraközpontosodó településszerkezet megismerésére és az ott zajló folyamatok feltárására. Néhány szegmenst kiemelve olyan állapotrajzot adtunk, amely tömör szintézisként jelzi az elmúlt évtizedek változását (1. ábra).

1. ábra: A miskolci agglomeráció térszerkezete és funkcionális differenciálódása
(Forrás: saját szerkesztés)

A miskolci agglomeráció települései közül csak 8-10 településről jelenthető ki egyértelműen, hogy nyertesei voltak az elmúlt negyed század társadalmi-gazdasági változásainak. (1. ábra) A miskolci agglomeráció nem vált policentrikussá, monocentrikus várostérség maradt, ahol a differenciálódás ellenére az agglomeráció

településeinek töredéke mutat egyedi arculatot és specializálódást, ez leginkább a mezőgazdasági és ipari tevékenységben érzékelhető. A miskolci agglomeráció gazdasága egyszerre mutatja a szocializmus évtizedeiből átöröklött és az elmúlt negyedszázad gazdasági folyamatainak eredményeként kialakult szelektív megújulás kettős képét.

A jövő kiindulási alapja egyértelmű: a miskolci agglomeráció és szuburbia társadalmi-gazdasági értelemben egyre fragmentáltabbá és polarizáltabbá vált. A magas és alacsony státusú szuburbán települések elkülönülő térszerveződése az egyre erőteljesebb várostérségi szegregációt is bizonyítják. A Miskolchoz kapcsolódó szuburbán települések kettőssége – véleményünk szerint – a jövőben is tartósan fennmarad, s a várható társadalmi-gazdasági folyamatok csak a további differenciálódás mértékét, sebességét és ütemét fogják befolyásolni.

Hivatkozott irodalom

- Dövényi Z.–Kovács Z. 1999: A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén. – Földrajzi Értesítő, 46 (1-2) pp. 33-57.
- Enyedi Gy. 1984: Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Fórizs M. 1967: Városok körül kialakult településegységek Magyarországon. – Demográfia, 10 (1) pp. 55-70.
- Horváth Á.–Sápi Z. 2013: Véget ért-e az agglomerációk virágkora. (Webes elérés: 2013.10. 06.)
- Kőszegfalvi Gy. 1979: Az agglomerálódási folyamat kritériumai. Az agglomerációk szerkezetének néhány jellemző sajátossága. – In: Az agglomeráció-kutatás módszertani kérdései (szerk. Pálné Kovács I.–Rechnitzer J.), MTA DTI, Pécs. pp. 67-71.
- Kristóf A. 2016: A miskolci agglomeráció kialakulás és fejlődése. – In: A változó világ XXI. századi kihívásai (szerk. Kókai S.), Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Nyíregyháza. pp. 337- 354.
- Kristóf A. 2017: Adalékok a miskolci agglomeráció gazdaságának funkcionális, ágazati és területi átalakulásához. – Településföldrajzi tanulmányok, 6 (1) pp. 56-75.
- Lukács J.-né-Perger F.-né 1975: Egy változat az agglomeráció jelenlétének és körének kimutatására Miskolc és környékének adatai alapján. – Területi Statisztika, (1) pp. 24-31.
- Perczel K. 1981: Az urbanizáció minőségi tényezői. – Településfejlesztés, 1 (1-2) pp. 93-100.
- Süli-Zakar I. 1981: Demográfiai változások Borsod-Abaúj-Zemplén megye keleti részén 1970-1980 között. – Borsodi Szemle, 26 (2) pp. 57-65.

- Süli-Zakar I. 1982: Az életkörülmények földrajzi vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megye keleti részén. *Acta Geographica ac Geologica et Meteorologica Debrecina*, 20 pp. 115-148.
- Süli-Zakar I. 1985: Az agglomerálódás népességföldrajzi vonatkozásai a Borsodi Iparvidéken. – Borsodi Földrajzi Évkönyv, pp. 47-66.
- Süli-Zakar I. 1988: Az agglomerációs fejlődés iránya és sajátosságai a Borsodi Iparvidéken. – Területi Kutatások 8. MTA FKI. Budapest. pp. 15-27.
- Süli-Zakar I. 1989: Agglomerationsprozesse und ihre fragezeichen in dem Borsoder Industriegebiet. (Agglomerálódás és kérdőjelei a Borsodi Iparvidéken). – Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből. Debrecen. pp. 199-211.
- Süli-Zakar I. 1991: A "Rozsdaövezet" árnyékában. – *Élet és Tudomány*, 46 (12) pp. 364-366.
- Süli-Zakar I. 1996: Északkelet-Magyarország terület- és településfejlesztésének társadalomföldrajzi alapjai, Doktori értekezés, KLTE, Debrecen. (Kézirat)
- Süli-Zakar I. 2012: A roma integráció kérdőjelei társadalomföldrajzi megközelítésben. – In: A tudás szolgálatában: földrajzi tanulmányok Pál Ágnes tiszteletére (Közép-Európai Monográfiák 5.) (szerk. Győri F.), Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged. pp. 163-178.
- Tóth J. 1988: Urbanizáció az Alföldön. MTA Doktori Disszertáció.
- Tóth J. 2006: Az agglomerálódás stádiumai. – In: Agglomerálódás és szuburbanizációk Magyarországon (szerk. Csapó T.–Kocsis Zs.), Savaria University Press, Szombathely. pp. 6-14.
- Valér É. 1995: A magyarországi agglomerálódás folyamatának alakulása. OTKA. Kutatási zárójelentés. (Internet elérés: 2015. XII. 20.)

A Zempléni-hegyköz társadalmi, gazdasági fejlődésének anomáliái

Bevezetés

A Zempléni-hegyköz, a Zempléni-hegység keleti oldalán a szlovák határ mentén helyezkedik el és a periférikus helyzete és zsákutcás települései miatt méltán tekinthető halmozottan hátrányos területnek. Északon a Nagy-Milic, az Abaúji-hegyköz, míg keleten a határfolyó a Ronyva képezi a Hegyköz határát. A zárt medence dombság települései: Alsóregmec, Bózsva, Felsőregmec, Filkeháza, Füzér, Füzérkajata, Füzérkomlós, Füzérradvány, Hollóháza, Kishuta, Kovácsvágás, Mikóháza, Nagyhuta, Nyiri, Pusztafalu, Vágáshuta, Vilyvitány községek, illetve Pálháza és Sátoraljaújhely melyek városi ranggal rendelkeznek. A Hegyköz körzeti központja Pálháza, azonban vonzáskörzeti központja Sátoraljaújhely. (Pap J. 2002) A terület társadalmi és gazdasági életében a 2011 évi népszámlálás óta több anomália figyelhető meg. (Frisnyák S. et al. 2009)

A települések népességszámában jelentkező anomáliák

A 2017-es adatok alapján, a népessége 22.064 fő volt. Az 1990- és 2011 közötti években lakosság száma 18%-al csökkent, ám 2015-től átlagosan 1%-os népességnövekedés jellemző. Borsod-Abaúj-Zemplén megye lakosság száma ugyanebben a vizsgált időben 13%-os csökkenést mutat. Miután a Hegyköz halmozottan hátrányos helyzetű térségek közé sorolható, azt hihetné az ember, hogy ebből adódóan itt mutatható ki a legnagyobb népességszám csökkenés. A demográfiai egyensúly megbomlása tehát anomália, aminek az okát vizsgálni érdemes. Egy adott terület fejlettségét a gazdasági mutatókon kívül, a demográfiai változások, a foglalkoztatottsági szerkezet, a képzettség is mutatja. A Hegyköz aprófalvas településeinek a népesség száma átlagosan 200-600 fő között változott.

¹ Egyetemi tanár, Nyíregyházi Egyetem, Turizmus és Földrajztudományi Intézet, hanusz.arpad@nye.hu

² PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Földtudományok Doktori Iskola, drotar.nikolett0411@gmail.com

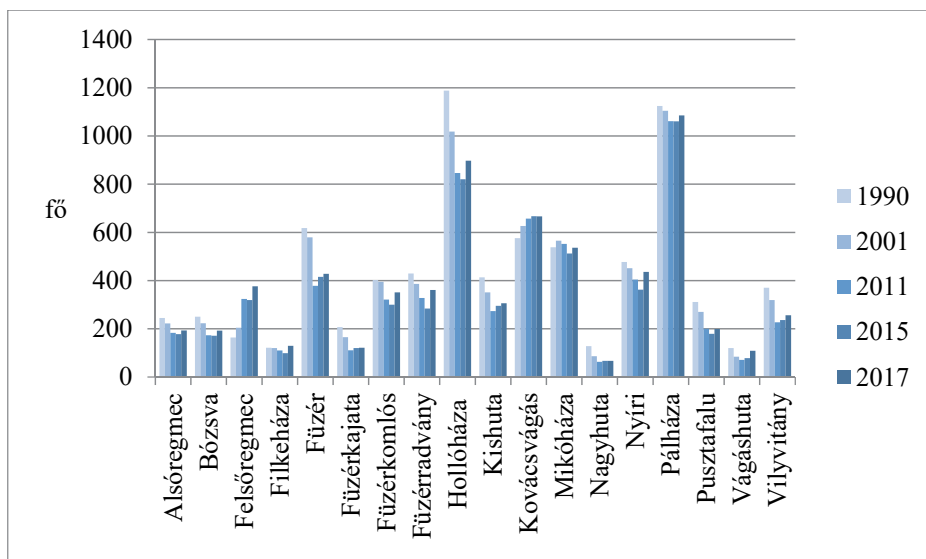
Természetesen nem az a vizsgálat tárgya, hogy átlagosan mennyi a terület népességszám növekedésének az oka, hanem településsorosan kell az okokat keresni, hogy reális képet kapjunk a változás igazi okáról. Az alábbi táblázat mutatja a települések népességszám növekedést:

1. táblázat: A Hegyköz településeinek népességszám változása 2015-2017 között
(Forrás: NFSZ településsoros adatok alapján – Link1)

Település neve	Lakosságszám (2015)	Lakosságszám (2017)	Növekedés mértéke %-ban kifejezve
Alsóregmec	178 fő	193 fő	0,92%
Bózsza	171 fő	192 fő	0,89%
Felsőregmec	319 fő	376 fő	0,84%
Filkeháza	99 fő	129 fő	0,76%
Füzér	415 fő	428 fő	0,96%
Füzérkajata	120 fő	121 fő	0,99%
Füzérkomlós	300 fő	351 fő	0,85%
Füzérradvány	284 fő	361 fő	0,78%
Hollóháza	820 fő	897 fő	0,91%
Kishuta	295 fő	306 fő	0,96%
Kovácsvágás	667 fő	666 fő	1,00%
Mikóháza	512 fő	536 fő	0,95%
Nagyhuta	67 fő	67 fő	nem változott
Nyíri	362 fő	436 fő	0,83%
Pálháza	1 060 fő	1085 fő	0,97%
Pusztafalu	179 fő	199 fő	0,89%
Vágáshuta	78 fő	109 fő	0,71%
Vilyvitány	236 fő	256 fő	0,92%
Sátoraljaújhely	14 956 fő	15356 fő	0,97%

2011-ben a települések népessége 22.065 fő volt, még 2015-ben 21.118 fő. 2011 és 2015 között a települések közül 10 településen folyamatos csökkenés figyelhető meg. Füzérkajata és Nagyhuta településeken 51-57%-kal csökkent a népesség száma. Kovácsvágás, és Felsőregmec kivételével a népességszám csökkenése volt megfigyelhető a településeken. Azonban, Kovácsvágáson 13%-kal, Felsőregmecen

50%-kal növekedett a népesség 1990 és 2011 között. A községek etnikai megoszlását vizsgálva, a roma kisebbség Felsőregmec településen az össznépesség 77%-át, Kovácsvágás településen az össznépesség 51%-át alkotja. 2017-ben 22.064 fő élt a Hegyköz településein. 2015 és 2017 közötti időben Nagyhuta kivételével a településeken a népességszám növekedése volt tapasztalható, melynek értéke 0,7-0,9% között változott. A legkisebb mértékű növekedés, Filkeháza, Vágáshuta, és Füzérradvány településeken 0,7% volt. 2017-es adatok alapján, a településeken élő lakosságszám átlagosan 0,95%-kal növekedett. (Link2)

1. ábra: Hegyköz településeinek népességszám változása, Sátoraljaújhely kivételével (1990-2017) (Forrás: <http://nepesseg.com/>)

Pontos adatok nem álnak rendelkezésre, hogy a településekről hány fő volt olyan szakképzett fiatal, aki akár más belföldi területen, akár külföldi munkavállalásra vállalkozott. Az ma már megállapítható, hogy a szolgáltatásokat végző szakemberek körében jelentős hiány mutatkozik a Hegyközben is.

Mi tehát a népességszám növekedésnek a tényleges oka? Két tényezőt érdemes vizsgálni.

- 1.) Az etnikai kisebbség bevándorlása, a környező városokból jobb megélhetés reményében és a gettósodás miatt. Mérhető számban figyelhető meg Felsőregmec és Kovácsvágás településeken.

- 2.) A határmenti zónából szlovákiai ukrán kettős állampolgárok áttelepülése kedvezőbb szociális juttatások miatt. Erre vonatkozóan az idő rövidsége miatt nem készült számszerű kutatás, csak a helyi lakossággal és vezetőkkel készített riportok számolnak be ilyen jellegű betelepülésről.

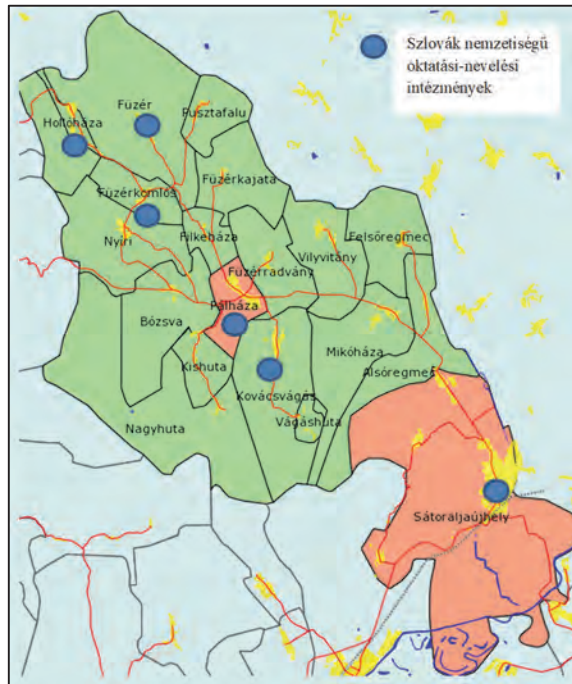
A településeken élőkkel és települési polgármesterekkel készített mélyinterjúk mindkét állítást alátámasztják. (Kocsis Bettina- Könyvelő - Pálháza város-Önkormányzati Hivatal, Csizmár Tímea- Igazgatási ügyintéző Kishuta körjegyzőség) A legnagyobb veszteséget népességszám csökkenés tekintetében Sátoraljaújhely szenvedte el, hiszen a város lélekszáma 1990 és 2015 között 4149 fővel csökkent, még 2015 és 2017 között csak 400 fővel nőtt.

Hegyköz lakosságának iskolai végzettség szerinti megoszlása

Az iskolai végzettséget vizsgálva, a lakosság 65%-a rendelkezik alapfokú, 27% középfokú végzettséggel, és főiskolai vagy egyetemi diplomával a népesség mindössze 8%-a rendelkezik. 2011-es adatok alapján, felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya Pálháza, Füzér, és Mikóháza településeken volt a legmagasabb. Még Felsőregmec, Kovácsvágás, és Füzérradvány településeken az alapfokú végzettséggel rendelkezők aránya az össznépesség 49% és 67%-a között változott. A lakosság korcsoport szerinti megoszlása, az említett két településen fiatalos korstruktúrát mutat, de 17 települést az időskorúak magas aránya, az előregedés jellemzi. Az öregedési index értékei 9 településen emelkedtek 2% felé, a legszembetűnőbb ez az érték Nagyhuta településen, hiszen, itt 13% az öregedési index. (Lenkey G. 2016) Az öregedő korstruktúrájú falvakban, az idősebb népesség már nem igényli a változtatást, azt, hogy vállalkozásba fektessen, még a fiatal munkaképes korú népesség azonban a jobb megélhetés érdekében elvándorol a településekről. A vándorlási adatok, és az iskolai képzettség közötti korrelációt, ha megvizsgáljuk, akkor látható, hogy Füzér településen a legmagasabb a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya, és az elvándorlás is ott a legszembetűnőbb. Felsőregmecen nem rendelkeznek felsőfokú végzettséggel, középfokú végzettséggel az összlakosság 6%-a rendelkezik.

A Hegyköz lakosságának iskolai végzettsége mellett, a kutatás témáját tekintve releváns az oktatási intézmények számának, területi eloszlásának és jellegének az ismertetése. Pálházán található, a Hegyközi Nyelvoktató Szlovák Nemzetiségi Általános Iskola és Alapfokú Művészeti Iskola, mely három tagintézménnyel, és

Füzérkomlói kihelyezett telephellyel rendelkezik. Pálházán és Hollóházán alsó-, és felső tagozat egyaránt működik, 12 és 8 tanulócsoporthal. Füzéren és Kovácsvágáson csak alsó tagozatos osztályokat tartanak fent. Az oktatási intézményekben az „általános” idegen nyelvek, mint angol, vagy német mellett, Hollóházán és Füzéren szlovák nyelvoktatás folyik. (Link3)

2. ábra: A Hegyköz oktatási intézményeinek megoszlása, és a kisebbség területi eloszlása a településeken 2017-ben. (Forrás: saját szerkesztés a TeIR térképe alapján)

Az oktatási-nevelési intézményeknél a bölcsődéket és óvodákat is vizsgáltuk. 2014-ben Hollóháza, és Füzérkomlós településeken szlovák nemzetiségű óvoda működött, melynek fenntartója a két település önkormányzata volt. 2016-ban azonban az intézmény átalakult, és ma már Tündérvárás Óvoda néven funkcionál, melynek székhelye Pálházán, tagintézményei Füzérkomlóson, Hollóházán és Füzéren működnek. (Link4)

A szlovák nemzetiségű oktatási intézményeknél, Sátorajújhely is kiemelkedő, hiszen a városban működik a Magyar-szlovák két tanítási nyelvű Nemzetiségi Általános iskola és Kollégium. A tanulói létszám itt a legmagasabb 130 fő, és a 2017-

es tanévben 19 első osztályos tanuló iratkozott be az iskolába. Az önkormányzat által fenntartott iskolába nem csak a sátoraljaújhelyi, hanem a környező települések szlovák nemzetiségű diákjai is tanulnak. Az oktatási nevelési intézmény 2012-2015 között pályázati forrásokból, az épület egyik részében óvodát alakított ki. (*Link5*)

A Hegyköz településeinek gazdasági anomáliái

Sátoraljaújhely kivételével a Hegyköz települései nem rendelkeznek olyan munkáltatókkal és munkahelyekkel, amelyek hozzá járulhatnának a munkanélküliség enyhítéséhez. Az elmúlt tervezési ciklus gazdasági fejlesztései nem erre a területre irányultak és nem segítették elő a szakképzett fiatal népesség megtartását.

A rendszerváltás előtti évtizedekben, a Hollóházi Porcelángyár, a Zempléni Ásványbánya V., az erdőgazdálkodás, a TSZ-ek, valamint közintézmények biztosítottak megélhetést a hegyköziek számára. A Hollóházi Porcelángyárban 1980-ban 1000 fő, a Perlit-92 Kft.-nél 120-130 fő dolgozott. (*Kun B. 1991*)

Jelenleg a két legnagyobb munkáltató Sátoraljaújhely kivételével a Hegyköz településein a Hollóházi Porcelángyár Kft., és a Perlit-92 Kft. 2016-os adatok alapján a perlit bánya 67 főt, míg a Porcelángyár 146 főt foglalkoztatott. (*Hollóházi Porcelángyár 2016. évi beszámoló, Budapest 2017.03.31.*)

2014-ben a településeken a regisztrált vállalkozások száma 2937 db, melynek 77%-a egyéni, és 23%-a társas vállalkozás volt. Bár a regisztrált vállalkozások, és a regisztrált társas vállalkozások száma csökkent a községekben az egyéni vállalkozások száma 2%-kal növekedett 2013-2014 közötti időszakban. A vizsgált időszakban, Felsőregmec, és Filkeháza településeken nem volt működő vállalkozás, a legtöbb aktív vállalkozás Pálháza (46 db) és Mikóháza (16 db) településen működött. (*Lenkey G. 2016*)

A meglévő vállalkozásoknál a foglalkoztatottak létszáma 1-9 fő között változik, a 250 főt foglalkoztató munkáltatóval Sátoraljaújhely településen találkozhatunk. Jelenleg a Prec-Cast Öntödei Kft., a Certa Kft., Norpan Sütőipari Kft., a Continental Dohánygyár, illetve az Ábránd-Textil Kft. a legjelentősebb munkáltatók Sátoraljaújhelyen.

A vállalkozások száma, és a cégen belüli foglalkoztatottak aránya is mutatja Sátoraljaújhely túlsúlyát a Hegyköz többi településéhez képest. A Hollóházi Porcelángyár a Hegyköz északi részén élő lakosoknak biztosít, munkalehetőséget,

még a Perlit-92 Kft-ben dolgozók 50%-a Kishuta, Pálháza, Filkeháza településekről járnak dolgozni.

2007-ben azonban a Hollóházi Porcelángyárban a termelési és értékesítési problémák miatt történt a leépítés, hiszen ekkor a munkavállalók 38%-át elbocsátották. Jelenleg az értékesítésből származó bevételek 7%-os növekedést mutatnak, így a bevételek növekedése mellett a jövőben akár a létszámbővítésben is gondolkodhatnak. A Perlit-92 Kft. dolgozóinak 50%-a már több mint 10 éve dolgozik a jelenlegi munkahelyén. A bányában új személy felvételére kihalásos alapon kerülhet sor. Bár nemzetközileg is kiemelkedő a bánya termelése, ennek ellenére, a foglalkoztatottak számában a korszerűsítések miatt az elmúlt öt évben nem történt változás.

A vállalkozások és a működő üzemekben jelentkező tőkehiány jelentősen hozzá járul a termékszerkezet átalakításának a halasztásához, korszerűsítéséhez és a fenntartható fejlődés biztosításához. A perlit üzemben már ki lehetett volna alakítani olyan késztermék előállító részleget, amely termékek iránt az élénkülő építő ipar keresletet mutat. Ezzel együtt a termékszerkezet változtatásával, olyan fenntartható fejlődési pályára lehetne állítani a Kft.-t, amely hosszabb távú megélhetést biztosít az itt élő embereknek.

A porcelángyár termékszerkezetének felülvizsgálata és átalakítása szintén indokolt lenne. Nem a tömegtermelést kellene visszaállítani, de a gyár patinás múltját szem előtt tartva korszerű technológiák alkalmazásával további piacbővítést lehetne elérni. A fejlesztéseknek következtében, környezet barát technológia bevezetésével a helyi szakképzett munkaerő megtartásában jelentős szerepe lehetne. (Link6)

Összegzés

Összegzésképpen a kutatási eredmények azt mutatják, hogy a Hegyköz a halmozottan hátrányos helyzetéből nem tud kimozdulni. A társadalmi és gazdasági anomáliák is azt támasztják alá, hogy bár a népesség ellentétben az ország más hasonlóan periférikus helyzetű területeihez képest növekvő lakosságszámot tudhat magáénak, az összetétel változása, az iskoláztatottság tekintetében romló adatokat tapasztaltunk. A gazdasági változások a javuló piaci helyzet ellenére nem mutatnak olyan változást, amely hosszabb távon biztosítani tudná az itt élők megélhetését! Mind a fejlesztésekre, az innovációra és a piackutatásra is több anyagi forrásra lenne szükség ahhoz, hogy a termelő üzemek versenyképes és hosszútávon eladható

termékszerkezetet alakítsanak ki. Átgondoltabb fejlesztés politika és támogatási rendszer tudja csak a negatív anomáliák adta problémákat megoldani. A népességszám növekedése mellett az oktatás nagyon gyors hatékony fejlesztése, átalakítása indokolt lenne, hiszen ha növekszik azon települések száma ahol egyáltalán nincs felsőfokú végzettségű ember az további negatív hatásokat generálhat.

Feltételezéseinket, a szekunder források, és a készített mélyinterjúk alátámasztják, mind az áttelepülés mind a városokból való kitelepülést illetően. A Felső-hegyköz településeire, különösen Hollóháza, Füzer településekre a szlovák betelepülés jellemző. Mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Hollóháza, és Füzerkomlós településen szlovák nemzetiségű óvodát kellett indítani. A betelepülés okai között szerepelnek az olcsó ingatlanárak, valamint az, hogy a közúthálózat fejlesztésének köszönhetően Kassa gyorsabban elérhető a területről, mint a határ menti szlovák falvakból. A betelepülők elsősorban kassai szlovák állampolgárok. Ma már Hollóháza lakosságának 8%-át alkotják a szlovákok. Füzerkomlóson szintén szlovák nemzetiségi iskola működik mely a Pálházi Általános Iskola Tagintézménye. Sátoraljaújhelyen szintén szlovák nemzetiségű oktatási-nevelési intézmények működnek.

Míg a szlovák nemzetiség a Felső-hegyközbe, a szegény sorsú roma családok Sátoraljaújhelyből kiköltözve, a jobb megélhetés reményében Felsőregmec és Kovácsvágás településekre költöznek. Bár a népesség növekedése kedvező képet mutat, de a jövőben a szegény sorsú roma családok bevándorlása, életvitelük, életkörülményeik még inkább rányomják a bélyeget a települések arculatára, imázsára. A népesség összetételében bekövetkezett változások már nem csak gazdasági vagy társadalmi szempontból jelentenek anomáliát, hanem a térség turisztikai látogatottságának a csökkenését eredményezhetik.

Hivatkozott irodalom

- Frisnyák S.–Gál A.–Horváth G. 2009: A Zempléni-hegység földrajzi lexikona, Nyíregyháza-Szerencs*
Hollóházi Porcelángyár 2016. évi beszámoló, Budapest 2017.03.31. pp. 21
Kun B. 1991: 25 éves az Országos Érc- és Ásványbányák. OMBKE Bányászati Kiadóiroda, Budapest.

Lenkey G. 2016: A Sátoraljaujhelyi járás településeinek társadalmi-gazdasági és turisztikai sajátosságai a vidékfejlesztés szemszögéből. PhD-értékezés, Debreceni Egyetem, Debrecen

Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat 2017: Településsoros munkanélküliségi adatok. pp. 18-28.

Pap J. 2002: Pálháza, Történelem és hagyomány. Pálháza

Süli-Zakar I. 1980: A Hegyköz faluföldrajzi vizsgálata (Rural Geographical Investigation in the Region Hegyköz). Studia Geographica 3. KLTE. Debrecen

Süli-Zakar I. 1980: A Hegyköz népmozgalma. – In: Területi Kutatások 3. (szerk. Berényi I.–Sikos T. T.). MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest. pp. 59-70.

Süli-Zakar I. 1981: Az ingázás hatása a hegyközi falvak társadalmi átalakulására (Ingavándorforgalom a Hegyközben – földrajzi esettanulmány). – Acta Geographica Debrecina 1979-1980. Tomus XVIII-XIX. Debrecen. pp. 113-140.

Link1: https://nfsz.munka.hu/Lapok/full_afsz_kozos_statistika/full_afsz_az_afsz_nyilvantartasok_fontosabb_adatai.aspx

Link2: <http://nepesseg.com/borsod-abauj-zemplen/>

Link3: http://www.hegykozisuli.hu/?page_id=13

Link4: <http://www.kir.hu/kir2int/IntezmenyKereso/Intezmeny/Index/201244>

Link5: <http://www.boon.hu/megujult-a-magyar-szlovak-nyelvu-iskola-satoraljaujhelyen/2932483>

Link6: <https://www.vg.hu/vallalatok/uj-tulajdonosra-var-ket-hollohazi-porcelangyar-170780/>

Szociálgeográfia a társadalom kutatásában

Párhuzamos életrajzok

Hans BOBEK - MENDÖL Tibor – Wolfgang HARTKE

Vázlatos pályaképek

Szomorú, de ugyanakkor megtisztelő feladat egy elhunyt pályatárs emlékére kiadott tisztelegő kötetbe tanulmányt írni. Mint minden ilyen esetben, ezúttal is elemi kötelesség olyasmiről értekezni, ami hozzátartozott néhai kollégánk érdeklődési és/vagy kutatási területéhez. Ez nem mindig könnyű feladat, ezúttal azonban nem jelentett gondot, mivel Süli-Zakar István szakmai munkássága a társadalomföldrajz jónéhány területéhez kapcsolódott.

Ezek közé tartozott a szociálgeográfia is, amit nem csak oktatott, hanem kutatási területe is volt (*pl. Süli-Zakar I. 1992a; 1992b; 1993; 1994; 1999*). Egész szakmai felfogását áthatották ugyanakkor Mendöl Tibor gondolatai, akinek debreceni működéséről tanulmányt is írt (*Süli-Zakar I. 2006*).

A jelen munka Süli-Zakar István fenti két kutatási irányához nyúl vissza, amikor Mendöl Tibor pályafutását párhuzamba állítja a szociálgeográfia müncheni iskolája két meghatározó egyénisége, Hans Bobek és Wolfgang Hartke szakmai karrierjével. Az összehasonlítást az teszi lehetővé, ill. indokolja, hogy a három talentumos geográfus egy generációhoz tartozik, így érdemes megnézni, hogy milyen lehetőségek adódtak egy osztrák, egy (nyugat)német és egy magyar társadalomföldrajzos előtt a 20. századi Európában.

Ifjúság és pályakezdés

A három geográfus közül Hans Bobek a korelnök, 1903 májusában született Klagenfurtban. Vasutas család gyermeke, miként nálunk például Bulla Béla és Prinz Gyula. Szülővárosa ekkor egy kb. 40 ezer lakosú középváros, ahol még egy főiskola sincs, nem hogy egyetem. Hamar el is hagyja a várost, s már gimnáziumba is Innsbruckban járt. Először művészi pályára akart lépni – akárcsak a magyar

¹ DSc, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi Intézet, dovenyiz@gamma.ttk.pte.hu

geográfusok közül Fodor Ferenc –, végül azonban 1921-től földrajzot és történelmet kezdett tanulni a helyi egyetemen. 1926-ban – 23 évesen – szerzett doktori fokozatot, egy évvel később pedig tanári oklevelet. 1927-ben publikálta doktori értekezése bevezető fejezetét (*Bobek, H. 1927*), ami azóta is a városföldrajz egyik klasszikus munkája. Maga a disszertáció egy évvel később jelent meg, röviden „Innsbruck városföldrajza” címen szokás említeni, de talán nem érdektelen a teljesebb változatot megadni: „Innsbruck, eine Gebirgsstadt, ihr Lebensraum und ihre Erscheinung...”. Itt ami leginkább feltűnést kelthet, az a „Lebensraum” kategória, ami jelzi, hogy a Ratzel által 1897-ben a politikai földrajzba beemelt fogalom ekkor még nem járatódott le. Figyelemre méltó az is, hogy az „élettér” fogalma egy városföldrajzi munka címében tűnik fel, azaz már nem csak a politikai földrajzban és a geopolitikában használják.

Bobek rövid főreáliskolai tanárkodás után asszisztens lesz az Innsbrucki Egyetemen, ahol alpi geomorfológiával foglalkozott. Ez meglehetősen távol állt disszertációja témájától és mutatja Bobek széleskörű földrajzi érdeklődését. Életének első osztrák szakasza 1931-ben zárul le, amikor átmegy Berlinbe.

Majdnem napra két évvel Bobek után 1905 májusában született Mendöl Tibor a Békés megyei Nagyszénáson. Apja itt volt evangélikus lelkész, akit néhány évvel később Szarvasra helyeztek, ahol a fiatal Mendöl gimnáziumi tanulmányait is végezte. A középiskolában végig kitűnő teljesítményt nyújtott, de – Bobekhez hasonlóan – leginkább a földrajz és a történelem vonzotta. Az utóbbi tantárgyból az országos középiskolai tanulmányi versenyen második lett, s ez az eredmény megnyitotta előtte nemcsak a Budapesti egyetem, hanem az Eötvös Collegium kapuit is.

Mendöl 1923-ban kezdte meg egyetemi tanulmányait földrajz-történelem szakon és 1927-ben szerzett abszolutóriumot. Szakmai fejlődését és földrajzi szemléletének alakulását jelentősen segítette, hogy az 1925/26-os tanévet a Bécsi egyetemen töltötte. Ugyancsak érdemben járult hozzá földrajzi ismereteinek kiszélesedéséhez az Eötvös Collegium (*Dövényi Z. 1980*).

1927 őszén kezdte meg munkáját a Debreceni Egyetem Földrajzi Tanszékén Milleker Rezső mellett. Egy évvel később, 1928-ban „Szarvas földrajza” c. disszertációval – 23 évesen – szerzi meg a doktori címet. A mű joggal tekinthető az első hazai városföldrajzi monográfiának, amivel a szerző belépett az ismert geográfusok táborába. Ezzel lényegében le is zárult a pályakezdés időszaka.

A trió harmadik tagja, Wolfgang Hartke 1908 augusztusában, Bonnban született. Szülővárosa ekkortájt egy álmos kisváros a Rajna mellett. 1786 óta van ugyan egyeteme is, de nem tartozik az élvonalba. De azért ne feledkezzünk meg arról, hogy 1875-1883 között Ferdinand von Richthofen volt itt a földrajz professzor. Hartke apja tudós ember, ókortörténész, egyetemi tanár. Így Bobekhez és Mendöhlhöz képest Hartke „úri fiú”, megfelelő anyagi háttérrel rendelkezve szélesebb palettán választhatta ki iskoláit is. Így gimnáziumi tanulmányait még Bonnban kezdte, de már Potsdamban érettségizett 1926-ban. Ezt követően a Berlini egyetemen tanult földrajzot, történelmet és germanisztikát, majd egy gyors váltással átment Genfbe, ahol a földrajz mellett állam- és társadalomtudományokat, pszichológiát valamint filológiát tanult. A genfi tanulmányok különösen fontosak voltak a fiatal Hartke számára, mert itt egészen új földrajzi kérdésfelvetésekkel találkozott, mint például a gazdag és szegény régiók kutatása, passzív és aktív életterek problematikája. 1928-ban visszatért a berlini egyetemre, ahol főleg a gazdaságföldrajzi kutatások, valamint a különböző népek „gazdasági szelleme” iránt érdeklődött (*Borcherdt, C. 1988*).

Hartke genfi tanulmányaihoz kötődik Franciaország iránti érdeklődésének megerősödése, ami már doktori értekezésének témaválasztásában is tükröződött. A Kultúrföldrajzi változások Északkelet-Franciaországban c. értekezését 1932-ben, 24 évesen védte meg. Ezt követően néhány évig a Berlini Egyetem Földrajzi Intézetének, és ezzel párhuzamosan a Porosz Tudományos Akadémiának is munkatársa volt. Berlinben az egyetemen ismerkedett meg Bobekkel, akinek társadalomtörténeti felfogása ekkor jelentős hatást gyakorolt rá (*Borcherdt, C. 1988*). A berlini évek 1936-ban értek véget, amikor Hartke átment a Frankfurt am Main egyetemének Földrajzi Intézetébe. Ezzel zárható le az ő esetében a pályakezdés időszaka.

Ha röviden értékelni akarjuk a három geográfus pályakezdését, akkor azt mondhatjuk, hogy valamennyien „villámrajtot” vettek. Itt érdemes azt is megjegyezni, hogy ebben az időszakban a politika és a történelem még nem szólt bele tudományos karrierük alakulásába. Vészjósló jelek azonban már voltak, legalábbis Hartke esetében: Hitler hatalomra jutása után apját politikai okokból elbocsátották, s ez neki is jelentett nehézségeket a berlini egyetemen. Talán ez is szerepet játszott Frankfurtba történő távozásában (1. ábra).

	Hans BOBEK	MENDŐL Tibor	Wolfgang HARTKE
1900	1903: Klagenfurt családi háttér; vasutas	1905: Nagyszénás lelkész	1908: Bonn egyetemi tanár
1925	1927: <i>A városföldrajz alapjai</i> 1928: <i>Innsbruck földrajza</i> 1937: tanulmányút Törökországban	1928: <i>Szaryas földrajza</i> 1936: <i>Alföldi városaink morfológiája</i> 1940: egyetemi tanár (Budapest) 1943: <i>A város a Kárpai-medencében</i> (németül) 1947: <i>A Kárpai-medence földrajza</i> (Bulla Bélával)	1938: <i>Ingázás a Rajna-Majna térségben</i> 1949: egyetemi tanár (Frankfurt) 1952: München 1952: <i>Az ország, mint a szociálgeográfiai magatartás funkciója</i> 1956: <i>Sozialbrüche</i> <i>Pásztorok erekei</i> 1959: <i>A szociálgeográfiai aktivitás terei</i> 1963: <i>A házak, mint szociálgeográfiai csoport</i>
1950	1948: <i>A szociálgeográfia állása és jelentősége</i> 1949: egyetemi tanár (Bécs) 1960–80: <i>Ausztria Nemzeti Atlasza</i> (társszerzőkkel) 1958/59: vendégprofesszor Teheránban 1968: nyugdíjba vonulás	1963: <i>Általános településföldrajz</i> 1966: ♣ Budapest	1973: nyugdíjba vonulás „eszmeiket ösztönöz”
1975	1978: <i>Központi helyek Ausztriában</i> (társszerzővel) BOBEK-iskola: E. Lichtenberger 1990: ♣ Bécs	MENDŐL-iskola: ?	HARTKE-iskola: a szociálgeográfia müncheni iskolája 1997: ♣ München
2000			

1. ábra: Hans Bobek, Mendöl Tibor és Wolfgang Hartke pályafutásának fontosabb eseményei (Forrás: saját szerkesztés)

A kibontakozás időszaka

Bár a pályakezdés időszakát „hőseink” esetében eltérő életkorukban zártuk le (Mendöl: 23 éves, Bobek és Hartke: 28-28 éves), a most tárgyalandó periódus egységesen az 1940-es évek végéig tart. Ezt elsősorban az indokolja, hogy ekkortájt mindhármuk esetében kimutatható olyan váltás/változás, ami későbbi pályafutásukat is befolyásolta. És ebben nem csak szakmai, hanem politikai/történelmi események is szerepet játszottak.

Ezúttal talán érdemes Mendöl Tiborral kezdeni, akinek ez a korszaka egy debreceni és egy budapesti periódusra oszlik. Az első egyértelműen sikeres: a cívis városban töltött több mint egy évtizedben Mendöl beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Az egyetemen végig jelentős volt oktatói tevékenysége, de ez a kutatói és publikációs tevékenységén nem nagyon látszott. Az alföldi településhálózat, a falvak és főleg a városok vizsgálatával jelentősen hozzájárul a hazai emberföldrajz és településföldrajz magasabb szintre emeléséhez. Funkcionális morfológiai szemléletével napjainkban is élő irányzat alapjait rakta le. Földrajzi felfogásának egyfajta átalakulását hozta, hogy 1933/34-ben ösztöndíjasként egy évet Párizsban, a Sorbonne-on tölthetett. 1938-ban – 33 évesen – habilitált Debrecenben. Mindenképpen említést érdemel, hogy ebben az időszakban szakmai levelezést folytatott Bobekkel is (Wallner E. 1976).

Pályafutása nagy fordulatát jelentette, amikor 1940 végén egyetemi tanári kinevezést kapott a Budapesti Egyetem akkor létrehozott Emberföldrajzi Tanszékére. A posztot 12 pályázó körül nyerte el, akik között ott volt Fodor Ferenc is, akinek tudományos tevékenysége ekkor még messze meghaladta a fiatal Mendölét (Hajdú Z. 2014). A II. világháború személyében nem érintette, katonai szolgálatot nem teljesített, kutatásait – ha visszafogott tempóban is – folytatni tudta.

A háború után, 1946-ban jutott fel a csúcsra, amikor 41 évesen az MTA levelező tagjává választotta. Ez az időszak azonban nem sokáig tartott, mert a kommunista hatalomátvétel után a többi geográfussal együtt 1949-ben őt is kizárták az akadémikusok közül. Az addig folyamatosan emelkedő pályáiv ezzel végzetes törést szenvedett. Még szerencse, hogy egy évvel korábban még megjelenthetett a régi baráttal, Bulla Bélával írt korszakos munkája, a Kárpát-medence földrajza.

Bobek szakmai pályafutása Berlinben érdekes fordulatot vett, mert visszatért a geomorfológiai kutatásokhoz, és 1935-ben – 32 évesen – az Inn-völgy teraszai témakörből habilitált. Docensi kinevezést azonban csak 1938-ban kapott, amikor

elvégezte az ún. nemzetszocialista „docensakadémiát”. Közben egy hosszabb és egy rövidebb geomorfológiai kutatóutat tett Iránban, és részt vett egy expedícióban Délkelet-Törökországban is (*Lexikon... 2001*). Mint geomorfológus kezdett ismerkedni az orientális vidékekkel, és ekkor alapozódott érdeklődése ezen térségek társadalma és gazdasága iránt, aminek később nagy jelentősége lesz szakmai pályafutásában.

1938-tól újabb fordulat, amikor kutatási feladatként területi kutatásokkal, pl. területrendezéssel kezdett foglalkozni. 1940-ben behívták katonának, de ez nem fegyveres szolgálatot jelentett, mivel a hadsereg főparancsnoksága katonaföldrajzi osztályán (ilyen is volt!) és itt 1943-ig a Közel-Kelettel, majd Észak-Afrikával foglalkozó munkacsoportot vezette. Itt elsősorban légifénykép-interpretálással és térképészettel foglalkozott.

A háború után 1946-1948 kötött a Freiburgi Egyetem professzora, s erre az időszakra esik egyik legnagyobb hatású szakmai fellépése, a szociálgeográfia alapjainak lerakása. Ez először egy előadás volt Bonnban a Német Geográfus Napokon, majd 1948-ban publikálásra is került (*Bobek, H. 1948*). A szociálgeográfia egy teljesen új kutatási irányt jelentett a (nyugat)német geográfiában és jelentős szerepe volt az ország társadalomföldrajzának megújításában. Ezzel lényegében le is zárul Bobek „német” korszaka, mivel 1949-ben visszatért Ausztriába, elfogadva a bécsi gazdasági főiskola meghívását. Ebben a lépésben azért volt politikai kockázat is, mivel hazája ekkor még szovjet megszállás alatt volt.

Hartke 1936-ban kezdődött frankfurti korszakának lényeges eseménye az 1938-ban történt habilitáció (33 éves ekkor). A téma a Rajna-Majna-térség ingázása. Az ilyen jellegű kutatások ekkor még korántsem voltak elterjedtek a földrajzban.

1940 januárjában Hartke is egyenruhát öltött, de ő nem volt olyan szerencsés, mint Bobek: tényleges katonai bevetésekben vett részt Franciaországban, Szovjetunióban és Olaszországban, s 1946 decemberében szabadult a hadifogságból. Röviddel a háború vége előtt személyes fellépésével Bonnban megmentette az egyetem földrajzi intézetének könyvtárát.

1946 decemberében már Frankfurtban van, s megbízott igazgató lett, ahol energiái jelentős részét a háborúban elpusztult földrajzi intézet újjáépítése kötötte le. Mint kitűnő előadó néhány év alatt jelentős tanítványi kört alakított ki. Mint kutató ekkor elsősorban a társadalmi-területi differenciálódás kérdéseivel foglalkozott, s már ekkor megtalálta az utat a szociálgeográfiához. Már ekkor kitűnt sajátos földrajzi

látásmódjával és problémaérzékenységgel, olyan témákban is meglátta a geográfiai mondanivalót, amire korábban más még nem gondolt.

Frankfurti éveit alatt hívták Kölnbe és Berlinbe is, de ezeket lemondta. Aminek viszont nem tudott ellenállni, az a Müncheni Műszaki Egyetem Földrajzi Intézetének meghívása: 1952 novemberében kezdett el itt dolgozni, s ettől kezdve élete végéig a bajor fővárosban maradt.

Ezt a korszakot összefoglalva elmondható, hogy ebben egyértelműen Mendöl Tibor jutott a legmesszebb. Bobek, de különösen Hartke esetében a II. világháború éveket vett el a tudományos pályafutásból. 1946-tól azonban mindketten magas szinten tudták folytatni szakmai munkájukat – ekkor már minden politikai hátráltató tényező nélkül.

A kiteljesedés időszaka

Ez a három geográfus pályafutásának záró szakasza, ami Bobek és Hartke esetében több évtizedet tett ki, Mendölnél viszont alig több mint másfél évtizedet. Szakmai teljesítményüket azonban nem csak az befolyásolta, hogy milyen magas életkort értek meg, hanem az is, hogy a „vasfüggöny” melyik oldalán dolgoztak/alkottak, azaz mit jelentett társadalom-földrajzosnak lenni Keleten és Nyugaton.

Ebben az időszakban kétségtelenül Hartke pályafutása volt a leginkább egyenes vonalú. Ez elsősorban azt jelenti, hogy ezekben az évtizedekben kutatásai döntő részben a szociálgeográfiához kötődtek, ennek ún. Müncheni iskolája alapítójának tekinthető. Kutatói aktivitása különösen az 1960-as évek közepéig volt nagyon intenzív, ebben az időszakban sorra jelentek meg a szociálgeográfia számára alapvető és irányt mutató munkái. Ezek közé tartozik például a „Sozialbrache/Társadalmi parlag” tanulmánya, amivel az ún. indikátor-módszert is megalapozta (Hartke, W. 1956a). A Vogelsberg pásztorgyerekeiről, valamint a hálalókról írt munkáival a peremhelyzetű csoportok kutatását indította el (Hartke, W. 1956b).

1973-ban formálisan nyugdíjba vonult ugyan, valójában azonban továbbra is aktív szereplője maradt egykori intézetének. Szívesen vett részt szakmai beszélgetésekben, tanácsért bárki fordulhatott hozzá – beleértve az egyetemi hallgatókat is. Az ilyen irányú tevékenysége nevezhető úgy is, hogy „eszméket ösztönzött”, aminek a jelentőségét nehéz alulbecsülni. Igazi iskolavezető egyéniség volt a szociálgeográfia frankfurti/müncheni iskolájának alapítója (Dövényi Z. 1990).

Szakmai teljesítményét számos kitüntetéssel ismerték el belföldön és külföldön egyaránt, a Magyar Földrajzi Társaság is tiszteleti tagjának választotta 1971-ben. Hosszú és eredményes pályafutás után közel kilenc évtizedet megélve hunyt el 1997-ben.

Bobek pályafutása jóval változatosabban alakult, mint Hartke esetében láttuk. 1952-től több mint két évtizeden át ugyan a Bécsi Egyetem professzora, de ez nem jelentette az állandó jelenlétét, mivel több alkalommal volt hosszabb ideig vendégprofesszor a világ különböző részein, tehát Hartke-től eltérően Bobek „járta a világot”. Ugyancsak jelentős eltérés közöttük, hogy amíg Hartke végig szociálgeográfus volt, addig Bobek a geográfia sok területén otthonosan mozgott. Az 1960-as évek elejéig még foglalkozott szociálgeográfiával is, figyelme azonban egyre inkább más irányokba fordult. Meghatározó szerepe volt többek között Ausztria Nemzeti Atlasza munkálataiban, ami végül 20 éves (!) projekt lett (1959-1979). Ugyancsak évtizedeken keresztül foglalkozott a területfejlesztés és -rendezés problémáival, és részben ehhez is kapcsolódva többször visszatért a központi helyek Ausztriában kutatási irányhoz is.

Az orientális világtól sem szakadt azonban el, az itt szerzett tapasztalatok alapján dolgozta ki a járadékos kapitalizmus modelljét, ami beépült Bobek ún. Kultúrlépcső elméletébe is (Bobek, H. 1959). Bár 1971-ben formálisan nyugállományba vonult, szakmai pályafutása ezzel nem ért vége, jóval 70 éves kora felett is megőrizte alkotóerejét.

Hosszú pályafutása alatt számos kitüntetésben és elismerésben részesült. Tagja volt az Osztrák Tudományos Akadémiának, de több külföldi akadémiának is, díszdoktora több egyetemnek.

És Mendöl Tibor? Az ő sorsa és pályafutása teljesen másként alakult, mint jóval szerencsésebb német és osztrák pályatársa esetében láttuk. Ennek egyik oka, hogy már 1966-ban, 61 éves korában meghalt: Bobek és Hartke szakmai karrierje ekkor még javában felfelé ívelt. De nem csak a korai halál miatt nem tudott Mendöl Tibor kvalitásaihoz méltó pályát befutni, ebben nagy – ha nem épp meghatározó – szerepet játszott, hogy ő a vasfüggönynek nem a nyugati, hanem a keleti oldalára került – ennek minden következményével. Az MTA tagságából történt kizárástól haláláig eltelt 17 év Mendöl esetében pályafutásának leszálló ágát jelentette. Ez még akkor is igaz, ha legismertebb munkája, az Általános településföldrajz ebben az időszakban született meg.

Ezt látszik igazolni, hogy ebben az időszakban publikációs aktivitása jelentősen lecsökken, megjelent munkáinak csak kisebb része esik erre a periódusra, ráadásul ezek nem elhanyagolható része inkább a tudományos ismeretterjesztéshez sorolható. Egyértelműen áruló jel az is, hogy a leginkább hivatkozott Mendöl-munkák meghatározó része 1949 előtt született.

Mendöl parkoló pályára helyezését jelzi az is, hogy az 1949-ben kizárt négy földrajzos akadémikus közül ő a legnagyobb vesztes. Cholnoky 1950-ben meghalt, Bulla Béla viszont 1954-ben már ismét akadémikus. Prinz 1955-ben megkapta a lehetőséget a „nagydoktori” fokozat megszerzésére. Mendöl viszont hosszú huzavona után csak 1967-ben posztumusz lehetett a földrajztudomány doktora.

Tanszékvezetői pozícióját megtarthatta ugyan, de sok köszönet abban sem volt, mivel tanítványait, kipróbált munkatársait sorra eltávolították, s tanszékét feltöltötték olyan emberekkel, akikkel ő semmilyen szempontból sem tudott közösséget vállalni.

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy miért éppen Mendöl lett ilyen könnyű prédája a kommunista hatalomnak? Ebben bizonyára szerepet játszott az is, hogy őt ítélték a legkevésbé kompromisszumképesnek, aki a hatalommal való szembenállását „passzív ellenállás” formájában fejezte ki (Győri R. 2011). De bizonyára szerepet játszott a dolgok ilyenén alakulásában az is, hogy Mendöl nem volt egy harcos alkat, még saját érdekében sem akart/tudott fellépni. Ilyen volt az alapvető mentalitása. Nem véletlenül írta Eötvös-kollégista korában Teleki Pál a róla készült jellemzésben a következőket: „gyámoltalanabb fillosoptert festeni sem lehet”. (Idézi Győri R. 2014).

Epilógus

A fentiekhez túl sokat itt már nem érdemes hozzátenni. A 20. század túlságosan is sűrű történelme a tudomány normális működésébe is durván beletenyereelt, és nem ritkán csak a szerencsén múltott, hogy ki hogyan tudott kijönni belőle. Bobek és Hartke viszonylag jól jött ki a náci Németország szörnyű időszakából – mondhatjuk, hogy nekik szerencséjük volt. Velük ellentétben Mendöl Tibor pályafutására a kommunista berendezkedés súlyos csapást tudott mérni. Sajnos...

Hivatkozott irodalom

- Bobek, H. 1927:* Grundfragen der Stadtgeographie. – Geographischer Anzeiger, 28 (7) pp. 213-224.
- Bobek, H. 1948:* Stellung und Bedeutung der Sozialgeographie. – Erkunde, 2 (3) pp. 108-116.
- Bobek, H. 1959:* Die Hauptstufen der Gesellschafts- und Wirtschaftsentwicklung in geographischer Sicht. – Die Erde, 90 pp. 259-298.
- Borcherdt, C. 1922:* Wolfgang Hartke zum 80. Geburtstag. – Erkunde, 42 (1) pp. 1-6.
- Dövényi Z. 1980:* Mendöl Tibor gyermek- és ifjúkora. – Békési Élet, 15 (4) pp. 413-416.
- Dövényi Z. 1990:* Wolfgang Hartke 80 éves. – In: Társadalomföldrajzi Tanulmányok (szerk. Kocsis K.). MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. pp. 181-182.
- Győri R. 2011:* A múlttal való tudományos leszámolás – Eötvös Collegista geográfusok az 1950-es években – In: Lustrum: Ménesi út 11-13 (szerk. Horváth L.–Lackó K.–Tóth K.–Péterffy A.) Typotex Kiadó, Eötvös Kollégium, Budapest. pp. 288-311.
- Győri R. 2014:* Földrajz és földtudomány az Eötvös Collegiumban – Régen és ma. – In: Földrajz és Földtudomány az Eötvös Collegiumban (szerk. Győri R.). ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. pp. 7-42.
- Hajdú Z. 2014:* Fodor Ferenc és a két világháború között felnőtt geográfus és közgazdász generáció kapcsolatrendszerének sajátosságai. In: Földrajz és földtudomány az Eötvös Collegiumban (szerk. Győri R.). ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. pp. 129-141.
- Hartke, W. 1956a:* Die „Sozialbrache“ als Phänomen der geographischen Differenzierung der Landschaft. – Erkunde 10 (4) pp. 257-269.
- Hartke, W. 1956b:* Die Hüttekinder im Hohen Vogelsberg. Der geographische Charakter eines Sozialproblems. – Münchener Geographische Hefte, 11
- Lexikon... 2001:* Lexikon der Geographie in vier Bänden. Spektrum Akademischer Verlag. Heidelberg-Berlin
- Süli-Zakar I. 1992a:* Mezőgazdasági kisvállalkozások szociálgeográfiai hatásai Kelet-Magyarországon I.-II. – Comitatus, 2 (4-5) pp. 35-38; pp. 19-23.
- Süli-Zakar I. 1992b:* Falusi agrárvállalkozások szociálgeográfiai vizsgálata Kelet-Magyarországon. – Társadalomkutatás, 10 (1) pp. 5-20.
- Süli-Zakar I. 1993:* Az új falusi agrárvállalkozások szociálgeográfiai hatásai elmaradott kelet-magyarországi térségekben. In: Az elmaradott agrár-térségek gazdasági problémái (szerk. Fehér A.). Kompolt. pp. 56-75.
- Süli-Zakar I. 2006:* Mendöl Tibor és Debrecen – In: Tájak – Régiók – Települések. Tisztelegés a 75 éves Enyedi György akadémikus előtt (szerk. Süli-Zakar I.). Didakt Kft., Debrecen. pp.14-20.
- Süli-Zakar I. (szerk.) 1994:* A vállalkozás-élénkítés agroökonómia, szociológiai és szociálgeográfiai problémái hátrányos helyzetű térségekben. – KLTE Társadalomföldrajzi Tanszék. Debrecen
- Süli-Zakar I. (szerk.) 1999:* Egy fenntartható nemzetiségi falu: Bedő szociálgeográfiai vizsgálata. KLTE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék. Bedő-Debrecen
- Wallner E. 1976:* Emlékezés Mendöl Tiborra. – Földrajzi Közlemények, 24 (100) (3-4) pp. 173-190.

Magyarország regionális téregységeinek anyanyelvi jellemzői 1910-ben

Bevezetés

A dualista korszak területi szerveződésében fontos kérdés, hogy a különböző szintű téregységek milyen szerepet játszottak a gazdasági növekedésben. Elsősorban annak kapcsán, hogy a gyorsan fejlődő Budapest mellett hol jöttek létre olyan térségek, melyek koncentrálták és közvetítették a modern gazdasági tér kiépülését. Ez a kérdés az elmúlt két évtizedben többször került a történeti földrajzi vizsgálatok fókuszába is. Tóth József régió és város vizsgálatai (Tóth J. 2011) mellett Beluszky Pál dolgozta fel azokat a mutatókat, amelyek alapján meghatározta az ország modernizációs zónáit és regionális központjait (Beluszky P. 1999). A kutatások sokrétűsége az utóbbi években bővült a statisztikai adatok térinformatikai feldolgozásával is. A korszakra vonatkozó legátfogóbb ilyen jellegű vizsgálat az MTA BTK Történettudományi intézetének kutatócsoportjához kapcsolódik (Demeter G. at. al. 2016).

2003-ban és 2010-ben Süli-Zakar Istvánval közösen, Magyarország területfejlesztési folyamatainak történeti áttekintése kapcsán vázoltuk fel a lehetséges dualizmuskori gazdasági tereket, régiókat. (Süli-Zakar I.–Csüllög G. 2010). Célunk a dualizmuskori területi változásoknak a történeti folyamatba illesztett áttekintése volt, elsősorban a térbeli kapcsolatrendszerek alapján megjelenő gazdasági terek körvonalazására. Ehhez a differenciálódó funkciók, vonzáskörzettel rendelkező intézményhálózatok, pénzintézetek, vasúti adatok, áruszállítási térkapcsolatok adatait vettük figyelembe. További tervünk volt az itt megfogalmazottakat részleteiben kibontani újabb szempontok alapján, így pl. az egyik fontos demográfia mutató, a régiók etnikai összetételével összefüggésben.

¹ PhD, egyetemi adjunktus, ELTE TTK, Környezet- és Tájföldrajz Tanszék, g.csullog@gmail.com

Regionális tagolódás – regionális központok – gazdasági régiók

A kiegyezés után létrejött duális állam már az indulásnál is jelentős területi különbségekkel rendelkezett, mind demográfiai, mind a gazdasági fejlettség, mind pedig az urbanizációs jellemzők terén. Ez nem csak a két fő államalkotó ország Ausztria és Magyarország összehasonlításában volt így, hanem az államokon belül is. Magyarországon a 19. század végére a homogén agrár és ipari körzetek megjelenése, a központok vonzaskörzetének növekedése és a kialakuló domináns térkapcsolati irányok alapvetően egy kettős, a regionális központokhoz és rajtuk keresztül a fővároshoz kötődő térhierarchiát alakítottak ki. A különböző szintű regionális központokhoz kapcsolódóan alapvetően hat elkülönülő és eltérő fejlettségi szintű gazdasági térkoncentrációt lehet kimutatni. (Kisalföldi, Délvidéki, Felvidéki, Partiumi, Erdélyi és Horvátországi) A századfordulóra Budapest vált a legjelentősebb és legfejlettebb gazdasági koncentrációvá, de olyan kritériumokkal, amelyek alapján nincs értelme régióként értelmezni, mivel alapvetően külön szintű, országos vonzásterű központnak épült ki. Megállapításunk szerint Budapest mellett fejlettsége és adottságai alapján két térség emelhető ki. Ezek egyike a legkedvezőbb térhelyzetű *Kisalföldi gazdasági régió*, ahol a monarchia két központja közötti elhelyezkedés, a közöttük kialakuló kapcsolatrendszer vált jelentős fejlesztő tényezővé. A *Délvidéki gazdasági régió* adottságai elsősorban az összetettsége, népességnagysága és agráradottságai voltak. Elsősorban az agrár és pénzügyi folyamatokban összekapcsolódó temesi, bácsi térségeket és a maros-folyosót sorolhatjuk ide kiegészülve a krassó-szörényi iparvidékkel. Budapest és a kisalföldi térség mellett ez a régió volt az ország legjelentősebb kereskedelmi térsége, egyben itt jöttek létre a legnagyobb számban a külső területekkel is aktív kapcsolatokat fenntartó központok.

Az anyanyelvi tagozódás jellemzői a különböző térbeli kategóriákban

Közismert a dualista állam etnikai sokszínűsége, ennek megítélése is igen sokoldalú, de többségében nem nélkülözi a Monarchia szétverése utáni politikai, nemzeti érdekeltségeket, különösen az utódállamok részéről (Gulyás L. 2012). Ugyanakkor ennek a sokszínűségnek esetleges előnyeit, illetve a gazdaság eltérő területi fejlődésében játszott pozitív, vagy negatív szerepét kevésbé vizsgálták meg alaposan.

Az etnikai jellemzőkre igen részletes adatbázis áll rendelkezésre, települési, külterületi, járási, megyei és statisztikai régiók szerinti közlésekben. A jelenlévő

népességre megadott adatok között az etnikai hovatartozásra elsősorban az anyanyelvre vonatkozók a meghatározók, bizonyos vonatkozásokban pedig a vallási tagolódás adatai lehetnek még fontos kiegészítők. Érdekes adat még – bár nagyon nehéz valódi súlyát megállapítani – a magyarul tudók számának összeírása. Az összegző adatközlésekben a népességet 7 fő anyanyelv szerint jelenítették meg: magyar, német, tót (szlovák), oláh (román), ruthén (ruszin), horvát és szerb. A szlovén, olasz, lengyel, cseh, cigány, bolgár stb. nyelveket az egyéb nyelvek közé sorolták. Erősödő politikai vetületei miatt az anyanyelvi adatok szakmai feldolgozása és értelmezése, elsősorban a nemzetiségi törekvésekkel összefüggésben már a korszakban gyakori volt, majd a világháború végén a béketárgyalások kényszere miatt szakmaiból politikai töltetűvé vált.

A leginkább vizsgált és térképeken megjelenített települési megoszlási adatok magukra a településekre és a szomszédsági viszonyokra informatívak, térképi ábrázolásuk fontos, de sok lényeges területi összefüggést, jellemzőt nem tudnak közvetlenül megjeleníteni és a különböző jellegű ábrázolási formákkal eltérő jellemzőik emelhetők ki. A térségi, regionális és az országos jellemzők értelmezésére a területi összegzések ennél több lehetőséget adnak, természetesen megfelelő viszonyítási formákban (*Lókkös J. 2000*). A politikai kereteket biztosító járáásokban, megyékben mind a politikai, mind a gazdasági folyamatokban érezhető hatása volt az etnikumok arányának, illetve, annak, hogy melyik etnikum van többségben. Fontos még, hogy általában a sok kis lélekszámú település még nagyobb térbeli kiterjedésében sem tudta ellensúlyozni a magasabb népességszámú települések etnikai súlyát. Egy-egy etnikumnak a különböző területi kategóriában kimutatható többsége többet árul el a korszak etnikai viszonyrendszeréről, az etnikumok politikai térbeli lehetőségeiről, mint az egyszerű nyelvhatár. Ugyanakkor természetesen az adatokat nem csak különböző többségi csoportosításban lehet bemutatni, hanem különböző, képzett statisztikai mutatók alapján is, amelyek speciális összefüggéseket tárnak fel és további információkat nyújtanak a térbeli folyamatokról (*Jakobi Á. 2018; Péntes J. 2018.*).

A népszámlálás adatainak összegző publikálásban látható adatok alapján (*1. táblázat*) az ország egészében a magyar etnikum dominált, bár aránya kis mértékben az 50% alatt maradt. Ha a statisztikai régiókat nézzük (Fiume nélkül) akkor 4 régióban volt magyar többség és mindegyikben 50% felett, kettőben volt román, egyben szlovák, egyben pedig horvát, míg a német, a rutén és a szerb népesség a régiók egyikében sem került többségbe. Érdekes tény azonban, hogy a német volt az

az etnikum, amely a magyaron kívül relatíve nagyobb arányban volt jelen az összes régióban, míg a többi etnikum jelenlétében jelentősek voltak a szélsőségek. (1. táblázat)

1. táblázat: A Magyar Birodalom népességének anyanyelvi megoszlása statisztikai régiók szerint 1910-ben (fő) (a statisztikai összegzésben megnevezett anyanyelvek szerint) (Forrás: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1912)

régiók	magyar	német	szlovák	román	rutén	horvát	szerb	egyéb ¹
Duna jobb partja	2 221 295	555 694	17 188	833	232	168 436	15 170	105 556
Duna bal partja	711 654	144 395	1 279 574	704	898	2 294	200	36 710
Duna-Tisza köze	3 061 066	357 822	79 354	4 813	11 721	4 866	154 298	96 318
Tisza jobb partja	945 990	98 564	441 776	1 910	253 062	486	247	27 646
A Tisza bal partja	1 604 924	83 229	81 154	621 918	194 504	327	321	8 547
Tisza-Maros szöge	477 988	427 253	44 715	845 850	8 188	4 950	290 434	50 391
Királyhágón túl	918 217	234 085	2 404	1 472 021	1 759	523	421	48 937
Fiume v. és környéke	6 493	2 315	192	137	11	12 926	425	27 307
Horvát-Szlávon-ország	105 948	134 078	21 613	846	8 317	1 638 354	644 955	67 843
Összesen (fő)	10 053 575	2 037 435	1 967 975	2 949 082	472 587	1 833 162	1 106 471	469 255
Összesen (%)	48,1	9,8	9,4	14,1	2,3	8,8	5,3	2,2

¹ A magyarországi összeírásnál térségenként eltérően a fő nyelvek mellett rögzítették az ott jelentősebb számban beszélt más nyelveket, mint pl. a szlovén, olasz, lengyel, bolgár, vagy cigány nyelvet. Ezeket az összegző közléseknél az egyéb nyelv kategóriájában összegezték.

A járáások szerinti egyszerű anyanyelvi többség esetében a magyarság jelenléte az ország középső területein tömörszerű volt, ugyanakkor több helyen eltérést mutat a települési nyelvhatártól, elsősorban azzal, hogy van ahol túlnyúlt azon, illetve annál sokkal határozottabb és élesebb elkülönülést mutatott, különösen a szlovák és román etnikumok felé.

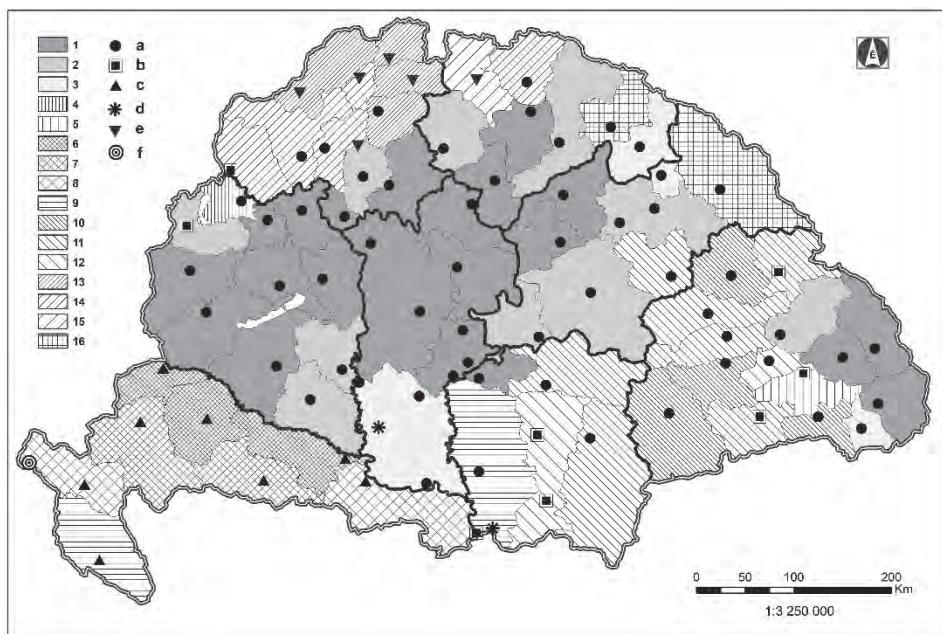
A megyékben létrejött etnikai többségeknek, már a korszakban is meghatározó politikai vetülete volt, hiszen a politikai szerveződések a megyei keretekben voltak a legerősebb hatásúak. Ezenkívül a népességre közvetlen hatású hivatalok, intézmények vonzáskörzetei is nagymértékben megyei keretekben, vagy azzal átfedésben (pl. bírósági, közjegyzői körzetek) szerveződtek. Ha a megyék szerinti arányokat és a többségi helyzetet nézzük, akkor megállapítható, hogy 35 megyében volt valamilyen arányú magyar többség, 14-ben román, 10-ben szlovák, 5-ben horvát,

3-ban szerb, 2-ben német, 2-ben rutén, Fiume város és környékén pedig olasz. (2. ábra). Ha a többséget 3 kategóriára bontjuk, akkor azt látjuk, hogy a magyar etnikumnak uralkodó, vagyis 75% feletti többsége 21 megyében volt, a románságnak és a szlovákságnak 4-4 megyében, míg a horvátoknak háromban. A német és a szerb, valamint a rutén etnikum ennél csak kisebb mértékben tudott többségbe kerülni a többi megyékben. Elmondható az is, hogy mind a hét etnikumnak volt többsége legalább egy megyében (szerbek). Viszont ha megnézzük a központok, a megyeszékhelyek és a törvényhatósági jogú városok (Budapesttel együtt) etnikai többségét akkor azt látjuk, hogy ezekben meghatározó volt a magyar népesség többségi aránya. Összességében csak 8 horvát, 6 német, 6 szlovák, 2 szerb többségű város van közöttük, viszont román és rutén nincsen. A megyék három kategóriára bontott többségi ábrázolása is azt mutatja, hogy a magyar többségű megyék messze túlnyúlnak a magyar nyelvhatáron (Hont, Nógrád, Gömör-Torna, Zemplén, Szatmár és Bihar).

Ezt tovább erősíti a magyar többségű megyeszékhelyek és törvényhatósági jogú városok jó részének a nyelvhatáron túli helyzete, Horvát-Szlavónország kivételével az erős szlovák és román többségű felvidéki és erdélyi megyékben nagyszámú magyar többségű központ volt megtalálható. (1. ábra) Mindennek megvannak a politikai és társadalmi okai, de az is tény, hogy a magyar nyelvhatárhoz tartozó megyékben a magyar anyanyelvű népesség a nagyobb népességek koncentrációiban volt meghatározó, vagyis az általuk lakott települések sokszor nagyobb népességszámúak voltak, mint a más etnikumok által lakottak. Ebből adódóan a magyar népesség sokkal nagyobb súllyal bírt a területi kapcsolatokban, mint ahogy azt az egyszerű települési kép mutatta. Az urbanizációs folyamatban kialakult magyar túlsúlyban persze szerepe volt a folyamatok által ösztönzött asszimilációnak is (Beluszky P. 2017a; 2017b). De ez azt is jelentette, hogy ezek a magyar többségű városok a szlovák és román etnikai térben nem csak jól funkcionáltak és látták el központi szerepkörüket, de aktív vonzásterükben kölcsönös kapcsolatrendszer jött létre az etnikumok között, amely jelentős különbségeket generált az ebben érintett és az ebben nem résztvevő szlovák és román etnikumokon belül.

Tehát leszögezhetjük, hogy önmagában a települések egyszerű etnikai többsége alapján megvont nyelvhatárábrázolás nem a teljes és valós területi etnikai viszonyokat mutatja, mivel ebben nem igazán jeleníthető meg az etnikai koncentrációk és annak mértéke, pedig ez utóbbiban a magyar népesség jelentősebb kulcspozíciókban volt a többi etnikumnál. Ez azt is jelzi, hogy a trianoni

határmegvonással a magyar etnikai tér vesztesége sokkal nagyobb mértékű volt, mint ahogy azt a nyelvhatárhoz való viszonyítás mutatja.

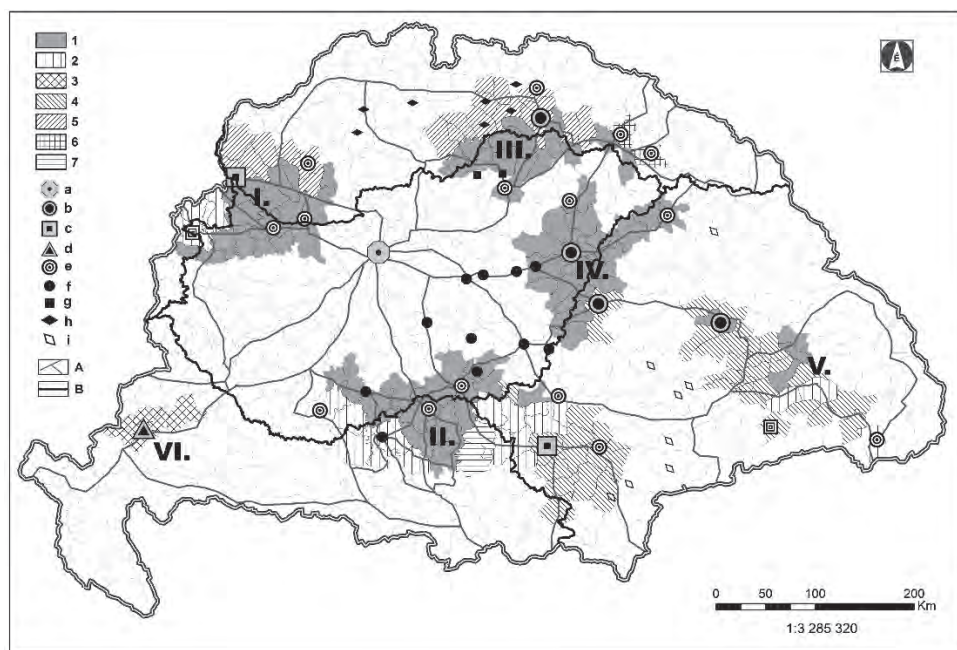
1. ábra: Magyarország megyéinek, megyeszékhelyeinek és törvényhatósági jogú városainak anyanyelvi többsége a statisztikai régióhatárokkal

1. magyar 75% felett; 2. magyar 50-75% között; 3. magyar 50% alatt; 4. német 50-75% között; 5. német 50% alatt; 6. horvát 75% felett; 7. horvát 50-75% között; 8. horvát 50% alatt; 9. szerb 50% alatt; 10. román 75% felett; 11. román 50-75% között; 12. román 50% alatt; 13. szlovák 75% felett; 14. szlovák 50-75% között; 15. szlovák 50% alatt; 16. rutén 50% alatt; a) magyar; b) német; c) szlovák; d) szerb; e) horvát; f) olasz

(Forrás: saját szerkesztés, adatok: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1912)

Ezek alapján érdekes kérdés, hogy vajon a homogén etnikai terek, vagy az éles etnikai határok, esetleg több etnikum közös tere volt e kedvezőbb hatású a területi folyamatokban? Erre választ adhat a fentebb tárgyalt gazdasági régiók etnikai összetételének vizsgálata. A második ábrán láthatjuk, hogy a régiók alapvetően etnikai érintkezési zónákban jöttek létre. Meghatározó regionális központjaik tájhatárokon találhatók és már több évszázada különböző központi funkciók jellemezték őket. A statisztikai adatok pedig azt mutatják, hogy a dualista korszakban növekedésüknek és vonzásterük kiépülésének nem volt akadálya az etnikai összetettség. Legerőteljesebben ez a Délvidéki régió esetében mutatható ki, ahol a

meghatározó etnikumokból hat volt jelen. Kivétel pedig a Zágrábi régió, amely homogén etnikai összetételt mutatott. (2. ábra)

2. ábra: A regionális központok és vonzásteraik anyanyelvi többsége
A járások anyanyelvi többsége: 1. magyar, 2. német, 3. horvát, 4. román, 5. szlovák, 6. rutén; 7. szerb; A központok anyanyelvi többsége: a) székesfőváros – magyar, b) regionális központ – magyar, c) regionális központ – német, d) regionális központ – horvát, e) regionális alközpont – magyar, f) alföldi agrárközpont – magyar, g) ipari központ – magyar, h) ipari központ – szlovák, i) ipari központ – román; A) főbb vasútvonalak; B) a trianoni határ

(Forrás: saját szerkesztés, adatok: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1912)

A korábbi összeírásokkal összevetve elmondható, hogy az 1910-re már több évtizedes fejlődés nem alakította át jelentősen a központok vonzásterében lévő járások etnikai képét, vagyis nem történt olyan mértékű asszimiláció mint a városokban, ez pedig az etnikai érintkezés gazdasági térben való életképességét is mutatja.

A trianoni határmegvonás következménye pedig a magyarság térvesztése mellett az volt, hogy szétvágtá nem csak a növekvő és funkcionáló gazdasági tereket, hanem a térségekben minden etnikum számára tragikus módon az etnikai érintkezési tereket is, így elzárta az érintkezést nem csak a határ kétoldalára került magyarok között, de elvágtá az etnikumok közötti együttműködés gazdasági és kulturális hasznának a

lehetőségét is. Néhány év alatt a növekedési terekből hiányos és torz vonzásterekké váltak (Demeter G.–Radics Zs. 2015) és többségében periféria térségként kényszerültek újjászerveződni, amelyekben sok esetben az etnikai együttműködést felváltotta az etnikai szembefordulás.

Hivatkozott irodalom

- Beluszky P. 1999: Magyarország településföldrajza – Általános rész. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs
- Beluszky P. 2017/a: A városok – olvasztótégelyek? (A [nyelvi] asszimiláció területi vonatkozásai a dualizmus korában – I.). – Történeti Földrajzi Közlemények, 5 (2) pp. 183-204.
- Beluszky P. 2017/b: A városok – olvasztótégelyek? (A [nyelvi] asszimiláció területi vonatkozásai a dualizmus korában – II.). – Történeti Földrajzi Közlemények 5 (3-4) pp. 183-204.
- Demeter G. – Radics Zs. 2015: A gazdasági fejlettség regionális különbségeinek vizsgálata az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban járásszintű adatok alapján. – Történeti Földrajzi Közlemények, 6 (2) pp. 233–246.
- Demeter G. et. al. (szerk.) 2016: Atlasz a dualizmuskori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869-1910). Budapest
- Gulyás L. 2012: Küzdelem a Kárpát-medencéért. Kárpátia Stúdió, Budapest
- Jakobi Á. 2018: A térbeli elhelyezkedés differenciáló szerepe a 20. század eleji Magyarországon. – Történeti Térinformatikai Tanulmányok, 3 p. 31
- Kocsis K.–Tátrai P. (szerk.) 2012: A Kárpát-Pannon térség változó etnikai arculata = Changing ethnic patterns of the Carpatho-Pannonian area. Bp. MTA CSFK.
- Lökkös J. 2000: Trianon számokban. Püski Kiadó, Budapest, 384 p.
- Pénzes J. 2018: Fejlettségi különbségek a történelmi Magyarország térszerkezetében (1910) A perifériák lehatárolásánál használt módszerek történeti alkalmazásának összevetése és eredményei. – Történeti Térinformatikai Tanulmányok, 4 p. 35
- Süli-Zakar I.–Csüllög G. 2010: A regionalizmus, a terület- és településfejlesztés történelmi előzményei Magyarországon. In: A terület-és településfejlesztés alapjai II. (szerk. Süli-Zakar I.). Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. pp. 37- 73.
- Tóth J. 2011: Tér- és időbeli sajátosságok a magyar városodásban (1870-2010). – In: Dimenziók térben és időben: Tanulmánykötet a 60 éves Rudl József tiszteletére (szerk. Bokor L.–Szelesi T.–Tésits R.). Publikon, Pécs. pp. 45-69.
- Magyar Statisztikai Évkönyv új folyam XIX. 1911. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 1912

Kárpátalja vallási szerkezete 1915-ben a görögkatolikus egyházmegyei sematizmus alapján

Kárpátalja, a történelmi Erdélyhez hasonlóan, soknemzetiségű terület. E tényre figyelembe véve feltételezhetjük, hogy a térség vallási szerkezete is színes (*Süli-Zakar I. 1989*). A megye területén jelenleg négy nagyobb és számos kisebb vallási felekezet tagjai élnek viszonylagos harmóniában.

Az évszázadok múlásával a települések népességszáma folyamatosan növekedett, de az egyes vallási felekezetek tagjainak száma időszakonként eltérő képet mutatott. Tanulmányunkban a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye 1915-ös sematizmusa alapján a Kárpátalja mai területén elhelyezkedő települések vallási szerkezetét vizsgáltuk. Az a tény, hogy a kárpátaljai lakosság települési szintű vallási megoszlásának eddigi vizsgálata sok kívánni valót hagy maga után, fontos motiváló tényezője volt jelen kutatás megkezdésének. Másrészt, a sematizmusok adatait sem használták még hasonló jellegű feltáró munkákhoz.

A kutatás adatbázisául szolgáló sematizmust a Görögkatolikus Örökségismereti Csoport digitalizálta és tette hozzáférhetővé a világhálón. A dokumentumban szereplő adatokat a Microsoft Excel táblázatszerkesztő szoftver segítségével rendszereztük és az ArcGIS 10.1 térképszerkesztő programmal ábráztuk.

Kárpátalja általános jellemzése

Kárpátalja Ukrajna legnyugatibb és egyik legkisebb területű megyéje, összterülete 12,7 ezer km². Északon határos Lengyelországgal, nyugaton Szlovákiával és Magyarországgal, délen Romániával, keleten pedig Ukrajna Lvivi és Ivano-Frankivszi területeivel. A megye 13 járásból áll, település-állományát 11 város

¹ PhD, a földrajztudományok kandidátusa, főiskolai docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, gyulafodor@hotmail.com

² PhD, a földrajztudományok kandidátusa, főiskolai docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, berghauer78@gmail.com

³ MSc, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, t.attila9312@gmail.com

(ebből öt, Ungvár, Munkács, Beregszász, Huszt és Csap megyei alárendeltségű), 19 városi jellegű település és 579 község alkotja. (1. ábra)

1. ábra: Kárpátalja közigazgatási térképe (Forrás: saját szerkesztés Google Earth alapján)

2017. decemberében Kárpátalja népessége 1 255 498 fő volt (www.uz.ukrstat.gov.ua). Mivel Ukrajnában 2001 óta nem volt hivatalos népszámlálás, a nemzetiségi és nyelvi összetételről nincsenek megbízható adataink, csupán a témát kutató szakemberek becslései állnak rendelkezésre. A vallási összetétellel még komplikáltabb a helyzet, mivel a szovjet érában megtartott censusok nem tértek ki a lakosság vallására, pedig a vallásnak mindig kulcsszerepe volt az egyes etnikai közösségek megmaradásában (Süli-Zakar I. 2011).

Egyházmegyei sematizmusok és összeírások

A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye parókiáinak története szempontjából a legjelentősebb forrásnak a sematizmusok és az egyházi összeírások tekinthetők. A Magyar Királyság északkeleti részén élő görögkatolikusság körében a Munkácsi Egyházmegye 1771-es felállítása előtt és után is készültek egyházi összeírások, azonban nem mindegyik jelent meg nyomtatásban. Az Egyházmegye 1949-es felszámolásáig 36 nyomtatásban megjelent adatfeldolgozást ismerünk. Ezek között az 1938-ban kiadott sematizmus eddig ismeretlen okokból csak az egyházmegye általános információit és az egykori Beregszászi Esperesi Kerület parókiáinak adatait rögzíti.

A Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport munkájának eredményeként ezek digitalizált formában is hozzáférhetők. A közelmúltban Bendász István egykori görögkatolikus kanonok hagyatékából is előkerült egy sematizmus, amely a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye felszámolása előtt, 1947-ben készült (Marosi I. 2014).

A sematizmusok mentén két évszázad folyamatai követhetők nyomon demográfiai, vallási, etnikai vonatkozásban, de az iratok számos információt közölnek a falvak történetéről, földrajzi elhelyezkedésükről, papjaikról, kántortanítóikról, egyházi iskoláikról és templomaikról is. Az első, nyomtatásban megjelent egyházi összeírás 1747-ben készült el Olsavszky Manuel Mihály püspök szorgalmazására, az utolsó gyűjtemény pedig Murányi Miklósnak, a Munkácsi Egyházmegye akkori irodaigazgatójának, a likvidálás előtti utolsó vikáriusnak a munkája, amelyet 1945-ben készített el és 1947-ben egészített ki.

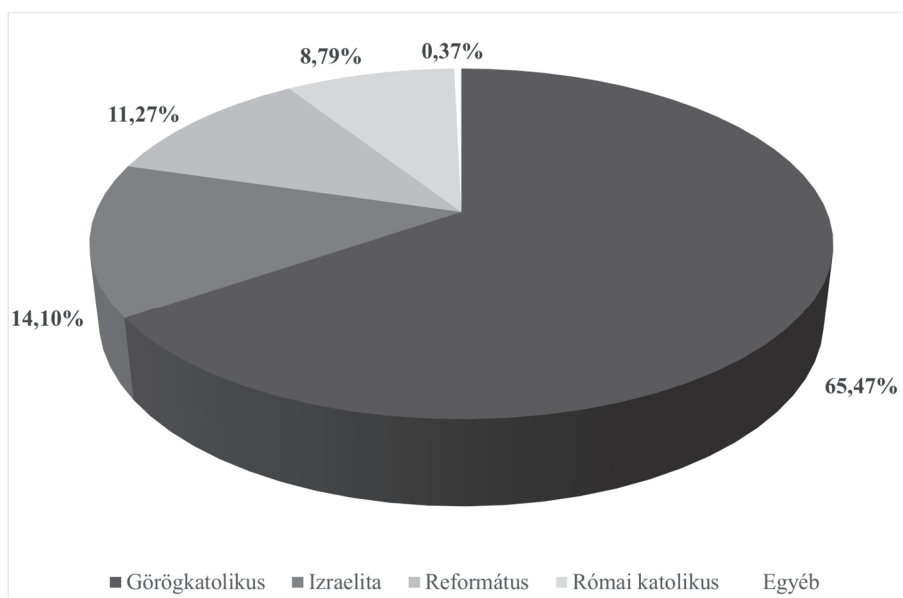
Az összeírások kezdetben csak minimális információt szolgáltatottak, de az idő előre haladtával a hívek lélekszámának közlésén túl a templomok titulusaira, a parókiák elnevezésére, az éppen aktuális kegyúrra, a parókia más, világi szempontból jelentős függőségére vagy épp függetlenségére, a felekezeti iskola meglétére, annak tanulói létszámára, a községben lévő egyéb felekezetek lélekszámára is történnék bennük utalások, a 19-20. sz. fordulóján pedig a közösség és az egyházközség történetére vonatkozó minimális adatokkal is szolgálnak (Marosi I. 2014).

A kutatás eredményeinek bemutatása

A vallási megoszlás általános adatai

A sematizmus elemzése során 490 kárpátaljai település esetében találtunk vallási összetétellel kapcsolatos adatokat, ami a jelenlegi településhálózat (összesen 609 település) 80%-át fedi le.

Az 1915-ös sematizmus alapján Kárpátalja jelenlegi területének összesített lakosság száma 606050 fő volt. A teljes népesség vallási megoszlásának adatait a 2. ábra tartalmazza.

***2. ábra: Kárpátalja népességének vallási összetétele 1915-ben
(Forrás: 1915-ös egyházmegyei sematizmus; saját szerkesztés)***

Amint az ábrán is látható, 1915-ben Kárpátalján abszolút többséget alkottak a görögkatolikus vallás gyakorlói. A lakosság több mint 65%-a tartozott e felekezethez.

A második helyen 14,27%-os aránnyal az izraelita vallás hívei álltak. Nagyon fontos megjegyezni, hogy az izraeliták ritkán alkottak többséget egy-egy településen, viszont majdnem mindegyik községben éltek, ezért is ilyen magas az arányuk.

A református vallást gyakorlók foglalták el harmadik pozíciót, arányuk kicsivel több, mint 11% volt. Elterjedésük alapvető területe a jelenlegi magyar nyelvterülettel egyezett meg.

Hasonló elhelyezkedési jellemzőkkel rendelkeztek a római katolikusok (8,87%) is, azzal a különbséggel, hogy olyan településeken is magas volt az arányuk, amelyekbe a XIX. század környékén német ajkú lakosságot telepítettek.

Végül, de nem utolsó sorban, az egyéb kategóriába az ortodox és az evangélikus vallás gyakorlóit tartoztak. Összesített arányuk nem haladta meg a 0,5% 1915-ben.

A többségi felekezetek meghatározása településenként

Az arányértékek vizsgálata után meghatároztuk az egyes településeken legnagyobb lakossági részarányal bíró felekezeteket is. (1. táblázat)

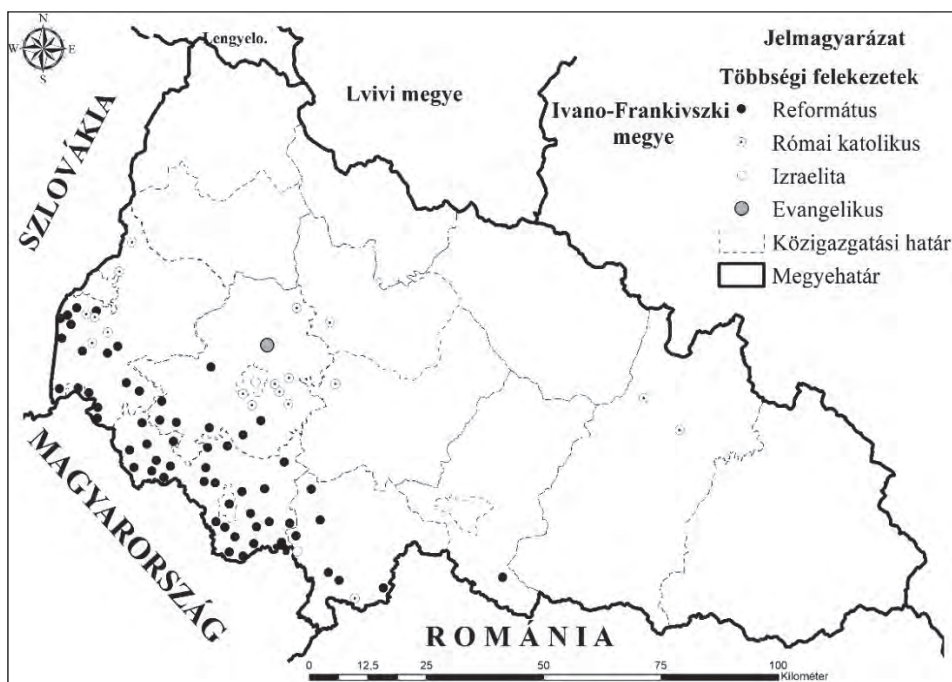
*1. táblázat: A kárpátaljai településeken többségben lévő felekezetek megoszlása
(Forrás: 1915-ös egyházmegyei sematizmus; saját szerkesztés)*

Közigazgatási egység neve	Települések száma	Görög katolikus	Római katolikus	Református	Izraelita	Egyéb
Beregszászi járás és Beregszász	36	7	–	29	–	–
Huszt járás és Huszt	28	27	–	1	–	–
Ilosvai járás	44	43	1	–	–	–
Munkácsi járás és Munkács	82	66	7	7	1	1
Nagybereznai járás	30	30	–	–	–	–
Nagyszőlősi járás	40	32	1	6	1	–
Ökörmezői járás	39	39	–	–	–	–
Perecsenyi járás	23	23	–	–	–	–
Rahói járás	21	21	–	–	–	–
Szolyvai járás	26	25	1	–	–	–
Técsői járás	34	32	2	–	–	–
Ungvári járás, Ungvár és Csap	61	38	6	17	–	–
Volóci járás	26	26	–	–	–	–
Összesen	490	409	18	60	2	1

1915-ben a települések 83%-ban a görögkatolikusok voltak többségben. A közigazgatási egységeket vizsgálva kiderül, hogy a Beregszászi járás kivételével mindegyikben a görögkatolikus többséggel rendelkező falvak domináltak.

Ha egy vallási csoport ennyire uralkodó szerepet tölt be egy térség vallási szerkezetében, érdemes lehet megvizsgálni azon települések elhelyezkedését is, ahol a többi felekezet képviselői alkották a többséget. Ezen települések földrajzi helyzetét a 3. ábra szemlélteti.

Az ábrán jól látható, hogy a nem görögkatolikus többséggel rendelkező települések nagy része a Kárpátaljai-alföld területére összpontosul. Ez különösen igaz a református többségű településekre, melyek egy nagy tömbben helyezkednek el az Ungvári, Munkácsi Beregszászi és Nagyszőlősi járások területén (a reformátusok településterületének gyűjtőpontja ezen belül a Beregszászi járás). E tömbtől kissé kelet felé eltávolodva helyezkedik el a Felső-Tisza-vidék református szigete – Visk.

3. ábra: A nem görögkatolikus többséggel rendelkező települések földrajzi elhelyezkedése
(Forrás: 1915-ös egyházmegyei sematizmus; saját szerkesztés)

A római katolikus többséggel rendelkező települések zöme a Munkácsi és Ungvári járásokban összpontosul, de található ilyen település a Szolyvai, a Nagyszőlősi, az Ilosvai és a Técsői járás területén is.

1915-ben izraelita többséggel rendelkező településből csak kettő volt a mai Kárpátalja területén – Munkács és Tiszaújlak. Fontos megemlíteni, hogy az izraeliták még az említett településeken sem alkottak abszolút többséget (35-40% körüli arányokkal).

A Munkácsi járás kötelékébe tartozó Frigyesfalván az 1915-ös sematizmus alapján az evangélikusok voltak többségben.

A megoszlás földrajzi sajátosságainak vizsgálata

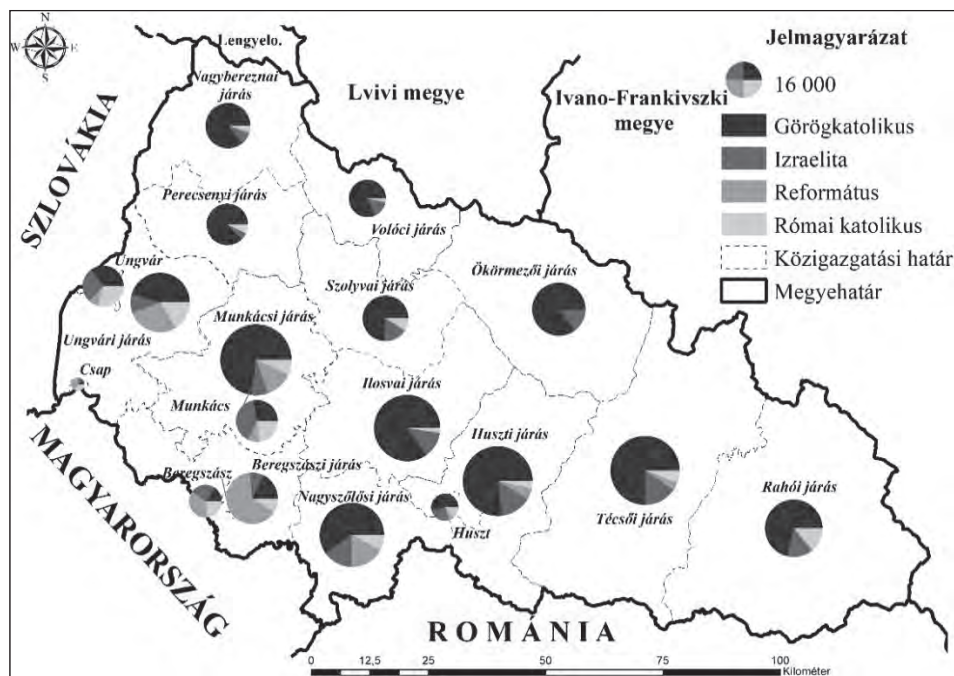
Kárpátalja jelenlegi közigazgatási egységeinek vallási szerkezetét a 4. ábra mutatja be. A jobb elemezhetőség érdekében az adminisztratív egységeket az alábbi klaszterekbe csoportosítottuk:

1. abszolút görögkatolikus többséggel rendelkező területek;
2. abszolút református többséggel rendelkező területek;
3. kevert vallási szerkezetű területek.

Az abszolút görögkatolikus többséggel rendelkező területekhez a következő közigazgatási egységek tartoznak: a Nagyszőlősi, a Rahói, a Munkácsi, a Szolyvai, a Técsői, a Volóci, az Ökörmezői, az Ilosvai, a Nagybereznai, a Perecsenyi és a Huszti járások, továbbá Huszt megyei alárendeltségű város. Utóbbi hat járásban a görögkatolikusok aránya 1915-ben meghaladta a 80%-ot, a Huszti járás esetében pedig a 90%-ot is. Ezek a mutatók a nagyszámú szláv népesség területi elhelyezkedésével függnek összes, ugyanis 1949-ig a hegyvidéki területeken élő népesség zöme görögkatolikus volt, és csak utána tért át (térítették át) az ortodox hitre, amely az 1930-as években kezdett elterjedni vidékünkön. A szóban forgó területek második legnépesebb vallási felekezet az izraelita volt (13,2%). Őket követték a római katolikusok (6,2%) és a reformátusok (5,4%).

Abszolút református többséggel kizárólag a jelenlegi Beregszászi járás rendelkezett. Ez a vidék mindig nagy létszámú magyar közösségeket tömörített, és csak ez a közigazgatási egység volt olyan, amelyben nem a görögkatolikus többséggel rendelkező települések domináltak. Ebben a klaszterben a második

legnépesebb vallási közösség a görögkatolikus volt (17,6%). Ezt követték a római katolikusok és az izraeliták, közel egyenlő aránnyal (9-9%).

4. ábra: Kárpátalja jelenlegi közigazgatási egységeinek vallási megoszlása 1915-ben
(Forrás: 1915-ös egyházmegyei sematizmus; saját szerkesztés)

A harmadik klaszterbe azon fennmaradó területek kerültek be, melyek esetében egyetlen vallás képviselői sem érték el az abszolút többséget. Ungváron és az Ungvári járásban a görögkatolikusok alkották a lakosság jelentősebb részét (43,6%). A második helyen a reformátusok álltak 22,1%-al, némi lemaradással őket követték a római katolikusok a maguk 21%-ával. Az izraeliták aránya az említett egységekben 16,3%-ot tett ki.

Beregszász és Csap megyei alárendeltségű városokban a reformátusok voltak többségben (37%), a második helyet pedig a római katolikusok foglalták el (24,7%). Őket követték az izraeliták 23,3%-al. A görögkatolikusok összesített aránya a két városban 14% volt.

1915-ben Munkácson az izraeliták alkották a lakosság nagyobb részét (39,6%). A második helyen a görögkatolikusok álltak 27,4%-al, míg a harmadikok a római katolikusok voltak (23,5%). A reformátusok részaránya 8,4% volt.

Összefoglalás

Kutatásaink során Kárpátalja jelenlegi területének 1915-ös vallási összetételét vizsgáltuk az akkori görögkatolikus egyházmegyei sematizmus alapján. A vizsgált időszak legnagyobb taglétszámmal rendelkező vallási közössége a görögkatolikus volt, melynek abszolút többsége a kutatási eredmények alapján megkérdőjelezhetetlen. Második helyen az izraeliták álltak, akik, ha kis létszámú közösségekben is, Kárpátalja teljes területén megtalálhatók voltak. A harmadik hely a reformátusoké volt, akiket a római katolikusok követtek. Utóbbiak magas aránya főként a magyar nyelvtömb területén volt megfigyelhető.

A kutatás tér- és időbeli kiterjesztésének, bővítésének lehetőségei a következők:

- a sematizmusban szereplő adatok összehasonlítása a népszámlálási adatokkal;
- a kutatás nagyobb időtávlatokra történő kiszélesítése egyéb szakirodalmi források felhasználásával.

Hivatkozott irodalom

Marosi I. 2014: Görögkatolikus magyarok Kárpátalján. Községek és templomok. Szent Miklós Egyesület, Nagybégány–Beregszász

Süli-Zakar I. 1989: A történelmi Erdély népességföldrajzi vázlata. – Erdélyi Tükör, 1 (3) pp. 14-15.

Süli-Zakar I. 2011: Megmaradásunk történeti-földrajzi alapjai. – In: Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek (szerk. Frisnyák S.–Gál A.), Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet–Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza-Szerencs. pp. 345-356.

A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye 1915-ös sematizmusa

A Kárpátaljai Megyei Statisztikai Főosztály adatai. <http://www.uz.ukrstat.gov.ua>

Görögkatolikus Örökségismereti Honlap. Elérhetőség: <http://www.byzantinohungarica.hu>

Periféria, határmentiség, etnicitás.

A Zselic és a Lippai-dombság községeinek népességföldrajzi
folyamatai 1910-2011 között

Bevezetés

Az elmúlt egy évszázad során a kelet-közép-európai térségben a határmenti terek sokszor igen hátrányos helyzetbe kerültek. Az országhatárok zártsága mellett a bürokratikus és hierarchikus állami berendezkedés miatt a megyehatár menti terek is gyakran váltak perifériává. Különösen abban az esetben vált súlyossá e területek helyzete, ha a periférikus elhelyezkedésből adódó hátrányok kedvezőtlen települési adottságokkal is kiegészültek. Akár a kis településméret, akár a magas külterületi népesség ilyen tényezőnek bizonyulhatott. Különösen az aprófalvas, periférikus helyzetű térségek váltak halmozottan hátrányossá az elmúlt évtizedekben. Az itteni települések népességfogyása kritikus méreteket öltött, egyes települések az elnéptelenedés szélére (vagy azon túl is) jutottak, s ezek a kedvezőtlen folyamatok az 1990 környéki rendszerváltások után is folytatódtak. A fekvésbeli, településméretbeli és a természeti adottságokból származó hátrányok gyakran egymást erősítik. Azokban az esetekben, ha e falvak etnikai vagy vallási kisebbség által lakottak voltak, ezen kisebbségi közösségek fogyása még gyorsabb volt, közülük sok el is tűnt napjainkra. A tanulmányban vizsgált két térség, a Zselic és a Lippai-dombság ezen hátrányok mindegyikével rendelkezik (aprófalvas településszerkezet, megyehatármenti fekvés, zárt dombvidék, elnéptelenedő falvak, elfogyó kisebbségek). Periférikus vidéki terek, határmentiség, etnicitás, Magyarország és Románia, mind olyan, a geográfia számára kedvelt témák, melyek *Süli-Zakar István* munkásságának is a gerincét adják.

¹ PhD, habil., egyetemi docens, SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, bajmocy@geo.u-szeged.hu

² PhD-hallgató, SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, zsosesz15@gmail.com

A kutatás adatbázisa

A kutatás során a Zselic központi része, valamint a Lippai-dombság területe településeinek népességszám változását, valamint etnikai szerkezetük alakulását követtük nyomon 1910 és 2011 között. Az adatbázis kialakításához a magyar (1910, 1960, 1970, 1980, 1990, 2001 és 2011) és a román (1956, 1966, 1977, 1992, 2002, 2011) népszámlálások településszintű adatait használtuk fel [1,2], valamint kiegészítettük néhány egyéb változóval is (közigazgatási státusz, kövesút léte, távolság a legközelebbi főbb úttól). Az 1910-es népszámlálás alapján a vizsgált területek közül a Zselicben 30, a Lippai-dombságban 86 település létezett, ezek képezték a kutatás alapját. A későbbiekben a magyarországi és a romániai közigazgatási folyamatok eltérően alakultak, így a településszintű összehasonlítás nehézkessé vált. Magyarországon a legtöbb település megtartotta a közigazgatási és statisztikai önállóságát is, így éves szinten számos adat áll rendelkezésünkre velük kapcsolatban. A legkisebb települések nagy részét, illetve sok városkörnyéki települést ugyanakkor hozzácsatoltak egy másik településhez a 20. század folyamán. Amennyiben e települések egyéb belterületi vagy külterületi státusszal bírnak, a népszámlálások során a népességszámuk és a lakásállományuk kikövetkeztethető, de más adat nem áll velük kapcsolatban rendelkezésre. Ha egy falut egy másik település központi belterületéhez csatoltak, akkor teljesen elvész a statisztika számára. A vizsgált zselici térségben a települések 40%-a vesztette el közigazgatási önállóságát, ebből kettőt összevontak (Felsőmindszent + Godisa = Mindszentgodisa), így ezekre az csak nagyon korlátozott, vagy semmilyen adat nem áll rendelkezésre. Romániában a települések zöme elvesztette közigazgatási önállóságát, több falu összevonásával hoztak létre községeket (kommuna). Községszinten bőséges adatbázis áll rendelkezésre, ugyanakkor az egyes falvakra csak a népszámlálási adatok léteznek, igaz ezek szélesebb körűek, mint Magyarországon, tartalmazzák többek között a falvak etnikai-vallási adatait is. A Lippai-dombság területén 1910-hez képest egy új falu (Újszolcsva) jött létre, ugyanakkor a jelenlegi 87 település közül csak tíz községközpont, a többi beosztott falu. Mindezek alapján a települések népességszáma 1910-2011 között végigkövethető a hazai és romániai falvak esetében is (kivéve Felsőmindszent és Godisa), bár ehhez a hazai nem önálló falvak esetében komoly kutatómunka és számítások voltak szükségesek. Az önálló településekre, illetve a romániai falvakra az etnikai-vallási adatok is - kevés kivétellel -

rendelkezésekre álltak. Így végül a kutatási területet 29 zselici (28+Mindszentgodisa) és 87 Lippai-dombság-beli (86+Újszolcsva) település adta.

A területek lehatárolása, földrajzi jellemzői

A két vizsgált térség mindegyike olyan zárt dombvidék, melyet közutak alig szelnek át, az utak és a falvak is a dombság központjától a peremek felé haladó völgyekben helyezkednek el. A vizsgált zselici települések területe 300, a Lippai-dombság-belié 1683 km², a Zselic egy 25*10-15 km-es területű ÉK-DNy-i irányban elnyúló térség, a Lippai-dombság észak-déli kiterjedése 5-25, a kelet-nyugati viszont mintegy 70 km [3]. Sem a Zselic, sem a Lippai-dombság esetében nem esik egybe a tájhatár a települések közigazgatási határával, így a következő lehatárolást tettük. A Zselic esetében a zárt központi tömb területét vizsgáltuk, azt a térséget, amelyet délről a 6-os, nyugatról a 67-es, illetve a Böszénfa-Sántos út, északról a 66-os, keletről pedig az Oroszló-Szentlőrinc út határol. A Zselic nyugati és északkeleti kevésbé zárt térségei nem képezték a kutatás részét. A jelzett utakon fekvő településeket nem vettük bele a vizsgálatba. Hasonló elvet követtünk a Lippai-dombság esetében is. Itt a határt nyugaton a Lipppa-Temesvár út jelöli, délen a Temesvár-Lugos főút, illetve az ezzel párhuzamosan futó A1-es autópálya, majd a 609B jelzésű Bálint-Facsád és a 68A jelzésű Facsád-Déva közötti út, északon pedig a Maros folyó. A 609B jelzésű út ugyan alacsonyabb rendű, de a főutak azon a környéken a dombságtól igen nagy távolságra futnak. A jelzett utakon fekvő településeket itt sem vettük figyelembe.

A Zselic egy 200-250 m átlagmagasságú dombság, legmagasabb pontja a 358 méteres Hollófészek. A dombság fő tömegét harmadkori üledékek képzik, melyekre a pleisztocénben vastag lösz rakódott le. A terület nagy része ma szántóföldi művelés alatt áll vagy erdővel borított. A Lippai-dombság (Dealurile Lipovei) [3] gerincének átlagmagassága 300-400 m között van, csak a legkeletebbi részeken haladja meg kevéssel az 500 m-t, de ezek a területek közzettanilag már a Ruszka-havasok részét képezik. A nagy részét pannon üledékek borítják, de idősebb vulkanikus kőzetek és konglomerátumok is találhatók benne. Központi és keleti részét elsősorban erdők borítják, de a szántó- és legelőterületek is jelentősek. [4]

Bár a területek természeti adottságaik szerint egységesek, közigazgatási értelemben mindig megosztottak, illetve határmentiek voltak. A vizsgált zselici térség Baranya és Somogy vármegyék határán feküdt, majd az 1950-es megyerendezés után a terület egésze Baranyához került, de annak megyehatármenti

részére. A lippai terület nyugati fele 1910-ben Temes vármegye, középső része Krassó-Szörény vármegye északi periferiáját alkotta (Lippai, Temesrékasi, illetve Marosi, Bégai és Facsádi járások), a keleti csücske pedig Hunyad vármegye Marosillyei járásába tartozott. A vizsgált térség északi határa, a Maros folyó maga is megyehatárt képezett Arad vármegye felé [5]. Az 1968-as megyereform során a térkapcsolatoknak jobban megfelelően alakult a megyebeosztás a térségben, a Hunyad megyei részek változatlanul maradtak, a terület északi része Arad, a déli része Temes megyéhez került. A megyehatármenti, periférikus jelleg azonban egyik térség esetében sem oldódott.

A vizsgált területeken városok nem találhatók, ugyanakkor a közvetlen környéken igen. A térség nagyvárosai 20-30 km-re vannak (Arad, Temesvár, Déva, Pécs, Kaposvár), kisebb városok, azonban közvetlenül a vizsgált térséggel határos területen, a dombságok peremén (Lippa, Temesrékas, Facsád, Szigetvár, Szentlőrinc, Sásd). E kisvárosok zöme azonban csak részlegesen rendelkezik városi funkciókkal, tovább erősítve a periférikus jelleget.

Az aprófalvak története és földrajzi jellemzői

A vizsgált területek településeit elsősorban apró- és kisfalvak alkotják (*Beluszky P. 1999; Berekméri A.–Bagoly-Simó P. 2009; Szabó-Kovács B. 2006; Vercse T.–Mohos M. 2012*), a Zselicben az átlagos településméret a 20. század elején 480 fő volt, a legtöbb település népessége a 200-600 fős határok közé esett. A Lippai-dombság települései valamelyest nagyobbak voltak, az átlagos településméret 1910-ben 830 fő volt, a legtöbb falu a 600-1100 fős tartományba esett. A legnagyobb települések a Zselicben 1500, a Lippai-dombságban 2000 főt értek el.

Az apró- és kisfalvak hátrányos helyzetbe kerülése a 19. század végétől figyelhető meg. A modern infrastruktúra kiépítése e területeken nehezebb, vasútvonalak csak a térségek peremét érintették (Kaposvár-Szigetvár, Dombóvár-Szentlőrinc, Lugos-Déva), a kedvezőtlen agráradottságú területekről megindult az elvándorlás. Az igazi visszaesés azonban mindkét térségben a 20. század második felében következett be, mint ahogyan a legtöbb aprófalvas vidéken a Kárpát-medencében. Ekkor váltak az aprófalvak a magyar és román településhálózat leghátrányosabb helyzetű elemeivé. A hátrányos helyzet nem csak méretükből származott, hanem abból is, hogy a településpolitika negatívan diszkriminálta őket, életképtelennek vagy funkció nélkülinek titulálva az aprófalvakat.

Az aprófalvak számának növekedése a kutatók érdeklődését is felkeltette. A kutatások egy része az állami településpolitika hátrányos következményeit elemzi, mások az aprófalvak hátrányos demográfiai helyzetét hangsúlyozzák (Enyedi Gy. 1980; Csapó T. 1991; Süli-Zakar I. 1987), vagy pedig településtípusokat határoztak meg (Beluszky P. 1977; Beluszky P.–Sikos T. T. 1982; Bajmócy P.–Balogh A. 2002; G. Fekete É. 2006). Más tanulmányok társadalmi problémákra és közlekedési hátrányokra koncentrálnak (Enyedi Gy. 1980; Kőszegfalvi P. 1985; Erdősi F. 1985). A rendszerváltás után számos új probléma jelent meg a kistelepülésekben, mint a munkanélküliség, a mezőgazdaság visszaesése vagy a térkapcsolatok átalakulása (Dövényi Z.–Tolnai Gy. 1991; Csatári B. 1991; Süli-Zakar I. 2000). Magyarországon közös tanácsba vonták a legkisebb településeket, Romániában ez a rendszer a mai napig fennmaradt. Az 1980-as években a szisztematizálási terv következtében a kistelepülések helyzete kritikussá vált Romániában. Az 1950-es évektől a mezőgazdaság kollektivizálása következtében mindkét országban az agrárfoglalkoztatottak jelentős része kényszerült elhagyni a falvakat (Surd, V. 2010). Ugyanakkor számos kisebb fejlesztés is történt (elektromos áram, útépítés, kultúrház, könyvtár, stb.), így az 1960-as évektől kezdve különösen Magyarországon kedvezőbb lett a helyzet. Romániában ugyanakkor a falvak zöme kövesutat sem kapott.

A rendszerváltás után a helyi önkormányzati rendszer bevezetésével megnőtt a falvak önállósága Magyarországon, Romániában ugyanakkor a kommunarendszer továbbra is működik, igaz tényleges gazdasági önállósággal a magyar falvaknak is csak elenyésző része rendelkezik. A nagyüzemi mezőgazdaság összeesett, a munkanélküliség megnőtt, számos faluban megnőtt a szegények, depriváltak száma. A falvak differenciálódtak, de a perifériák falvainak kevés lehetőségük maradt.

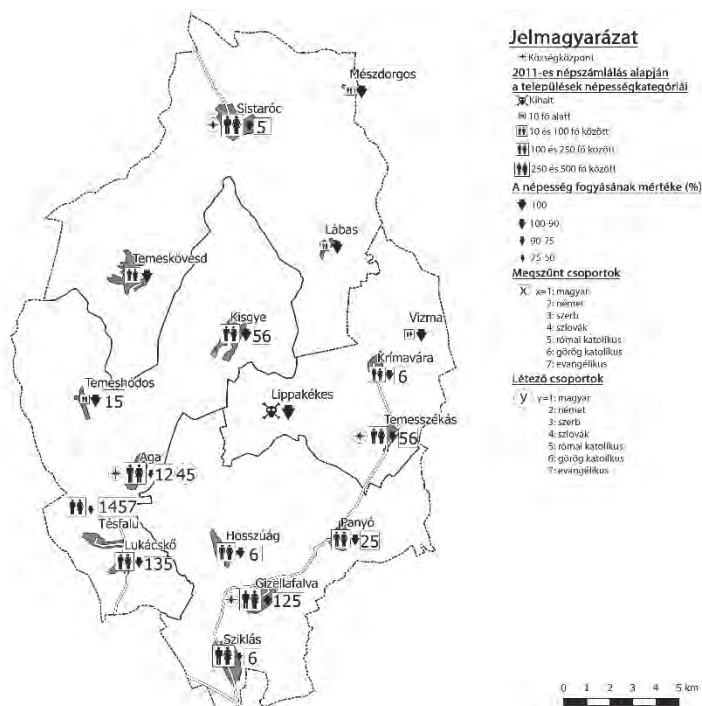
A Zselic és a Lippai-dombság falvainak népesedési tendenciái

A Zselic és a Lippai-dombság népességszám változása az adottságaiknak megfelelően igencsak negatív trendeknek felel meg. 1910-ben a Zselic vizsgált településein mintegy 14.000, a Lippai-dombság községeiben pedig 71.000 ember élt. A népességfogyás mindkét periférikus területen folyamatos, már 1960-ra elvesztették a népességük 20-25%-át. A fogyás inntól gyorsult fel, a zselici területen 1960-1990 között újabb 40, a lippai térségben 60%-os népességfogyást regisztrálhatunk. A leggyorsabb fogyás a 70-es és 80-as években történt, ekkor elérte az évi 2%-ot, mindkét területen. 1990 óta mindkét térségben mérséklődött a fogyás, 1990-2011

között már csak 13-15%-os volt, így a Zselic 1910-2011 között 59, a Lippai-dombság 71%-ot veszített népességéből.

Településenként még szélsőségesebb értékek is vannak. Az időközben alakult Újszolcsva mellett csak a Szigetvárhoz tartozó Zsibótnak nőtt a népessége 1910-2011 között, ott is annak köszönhetően, hogy 1990 után nagyon sokan költöztek ki Zsibót szülőhegyére a városból. További 16 olyan település van a vizsgált 117-ből, ahol a népességfogyás 50% alatti. Ugyanakkor 50 település elvesztette legalább a népessége $\frac{3}{4}$ -ét, ebből 20 esetben 90%-ot is eléri a fogyás. Négy zselici és nyolc Lippa-környéki faluban csökkent 10 fő alá a népesség, közülük öt (Gyűrűfű, Kán, Mélynádas, Lippakékes, Bunyaszekszárd) teljesen el is néptelenedett, bár az első háromban ma újra laknak. (Makra Zs. 2017)

A közigazgatási státusz meglepő módon nem igazán befolyásolja a népességfogyást. A Zselicben az önálló státuszt megőrző falvak népessége 58, az azt elvesztőké 62%-kal fogyott 1910-2011 között, Lippa környékén pedig a községközpontoknak 69, a beosztott falvaknak 71%-os a fogyása. 1990 előtt és után azonban kissé eltérők a folyamatok, a Zselicben előtte a nem önállók fogyása lényegesen gyorsabb volt, majd 1990 után Zsibótnak és Gyűrűfünek köszönhetően 30%-kal nőtt a népességük (Bajmócy P.–Makra Zs. 2015). A Lippai-dombságban ugyanakkor a községközpontok fogyása állt le szinte teljesen 1990 után. A vizsgált terület egyetlen egykori járásszékhelye, a Krassó-Szörény vármegye Marosi járásának székhelye, Marosberkes fogyása is 54% volt 1910-2011 között, ezzel a tíz legkisebb olyan település között van a Kárpát-medencében, amelyek a 20. század elején még járásszékhelyek voltak. A legközelebbi főúttól vett távolság szinte egyáltalán nem differenciál, bár az elnéptelenedés közelébe került romániai falvak zöme messze van a főúttól és az út nagyobb részét földúton kell megtenni. A kövesút megléte egyébként is jelentős differenciáló tényező, a kövesúttal rendelkező falvak népessége 1910-2011 között 62, a csak földúton elérhetőké 85%-kal csökkent.

1. ábra. A Lippai dombság központi területe néhány községének demográfiai viszonyai
(Forrás: népszámlálási adatok alapján szerkesztette Bajmóczy Péter és Kovalcsik Tamás)

Mindezen folyamatok jól jellemezhetők a Lippai-dombság központi területének négy községe (Aga, Gizellafalva, Temesszékas és Sistaróc) példáján (1. ábra). Sistaróc Arad, a másik három község Temes megyei, összesen 17 falut foglalnak magukba, melyből nyolcat ér el a kövesút. Az átlagos népességszám 167 fő, hét településen 100-nál kevesebben élnek, közülük Lippakékes elnéptelenedett. Az elmúlt 100 évben mindegyik falu elvesztette népességének legalább felét, de 7 esetben a fogyás 75-90% közötti, másik 7 esetben pedig 90% feletti. Mindez a települések etnikai-vallási szerkezetét is átalakította, az egykor létező 5 magyar, 3 német, egy szerb és két szlovák közösség közül csak az agai római katolikus szlovákság létezik napjainkban, emellett nyolc római, öt görög katolikus közösség és egy evangélikus is megszűnt.

A népességszám-változás etnikai földrajzi következményei

A települések népességszámcsökkenésénél az etnikai és vallási kisebbségek népességfogyása még gyorsabb folyamat volt a 20. század folyamán. Bár mindkét területen az állam legnagyobb nemzetisége és vallása adta a népesség többségét (római katolikus vallású magyarok a Zselicben, ortodox románok a Lippai dombság területén), de a 20. század elején számos etnikai és vallási kisebbség is élt a térségekben. A Zselicben a népesség egyharmadát a németek, vallási tekintetben pedig az össznépesség 10%-át (magyar) reformátusok adták (1. táblázat). A Lippai-dombság területén a népesség etnikai és vallási összetétele is bonyolultabb volt. A népesség 7-8%-át magyarok és nemetek adták, 5%-ot szerbek és 1%-ot szlovákok. Vallási téren 14% római katolikus (német, magyar, szlovák, román), 4% görög katolikus (román), 1% református (magyar) volt. A 20. század folyamán mind a Zselicben, mind a Lippai-dombság területén lényegében eltűntek a kisebbségek, mindössze a zselici reformátusok és a lippai szerbek maradtak nagyobb számban. A terület népességszámának általános csökkenése természetesen önmagában is zsugorította a kisebbségek számát, de a németek kitelepítése és elköltözése (II. Világháború, 1990 környéke), a szerbek, zselici németek asszimilációja, az elvallástalanodás, a görög katolikus vallás megszüntetése mind a kisebbségek csökkenése mellett hatottak.

1. táblázat. A vizsgált térségek etnikai és vallási kisebbségei 1910-ben és 2011-ben (Forrás: népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés)

Népesség (fő)	Zselic			Lippai-dombság								
	Össznép	Német	Reform.	Össznép	Magyar	Német	Szerb	Szlovák	Római kat.	Reform.	Evang.	Görög kat.
1910-ben	13975	5075	1450	71100	4550	5750	3100	600	10000	725	275	297
2011-ben	5750	175	350	20825	100	25	400	125	450	25	0	25

Hasonló folyamatot jelez, ha a többségi települések számának változását tekintjük át. 1910-ben a Zselic településeinek kevesebb, mint fele volt római katolikus magyar többségű - a 12 katolikus német és a 3 magyar református falu mellett - napjainkban mindegyik. A Lippai-dombság területén már 1910-ben is a legtöbb település ortodox román többségű volt, de 13 település esetében már etnikai-

vallási közösség volt többségben (6 katolikus német, 3 ortodox szerb, 2 görög katolikus román, 1-1 római katolikus román és református magyar), ma csak háromban (Bulcs: római katolikus románok, Temespéteri és Temeskirályfalva: ortodox szerbek). Az egyetlen magyar többségű település Bunyaszekszárd volt, melyet tolnai reformátusok alapítottak 1871-ben, 1981-ben kihalt, ma már a nyomai is eltűntek [6].

A kisebbségi közösségek megszűnését mindennél jobban mutatja az, hogy hány 50, 100, 200, 500, illetve 1000 főnél nagyobb kisebbségi közösség volt a két terület településeiben 1910-ben és 2011-ben. 1910-ben összesen 97 olyan kisebbségi közösség volt a két térségben, melynek lélekszáma elérte az 50 főt, 2011-ben már csak 9 darab 50 főt elérő etnikai vagy vallási kisebbségi közösség létezik, három a Zselicben, hat a lippai térségben. 100 feletti kisebbségi közösség 72 volt 1910-ben, ma csak három, a nagyvátyi reformátusok a Zselicben és a sztancsafalvi és temespéteri szerbek a Lippai-dombságon (2. táblázat).

2. táblázat. Kisebbségi közösségek száma a vizsgált térségekben 1910-ben és 2011-ben
(Forrás: népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés)

		1910					2011					2011-ben legalább 50 fő felett
		1000 felett	500 felett	200 felett	100 felett	50 felett	1000 felett	500 felett	200 felett	100 felett	50 felett	
Zselic	Német	0	2	10	14	16	0	0	0	0	1	Mindszentgodisa
Zselic	Reform.	0	0	4	5	6	0	0	0	1	2	Nagyváty, Zsibót
Lippa	Magyar	0	1	6	10	17	0	0	0	0	0	
Lippa	Német	2	3	7	11	14	0	0	0	0	0	
Lippa	Szerb	1	3	4	4	4	0	0	0	2	3	Sztancsaf., Tpéteri, T-
Lippa	Szlovák	0	0	1	2	3	0	0	0	0	1	Aga
Lippa	Római kat.	2	6	13	17	25	0	0	0	0	2	Aga, Bulcs
Lippa	Reform.	0	0	1	2	2	0	0	0	0	0	
Lippa	Evang.	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	
Lippa	Görög kat.	1	1	3	7	8	0	0	0	0	0	

A periférikus jellegből adódóan mindkét területen megjelent a cigányság, néhány településen már a hivatalos adatok szerint is jelentős aránnyal (15-30%, Csebény, Horváthertelend, Okorvölgy, Szágy, Tormás, Alsóbencsek).

Hivatkozott irodalom

- Bajmócy P.–Balogh A. 2002: Aprófalvas településállományunk differenciálódási folyamatai. – Földrajzi Értesítő, 51 (3-4) pp. 385-405.
- Bajmócy P.–Makra Zs. 2015: Aprófalvak kihalása és/vagy megmaradása Magyarországon. – In: Tovább egy zöldebb úton: Az SZTE FFTCs részvétele a ZENFE programban (2013-2015) (szerk. Rakonczai J. et al.). SZTE, Szeged. pp. 126-134.
- Beluszky P. 1977: Krasznokvajda – egy alsófokú központ (?) gondoljai a Csereháton. – Földrajzi Értesítő, 26 (3-4) pp. 349-386.
- Beluszky P. 1999: Magyarország településföldrajza – Általános rész. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest–Pécs
- Beluszky P.–Sikos T. T. 1982: Magyarország falutípusai. MTA FKI, Budapest
- Berekméri A.–Bagoly-Simó P. (2009) Településrendszer. In: Horváth Gy. (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. MTA RKK, Dialóg-Campus Kiadó, Pécs-Budapest, pp.215-256
- Csapó T. 1991: A népességszám alakulása a Nyugat-Dunántúl falusi településeiben. – In: Válság és kiút. Falukonferencia (szerk. Kovács T.). MTA RKK, Pécs. 109-116.
- Csatári B. 1991: Tétova települések a térben. – In: Válság és kiút. Falukonferencia (szerk. Kovács T.). MTA RKK, Pécs. pp. 273-276.
- Dövényi Z.–Tolnai Gy. 1991: A falusi munkanélküliség néhány kérdése Magyarországon. – In: Válság és kiút. Falukonferencia (szerk. Kovács T.). MTA RKK, Pécs. pp. 102-108.
- Enyedi Gy. 1980: Falvaink sorsa. Magvető Kiadó, Budapest
- Erdősi F. 1985: A törpefalvak közlekedési ellátottsága. – In: Az aprófalvak közléte és ifjúsága (szerk. Sükösd F.). Kommunista Ifjúsági Szövetség Baranya megyei Bizottsága, Pécs. pp. 227-233
- G. Fekete É. 2006: Aprófalvaink átalakulóban. – In: A kistelepülések helyzete és településföldrajza Magyarországon: III. Településföldrajzi konferencia (szerk. Csapó T.–Kocsis Zs.). Savaria University Press, Szombathely. pp. 27-34.
- Kőszegfalvi Gy. 1985: Az aprófalvak ellátottságának kérdései. – In: Az aprófalvak közléte és ifjúsága (szerk. Sükösd F.). Kommunista Ifjúsági Szövetség Baranya megyei Bizottsága, Pécs. pp. 208-216.
- Makra Zs. 2017: A magyarországi törpefalvak népességszám-változásának vizsgálata a közigazgatási önállóság tükrében. – Településföldrajzi Tanulmányok, 6 (1) pp. 76-90.
- Surd, V. 2010: Rural space regeneration in Romania. – Journal of settlements and spatial planning, 1 (1) pp 1-8.
- Süli-Zakar I. 1987: Borsod-Abaúj-Zemplén megye kistelepüléseinek társadalom-földrajzi viszonyai. – Borsodi Szemle, 33 (1) pp. 41-50.
- Süli-Zakar I. 2000: A falusi térségek átalakulása a Kárpátok Eurorégióban. – A Falu 15 (1). pp. 61-70.
- Szabó-Kovács B. 2006: Településállomány, településhálózat, térszerkezeti sajátosságok. In: Dél-Dunántúl (szerk. Hajdú Z.). MTA RKK, Dialóg-Campus Kiadó, Pécs–Budapest. pp.76-98.
- Vercse T.–Mohos M. 2012: Fél évszázad változásai a Zselicben. – In: Kockázat – konfliktus – kihívás. VI. Magyar Földrajzi Konferencia (szerk. Nyári D.). SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged. pp. 964-978.

[1] <http://www.ksh.hu/nepszamlalas/?langcode=hu>

- [2] <http://nepszamlalas.adatbank.transindex.ro/>
- [3] *Hajdú-Moharos J.* (2000) Magyar településtár, Kárpát-Pannon Kiadó, Budapest, p.788
- [4] <http://www.primarialipova.ro/orasul/date-geografice/>
- [5] Magyarország közigazgatási atlasza, 1914. Talma Könyvkiadó, Baja-Pécs, 2000. p. 199
- [6]<http://www.magyarvagyon.hu/kultura/regio/erdely/banat/3841-Bunyaszekszard.html>

Határkérdés az etnicitás-kutatásokban

Absztrakt

Cigány-magyar együttélésben az etnicitás határkérdései az integráció kontra szegregáció problematika értelmezése miatt különösen is időszerűnek tűnnek. Jelen tanulmány célja egy Pest megyében található falu (Bag) példáján keresztül a cigány magyar együttélésben vizsgálni az etnicitás határproblematikáját. A tanulmány megírását egy tíz éve folyó faluszemináriumi műhelymunka tette lehetővé, ami a Szent István Egyetem (Gödöllő) keretei között zajlott és zajlik.

Bevezetés

Clifford Geertz (1983) nyomán az etnicitás egy közösen egyeztetett és nyilvánosan kifejezett személyes identitást jelent, melyből egy olyan együttélés származik, amely nem rögzített, hanem szituációfüggő és a különböző társadalmi interakciókban különbözőképpen jelenik meg (Kovács É. et al. 2013). Mivel az etnicitásnak van térbeli lenyomata (Jenkins, R. 1997), így annak „látható és láthatatlan határai” is kirajzolódnak. Kovács és szerzőtársai (2013) arra is rámutatnak, hogy ezek a határok sokfélék lehetnek. Lehetnek esetiek vagy állandóak, élesek vagy elmosódottak, átjárhatóak, vagy átjárhatatlanok. Azt, hogy ez mennyire befolyásolja a településképet, azt elsősorban az adott helyi társadalom aktuális önreprodukciós lehetőségei (ökológiai és ökonómiai kondíciói) és képességei (a rendelkezésre álló gyakorlatok és tudások) határozzák meg. Cigány-magyar együttélésben az etnicitás határkérdései az integráció kontra szegregáció problematika értelmezése miatt különösen is időszerűnek tűnnek. Pontosan ez az, amihez Süli-Zakar István professzor gazdag társadalomföldrajzi kutatói életútja is hozzákapcsolódik. Élete utolsó éveiben maga is élenjárta a roma integrációs problematika értelmezéséhez. Bár e kérdés ma már nyilvánvalóan fontos, mégis a tapasztalat az, hogy e témában a

¹ PhD, egyetemi docens, SZIE Regionális Gazdaságtani és Vidékfejlesztési Intézet, nagyne.molnar.melinda@gtk.szie.hu

szociológián kívül kevés tudomány vállalja fel a megszólalást, pláne nem tabuk nélkül. Süli professzor munkáiban a cigányság periférijegyeinek európai és hazai viszonylatban készült összegzései (Süli-Zakar I. et al. 2012; Süli-Zakar I. 2012) ma is fontos tanulságokkal szolgálnak a további kutatásokhoz. A későbbi munkák egy része még szintén helyzetelemzés (Süli-Zakar I. 2013a; 2013b), de 2014-től számos olyan írása született, melyben a tennivalókat is összegzi. (Süli-Zakar I. 2014, Süli-Zakar I.–Molnár I. 2015). Műveiben visszaköszön az az alapvetés, ami ebben a tanulmányban is kiviláglik, hogy bár a tendencia az, hogy a cigánykérdésre egyre inkább etnikai természetű ügyként tekintünk, valójában, amikor a cigánysággal kapcsolatos problémahalmazt vizsgáljuk, már nem etnikai kérdést boncolgatunk, hanem a többségi társadalomban tapasztalttól alapvetően elkülönülő szociális problémát.

Problémafelvetés

Jelen tanulmányomban abból indulok ki, hogy a cigány-magyar együttélés gyakori jellemzője, hogy térbeli elkülönülés valósul meg benne. A cigányság szegregációjának történeti fejlődését vizsgálva megállapítható, hogy a cigányközösségek a sajátos szociális, társadalmi berendezkedésük okán többnyire maguk hozták létre a többségi társadalomtól elkülönült város- és falurészekben a saját szegregátumukat. Ez kezdetben egy spontán, azaz szabályozatlan módon, irányítatlanul létrejövő szegregációs folyamat eredménye volt (Nagy P. 2004).

Tapasztalati tény, hogy az elkülönült cigány szegregátumokban a többségi társadalomtól eltérő társadalmi, gazdasági folyamatok működtek a kezdetektől fogva (Nagy P. 2004), így más volt a cigányközösségek adaptációja a változó gazdasági, társadalmi kihívásokhoz. A piacgazdaság, a modernkori urbanizációs folyamatok során a cigánytársadalom leszakadása figyelhető meg Európa-szerte. A XX. század közepén, a pártállami rendszerben fogalmazódott meg először egy komplex, a cigányság szociális leszakadását megállító és gazdasági integrációját támogató stratégia Magyarországon. A tervek akkor a cigány-szegregátumok felszámolásából indultak ki. Az egyik irányzat ebben az időben egy áttelepítési program volt. Célját nem érte el, mivel az áttelepített romák általában az új helyen ismét cigánytelepet hoztak létre. A másik, a nevezett korra jellemző módszer az önerőre, vagy részben önerőre támaszkodó lakásvásárlás vagy házcsere volt. Ezt „kedvezményes” hitelezéssel próbálták elősegíteni, de pont a leginkább rászoruló családok nem tudták

igénybe venni, rossz anyagi körülményeik miatt. Azt, hogy az alkalmazott módszerek kudarcot vallottak jól szemléltetik, hogy egy 2003-as felmérés szerint akkor, több mint 36000-en éltek cigánytelepeken. Egyes becslések azonban ennek a számnak a sokszorosát közölték. (Majtényi B.–Majtényi Gy. 2012) Érdeemes tehát közelebbről is megvizsgálni a mai is létező telepek természetét.

Anyag és módszer

Vizsgálatom helyszíne Bag, egy 3893 fős település (a KSH 2017-es adatai szerint) Pest megyében. Az. 1. táblázat helyi cigányságra vonatkozó statisztikája azt mutatja, hogy a faluban abszolút értelemben nem nagy a számuk, de a megyei átlagot jóval meghaladó, és ami fontos; térben koncentráltan, telepi kolónia formájában élnek. Itt fontos megjegyezni, hogy Bag jól példázza azt a pártállami kudarcos telepfelszámolási folyamatot is, aminek eredményeként a pártállami időkben sikerült felszámolni egy cigánytelepet a falu szélén, de helyette létrejött egy másodlagos cigánytelep a jelenlegi helyén.

1. táblázat: A népesség nemzetiségek-etnikumok szerinti megoszlása Bagon és Pest megyében 2011-ben, % (Forrás: KSH alapján saját szerkesztés)

	Magyar	cigány	német	Román	szlovák	egyéb
Bag	88,43%	5,07%	0,57%	0,68%	0,21%	0,52%
Pest megye	85,86%	1,70%	2,48%	0,46%	0,61%	1,01%

Kutatásom során az egyik hipotézisem az volt, hogy a Telepnek negatív az értékítélete. A Telep megítélése során a falu egészének véleményére kíváncsi voltam, tehát a Telepen élőkére és a nem Telepen élőkére is. A másik hipotézisem az volt, hogy a negatív értékítélet olyan utcákra is kisugárzik, amik valójában nem tekinthetők egyértelműen a Telep részének, mivel lakónépességük vegyes. A harmadik hipotézisem során pedig abból indultam ki, hogy a 2009-es kutatásunkhoz képest a 2017-es tapasztalat változást fog mutatni a Telep határainak alakulásában.

A vizsgálatot a gödöllői Szent István Egyetem faluszemináriumi kutatásainak terepi kérdőíves gyűjtőmunkája, valamint a kutatás során végzett személyes megfigyelés tette lehetővé. A személyesen végrehajtott kérdőíves felmérés technikájáról fontos kiemelni, hogy szisztematikus volt, de a kicsi mintavétel okán

reprezentatívnak nem tekinthető. 2009-ben 101, 2017-ben pedig 158 háztartást kerestünk fel a kérdőíveinkkel. A mintavétel során minden településrészről, minden utcából lakottság arányosan választottunk válaszadókat véletlenszerűen. A hosszabb (több háztartást számláló) utcákból értelemszerűen több minta származott.

A hipotéziseim vizsgálata során az volt a kiindulópont, hogy a cigány kisebbség térbeli előfordulása a települési tér *értékére* is kivetül. Ennek vizsgálatára mentális térképezést alkalmaztam. A mentális térképezés során minden esetben úgy gyűjtünk össze a körülöttünk levő térre vonatkozóan információt, ahogyan azt az egyén/ a vizsgált csoport látja, megéli. Ez a konkrét kutatásunk során azt jelentette, hogy a megkérdezetteknek felsorolással, vagy térképi jelöléssel fel kellett tüntetni azokat a településrészeket, utcákat, ahol *semmiképp sem lagnának*. A jelöléseket, megnevezéseket indokkal kértük. A mentális térképezés során láthatóvá vált, hogy a települési tér nem homogén: különböző értékű, értékítéletű mozaikokból szerveződik. A tér eltérő értékű mozaikjai között pedig határok húzódnak, ha nem is feltétlenül láthatóak.

Eredmények, következtetések

Először vizsgáljuk meg a település utcáinak értékítéletére vonatkozó eredményeket! A cigány-magyar együttélést vizsgáló terepi tapasztalataink már 2009-ben is azt mutatták, hogy elkülönülnek a fejekben a negatív értéktartalmú utcák, utcarészek, településrészek. 2009-ben a 101 kitöltött kérdőív értékelése során 16 utca neve merült fel *negatív* összefüggésben, és nagyjából ugyanennyi (18 utca) volt megnevezve 2017-ben is. Térképen azonban csak azokat az utcákat tüntettük fel közülük, melyek a válaszadók legalább 40%-ánál megjelentek ilyen összefüggésben.

Ami a válaszadók indokát illeti, 2009-ben és 2017-ben is érvényes, hogy a negatív megítélés főleg a helyi cigányság térbeli elhelyezkedésével függött össze. Azok, akik ezt bővebben is kifejtették, azok a Telep negatív megítélését a Telep környezeti- infrastrukturális körülményeivel (szeméthalom az utcákon és a portákon, nem megoldott esővíz-elvezetés, kövezetlen utak stb.), részben az ott élő cigány kisebbséggel való konfliktusokkal magyarázták.

Fontos kihangsúlyozni, hogy vizsgálataink szerint a Telepről alkotott vélemény nem függött attól, hogy a megkérdezettek melyik falurészen laktak. Negatív megítéléssel a Telep utcáiban és a tőle távoli falurészekben is lehetett találkozni. A Telep negatív megítélése tehát nem feltétlenül tapasztalat-függő.

A nem Telepen élők válaszaiban szembetűnő volt, hogy a Telep negatív megítélése során nem tettek különbséget a Telepen belüli egyes utcák között. A Telep utcáival közvetlen érintkezésben levő utcák esetében azonban már nem volt egységes az értékítéletük. A véleményekben az is feltűnő volt, hogy a negatív véleményt nem mindig a közvetlen tapasztalás formálta: a megkérdezettek zöme sosem járt a Telep felé. A legtöbb esetben a véleményekben sokkal inkább a faluban élők cigánylakossággal való együttélési konfliktusok képződtek le.

Érdemes megvizsgálni a Telepen élők válaszadását is. A Telep értékítélete az ő válaszadásukban is negatív, de ők a Telepet nem homogén térnek látják. Negatív véleményt nem a Telep egészéről, hanem annak egyes részeiről fogalmaztak meg. A közkúttól távoli, szemetes, dűledező házak, főleg a Tél és a Dankó utcák lógnak ki negatív példaként a sorból. Fontos tapasztalat tehát, hogy a telepí cigányközösség csak a faluból nézve képez egységet, a Telepen élők ezt nem így élik meg. Azaz a Telep nem egy egységesen negatív megítélésű élőhely (ahogy az a Faluból nézve látszik), hanem egy cigányok által megvalósuló térbeli együttélés; amiben láthatatlan határok vannak, és amik további, értékében is különböző mozaikokra bontják az egységesnek látszó Telepet.

A cigány-magyar együttélés térbeliségét vizsgálva tehát mindkét vizsgált évben egyértelműen kimutatható volt, hogy a legtöbbször által megjelölt, negatív megítélésű zóna egyértelműen összefügg a helyi cigánytelep elhelyezkedésével. Ugyanakkor ennek térbeli határai nem egészen azonosnak mutatkoztak a vizsgált két évben.

A 2009-es és 2017-es vizsgálat arra mutatott rá, hogy a Telepet övező utcákban van egy lassú, de mérhető etnikai átrendeződési folyamat. A Telep térben kiterjedt (1. ábra). Az időbeli vizsgálat arra is rámutatott, hogy a Teleppel szorosan érintkező utcák pufferezónaként működnek. Sok esetben mentálisan már a Telep részeként tekintenek rájuk, pedig az etnikai arányok itt még ezt nem indokolják.

1. ábra: A Telep elhelyezkedése Bagon 2009-ben és 2017-ben a mentális térképezés alapján (Forrás: Google-map alapján készítette a szerző)

Megjegyzés: Fekete ellipszis: a Telep kiterjedése 2009-ben

Fekete háromszög: a 2009-ben létező Telephez hozzákapcsolódó utcák, a Telep által bekebelezett utcák 2017-ben

Piros négyágú csillag: pufferróna, a teljes etnikai átrendeződés küszöbén álló utcák

Itt fontos megjegyezni, hogy önmagában a Telep térbeli terjeszkedéséből nem következik, hogy gettósodási folyamat indult el, bár ennek kialakulására Bag esetében megvan az esély. Kovács és szerzőtársai (2013) rámutattak, hogy a gettó számos ökológiai és ökonómiai tényező függvényeként alakul ki. Ha Bag telepi részét ebből a szempontból vizsgáljuk meg, ökológiai értelemben a falunak ezen része mindenképp veszélyeztetett. A háztartásokban termelődő szemet és szennyvíz, az ivóvíz kérdése, tapasztalataink szerint a bagi Telepen mind rendezetlen ügyek. A háztartásokhoz nem tartozik kuka, a Telep szélén levő konténerig vagy nem jut el a szemet, vagy kikerül onnan. A köztereken és a portákon itt mindenhol áll a szemet. A legtöbb lakásban nincs vezetékes víz. Nem egyszerűen vízöblítéses WC nincs, hanem egyáltalán nincs illemhely.

Ami az ökonomiai tényezőket illeti, a Telep életében talán van esély arra, hogy a gettósodási spiráltól a falu megmeneküljön. Ez részben a helyi önkormányzat, részben a BAGázs közhasznú egyesület 2011 óta Telepen folyó munkájával is összefügg. Ez utóbbi szervezet három nagy szakmai projekttel dolgozik azon, hogy a gettósodás helyett, valamiféle integrációs folyamat valósuljon meg. A három projekt: a felnőtt, a gyermek és egy ú.n. intézményi program. A gyermekprogram kiindulópontja, hogy a Telepen veszélyeztetett gyermekek élnek. A szervezet célja, hogy közvetítsen a gyermekjóléti szolgálat, a gyámhivatal és a családok között. Munkájuk részben iskola-előkészítési, felzárkóztatási program, részben védelemben vétel és a családból kiemelés esetén a gyermek saját családjához való visszajuttatása úgy, hogy a családot az életkörülményeik, életvezetésük megváltoztatására ösztönzik. A felnőtt program részben egy jogsegély-szolgálat, részben pedig esti iskolák szervezésén alapszik. A jogsegély-szolgálat főleg adósságkezelési programot jelent, aminek keretein belül segítenek a telepieknek felfüggesztetni, illetve szüneteltetni a végrehajtásokat. Az intézményi program lényege pedig, hogy kapcsolatot tartanak, közvetítenek az Önkormányzat és általában a közellátás fenntartói felé a közös célok eléréséhez. Az egyik legsikerültebb intézményi projektjük az ELMŰ-ÉMÁSZ Hálózati Kft.-vel történő együttműködés, aminek lényege, hogy az egyébként illegálisan áramot használó családok kártyás villanyórákat kapjanak (Kovács Krisztina, *interjúalany* 2017).

Összefoglalás

Az etnikus tér kialakulása Bagon a cigányság jelenlétével függ össze. A cigányság által lakott településrész értéke a mentális térképezés alapján egyértelműen negatív előjelűnek mutatkozik. Fontos azonban kiemelni, hogy míg a többségi társadalom a Telepet homogénnek, addig a Telepen élők ugyanezt nem homogénnek látják. Határok tehát nem csak a Telep körül, hanem a Telepen belül is vannak. A mentális térképezés segítségével az is kiderült, hogy egyrészt a Telep határai időben nem állandóak, másrészt az is igaz, hogy a Telep határai kifelé nem élesek. A cigányság által ténylegesen lakott etnikus térhez egy pufferezóna is hozzácsatlóódik. Az időbeli vizsgálat arra is rámutatott ugyanakkor, hogy idővel ez a pufferezóna képes „bekebeleződni”, azaz végbe tud menni az etnikai kicserélődés. Ez a folyamat a Telep térbeli kiterjedéséhez vezet. A folyamat nem kívánatos, hiszen a tér

elértéktelenedéséhez vezet, ami beavatkozás nélkül hosszú távon rurális gettóvá fejlődhet.

Hivatkozott irodalom

- Geertz, C. 1983: *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*. Basic Books, New York
- Jenkins, R. 1997: *Retinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. Sage. London
- Kovács É.–Vidra Zs.–Virág T. 2013: Az etnicitás reprezentációi és mindennapi gyakorlatai. – In: *Kint és bent/ Lokalitás és etnicitás a peremvidékeken* (szerk. Kovács É.–Vidra Zs.–Virág T.). L'Harmattan, Budapest. pp. 78-111.
- Majtényi B.–Majtényi Gy. 2012: *Cigánykérdés Magyarországon 1945-2010*. Libri Kiadó, Budapest. pp. 33-61. és pp. 107-112.
- Nagy P. 2004: „Fáraó népe” A magyarországi cigányok korai története (14 -17. század). Pécsi Tudományegyetem BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs
- Süli-Zakar I. 2012: A cigányság integrációjának szociálgeográfiai alapjai (A roma népesség demográfiai robbanása és migrációja a XXI. századi Európa nagy kihívása). – In: *Tiszteletkötet Dr. Kormány Gyula egyetemi magántanár 80. születésnapjára* (szerk. Frisnyák S.–Kókai S.). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Nyíregyháza. pp. 255-269.
- Süli-Zakar I. 2013a: A magyar cigányság társadalomföldrajza: Kilátástalan-e a romák integrációja? – In: Frisnyák S.–Gál A. (szerk.) *Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság*. Nyíregyháza pp. 189-208.
- Süli-Zakar I. 2013b: A cigányság integrációjának szociálgeográfiai követelményei. – *Közép-európai közlemények*, 6 (1-2) pp. 150-167.
- Süli-Zakar I. 2014: A roma integráció szociálgeográfiai kérdőjelei. – In: *Kopogtatás nélkül – Szociológiai tanulmányok Szekeres Melinda 70. születésnapjára* (szerk. Csoba J.). Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. pp. 421-448.
- Süli-Zakar I.–Molnár I. 2015: A magyar társadalomföldrajz feladatai a cigány népesség integrációja szempontjából. – In: *A mi geográfiánk: Tóth József emlékezete* (szerk. Tésits R.–Alpek B. L.). Publikon Kiadó, Pécs. pp. 41-55.
- Süli-Zakar, I.– Pálóczi, Á –Szabó, D. A. 2012: Social Geographical Conditions for the Integration of the Roma Population. – In: *Roma population on the peripheries of the Visegrad countries: Integration Issues and Possible Solutions* (eds. Pénzes, J.–Radics, Zs.). Didakt Kiadó, Debrecen. pp. 28-52.

Interjúalany: Kovács Krisztina (telepvezető BAGázs) 2017. június
KSH népszámlálási statisztikák

A romák társadalmi integrációjának kulcsterületei a Baktalórántházai járás példáján

Bevezetés

Süli-Zakar István Professzor úr munkássága előtt tisztelegve úgy döntöttünk, hogy egy olyan járást választunk tanulmányunk tárgyának, amely területiségében és problematikájában is közel áll „Tanár Úr” szerteágazó munkásságához. Kutatásai fókuszában ugyanis mindig kiemelt helyet foglaltak el a magyar vidéki térségek, a határközei régiók. Élete utolsó éveiben pedig különösen szívügyének tekintette a hazai cigányság társadalmi integrációjának kérdéskörét.

A Baktalórántházai járás oktatási helyzetének jellemzése

Az oktatás mindennapjaink és a társadalmi-gazdasági folyamatok egyik kulcs tényezője. Az oktatási intézmények, mint másodlagos szocializációs színterek alapvetően meghatározzák az egyének boldogulását, a közösségek alakulását. Az iskolázottsági szint legyen az szakma vagy diploma, kitörési lehetőséget is biztosít az egyének számára. Éppen ezért gazdaságilag leszakadó térségek, hátrányos helyzetű fiatalok felemelkedésében és a cigányság integrációjában is az egyik legnagyobb befolyásoló tényező (Pásztor I. Z. et al. 2013; Süli-Zakar I. 2013).

A járás oktatási helyzetének jellemzése szempontjából 3 adatbázist használtunk. A KSH, a TeIR, valamint a 2016-ban a Debreceni Egyetem és a Partiumi Keresztény Egyetem által közösen végzett roma lakosságra vonatkozó felmérés adatait.

A romák aránya az óvodákban és általános iskolákban közel azonos, ami azon egyszerű okkal magyarázható, hogy az óvodából kikerülők az iskolakötelezettség

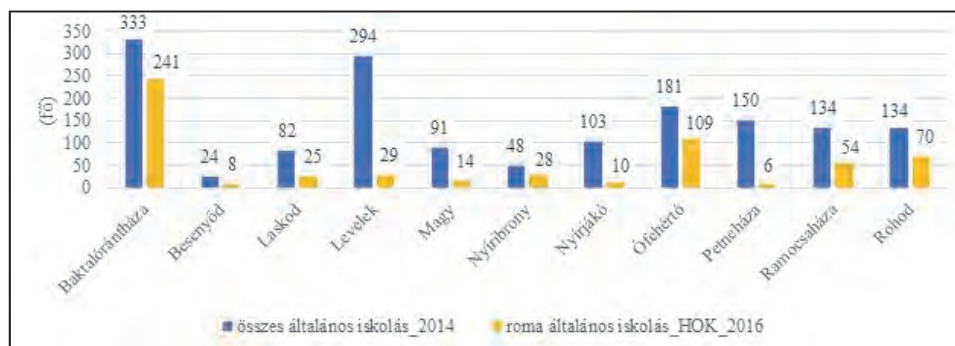
¹ PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, jaszzerzsebet@gmail.com

² PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, tiborkoti7@gmail.com

³ PhD, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, pasztor.istvan@science.unideb.hu

miatt megkezdik tanulmányaikat, illetve a romák esetében nem jellemző, hogy más településre viszik már első osztályban a gyerekeket. Az általános iskolai lemorzsolódás aránya sehol sem magas, illetve szintén a 16 éves iskolakötelezettségi korhatár miatt valamely középfokú oktatási intézménybe is továbbmennek. Ez alól Besenyőd jelent kivételt, ahol a lemorzsolódás nagy aránya miatt a középiskolában továbbtanulók aránya is alacsony. A középfokú intézmények közül a legnépszerűbbek a szakközép- és szakiskolák (azóta változott a nevezéktan), vagyis egy szakma megszerzése. Számos településen elmondták, hogy a 16 év betöltése után sokan nem tanulnak, rossz környezetbe keverednek, otthagyják az iskolát, lemorzsolódnak. A későbbiekben pedig szakma hiányában a közmunkaprogramokban élnek mindennapjaikat. A településeken az érettségizettek 1-2 %-ot, a diplomások 1%-ot sem tesznek ki.

A továbbiakban az általános iskolásokra térünk ki. Az alapfokú oktatás meghatározó szerepet játszik abban, hogy a megfelelő képességek, készségek birtokában, kellő motivációval és kitartással lépjenek tovább a gyerekek. Ha ez nincs meg, akkor a sorozatos kudarcélmény és a kortársak befolyásoló hatása miatt nagy lesz a lemorzsolódás a középiskolákban (1. ábra).

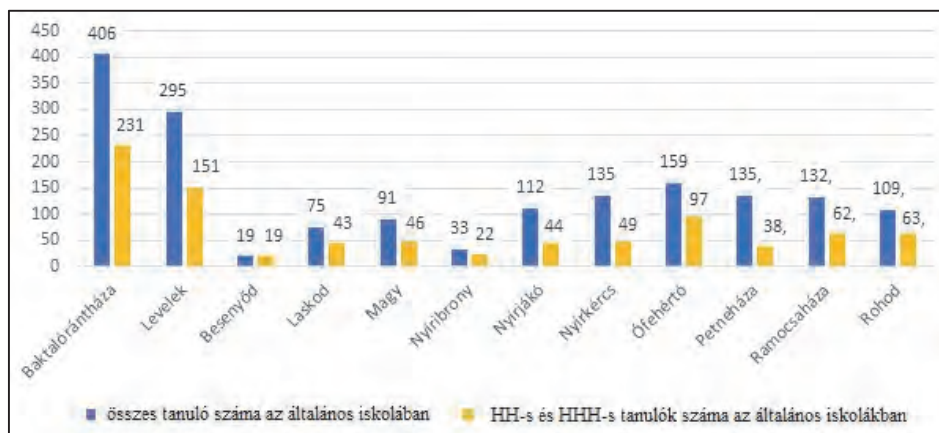

1. ábra: Az összes általános iskolás (2014) és a roma általános iskolások (2016) száma
(Forrás: saját szerkesztés a KSH 2014 és DE-PKE 2016 felmérése alapján)

A 11-ből 4 településen több mint 50% az általános iskolai roma tanulók aránya. A két adatsor időkülönbsége miatt csak becslés lehetséges, azonban két év alatt az általános iskolai létszám esetében nem történhetek drasztikus változások, illetve a kép illeszkedik a korábbi arányokhoz is (Papp Z. A. 2011) (2. ábra).

A hátrányos helyzetűek esetében megkülönböztetünk hátrányos (HH) és halmozottan hátrányos (HHH) helyzetű tanulókat. Közöttük természetesen nemcsak

roma gyerekek lehetnek, hanem ide tartozik mindenki, akinek a szociális körülményei indokolják. A diagram adatai azt tükrözik, hogy gyakorlatilag az egész járás hátrányos helyzetben van ebből a szempontból.

2. ábra: Az általános iskolai és a hátrányos helyzetű tanulók száma 2016
(Forrás: saját szerkesztés a TeIR 2016 adatai alapján)

Segítség lehet a számukra, ha valamilyen fejlesztés illetve szociális segítségnyújtás elérhető a településeken. A fejlesztés megvalósulhat az iskolákban alkalmazott fejlesztő pedagógus segítségével, szakkörökkel, tanoda programok keretében, a családsegítő intézmények nyújtotta lehetőségekkel (Rajnai J. 2012).

A 2016-os felmérés kérdései között szerepelt egy erre irányuló is, az erre adott válaszokból a következők derülnek ki. A 11-ből 2 településen mondták, hogy van külön fejlesztés a romák számára: tánc, zene, szakkör vagy roma népismeret. A többi helyen arról számoltak be, hogy az összes hátrányos helyzetűnek együttesen van valamilyen program: fejlesztőpedagógus, tanoda program, a családsegítő intézmény által szervezett szabadidős és nyári programok. 2 település kiemelendő: Besenyődön megépült a Csillag Szolgáltató Ház, Ramocsaházán pedig a gyermekesély program keretében segítőház épült. Ezek mellett azonban minden település azon van, hogy a segélyek mellett is támogassa a hátrányos helyzetű családok szociális helyzetének javulását (pl.: tűzifa, élelmiszerek, gyógyszerek).

A járás oktatási helyzetét látva azt lehet megállapítani, hogy az általános iskolákban magas a hátrányos helyzetűek aránya, illetve a romák esetében kevesen szereznek szakmát. A felzárkózás szempontjából ezen problémák orvoslása elengedhetetlen lenne.

A Baktalórántházai járás roma lakosainak munkaerő-piaci esélyei

A járás roma lakosainak munkaerő-piaci integrációját különösen megnehezíti a munkaerő-piaci kereslet és kínálat diszharmóniája. A térség közös jellemzője, hogy a szekunder munkaerő-piac a járás egészét meghatározza, s olykor az egyetlen perspektívát képezi, az ott élő roma lakosok számára (Bagó J. 2016).

Kutatási eredményeinkre támaszkodva megállapítható, hogy a vizsgált településeken, az önkormányzatok – a közfoglalkoztatáson kívül – elvétve foglalkoztatnak roma származású munkavállalókat. Kitűnik, hogy az amúgy is csekély, helyi gazdasági szervezetek, vállalkozók sem építenek hosszútávon a járásban élő roma etnikumra – ami egyrészt a munkaadók nagyfokú előítéletes attitűdjeinek, másrészt a helyi romák alacsony iskolázottságának, képzetlenségének köszönhető. A járás munkaerő-piaci depriváltságát fokozza, hogy a járásközpont, Baktalórántháza esetében sem figyelhető meg olyan munkaerő-piaci adekvát, ahol több roma is munkát tudna vállalni. Ebből adódóan, a valóban dolgozni akaró, motivált roma lakosok napi ingázásra kényszerülnek. Jellemzően megyén belüli mozgásról beszélhetünk, de Budapest vonzó hatása („hetelés”) több településen (Baktalórántháza, Ófehértó, Petneháza, Rohod) megfigyelhető – a válaszadoások alapján.

Makroszinten megfigyelhető jelenség, hogy a nagyobb fizikai erőt igénylő szektorokban, magasabb a romák foglalkoztatása. Ez a jelenség a vizsgált térség munkaerő-piacát is jelentősen meghatározza. Leveleken, munkaerőhiány végett, több helyi roma lakost is foglalkoztatnak a településen üzemelő konzervgyárban, mely jelentős fizikai erőt igényel. Petneházán, baromfifeldolgozóban, míg Rohodon az útépitések során alkalmaznak helyi roma lakosokat. Ezen kívül egyik településen sincs olyan munkalehetőség, ahol több romát is foglalkoztatnának hosszú távon. A járás depressziós munkaerő-piaci helyzete vitathatatlan, amely kilátástalan helyzetbe hozza az ott élőket, a fiatalokat pedig elvándorlásra kényszeríti.

Jelentős perspektívát jelent a helyi roma lakosok számára a mezőgazdasági munkacsúcsok idején való munkavállalás. Ugyanakkor az idénymunkák során a foglalkoztató gazdasági szervezetek, vállalkozók, jellemzően a már közfoglalkoztatásban részt vevő személyeket kívánják alkalmazni, ami jelentős feszültséget generál az önkormányzat, a munkaadók, és a munkavállalók között. Nagyon sokáig a törvényi szabályozás akadályozta a közfoglalkoztatás és a

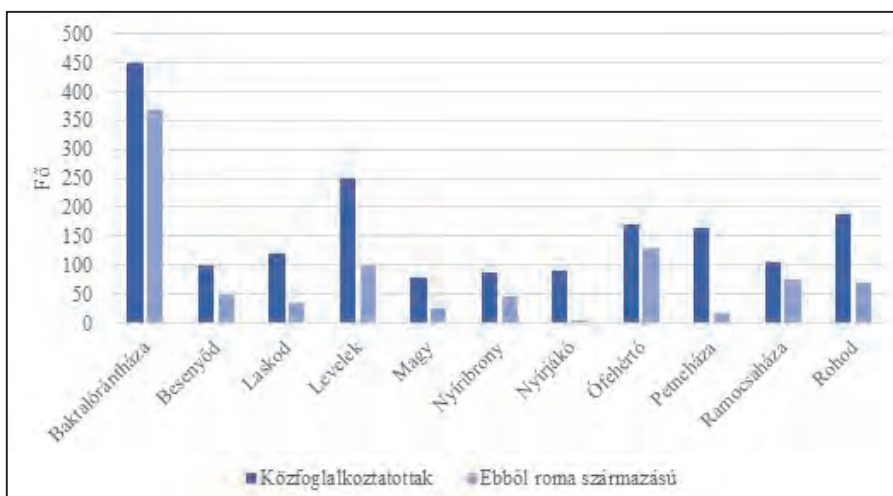
szезона́lis munkavállalás szinergikus vállalását, ami az illegális munkavégzés prevenciójához kevésbé járult hozzá. (Kóti T. 2016). Addig mára, az önkormányzatok jellemzően igyekeznek a lehető leghatékonyabb kompromisszumok kialakítására a munkaadókkal, olykor az adminisztratív akadályok teljes „kijátszásával” (Vida A.–Virág T. 2010).

Pozitív képet fest, hogy Besenyőd, Magy és Ramocsaháza kivételével a járás településein fellelhetők roma tulajdonban lévő vállalkozások. Az építőipari vállalkozások száma felülreprezentált a járásban, de autószerelő, útépítő, és parképítő roma vállalkozással is találkozhatunk. Árnyalja a képet, hogy legtöbbjük csupán regisztrált vállalkozás, s termelő-tevékenységet nem végeznek. Az alternatív jövedelemszerzés (vasazás, lomozás, seprű-kosár fonás stb.) térnyerése a Baktalórántházai járásban is megfigyelhető. A járásközpontban a helyi romák bodzát, makkot, vadcseresznyét is gyűjtenek, melyet igyekeznek a lehető leghatékonyabban értékesíteni.

Ahogy a fentiekben már említettük, a járásban élő romák számára többé-kevésbé, az egyetlen mentőövet a közfoglalkoztatás jelenti. Éppen ezért, vizsgálatainkban a közfoglalkoztatásban részt vevő személyek etnikai hovatartozását kívántuk megbecsülni, amelyet szerfelett aggályos meghatározni⁴. Jelentős közhelynek számít, hogy a közfoglalkoztatás részben a roma származású munkavállalókat „szívja fel”. Mindezt kutatási eredményeink is alátámasztják (3. ábra).

Baktalórántháza esetében – az adatfelvétel időpontjában – a 450 közfoglalkoztatottból, 370 fő volt roma származású. A kisebb lélekszámú településeken a romák, közfoglalkoztatásban való részvételi aránya szintén domináns. A járásban élő roma családok, csaknem mindegyike érintett a közfoglalkoztatásban (családonként akár egyszerre több személy). Jelentős dilemmát vet fel az a tény, hogy a járásban, a hátrányos helyzetű, jellemzően önhibájukon kívül, a primer munkaerő-piacon elhelyezkedni nem tudó roma munkavállalók számára egyre inkább dominál a közfoglalkoztatásban való beragadás.

⁴ A közfoglalkoztatásban résztvevő személyek etnikai vonatkozására nem áll rendelkezésre hivatalos, a szociálgeográfiai becsléseknél pontosabb adatbázis, ebből adódóan kutatásunkban, a közfoglalkoztatás etnikai vonatkozású vizsgálatára kiemelt figyelmet szenteltünk.

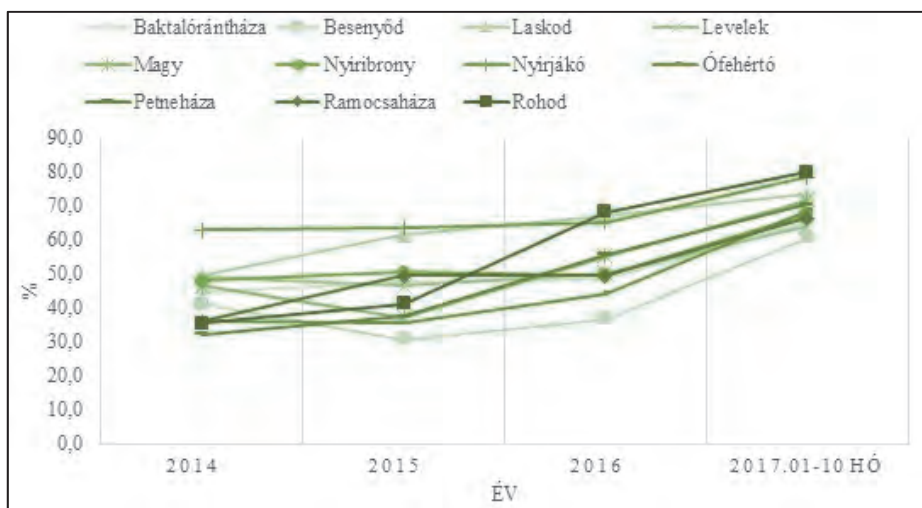

3.ábra: A közfoglalkoztatásban résztvevő roma személyek megoszlása
(Forrás: saját szerkesztés a DE-PKE adatfelvétele alapján, 2016)

A nyílt munkaerő-piacra történő integráció sikerességét vizsgálja a beragadási indikátor (4. ábra). Az indikátor megmutatja, hogy a közfoglalkoztatásba való belépést megelőzően, legalább egy évet (folytonosság nem feltétel) eltöltött e már a közfoglalkoztatásban a munkavállaló.

A közfoglalkoztatásban részt vevők körében 2014-től, egészen napjainkig, folyamatos emelkedés figyelhető meg a járásban, a beragadást vizsgálva. A „beragadás” Baktalórántházán 44,7 %-ról, 65,3 %-ra emelkedett. Míg a járás kisebb népességszámú településein, több mint duplájára nőtt az arány a vizsgált 3 évben. Negatív tény, hogy a közfoglalkoztatásban való beragadás országos probléma, a 2014-es 39,4%-ról 2016-ra, 55,1%-ra nőtt⁵ (Közfoglalkoztatási évkönyv 2011-2016). Ez a tény előrejelíti, hogy a helyi lakosok (főként romák) halmozottan hátrányos helyzetben vannak az elsődleges munkaerő-piacon való megjelenést tekintve, hiszen jelentős visszahúzó erőnek számít a térségben zajló közfoglalkoztatás, illetve a munkaerő-piaci kínálat elégtelensége.

⁵ A fokozatosan emelkedő bennragadást elősegíti, hogy a közfoglalkoztatottak számára az alacsony bérszínvonal, a magasabb elvárás, a rövidebb és bizonytalanabb foglalkoztatási időtartam, a mobilitási lehetőségek korlátozottsága, nem áll arányban azzal a többlettel, amit a közfoglalkoztatási bér és az elérhető piaci bér közötti különbség jelent (Közfoglalkoztatási évkönyv 2011-2016).

4.ábra: A közfoglalkoztatásban való beragadás helyzete, a Baktalórántháza járásban
(Forrás: saját szerkesztés a Belügyminisztérium adatai alapján)

Interjúinkra/kérdőíveinkre támaszkodva megállapítható, hogy a helyi romák integrációjának egyik legnagyobb gátját a munkahelyek hiánya okozza. A válaszadók többsége szerint, amennyiben sikerülne a primer munkaerő-piacon egyre több roma munkavállalónak elhelyezkedni, úgy a többségi társadalom, és a roma etnikum közötti konfliktusok redukálódnának. Másfelől, jelentősen emelkedhetne a térség versenyképességi faktora, ami magasabb életszínvonalat eredményezne, az ott élők számára.

Hivatkozott irodalom

- Bagó J. 2016: A közfoglalkoztatottak képzése. – Opus et educatio, 2 (2) pp. 13-16.*
- Kóti, T. 2016: Development of Human Resources in the Hungarian – Romanian Border Region with Special Regard to the Social and Economic Integration of the Roma Population. – Eurolimes, 22 pp. 53-62.*
- Közfoglalkoztatási évkönyv 2011-2016, Belügyminisztérium, Budapest*
- Papp Z. A. 2011: A roma tanulók aránya Magyarországon és a tanulói teljesítmények az általános iskolai oktatásban. – In: Asszimiláció, integráció, szegregáció: párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban (szerk. Bárdi N.–Tóth Á.), Argumentum, Budapest. pp. 227-265.*
- Pásztor I. Z.–Pénzes J.–Bujdosó Z. 2013: A roma lakosság integrációjának kérdésköre Északkelet-Magyarországon földrajzi aspektusból. – Acta Carolus Robertus, 3 (2) pp. 123-134.*
- Rajnai J. 2012: Lehet másképp?! – avagy pedagógiai alternatívák a hátrányos helyzetű roma fiatalok nevelésében. – Új pedagógiai szemle, 62 (11-12) pp. 54-75.*
- Süli-Zakar I. 2013: A cigányság integrációjának szociálgeográfiai követelményei. – Közép-Európai Közlemények, 6 (1-2) pp. 151-168.*
- Vida A.–Virág T. 2010: Közmunka és napszám. Foglalkoztatás és szociális helyzet Dél-Békésben. – Esély, 21 (1) pp. 101-118.*

A cigányság szociálgeográfiai vizsgálatának településen belüli lehetőségei – esettanulmányokon keresztül

A cigányság vizsgálatával több diszciplína foglalkozik kiemelt fontossággal (pl. szociológia, szociálpolitika, néprajz, antropológia), amelyek mellett a területi dimenzió vizsgálati aspektusának hangsúlya miatt a társadalomföldrajznak szerepe sem nélkülözhető. A cigányság vizsgálata pedig azért alapvető, mivel a dinamikus növekvő lélekszám mellé még gyorsabban növekvő arányérték párosul. Emiatt pedig kulcsfontosságú, hogy a hazai cigányság szociális-gazdasági helyzete milyen módon alakul a jövőben. Ennek felismerése és a cigányság integrációjának előmozdítása meghatározta Süli-Zakar István professzor úr munkásságának utolsó éveit.

A szociálgeográfia szemléletmódja az etnikai földrajzi vizsgálatokban

A szociálgeográfia a társadalomföldrajz egyik ágaként az emberi társadalom szerkezetének és működésének térbeli vonatkozásaival foglalkozik. A vizsgálati területei közé tartozik a társadalmi csoportok térbeli elterjedése, térbeli magatartása és elkülönülésének (szegregálódásának) kérdésköre (Kovács Z. 2001).

Magától értetődik, hogy a szociálgeográfia szemléletmódja és eszköztára kiemelt fontosságú a cigányság vizsgálatában.

A társadalmi csoportok vizsgálatában külön figyelmet érdemelnek azok a felmérések, amelyek a lakókörzetek, vagy háztartások szintjén valósultak meg, azaz a hozzáférhető – elsősorban településekre összesített – adatoknál részletesebb bontásban. A településen belüli nemzetiségi-felekezeti viszonyok, az etnikai térszerkezet mikroszintű kutatásának fontosságára már a 20. század '30-as éveiben

¹ PhD, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, penzes.janos@science.unideb.hu

² doktorjelölt, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, palocziagnes89@gmail.com

³ BSc-hallgató, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, jenniferkoszta@gmail.com

Milleker Rezső is felhívta a figyelmet (idézi Tátrai P. 2006), de Mendöl Tibor is kiemelt feladatnak tekintette.

Különböző etnikumú, felekezetű vagy foglalkozási csoportba tartozó lakosok településen belüli elhelyezkedésének vizsgálatában számos részdiszciplína szemléletmódja és módszertana ötvözhető – akár a néprajz, a szociológia, a társadalomföldrajzon belül a szociálgeográfia mellett az etnikai-, a történeti földrajz, illetve a térinformatika eszköztára. (pl. Tátrai P. 2010; Szilágyi Zs. 2012; Demeter G.–Bagdi R. 2016; Molnár M.–Bogárdi T. 2016).

Különösen Tiszavasvári cigányságának vizsgálata érdemel említést, amellyel több szerző is behatóan foglalkozott (Lengyel G. 2004; Fónai M.–Vítál A. 2008). Süli-Zakar István professzor is kiemelten kezelte Tiszavasvári városát, mivel a cigányság helyzetével és integrációjának kérdésével kapcsolatos véleményének legfontosabb érveit szolgáltatott az ottani tapasztalatok (Süli-Zakar I. 2013a; 2013b; 2013c; Süli-Zakar I. et al. 2013; 2014). Ennek oka az, hogy a városban karakteresen, térben is elkülönül a romungró és az oláh cigány közösség, akik demográfiai viselkedésükben, mentalitásukban, értékrendjükben, önszerveződésükben, szociális helyzetükben, egészségi állapotukban és integrációs viszonyaikban is markánsan különböznek egymástól. Tulajdonképpen ezek azok a kérdéskörök, amelyben a szociálgeográfia legfontosabb vizsgálati területeit is jelentik.

A szociológiai módszerek területi aspektusú alkalmazása igen fontos eredményeket hozhatnak, amelyek a cigányság társadalmi-gazdasági integrációjához is fontos adalékot jelenthetnek.

Tanulmányunk további részében három esettanulmányon keresztül igyekszünk rávilágítani ezekre a módszerekre, valamint az ezekből származó eredményekre, fontosabb következtetésekre.

A cigányság lélekszáma és településen belüli elhelyezkedése – a mezőcsáti esettanulmány

Mezőcsáti esettanulmányunkon keresztül a cigányság csoportjai közötti kapcsolatokra, az oláh cigányok beolvadására, illetve hangsúlyosan a településen belüli elhelyezkedésre – annak időbeli változására, dinamikájára térünk ki.

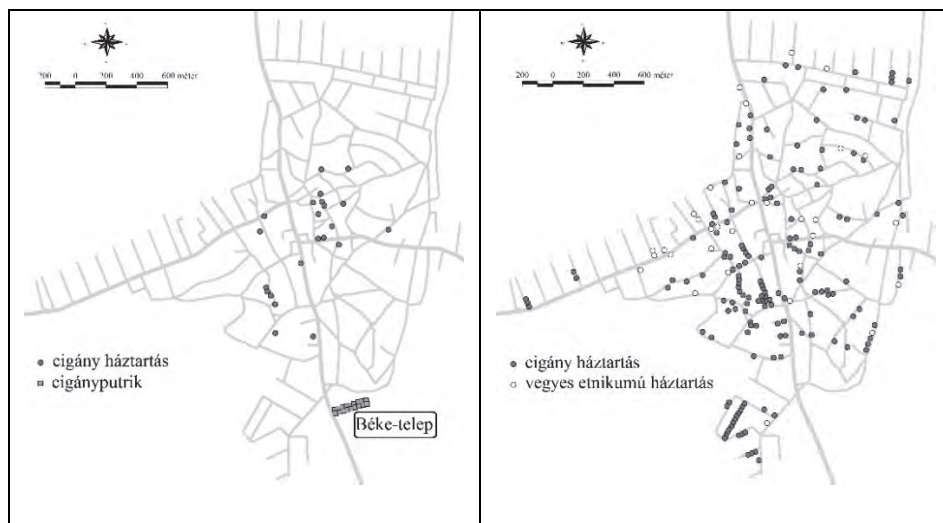
Mezőcsát 5.800 lakosú (KSH 2017.01.01.) város Borsod-Abaúj-Zemplén megye déli részén. Az 1893-as cigányösszeírás alkalmával 141 főt (OMKSH 1895), az 1984-87-es CIKOBÍ felmérés szerint 861 főt (Kocsis K.–Kovács Z. 1991; Kertesi G.–Kéződi

G. 1998), a 2013-as önkormányzati becslés szerint mintegy 1.700 főt tartottak romának (Radics Zs. et al. 2013). A 2011-es népszámlálás alkalmával 467 fő vallotta magát cigánynak, ez utóbbi 7,8%-os, míg a 2013-as becslés mintegy 28%-os népességarányt jelent. Az óvodákban és iskolákban ezt az értéket is jelentősen meghaladó arányban vannak a roma gyerekek.

Az 1950-es, 1960-as évektől kezdve nagy számban dolgoztak a környék nagyüzemeiben segédmunkásként, illetve a helyi TSZ-ben és melléküzemeiben alacsony szakképzettséget igénylő munkakörökben. (Szabó J. 1999) A régebben a településen élő asszimilálódott magyarcigányok az előbbieket mellett több foglalkozási ágban is jelen voltak.

A helyi cigányság településen belüli elhelyezkedése sajátos volt: a magyarcigányok (romungrók) jelentős része a nagyközségen belül szétszórva helyezkedett el, de jellemzően közel a településközponthoz. Részben azokba az ingatlanokba költöztek, melyek zsidó tulajdonosai a háború után nem tértek haza, illetve később eladták azokat. Ugyanakkor mintegy 35 oláh-cigány család mintegy 20 putriban, telepszerűen élt az Ároktő felé vezető út melletti vályoggyödrökben, Mezőcsát déli részén az ún. Béke-telepen (mely korántsem békés mivoltáról kapta nevét). (1. ábra)

Az 1980-as évek közepén felszámolták a Béke-telepet és lakóit részben az akkor épült Táncsics és Dimitrov utcai ún. – csökkent értékű – CS-lakásokba (az akkori nagyközség déli részére), valamint a korábban is már jellemzően cigányok lakta utcák idősebb házaiba költöztették. Emellett azonban egyértelműen zajlott a cigány lakosság beköltözése is. A nem cigány lakosság jelentős elvándorlása eredményezi a város erősen csökkenő népességszámát, mely párosulva a roma lakosság magasabb reprodukciós értékével, illetve migrációs többletével Mezőcsát etnikai arányainak gyorsuló eltolódását okozza.

1. ábra: A cigány lakosság elhelyezkedése Mezőcsátban (1950-es években – balra; a 2010-es években – jobbra) (Forrás: helyi adatgyűjtés és interjúk alapján Pénzes János szerkesztése)

A 2000-es évek után jellemzővé vált a cigányok olcsó, régi ingatlanokba költözése szerte a város területén, azonban egyértelműen megerősödött a területi koncentráció is a már korábban is főként romák lakta utcákban. Emellett új tömb is kialakult a városközponttól nyugatra, valamint a település délkeleti részén. Az itteni ingatlanok ára elértéktelenedik és gyakorlatilag lehetetlen eladni őket, pedig szembetűnővé válik a környező területekről a nem cigány lakosság elköltözési szándéka. Ezeken a területeken egyértelműen halmozottan rossz szociális helyzet jellemző, melyeket szegregátumként tartanak nyilván. További sajátosság, hogy a korábban teljesen elkülönülő cigányság körében az 1980-as évektől növekvő számban jelentek meg a vegyes etnikumú családok, háztartások, mely még inkább megnehezíti a cigányság lélekszámának megbecslését. Továbbá mára már nincsen egyértelműen elkülöníthető oláh-cigány közösség, mivel – elsősorban házasságok révén – asszimilálódtak a romungrókhhoz.

A cigányság lélekszáma és településen belüli elhelyezkedése – a kesznyéteni esettanulmány

A kesznyéteni esettanulmány a dinamikusan növekvő cigány népesség településen belüli elhelyezkedésének változását, a cigányság korszerkezetét és leszármazási viszonyait igyekezett feltárni a 2012-13-ban lefolytatott vizsgálat segítségével.

Kesznyéten község Borsod-Abaúj-Zemplén megyében helyezkedik el, Tiszaújvárostól északra a Sajó bal partján, amelynek lakosságszáma közel 1.800 fő (KSH 2017.01.01.). A községben a II. világháború előtt jelentek meg a cigányok, az 1970-es években készített beszámoló szerint már 360-380 fő cigány élt a településen. A cigányság lélekszáma a CIKOBÍ adatai szerint 322 fő volt 1984-87-ben (Kocsis K.–Kovács Z. 1991; Kertesi G.–Kéződi G. 1998), az 1990-es évektől számuk dinamikus ütemben növekedett. A DE 2010-13-as gyűjtése alapján 550 fős becslés adódott. (Pénzes J.–Pásztor I. Z. 2014) A 2011-es népszámlálás során 497 fő vallotta magát cigány származásúnak. A DE felmérése szerint 29,8%-ot tett ki a romák aránya a népességen belül, a legutóbbi népszámlálás alapján az érték 26,7%-ot tett ki. Saját felmérésünk szerint azonban a cigányság száma eléri a 855 főt, amely a lakosság 46,3%-át alkotta.

Az 1950-es években a községben jelen lévő két roma család még földkunyhóban élt, azonban a cigányság létszámnövekedésével párhuzamosan nőtt a lakásigény is. Az 1970-es években ez utóbbi problémát hivatott megoldani a csökkentett értékű lakások építése. Ezt a településrészt ma is Újtelepnek nevezik. Az 1990-es évektől a „szocpol”-os házak építésével a település egyre több utcájában jelentek meg a cigány családok. A 2000-es évektől a település előregedő lakosságú utcáinak olcsó lakásállománya jelentős vonzást gyakorol a szegregáció körülményei között élő cigányságra. (2. ábra)

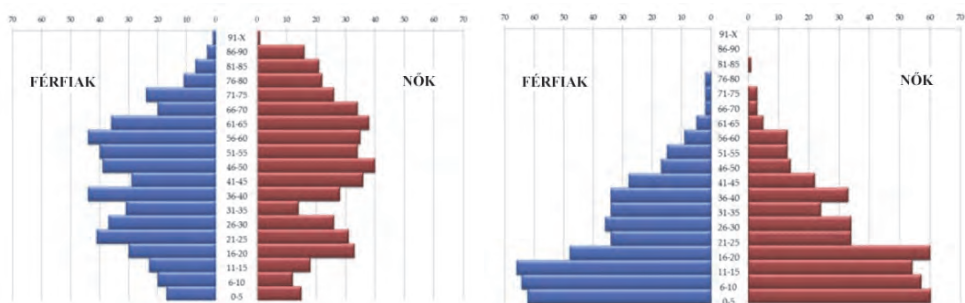
A kesznyéteni lakosság korszerkezetének a vizsgálata során sikerült elkülöníteni a magyar lakosságot jellemző fogyó és előregedő korszerkezetet, míg a magyar cigányok (romungrók) korstruktúrájának fiatalos, szabályos korpiramisát. (3. ábra)

A településen először megjelenő három cigány családra elvégzett családfakutatás alapján a leszármazottak közül 270 fő él a településen.

2. ábra: A roma háztartások számának növekedése Kesznyétenben (1970 – balra; 1990 – középen; 2010 – jobbra) (Forrás: Pálóczi Ágnes szerkesztése)

A településen jellemző társadalmi feszültség – bár az nem számszerűsíthető, mérhető, inkább a szóbeli beszélgetésekből érezhető – fő oka a szocializáció eltérő szintje, amelyben viszont a cigány lakosságnak kellene előrelépni és fejlődni.

3. ábra: A kesznyéteni lakosság korszerkezete a 2010-es évek elején (nem cigány népesség – balra; cigányság – jobbra) (Forrás: Pálóczi Ágnes szerkesztése)

Az elvándorlást, a jelenlegi többségi és kisebbségi társadalom reprodukcióját figyelembe véve a településen – a polgármester szerint – „a demográfiai folyamatok előre jósolhatók”, a település jövőjét „a magyar mezőgazdaság helyzete és a cigánykérdés határozza meg”.

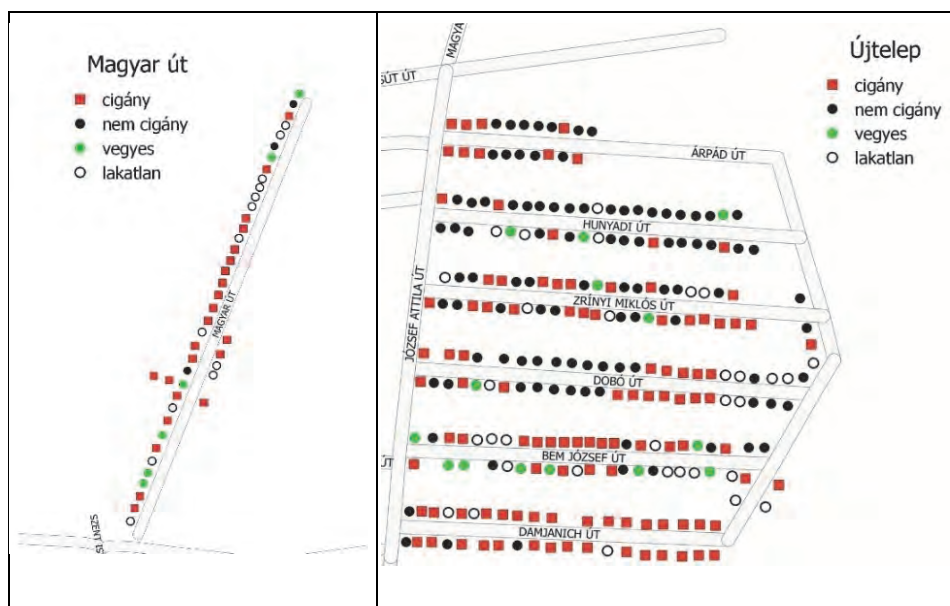
A cigányság lélekszáma és településen belüli elhelyezkedése – a kenderesi esettanulmány

A kenderesi esettanulmány a romungró és oláh cigány közösségek településen belüli elkülönülését, illetve interetnikus kapcsolatait taglalja. A részletes és jelentős elemszámú kérdőíves felmérés a cigányság szociális helyzetére, iskolázottságára, foglalkoztatási helyzetére vonatkozott.

Kenderes város Jász-Nagykun-Szolnok megyében helyezkedik el, amelynek lakosság száma legutóbb már 4.400 fő alá csökkent (KSH 2017.01.01.). A CIKOBİ adatai szerint 535 fős roma lakossága volt 1984-87-ben (Kocsis–Kovács 1991; Kertesi–Kézdi 1998), a DE 2010-13-as gyűjtése alapján 752 főre vonatkozó becslés adódott. (Pénzes–Pásztor 2014) A 2011-es népszámlálás során 248 fő vallotta magát cigány származásúnak. A DE felmérése tükrében 16,4%-ot tett ki a romák aránya a népességen belül, a legutóbbi népszámlálás alapján ez az érték mindössze 5,2%-ot jelentett.

Kenderesen belül a cigányság által sűrűbben lakott részek (ún. „bokrok”) a település periferiáin figyelhetők meg. Jellegzetesen elkülönül a magyarcigány (romungró), illetve az oláh cigány családok lakóhelye a városon belül. (Túri 1999) A magyarcigányok lakta Magyar út, az ún. „cigányváros” (1), az oláh cigányok által lakott Bocskai út pedig a lakosság körében ún. „cigánytelep” (2). Az „Újtelep” összesen hat utcát ölel fel (3), amelyek közül a Bem József út („ötödik út”) illetve Damjanich út („hatodik út”) kiemelkedő. A Magyar út vagy „cigányváros” és az Újtelep esetében is ugyanaz a tendencia figyelhető meg, mely szerint az 1950-1960-as években egy cigány sem élt az említett utcákban, napjainkban viszont ezek a város cigányok által legsűrűbben lakott településrészei. (4. ábra)

Saját vizsgálatunk alapján 144 családra, összesen 547 roma lakosra kiterjedő felmérést sikerült végrehajtani az előbbieken említett három településrészen. Az érintett családok 57%-a romungró, 19%-a oláh cigány, továbbá a fennmaradó 24%-a vegyes család kategóriába sorolta magát. Utóbbi kategórián belül, az alternatívaként választható romungró-oláh cigány vegyes házasságba sorolta magát a válaszadók csaknem 10%-a, amely kiemelkedő adat, mivel ezen opció mindez idáig ismeretlen volt a cigány lakosság körében (korábban semmilyen rokon kapcsolat nem alakult ki a két csoport között, így a házasság gondolata sem merült fel).

4. ábra: A kenderesi Magyar út és az Újtelep etnikai megoszlása napjainkban
(Forrás: Koszta Jennifer szerkesztése)

Gazdasági aktivitás terén kiemelkedően magas az (eltartott) gyerekek létszáma (204 fő) – mivel a megkérdezettek többsége nagycsaládos –, valamint a munkanélküliek (88 fő) és a közfoglalkoztatottak (79 fő) száma. A kutatás során figyelembe vettük a helyi cigány lakosság iskolázottságáról készült korábbi adatokat is, amelyek alapján egyértelműen látszik a javuló tendencia a helyi cigányság iskolázottsági mutatóiban az előző évekhez képest. Bebizonyosodott, hogy az általános iskola 8 osztálynál kevesebbet végzők száma feleződött napjainkra, a 8 osztályt elvégzők száma majdnem a duplájára növekedett, illetve jelentős javulásnak számít, hogy egyre többen végezték el a szakmunkásképző iskolát és legalább egy fő egyetemi oklevéllel rendelkezik.

Konklúziók

A bemutatott vizsgálatainkkal igyekeztünk bemutatni a szociálgeográfia eszközeit és lehetőségeit a cigányság vizsgálata során. A bemutatott három településen belül meghatározó és egyre jelentősebb a cigányság lélekszáma, illetve aránya. Mindennek hátterében – ahogyan a kesznyéteni vizsgálat rámutatott – a roma népesség

karakteresen fiatalosabb korszerkezete és természetes szaporodása áll, szemben a nem cigány lakosság jelentős természetes fogyásával.

A roma lakosság településen belüli térbeli elhelyezkedése a korábbi szegregáltabb helyzetből egyre inkább általánossá válik a települések szerkezetén belül. A karakteres szegregátumok (illetve a rossz életkörülményeket és a hátrányos helyzetű népességet nagy arányban koncentráló településrészek) ugyanakkor fennmaradtak, több esetben ki is terjedtek.

A romungró és oláh cigány közösségek közötti különbség az esettanulmányok fényében oldódni látszik, ugyanakkor a komoly eltérés nyilvánvalóan sok más településen továbbra is fennáll. A cigányság hátrányos szociális, iskolázottsági, foglalkoztatási és infrastrukturális helyzete – a kenderesi vizsgálatból – is kiviláglott.

Tanulmányunkban – tanítványaiként – elsősorban tisztelni kívánunk Tanár Úr munkássága előtt és egyúttal azt is demonstrálni, hogy az általa is rendkívül fontosnak tartott kérdéskör számunkra is meghatározó és „igyekszünk továbbvinni a lángot”.

Hivatkozott irodalom

- Demeter G.–Bagdi R. 2016: A társadalom differenciáltságának és térbeli szerveződésének vizsgálata Sátoraljaújhelyen 1870-ben (A GIS lehetőségei a történeti kutatásokban). Kapitális, Debrecen–Budapest*
- Fónai M.–Vitál A. 2008: A tiszavasvári magyarcigány és oláh cigány lakosság szociális helyzete és egészségi állapota. – A Falu, 23 (4) pp. 63-82.*
- Kertesi G.–Kéződi G. (szerk.) 1998: A cigány népesség Magyarországon, dokumentáció és adattár. Socio-typo, Budapest*
- Kocsis K.–Kovács Z. 1991: A magyarországi cigánynépesség társadalomföldrajza. – In: Cigánylét (szerk. Utasi Á.–Mészáros Á.). MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest. pp. 78-105.*
- Kovács Z. 2001: Társadalomföldrajzi kislexikon. Műszaki Könyvkiadó, Budapest*
- Lengyel G. 2004: Tiszavasvári cigány népessége. – In: A magyarországi cigányság (1971–2003). (szerk. Kemény I.–Janky B.–Lengyel G.). MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest. pp. 157-180.*
- Molnár M.–Bogárdi T. 2016: Researching the spatial aspects of the Romani-Hungarian coexistence by the means of mental mapping. – Deturope, 8 (3) pp. 170-184.*
- OMKSH 1895: A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Magyar Statisztikai Közlemények, Új Folyam IX. Athenaeum, Budapest*
- Pénzes J.–Pásztor I. Z. 2014: Romák Magyarországon. – A földgömb, 32 (288) pp. 17-18.*
- Radics Zs.–Molnár E.–Pénzes J.–Pásztor I. Z.–Boros G. 2013: Átformálódó etnikai térszerkezet – Mezőcsát jellegadó kisebbségei az elmúlt két évszázad tükrében. – In:*

- Emberközpontú társadalomföldrajz (szerk. Kozma G.), Didakt Kft., Debrecen. pp. 136-147.
- Süli-Zakar I. 2013a: A cigányság integrációjának szociálgeográfiai követelményei. – Közép-európai közlemények, 6 (1-2) pp. 150-167.
- Süli-Zakar I. 2013b: A magyar cigányság társadalomföldrajza: Kilátástalan-e a romák integrációja? – In: Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság (szerk. Frisnyák S.–Gál A.). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet; Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza-Szerencs. pp. 189-208.
- Süli-Zakar I. 2013c: Roma integráció az emberi erőforrások aktivizálása érdekében. – In: Tanulmánykötet Dr. Dobány Zoltán főiskolai docens 60. születésnapjára (szerk. Kókai S.). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Nyíregyháza. pp. 307-328.
- Süli-Zakar I.–Pálóczi Á.–Szabó D. A. 2013: Társadalomföldrajzi vizsgálatok Észak-Kelet-Magyarország cigánylakossága körében. – In: Emberközpontú társadalomföldrajz (szerk. Kozma G.), Didakt Kft., Debrecen. pp. 148-170.
- Süli-Zakar, I.–Czimre, K.–Pálóczi, Á. 2014: Social Frontiers between the Roma Minorities and Mainstream population in Southeast Europe. – Eurolimes, 17 pp. 146-168.
- Szabó J. 1999: A mi XX. századunk – Mezőcsát tükörképe. Kiss József Művelődési Központ, Mezőcsát
- Szilágyi Zs. 2012: A társadalmi tér használata a kecskeméti multifunkcionális elit gyakorlata szerint, 1920–1940. – Tér és Társadalom, 26 (3) pp. 3-29.
- Tátrai P. 2006: Adalékok a települések belső etnikai térszerkezetének kutatásához. – Földrajzi Értesítő, 55 (3-4) pp. 273-286.
- Tátrai P. 2010: Az etnikai térszerkezet változásai a történeti Szatmárban. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest
- Túri J. 1999: A kenderesi roma lakosságréteg szociális helyzetéről. kézirat

Jelen állapot és jövőkép az Érmellék magyar oldalán – gondolatok egy közösségi feltárás eredményeiről

Bevezetés

Az 1990/1991. őszi félévben szakszemináriumi dolgozati témát kellett választanunk. Süli-Zakar István tanár úr társadalom-földrajzi órái új szemléletet és megközelítéseket adtak a gazdaságföldrajz döntően telephely elméletekkel foglalkozó kurzusaihoz képest. Többünk számára így nyílt lehetőség arra, hogy társadalom-földrajzi témát válasszunk. Tudva azt, hogy illetőségem a magyar-román határ érmelléki térségéhez köt, javasolta, hogy valamilyen választott szempont alapján az Érmellékkal foglalkozzak. Néhány konzultációt követően a téma is körvonalazódott, nevezetesen etnikai viszonyok a népszámlások tükrében az Érmelléken. A könyvtári és levéltári kutatásokat követően később úgy váltunk el egymástól, hogy Tanár úr többször hangoztatta: ne hagy, ne felejtse el az Érmelléket.

Később aztán úgy alakult, hogy többször is dolgoztunk együtt Professzor úrral ebben a térségben. Az 1995-1998-as időszakban egy nemzetközi projekt keretében kutattuk a magyar-román határtérséget, a határon átnyúló kapcsolatokat (*Problems and Development of Regional Transfrontier Co-operation in Central and Eastern Europe 1995-1997, Soros Grand Scheme Project, Group Research Support Scheme Grant RSS/HESP*). Ezzel párhuzamosan Létavértes 1996-ban kapta meg a városi címet, az ehhez benyújtott szakmai anyagok elkészítésében elévülhetetlen érdemi vannak. Nem véletlenül nevezte magát - humorosan - a település keresztapjának.

A legutóbbi együttműködés pedig a 2015-ben létrehozott Érmelléki Népfőiskola egyik jelentősebb rendezvényéhez köthető. 2017. március 24.-én a Népfőiskola Létavértesen tartott egynapos szakmai konferenciát az *Érmellék egykor és ma* címmel. A délelőtti plenáris ülés egyik fő előadása Süli professzor úré volt, az előtte lévő napokban még egyeztettünk, de az előadás már nem hangzott el.

¹ PhD, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet Művelődéstudományi és Humán Tanulmányok Tanszék, erdei.gabor@arts.unideb.hu

Jelen írás egy 2016-ban, az érmelléki térség magyar oldalán lévő településekre irányuló kutatás, pontosabban közösségi feltárás fontosabb eredményeit ismerteti.

A kutatás kérdései

Közösségfeltáró kutatásunk az Érmellék magyar oldalán található települések közösségfejlesztési szempontú vizsgálatára irányult. A vizsgálat célcsoportját képező felnőtt lakosság részére a következő kérdéskörök kerültek megfogalmazásra.

Milyen mértékben kötődnek településükhöz? Mennyire aktívak a megkérdezettek a településükön? Tapasztalnak, s ha igen hol, milyen területen fejlődést, kik tesznek legtöbbet a fejlődésért? Milyen a munkahely ellátottság és lehetőség a településeken? Milyenek a kulturális és szabadidős lehetőségek?

A rurális – s igen gyakran perifériális – térségek társadalomtudományi, regionális megközelítésű vizsgálata számos aspektust ajánl fel: leszakadás - felzárkózás, társadalmi szerkezeti problémák (Lipták K. 2017; Faluvégi A.–Tipold F. 2012, Szörényiné Kukorelli I. 2005), a pauperizáció determinisztikus veszélye (Süli-Zakar I. et al. 2015), fejlesztési és fejlődési lehetőségek (Csatári B. 2004), az erőforrások kérdései (Nógrádi Z. 2004), a beavatkozási politikák sikere, sikertelensége (Herbert-Cheshire, L 2000; Grimes, S. 2000), a közösségek, mint a siker lehetséges zálogai (Holland, B.–Robinson, G. 2014), illetve a földrajzi elhelyezkedéséből fakadóan a határok szerepének kérdése (Süli-Zakar I. et al. 2014).

Vizsgálatunkban az említett megközelítések közül mindössze néhányat alkalmaztunk, hiszen ezen első felmérésben jellemzően általános megközelítéssel igyekeztünk a releváns információkat és véleményeket feltárni.

A kutatás – célok, módszerek, körülmények

Az Érmelléki Népfőiskola 2015 novemberében jött létre Létavértes székhellyel. A civilszervezet elsődleges célja közösségfejlesztés és felnőttképzés megvalósítása az Érmellék magyar oldalán, a későbbiek során pedig a román oldalon fekvő térségben. A szervezet kompetencia-készletéből fakadóan és a rendelkezésre álló kapacitások mozgósításával ezeket az eszközöket és tevékenységeket képes felvállalni a céltérség leszakadásának lassításához. Ahhoz, hogy a célterületek fejlesztési irányait kijelölhessük, nélkülözhetetlenek tartottunk egy olyan felmérés, kutatás

megvalósítását, amely a problémák azonosításával a szükséges és lehetséges fejlesztési irányokat kijelöli.

A közösségi feltárás jellemzően a lokális népességre, közösségekre, ezek társadalmi állapotára, viszonyrendszerére, jellemzőire irányuló felmérési forma. A módszer sajátja a lehetőleg minél szélesebb körű problémamegragadás (feltárása) azon célból, hogy általános információk, vélemények álljanak rendelkezésre későbbi – jellemzően - közösségfejlesztésekhez. Ennél fogva ez a kutatási forma kevésbé fókuszált, sokkal inkább holisztikus, így módszertanában közelebb áll a kulturális antropológiához, mint a klasszikus szociológiai módszerekhez. A feltáráshoz használt kérdőív jellemzően teret ad az egyes kérdésekhez kapcsolódó egyéni vélemények bővebb kifejtésére is.

A kérdőív 19 kérdéséből kettő nyitott, valamint ehhez a típushoz tartozik a kérdőív végén található szövegdoboz (amely lehetőség biztosított a válaszadók számára további, a témához kapcsolódó vélemény, megjegyzés megtételére), a többi zárt, feleletválasztós kérdés.

A kérdőív tartalmi szerkezete a következő témaköröket érintette: a válaszadó és a település kapcsolata; a település értékelése fejlettség, közösségek és kulturális élet szempontjából; munkahelyi viszonyok és végül az egyén aktivitása és a településhez való kötődésének sajátosságai.

Az empirikus kutatás során az elérhetőségi módszert alkalmaztuk, amely eltérő megvalósításokat mutatott, de mindegyik vizsgált településen a közösségi összejövetelek szolgáltatták a felmérés terepét: falunap (Betyár nap [Pocsaj], Lecsó fesztivál [Esztár]), városnap (Létavértes esetében), illetve egyéb közösségi alkalmak (Bagamér, Álmosd, Kokad). Bár a szociológiában elfogadott a módszer, azonban gyengeségét és sérülékenységét az adja, hogy ezzel csak a valamilyen mértékben aktív polgárokat lehet elérni, hiszen legalább annyira érdeklődők, aktívak, hogy az adott eseményt látogatják, míg az ott nem lévők véleménye értelemszerűen nem jelenik meg. Ezzel együtt úgy ítéljük meg, hogy a kapott válaszok megfelelő orientációnak és kiindulási pontnak tekinthetők.

A felmérés öt településen (Bagamér, Álmosd, Kokad, Létavértes, Pocsaj, Esztár) 2016 júliusától 2016 októberéig tartott. Összesen 824 fő (Bagamér:159, Álmosd: 124, Kokad: 73, Létavértes: 213, Pocsaj:118, Esztár: 137) adott értékelhető választ.

1. táblázat: A közösségi feltárásban résztvevők létszámmegoszlása
(Forrás: saját szerkesztés)

Település	Felmérésben résztvevők száma fő)
Bagamér	159
Álmosd	124
Kokad	73
Létavértes	213
Pocsaj	118
Esztár	137
Összesen	824

Az egyes településeken megkérdezettek száma, valamint az összesen megkérdezettek létszáma a közösségi feltárás célját elérte, következtetések levonására alkalmas, azonban a társadalomtudományi módszertan tudományos szigorúságának mértéken nem erős a pozíciója. Ezért elemzésünkben a kapott eredményeket csupán alapmegoszlási szinten elemezzük, ebből vonunk le következtetéseket és teszünk megállapításokat.

Helyzetfeltárás közösségfejlesztési és felnőttképzési aspektusból – az empirikus kutatás legfontosabb eredményei Kötődés a településhez

A válaszadók döntő többsége (83%) az adott településen született, nevelkedett, így jellemzően rokonsága is itt él, valamint baráti köre is itt alakult ki. Ebből a válaszadói körből figyelemre méltó azok aránya is (34%), akik azt jelezték, hogy esetleges szándékaik ellenére sincs lehetőségük arra, hogy máshol éljenek, azonban a legnagyobb csoport azt válaszolta, hogy „fel sem merül benne az elköltözés lehetősége”. A döntően anyagi helyzetből fakadó helyhez kötöttség számos egyéb lehetőséget is korlátoz, szűkít, melyek közül az egyik legfontosabb az ideális, vagy jó munkalehetőség megszerzésének opciója. Így a jobb munka reményében az ingázó életformát kell vállalni (a közeli Debrecen - az ott található nagyszámú munkalehetőséggel – a vizsgált települések számára viszonylag könnyen elérhető), vagy a saját település által jellemzően nem kedvező kondíciókat nyújtó választási lehetőségek közül kell választani.

A válaszadók kisebb része betelepülő. Betelepülések mögött eltérő okok jelennek meg: elsősorban családi, lakhatási, munkahelyi (pl. Létavértes a még kisebb környező

településekről érkezők számára is vonzó tud lenni), de a természeti környezet is megfogalmazást nyert néhány esetben. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a betelepülést követően a csalódottak aránya jóval magasabb (71%), mint az elégedetteké. A gondok egy része gazdasági jellegű: „az itteni munkahely sem sokkal jobb a korábnál”, vagy „az ingázással sok idő megy el és fárasztó”, gyakran társadalmi: „nem befogadóak a szomszédok és az utca, ahol mi lakunk”. A beilleszkedése nem valósult meg az előzetesen tervezett formában. Különösen a Debrecenből kitelepülők egy része tartja „egyhangúnak” és „kevésnek” a falusias települések nyújtotta szórakozási és művelődési lehetőségeket.

A lakóhelyhez kötődés jelensége a vidéki térségekben különösen erős emocionális töltéssel rendelkezik, miközben racionálisan (pl. anyagi értelemben) az ilyen mértékű ragaszkodás az esetek jelentős százalékában nem indokolt. Másfelől a jelenségnek van egy, az egyéb területeken jelentkező sikertelenség látnis kompenzációs konnotációja is. A kötődések rendelkeznek humán szegmenssel (a rokonság és az őseik is ott éltek és nyugszanak), valamint jellemzően erős a családi történelem (különös tekintettel az oral history aspektusra). A kötődős másik vonulatát a megörökölt tárgyi, anyagi kultúra fizikai közelsége, ezen örökség gondozásának, megőrzésének, továbbadásának megléte, de legalább szándéka jelenti. Így a genius loci (a hely szelleme) jellemzően erősebb, mint egy sokszínű, mozgalmasabb – betelepülők estében - kevesebb múltbéli kötődéssel és ebből fakadóan az egyén számára gyengébb helyi identitással rendelkező városban. A leszakadó, hátrányos helyzetű rurális térségekben azonban ez a hajdan megvolt erős kötődés erőteljes átalakuláson megy keresztül. Bár továbbra is kirajzolható olyan alcsoport, amely erősen kötődik lakóhelyéhez, azonban ezek egy része (alcsoportja) életkora miatt ma már nem aktív. Másik csoport is körvonalazható, melynek tagjai valamikor aktívak voltak, de napjainkra inkább passzívak, részben a település hanyatlása, vagy/és saját sikertelenségük okán. Így egy nosztalgiával átitatott keserűség, kiégettség, fásultság jellemző rájuk. Jellemzően alacsony értékű a kötődés a betelepültek esetében. Az idegenség érzését a be nem fogadás, az integráció hiánya okozza. A válaszadók kötődése a következő szórást mutatja: nagyon erősen (12%), erősen (18%), közepesen erősen (21%) nem túl erősen (35%) gyengén (14%)

Település és munkahely

A válaszadók a legjelentősebb problémának – előzetes elvárásunknak megfelelően – a hiányzó (és minőségi) munkahelyeket tartják. A megkérdezetteknek a munkahelyükre vonatkozó elégedettsége erőteljesen negatív: „teljes mértékben elégedett vagyok” (9%), „elégedett vagyok” (23%), „inkább elégedetlen vagyok” (44%), „teljes mértékben elégedetlen vagyok” (24%). Azok, akik ingáznak (jellemzően Debrecenbe) elégedettebbek a munkahelyükkel. A szocialista időszak a jelentős gépesítés ellenére számottevő kézi munkát alkalmazott, így az 1970-es és 1980-as években érződött, hogy az erőteljes foglalkoztatási kényszer miatt számos esetben az olyan munkatevékenységeket is kézi munkával végezték el, amelyekhez az esetek többségében a gépi technológia rendelkezésre állt. A rendszerváltozást követő időszakban a termelési struktúra átalakulásával, a föld tulajdonviszonyok megváltozásával, a további gépesítéssel, jelentősen csökkent a valamilyen módon a fölművelésből élők száma. Így a vizsgált falvakban a folyamatos népességsökkenés és elöregedéssel párhuzamosan a munkaerő felesleg is megjelent. A helyzetet súlyosbítja az iskolázottabb (sok esetben vállalkozóbb szelleműek) nagyobb városokba költözése. A helyi munkaerő ilyenén alakulása további elvándorlást és népesség csökkenést generál.

2. táblázat: A vizsgált települések népességének változása
(Forrás: KSH, települési statisztikák)

Év	1970	1980	1990	2001	2015
Összesen	21.278	18.736	16.203	16.155	15.892
Változás %-ban az 1970-es bázis évhez viszonyítva		-12%	-24%	-25%	-26%

Munkahelyek létrehozásának kérdése kapitalista viszonyok között meglehetősen egyértelmű. Ugyanakkor előzetes feltételezésünkben is gondoltuk azt, hogy ettől eltérő eredményt kapunk egy leszakadó térség társadalmától. A válaszadók többsége az államtól (43%), illetve az önkormányzattól (31%) várja a munkahelyek létrehozását és gazdasági fejlődés segítségét. Az a tény, hogy a vidéki lakosság többsége az állami szférától várja a segítséget poszt-szocialista, sőt poszt-feudális sajátosság. Az eredmény kiváló lakmusza a piacgazdasági szemlélet gyengeségének, illetve hiányának, ugyanis ez a gazdasági és társadalmi környezet sem alakult ki az elmúlt 25 évben. A települések legnagyobb foglalkoztatói az önkormányzati, illetve

állami intézmények (közigazgatás, oktatás, szociális ágazat), ugyanakkor ezzel párhuzamoson számában és teljesítményében kevés sikeres piaci szereplővel találkozunk. Ezt az érzést erősítheti az utóbbi időben megerősödő jelenség, amely a szociális szövetkezetek létrehozását, ezek működtetését jelenti. A vizsgált települések esetében például Pocsajban szerteágazó, jelentős foglalkoztatási bővülést és figyelemre méltó termelési tevékenységet folytató szociális szövetkezet jött létre az önkormányzat vezetésével.

Közösségek és programok a településen

Vizsgált településeink közösségi terei és közösségi alkalmai különösen fontosak az ingerszegényebb környezetben. A kutatás lebonyolítása során szerzett tapasztalataink szerint a települések aktív személyei képesek közösségeket kovácsolni, illetve az egyházi személyek kiváló egyházi közösségeket létrehozni. Több település erős civil és egyházi szerepvállalást mutatott s úgy tűnik, hogy talán éppen a civil és egyházi szektor teljesíti a legjobban, megelőzve a gazdasági és az önkormányzati szférát. Fontosnak tartjuk külön is megemlíteni az egyházakat. Tapasztalatunk azt mutatja, hogy a történelmi egyházak (agilis, népszerű lelkésszel az élen) a tradicionális vidéken a legjelentősebb közösségsszervezőként lépnek föl, másfelől a civilek a hagyományos közművelődési intézmények mellett – sokszor helyett – biztosítják a szabadidő hasznos és értékes eltöltését.

A válaszadók nem nyilatkoztak pozitívan a közösségi rendezvényekről. A legjellemzőbb válasz a „kevés jó és színvonalas program van” válasz kapta (39%), valamint a másik leggyakrabban előforduló az „egyáltalán nincsenek olyan programok, amelyek engem érdekelnek” (31%) kategória. Sajnos kutatásunk nem tért ki arra, hogy egyébként részt vesz-e, látogat-e egyáltalán közösségi rendezvényeket a válaszadó, ugyanis tapasztalatunk szerint könnyen fogalmazzák meg a kritikai megjegyzéseket a lakosok, miközben egyfelől nem látogatják ezeket az összejöveteleket, másrészt számos igényelt és vágyott program nem valósítható meg a potenciális résztvevők alacsony létszáma miatt. Ami a bevonódást illeti, a többség egyértelműen úgy nyilatkozik, hogy „nem nagyon vagyok aktív” (46%), vagy „egyáltalán nem vagyok aktív (31%)”.

Fejlettség, fejlődés a településen

Néhány kérdést fogalmaztunk meg, amely a települések fejlettségére, fejlődésére irányultak. Összességében jelentős fejlődést nem tapasztalnak a helyben lakók (bár ez településenként jelentős különbséget mutat). A döntő többség a rendszerváltozás óta kisebb, vagy jelentősebb hanyatlást tapasztalt („gyengén fejlődött” (45%), „egyáltalán nem fejlődött, sőt lemaradt” (32%). A válaszadók látják és tapasztalják, hogy döntően az Uniós források a fejlesztési aktorok, amelyek ugyanakkor - megítélésük szerint - a „pontoszerű” fejlődést biztosítják. A települési infrastruktúra-fejlesztések, amelyek az önkormányzaton keresztül realizálódnak az önkormányzati intézmények bővítését, korszerűsítés jelentik, melyekkel a lakosság napi szinten találkozik, érintkezik (hivatalok, oktatás-képzési, szociális intézmények), valamint a közlekedést javító infrastrukturális fejlesztések is a teljes lakosság körét érintik. Ugyanakkor a számában kevés és tőkében gyenge vállalkozások kis mértékben tudnak fejlesztéseket generálni. Mindössze 10% alatti értéket képviselnek a „nagyon sokat” és „sokat fejlődött” válaszlehetőségek együttesen.

Összegzés

Vizsgálatunkban is kirajzolódik egy - számos társadalomtudományi kutatásban is – megjelenő hozzávetőleges 20%-os arány. Ez a megkérdezetteken belüli ötöd, a pozitív válaszokat adók köre, akik aktívak, kötődnek településükhöz, elégedettek munkahelyekkel, és többé-kevésbé látnak fejlődési eredményeket lakóhelyükön, s talán megkockáztatható az állítás, pozitívan látják saját maguk s környezetük helyzetét és lehetőségeit.

Ugyanakkor a megkérdezettek többsége közepesen, gyengén, vagy egyáltalán nem aktív. Gyengén kötődik településéhez, gyenge társadalmi beágyazottsággal és társalmi tőkével rendelkezik. Településében az elmúlt évtizedekben fejlődést nem tapasztal, munkahelyével nem elégedett. Deprimált állapotán anyagi korlátai miatt változtatni sem tud. A válaszadók ezen köre elégedetlen, pesszimista, a reménytelenség jellemző rájuk, a kilátástalanság erős, kényszerpályán valós sodródás, passzivitás, kötődések gyengesége tapasztalható

A fő kérdések közösségfejlesztési szempontunkból az erőforrások, a fejlesztési, kitörési pontok körül artikulálódnak. Vajon ezeket tudják-e azonosítani az ezért felelősek, vagy mellettük/helyettük a „helyi hősök” vállalnak szerepet a

megvalósításban. Vajon kialakíthatók-e olyan környezetek és közösségek az Érmellék vizsgált településein, amely vonzóvá teszik ezeket. Tud-e a fiatal generációk számára megtartó erő lenni, sőt vonzóvá válni a nem ott élők számára is, vagy a népességfogyás, a gazdasági hanyatlás folytatódik az elkövetkezendő időszakban is.

Hivatkozott irodalom

- Csatári B. 2004: A magyarországi vidékiségről, annak kritériumairól és krízisjelenségeiről. – Területi Statisztika, 44 (6) pp. 532-543.
- Erdei G. 2012: Egy határátkelő társadalmi megítélése – a létavértes-székelyhidi határátkelő esete. Debreceni Egyetem Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet, Debreceni Egyetem, kézirat
- Faluvégi A.–Tipold F. 2012: A társadalmi, gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések. – Területi Statisztika 52 (3) pp. 278-290.
- Grimes, S. 2000: Rural areas in the information society: diminishing distance or increasing learning capacity? – Journal of Rural Studies, 16 (1) pp. 13-21.
- Holland, B.–Robinson, G. 2014: Community based learning with Adults: bridging efforts in multiple sectors. – In: Linking Adults with Community: Promoting Civic Engagement through Community-based Learning. New Directions in Adult and Continuing Education 118 (eds. Reed, S.–Marienau, C.), pp. 17-30.
- Herbert-Cheshire, L. 2000: Contemporary strategies for rural community development in Australia: a governmentality perspective. – Journal of Rural Studies, 6 (2) pp. 203-215.
- Lipták K. 2017: Települési humán potenciál vizsgálata Magyarországon. – Gazdaság – Régió – Társadalom, 14 (2) pp. 55-66.
- Nógrádi Z. 2010: A vidék erőforrásai. – Magyar Szemle, 19 (1-2) pp. 35-44.
- Süli-Zakar I.–Tótkés T.–Tömöri M. 2014: Határmenti térségek és a migráció az Európai Unió periferiáján. – In: Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára (szerk. Gál A.–Kókai S.). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet–Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs. pp. 37-51.
- Süli-Zakar I.–Pálóczi Á.–Molnár I. 2015: A magyar vidék elszegényedése. – In: Geográfus körül 60: Mohos Mária (szerk. Keceli L.–Kovács I. P.–Nezdei Cs.). Virágmandula Kft., Kékkút–Pécs. pp. 261-279.
- Szörényiné Kukorelli I. 2005: A fenntartható fejlődés stratégiai elemei a rurális térségekben. – Tér és társadalom, 19 (3-4) pp. 111-137.

Vona M. 2014: Létavértes gazdasági környezete. – In: Létavértes története 1970-2010 – megmaradás és megújulás (szerk. Erdei G.). Debrecen Egyetemi Kiadó, Debrecen

A politikai földrajz kérdései

Közép-Európa, mint Európa megmentője

„A szellemi életben soha nincs nyugalmi állapot, ha tehát az ember nem cselekszik felismerésének pillanatában helyesen – akkor a felismerés megszűnik forrni és pezsegni”
Kierkegaard: *A halálos betegség*, p. 109.

Bevezetés

Napokban olvastam Süli-Zakar István professzor úr tanulmányát a Földrajzi Közleményekben Közép-Európáról, majd a sajátomat lapoztam föl a Tér és Társadalomban és végezetül elővettem Radics Zsolti munkáját a visegrádi országokról. Jaj, Istenem! Többet kellene olvasnunk egymást, hiszen ismerősök vagyunk, voltunk. Annyira felgyorsult az idő, összeolvadtunk a telefonnal, a számítógéppel, belebújtunk az eszközeinkbe és elveszünk bennük. Mennyit óvott bennünket Professzor úr, hogy feloldódunk a tárgyainkba, elfecséreljük a drága időt. Gyere velem Feri a fürdőbe; ülünk és beszélgessünk! Mindig kifogást kerestem... Most már mennék, de akkor miért nem mentem, mi dolgom volt, mi a fránya dolgom lehetet, oly sürgős!? Mennyire bánom, már mennék, rohannék vele beszélgetni, tanulni tőle, de hát az idő felfalt mindent, csak az emlékeket nem! Emlékszem, két proffal nem tudtam betelni, Tóth Józseffel és Süli-Zakar Istvánnal, s ma már egyik sincs a két öreg „szaki” közül köztünk. A két rendszerező! A mellékmondataikból is tanulmányt lehetett írni! Mi lesz veled területfejlesztés, ki analizál téged? Ki rendszerez téged, „össze-vissza rendszertelenül fejlődik” manapság már e terület; Pesten és vidéken egyaránt! Centrum-periféria és kelet-nyugati lejtő, meg a Fertő. Kimentem a temetőbe, megígértem az „öregnek”, hogy elmegyek Tóth József „profhoz is beszélgetni”. Mivel mindkettőjünkkel beszélgettem Közép-Európáról, próbálom most az aranymetszést megtalálni jó „alkimistához mérten” kimérten.

Alaptétel, amit megszándékozunk vizsgálni, hogy hol van a helye Közép-Európának, nem geográfiai értelemben, hanem inkább eszméletörténeti és geopolitikai

¹ PhD, habil., egyetemi docens, Debreceni Egyetem, mezo.ferko@gmail.com

szempontból. Mit tud mondani az „Egész-Európának”. Látjuk, hogy nekünk oly kedves kultúrtörténeti képződmény mindig fél-periférián helyezkedett el. Jelenleg gazdaságilag felértékelődőben van, már nem lejtő, hanem inkább emelkedő: ld. Lego beruházás Nyíregyháza, Mercedes Kecskemét, NI Debrecen, Coloplast Tatabánya, Nyírbátor, kínai pénzek a Budapest-Belgrád vasútfejlesztésbe, oroszpénz a Paks-II-be. De mi a helyzet eszmetörténetileg, ideológiailag? Tudunk-e valamit nyújtani az alkonyi napnyugtában gyönyörködő „Nyugatnak”, valami meglepőt, valami intellektuálisan izgalmasat? Olyan „nyammogni valót”! Ahhoz hogy eljussunk az izgalom tetőfokára, egy kis eszmetörténeti visszatekintőn kell keresztül rágni magunk. Honnan, hova? És ehhez a lépcsők!

És tessék: felértékelődött újra Közép-Európa

Az, hogy hol található Észak-, Nyugat- és Dél-Európa, nem okoz problémát az emberek számára, viszont Közép-Európa fogalma és kiterjedésének határai mindig vitát kavarnak, kavartak. Sőt voltak korok, mikor egyszerűen tagadták létét, és aki mást mondott meghurcolták, nemegyszer alkoholizmusba üldözték (ld. pl. Szűcs Jenőt). Európa egyetlen másik tagolási koncepciója sem váltott ki ennyi ellenvetést. Közép-Európát és nemzeteit gyakorta áldozták fel és játszották ki, vagy játsszák ki egymás ellenében a nagyhatalmak aktuális pillanatnyi érdekeiknek megfelelően (ld. Macron látogatássorozatát 2017 végén, ahol csak Budapestet felejtette ki, biztos nem talált olyat, akinek lovagkeresztet adhatott volna). Tudja, hogy fontos a térség, és tudja, hogy meg kellene osztani, le kellene szelgetni!

Bizonyítja; Közép-Európa, mint kifejezés az érzések és az identitás szárnyain erősebben létezik, mint valaha, ennek megfelelően tele van a fogalom többszintű kettőséggel, többértékűséggel. Ez a paradigma (Közép-Európa tipikusan az) nem határozható meg egyszerű természetföldrajzi ismérvek alapján, hanem segítségül kell hívni más dimenziókat is, úgymint gazdasági, kultúrföldrajzi, történelmi, politikai, társadalomszerkezeti, pszichológiai, s még sorolhatnánk vég nélkül. Vitatkozhatunk róla, de egy biztos: LÉTEZIK! Vegyük sorra: hányféle Közép-Európa létezett. „Megnevezés-tan”! Ha a fonat szálaít megnevezzük, megérthetjük magát a fonatot is!

A Mitteleuropa (kihajt a német gondolat)

A német *Mitteleuropa*-gondolat atyja Friedrich List volt. 1841-ben megjelent főművében (*Das nationale System der politischen Ökonomie*) többek között abból indult ki, hogy a jövő a nagy gazdasági egységeké, amelyek küzdeni, versenyezni fognak egymással. Ezért „...a német állam jövője a kontinensen van; a német államnak itt kell gyarmatokat szereznie”. A gazdasági versenyképesség biztosításának érdekében egy nagy közép- és kelet-európai gazdasági-politikai egység létrehozásán fáradozott.

Hasonlóképpen vélekedett Albrecht Penck, amikor a közép-európai hatalmak szövetségét földrajzilag legitimnek és Európa gerincének aposztrofálta. Szerinte a „Köztes-Európa” (*Zwischeneuropa*) Németország által vezetett államszövetség lenne, mely az atlanti partok országaitól az orosz nyelvterület határáig, illetve az Északi-foktól a Boszporuszig terjedne. Ez a Köztes-Európa teória is sokáig közkedvelt maradt. Magyarország nem más, mint egy természetes közvetítő közeg Németország és Oroszország között.

A romantikus naplemente

A romantikusoknál és az irodalomban is kialakult valamiféle frontier zóna, valami határterület megfogalmazás is. Gondoljunk a török korra való visszavetítésre; Móricz Erdély trilógiájára, a Tündérkert megjelölésre, vagy Sienkiewicz Tűzzel-vassal, vagy az Özönvíz regényére (ahol szálmintén megjelenik II. Rákóczi György seregének tatár elfogása is), vagy akár Liszt Ferenc Mazeppáról, a kozák hősről mintázott zeneműve. Európa vadregényes határterülete, tulajdonképpen ez volt a saját Vadnyugata. A romantikus Közép-Európa. Ez valamilyen formában átalakulva fennmaradt a szocializmus alatt is a Nyugat-európai baloldali értelmiség körében.

A második világháború után viszont Közép-Európa elveszett, süllyesztőbe került. Gondoljunk Pach Zsigmond Pálra, a marxista történészre, aki szerint „csak” a „süllyedő” Nyugat-Európa van és az „emelkedő” szocialista Kelet-Európa és ezt vetítette vissza a történelmi szerkezetváltozatokra is. Közép-Európa megszűnt létezni, sőt sohasem létezett. Tagadni illett. A vasfüggöny vörös oldalán inkább a Kelettel való hasonlóságot illett kiemelni, illetve a múltra való visszavetülésben az akkori jelent, a kettéosztottságot feleltették meg a pozitív oldalnak, ennek megfelelően minden más pejoratív jelentést kapott. Sajnos hasonló folyamatok

mentek végbe Nyugaton is csak más előjellel ld. nem segítettek (sem 1953-ban, sem 1956-ban, sem 1968-ban), mert mi kelet részeként léteztünk.

Konrád György és Szelényi Iván az 1974-ben írt, „Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz” című hírhedt könyvükben sem különböztettek meg Közép-Európát, hanem egységes Kelet-Európa régiót határoztak meg az Elba-Lajta-vonaltól az Urálig terjedően, híven tükrözve az akkori liberális értelmiség gondolkodásmódját. A marxista történészek a vörös zóna kiterjedését a múlt felé is magyarázták, törvényszerűséggel ruházták fel és a kelet-európai fejlődéssel mosták össze, ennek megfelelően ítélték el Közép-Európa fogalmi vitáját. Így érthető meg, hogy a már említett Szűcs Jenő tanulmánya (1983, *Vázlat Európa három történeti régiójáról*) miért kavart vihart politikai, értelmiségi és történész körökben. Elemzésének újdonsága, hogy a túlsúlyosan kezelt gazdasági szempontok helyett komplex megközelítésre törekedett, és megállapította, hogy milyen közös fejlődési sajátosságai vannak a közép-európai nemzeteknek.

Szinte vele egy időben, 1978-ban a német Boesler „Közép-Európa” fogalma úgy jelenik meg, mint történelmi, kultúrföldrajzi és társadalomföldrajzi egység, mert a történelmi térbeli szerkezetek alapul szolgálnak a mindenkori térbeli differenciáláshoz. Boesler Közép-Európája magába foglalja a Német Szövetségi Köztársaságot, a Német Demokratikus Köztársaságot, Ausztriát és Svájcot is. A Közép-Európa iránti német érdeklődés nem csak az NDK „visszaolvasztása” miatt került előtérbe, hanem gazdasági „*hinterland*”-ként is (Németország gazdasági hátszágaként). Ez kiválóan funkcionált a rendszerváltást követően is. Visszatért a két világháború közti érdeklődés! Ezzel összefüggésben Franciaországnak óhatatlanul összemosódik a jelenkori Közép-Európa egy korábbi alteregóval. És a francia-német szövetség lazulásának „félelme kúszik” elő, ezzel magyarázható a francia külpolitika élénkülése térségünkben (ld. Medgyessy Péter lovagkeresztje vagy akár Macron látogatása Ausztriában, Romániában, Bulgáriában). A földrajz törvényét nem lehet hatástalanítani, nincs menekvés a földrajztól; mondhatnánk viccesen (és nem is vicc, mert komolyan gondolom).

A lázadó ('56 és '68)

Közép-Európa a '80-es évek elején kapott egy másféle nyilvánosságot, de teljesen eltérő aspektusból: a tiltakozási mozgalmak kivételési síkjává vált, illetve újfajta lázadó életérzésnek lett jelképe. Így a Kelet-Nyugat közti konfliktusban fontos helyet tudhatott magáénak, gondoljunk Kundera 1984-es Közép-Európa tragédiája c. cikkére (*The Tragedy of Central Europe*). A tragédia az volt, hogy megszakadt a felzárkózási lehetőség és a kényszerű visszasüllyedés jelei mindenhol kiütköztek. A lázadó értelmiségnél tehát pozitív tartalmat kapott Közép-Európa, egy összefogási paradigmát adott a kommunizmussal szemben. Gondoljunk csak arra, miként drukoltak egymásnak a lengyelek, a csehek, a magyarok, a németek, mi közép-európaiak. Erhardt Busek osztrák politikus, a vita egyik korai főszereplője arra a kérdésre, hogy hol található Közép-Európa, azt a frappáns, már-már hrabali választ adta, hogy: „Ott, ahol a nagyságos asszonyokat kézcsókkal üdvözlik”. Tehát létezik egy kulturális, irodalmi Közép-Európa (Hrabal, Menzel, Kányádi, Cseres Tibor, Vágó Márta, Havel, Andrzej Wajda stb.).

Az egységes fellépés igényének a felismerése vezetett Antal Józsefnél a Visegrádi országok szövetségének előkészítéséhez. 1991-ben Visegrádon aláírták a csehek, a lengyelek és a magyarok kulturális és gazdasági együttműködési egyezményüket. Majd 1992-ben megalakult a *Közép-Európai Szabadkereskedelmi Társulás* (CEFTA) is. A tervek magasra törők voltak, egészen egy közös közép-európai vám- és gazdasági unióig terjedtek, de hamarosan lejtmenet lett és az eredmények a tervektől jelentős mértékben elmaradtak (megint kijátszottak bennünket).

A '90-es évek Közép-Európa-koncepcióinak egyik jellegzetes változása, hogy visszatértünk a két világháború közti időszakhoz. Előtérbe került a gazdasági értelmezés, a Wallerstein szerinti centrum-félperiféria-periféria hármas felosztásban, mi a középső parafrázis lennénk ismét. Gazdasági értelemben egyértelműen a német függés dominált, sőt példálóztak a régi német Közép-Európa megnevezéssel. Előtérbe került megint a *Hinterland* fogalma.

Mit ad Isten! Tényleg érdekes, hogy e térség, makrorégió (de szép kifejezés) a gépkocsi összeszerelő bázisa az ismert konszerneknek. Igaza van Csath Magdolnának, hogy a multinacionális cégek 4-6-szor annyi uniós támogatást kapnak egy munkahely létesítésére, mint a közép-európai országokban, így Magyarországon működő helyi KKV-s társaik. Erre is fel kell használni a V4-t, hogy összehangolják

a felesleges bürokráciákkal szembeni elképzeléseiket, az uniós források elosztására új metódusokat kell kitalálni, amik jobban kedveznek saját nemzeti vállalkozók számára. Több hozzáadott értéket, ezáltal magasabb bért! Közös energetikai politikát, egyeztetett infrastrukturális beruházásokat, stb.

Közép-Európa láthatóan több kettősséggel rendelkezik, s bár túlnyomórészt Nyugat-Európához kötődik, azért az átmenetiség rányomta a bélyegét mind a Balkán, mind Kelet-Európa felé. Megállapíthatjuk tehát, hogy létezik egy kulturális, művészeti szempontból értelmezhető Közép-Európa. Ahol az egykori nemzetek külön-külön is megtalálják nemzeti identitásukat, eddigi frusztrációjuk kezd feloldódni, felfedezik saját hangjukat, gazdasági és politikai értékeiket és vállvetve kiállnak közös értékeik és elképzeléseik mellett, amit már közösen is tudnak artikulálni. Ha nem tudják a V4-et megosztani az egyedi szankciókkal, akkor tényleg példát mutathatnak a nemzeti identitás újrafogalmazásában és motorja lehet az EU nemzetállamok szövetségének átalakításában. Közép-Európa konzervatív forradalma és megújódása visszahathat Nyugat-Európára, ahogy nyugatról és keletről egyaránt érkeztek innovációk, ideológiai idolkok, úgy most innen áramolhatnak vissza az ideológiai „magok”, csak táptalajra kell kerülniük. Korántsem gondolom, hogy Közép-Európa zsákutcás fejlődésen ment keresztül az évek alatt, sőt kulturális egymásra hatások szálainak százai szövik át e térséget. Bartók, Dvorzak, Ady, Nadas, Mrozek, Jancsó, Csóri stb.. Sőt, nemzeti azonosságuk teljes és képesek egymás nemzeti létéből is erőt meríteni. Konzervatív (keresztény) forradalom zajlik! Ha emellett egységesen fel tudunk lépni a megosztó büntető jellegű szankciókkal szemben és az egységes, megkülönböztetés nélküli uniós pénzügyi eljárásért ki tudunk állni, valamint egyforma, azaz nem megkülönböztető KKV-s és multinacionális vállalati támogatási rendszert tudunk elérni. Az illegális migránsokkal szemben közös biztonságpolitikai alapelveket tudunk lefektetni. Visszafelé tudunk hatni; nem az elképzelt központból, hanem a nemzetek Európájából, -ról beszélünk! Kezdeményezni kell, nem utána „kullogni” a kínált lehetőségeknek. Kalács soha nem esik le az asztalról, - ha nem elég a morzsa - fel kell nyúlni az asztalra. Látszódní, látszatni! Meg kell formálni a saját narratívánkat!

Szaldó

Ez az a térség, ahol képesek egymás nemzeti létéből erőt meríteni. A visegrádi négyek együttműködése ezért kapott erőre az elmúlt években, mert felismerték, hogy az

identitásnélküliség, a káosz (a rend hiánya), a kiüresedés (egy dimenziós társadalom) meglehetősen rövid idő alatt eltüntetheti őket a nemzetek térképéről (lyukba-esés). Történelmi lehetőség előtt állunk! Leszünk vagy eltűnünk? A közeljövő dönti el, hogy a Nyugat és Oroszország kölcsönhatása miképpen határozza meg Közép-Európa geopolitikai felemelkedését, ami kihat egész Európa stabilitására és a mi jövőnkre is! Én ebben a Közép-Európában hiszek.

Elgondolkodtató, hogy ha szétnézünk a jelenlegi térben és időben – nézetemben az idő és a tér kibogozhatatlanul összekeveredik – nem csak a jelent látjuk. Benne van a múlt és csírában már fellelhető a jövő is. Ez a valami pedig Arnold Toynbee egy gondolata, törvényszerűsége, amit én a „Kihívás és Válasz” törvényének aposztrofálok. Miről is van szó? Egyrészt minden valaminek az ok okozati összefüggése, semmi nem létezik csak önmagában mindentől függetlenül, egy egymásra ható rendszer elemeként létezőnk térben és időben lebegve (szó szerint). Amiben létezőnk, az egyszerre következménye valaminek és okozója is egy másik valaminek, tulajdonképpen láncolat (ezt a láncolatot pedig hívhatjuk magának az Életnek is). Kelet-Közép-Európa, benne Magyarország, többször volt kitüntetett szerepben attól függetlenül, hogy a nagy rendszerben nem központi elemként, hanem „csak” fél-perifériaként vett részt (mostanáig).

A „karma zihálása”

Nagyon fontos kérdés, hogy ami most körbevesz bennünket és nagymértékben hatással van kultúránkra, civilizációs jövőnkre; ez a népvándorlás vagy kataklizma, ez a sorozatos rossz válaszaink eredménye. Tulajdonképpen leegyszerűsítve a Nyugat büntetése. Egyáltalán, ez a vihar, aminek az első széllelkését érezzük, elkerülhető lett volna? Másrészt az is érdekes, hogy egy rendszernek mi csak félperifériás kiszolgáltatott eleme, hangsúlyozom, nem haszonélvezője voltunk, ami most orrba-szájba kapja magát a „büntetést”. Az Igazság nagyon furcsa dolog. Persze még a rossz dolgoknak is lehet jó vagy kevésbé jó következménye a rosszakkal egyetemben. Például a Hunyadi Mátyás idején Magyarország egy mellékes szinterről, a Balkán mellől próbált a főszínpadra kerülni. Próbált hozzánk integrálni nálunk fejlettebb gazdasági társadalmi környezetet. Például Mantova, mint Gonzaga állam, ami kifejezhetetlenül pici volt, több pénzt termelt, mint a mi Dunántúlunk összesen. Ugye hosszabb távon sokszor a több pénz, a gazdaság, a gazdagság dönti el a vitás kérdéseket. Mátyás tisztában volt azzal, hogy gazdasági összteljesítményünk kevés a

török legyőzéséhez, ezért tőlünk fejlettebb nyugati tartományokat akart hozzánk integrálni, így teremtve egy erősebb államot. Mi volt ennek a gazdasági motorja? A nemesfém, a nemesfémhányak, melyeket maximálisan kizsigerelt és kihasználta. Utána kiürültek, ezért kellett Ulászlónak a Fuggereknek már a rézbányákat eladni (nem volt már más). Ezért volt fontos Bécs, Morvaország, Szilézia és ezért lett volna fontos Csehország és Tirol is (az ezüstmányakkal egyetemben). Sajnos ez a kísérlet nem sikerült és ezután nem a Mátyás előtti szintre estünk, hanem sokkal lejjebb... És jött Mohács! És jött a magyarság felének pusztulása! Hajszálon múlt, hogy nem tűntünk el a világ színpadáról (mint kórustag)! Viszont fontos, hogy ezután jött a reformáció, a magyar írásbeliség, a magyar nyelv és a magyar kultúra virágzása. Szó szerint a pusztulás közepette született újjá nemzetünk és a hit erejével többek lettünk, mint mások gondolták volna. Mégis, azért is megmaradtunk, megfogva. Maga a hit megújítása is szinte egyszerre jelentkezett Közép-Európában, illetve erősen hatottak egymásra. Huszita mozgalmak Csehországban, hatásai Felvidéken, Délvidéken, Erdélyben stb. (pl. az első magyar nyelvű fordítások a Bibliából). Anabaptisták megjelenése Erdélyben, valamint erős visszahatása Európa többi részére. Maga a reformáció terjedése a Kárpát-medencében és visszahatása a függetlenségi mozgalmakra, a katolikus Habsburgokkal szembeni háborúkra. Tehát a bajból, a világégből születhet valami új, valami más, mely termékeny talajt találhat a „leégett pusztában”. A rossz mindig viszonylagos, mindig a pillanat határozza meg, az időbeliség és a térbeliség pedig vektorál, ok-okozati láncolatba helyez. Utólag tudjuk, történelmi távlatokból, hogy az a bizonyos rossz szült-e jót, addig – vagyis a folyamatos jelenben –, csak a hit marad, nem a bizonyosság! Erre tanít bennünket a Történelem.

Nézzünk szét: 2018 Párizs északi városrész, a megemlékezés virágszirmait fújja a szél, közben a túlsó parton, a földközi-tenger túlsó partján torlódó tömeg várja, hogy áthajózzák Őket! Az innenső parton pedig a tehetetlenség csöndje. Mi várható még?

A 2015-ös párizsi terrortámadás mindent megváltoztatott, sajnos még az életmódunkat is. Az északi városrészében; a Stade de France stadionnál elkövetett bombamerénylet, és a legtöbb halálos áldozatot a Bataclan színházi géppisztoly lövöldözés, 128 halott és több mint 200 sebesült. Az európai történelem gyászkeretes fekete napja. Terrortámadás után ott lebeg a szégyenérzet, hogy nem láttuk előre? Miként lehet erre felkészülni és végső soron hogyan kell megelőzni? Manapság bombatámadások marcangolják Európa testét, kések szaggatják arcát, tömegbehajtó autók nyomorítják lábait. Tehetetlenség és az üresség üli meg a szobát.

Mi lesz veled Európánk? Mi lesz veled Közép-Európa?

Elképzelhető, hogy legvégső esetben Európa, a világ valamikori gyarmatosítója akár maga is gyarmattá is válhat? Niall Ferguson aposztrofálja Gibbon angol történész szavait a Die Welt hasábján. Mikor Európát beborító mecsetekről vizionál. Mikor a mecsetektől nem látszik Európa!

4 millió illegális bevándorló várja a határnyitást csak Törökországban, mennyien lehetnek; (20-40 millióan:) a Száhel övezetben arra várva, hogy ellepjék Európát. És ne felejtsük el, azok a milliók, akik már itt vannak közöttünk 93%-ban férfiak, a kérdés csak az, mikor jönnek át családtagjaik, mert joguk van a családegyesítéshez! Szorozzuk meg egy átlagos családi számmal, ami náluk átlagos 5,4.

Komoly erkölcsi dilemma előtt állunk! Ha mindenkit beengedünk, aki jönni akar, akkor hamar másmilyen Európát találunk a mai helyén. Persze mondhatjuk, hogy a történelem maga a változás, de szerintem nem maga a tehetetlen sodródás! Azt, hogy hol lesz a helye Közép-Európának húsz vagy ötven év múlva, most dől el. Amit most teszünk, vagy nem teszünk az kihatással lesz Közép-Európa jövőjére. Ha a kísérlet sikeres, akkor kihatással lehet egész Európára is. Változik-e a relációja a központi szektorral? Szerves része lesz, lazul, esetleg önállósul és saját szövetségi rendszere lesz? Multikulturális, kereszténymentes „Egyesült Európa” lesz, vagy nemzetállamok szövédéke, átszöve a kereszténység ideológiájával? Megannyi izgalmas kérdés.

A politikai regionalizmus újra felébred (Ébresztő, ébresztő)

A *politikai regionalizmus* fogalma alatt Boesler (már 1983-ban) azokat a törekvéseket, motivációkat értette, melyek politikai szervezetekkel próbálják meg az állami központi hatalommal szemben keresztülvinni történelmileg és kulturálisan is differenciálható régiójuk autonómiájára vonatkozó igényüket. Rendszerint a politikai regionalizmus mögött nemzetiségi, nyelvi, vallási konfliktus húzódik meg, vagyis a regionalizmus ezen formája nem a decentralizációval egyenértékű, célja a teljes, elszeparálódás nélküli regionális önállóság. A nyugat-európai regionalizmus általában értelmezhető egy adott államon belüli fejlődési folyamat reakciójaként – ellenhatásként, ezt érzékelhettük Barcelonában-, mely egyfajta politikai mozgásra egy másik fajta politikával válaszol. A nagyfokú ipari (high-tech), valamint az ezzel együtt járó társadalmi és politikai haladás miatt gyakran mellékessé váltak a nemzetiségi csoportok tradíciói, sajátosságai. A jelenlegi fejlődési - megengedőbb -

tendencia viszont kedvez az olyan régiók – autonómiák – kialakulásához, melyek egységes nyelvet, kultúrát tudnak felmutatni a központi állam domináns nyelvétől, kultúrájától eltérően. Ezeken a helyeken a regionalizmus politikai erőként tud megjelenni (pl. Katalóniában, Baszkföldön, Galíciában, Skóciában, Észak-Írországbán, Walesben, Flandriában, sőt Észak-Olaszországban is, vagyis Padániában,), ennek pedig hosszú történelmi múltba mutató okai, előzményei vannak. Sőt Boesler szerint szorosan összefügg a gazdaság fejlettségével, minél magasabb a GDP, GNP, annál erősebben jelentkezik a nemzeti büszkeség, a vitamin és a „kakaó” is több, s akkor mondhatjuk; már a „tej is mar”. Ha erős gazdasággal bírsz, megnő a mozgástered, odafigyelnek rád, amit mondasz, meghallgatják. Még a nagyhatalmak is, mert jóváhagyásuk nélkül még a „bálna is a víz alatt marad”. Ezért volt taktikus és bölcs vezető Carles Puigdemont katalán elnök, hogy nem kiáltotta ki a függetlenséget. De számunkra is van egy nagy tanulsága a Skóciában és Katalóniában történeteknek (újra kormányt alakíthat). Nem pusztán a lakosságszámok számítanak (ld. kurdok), vagy az igazság. Gazdagság, gazdasági fejlődés nélkül nem megy, a Kárpát-medence értelmezése, mint gazdasági egységnek csak úgy van értelme, ha jelentős eredményt tudunk vele felmutatni. Ez érdeke a magyarországi magyaroknak és talán még inkább érdeke a külhoni testvéreiknek is. Mert erős gazdaság nélkül nem figyelnek a hangunkra és nem figyelnek arra, amit artikulál magyar száink, pedig van mondandónk bőven. Hallgassuk csak, mit zúg a szél!

Mit állítok?

Első állítás: a realpolitika egyre fontosabb lesz számunkra, Orbán Viktor országunk méretétől függetlenül narratívát, narratívákat ad, vagy ha kell, lehetséges scenáriókat vázol fel Európa számára, olyan alternatívákat, amelyeket évekkel ezelőtt nem akartak észrevenni, kinevették, kifújolták. Most pedig egyre több szövetségest talál, és legalább már vitatkoznak a megvalósítás lehetőségein.

Második állítás: a globalizáció a jelenlegi nyugati világ világuralmi formája, egyfajta szimbólum nyelve, de annyira rosszul dekódolt, hogy a saját kultúráját is aláássa, kikezdi, feloldja. Válságtünetként van már jelen. Más formát kell kitalálni. Ez a nyelv nem jó. Nemzetállamok Európáját kell építeni a kereszténység nyelvén. Úgy beszélnek mintha valami avított visszamaradt kelet-közép-Európai csökevény lenne a keresztény nemzeti érzés, de látjuk; a politikai regionalizmuson keresztül fel-felüti a fejét Skóciában, Katalóniában, Flandriában, de akár Hollandiában, Dániában és Svédországban is (nem is beszélve Ausztriáról és Bajorországról).

Harmadik állítás: geopolitikai fontosságunk nő. Ezt talán nem árt kifejteni. A Pireneusok mellett a Kárpát-medence volt Európa végvára. A Pireneusok az arab időkben, a Kárpátok és a Kárpát-medence a török időkben védte az idősödő kontinenst. A mai időkben megint erősödik ez a szerepkör, két okból: a földrajzi helyzet – logisztikai szempontok, közlekedési csomópontok, a balkáni útvonal – miatt, és természetesen politikai akaratból és felismerésből. Kihívás és válasz törvénye. Reális veszély, reális válasz.

Negyedik állítás: hasonló helyzetben lévők keresik egymás közelségét és próbálgatják egymáshoz hasonló narratívájukat. Mi vagyunk a fortyogó Balkán-félsziget edényén a fedő, és nem mindegy, milyen erők és határozottak vagyunk. Ehhez hasonló Törökország fedőszerepe a fortyogó Közel-Kelet edényén. Hát természetesen beszéljünk erről. A zsidó–keresztény védőbástya, Izrael az arab tengerben ugyancsak felértékelődik, nemcsak Amerika, hanem Magyarország számára is, és természetesen viszont. A tapasztalatcserének, a narratívák kicserélésének velejárója a gazdasági, kulturális, sportkapcsolatok erősödése. Ezt láttuk a napokban. Mi ezzel a probléma? Hol van ebben antiszemitizmus? Ja, hogy pont az a baj, hogy választás előtt nem lehet erről „keseregni”, „barna eső” meg egyebek...

Ötödik állítás: a személyes erkölcsi parancsolatok átértékelődnek a tömegszámok változása alapján. Az erkölcsi tanítások igen fontosak a zsidó–keresztény kultúrkörben. Bár pont azoknak a szájából igen furcsán hangzik ez, akik évtizedekig megtettek mindent, hogy ezt a gránitalapzatot szilánkokra törjék, és megakadályozták, hogy a kereszténység az Európai Unió alapító okiratába bekerüljön. Azok, igen, azok most pálcát törnek felettünk, hogy minden erre jövő milliót, majd tíz-, esetleg százmilliókat befogadjunk, a személyes erkölcsi parancsot teljesítve. Mert a közeljövőben a migráció egyre erősebb lesz, ezt csak a strucc nem látja. Nyilván nem mindegy az oldat–oldószer aránya: azt nyilván semmiféle erkölcsi parancs nem teheti kötelezővé, hogy a muzulmán tengerben feloldódjon a kultúránk. Visszafordítom: ezt józan, erkölcsös emberek egyszerűen nem kívánhatják tőlünk. Ez egy igen gonosz, kártékony narratíva.

Hatodik állítás: a szokatlanul gyorsan változó krízisek szokatlan és gyors válaszokat igényelnek. A hagyományosan lassú válaszok egyenlők a vereséggel. Új helyzet, új narratíva. Az Európai Unió helyzetét, működését radikálisan meg kell változtatni, különben rossz válaszokat ad és belepusztul. Újra kell értékelni Oroszország szerepét, Oroszország nélkül nem fog menni. Egyszerűsítve: német

technológia, német pénz, orosz nyersanyag, orosz munkaerő és orosz piaci reláció. Párizs–Berlin–Moszkva tengely kell. Ebbe kell becsempészni Budapestet, Magyarországot és a V4-eket. Ez a jövőnk.

Hetedik állítás. Rész a pajzson. Volt idő, mikor nehéz volt Magyarországnak, karanténról beszéltek a huhugók. Nem vagyunk egyedül! A V4 erősebbek, mint bármikor, Varsó új miniszterelnökének első útja Budapestre vezetett, a Babiš-kormány Prágában természetes szövetséges, Pozsony kitart. Ausztria új elnöke, Kurz dicsérő szóval illeti Budapestet. Igen, terjed a filozófiánk! Bajorországban a CSU díszvendége volt Orbán Viktor, erős célzás mindenkinek. Írország az adóunió ellen bennünk keresi a szövetségest, nálunk és náluk a legalacsonyabbak a társasági adók (amit Brüsszel meg akar szüntetni). Horvátországgal is rendeződött a viszony, Szerbiával egyenesen sokat javul ld. Belgrád–Budapest vasútfejlesztés kínai hitelből, de felmerült a pancsovai finomító megvétele a MOL által stb. Rohamléptekkel haladunk a változások kezdeményezésében.

Nyolcadik állítás: Európai értelemben interszubjektívvé kell tennünk a konzervatív forradalmat, a kereszténység megújítását, a közép-európaiságot, a nemzetek Európáját. Interszubjektív az, ami egy kommunikációs hálózaton belül létezik, ez összeköti a sok egyéni szubjektív tudatot. Ezt, ami már nemzeti szinten kialakult; ki kell terjeszteni nagyobb léptékben is. A történelem legfontosabb mozgatórugói közül sok interszubjektív: nemzetek, pénz, ideológiák, Isten stb. Meg kell tanulnunk teremteni és kiterjeszteni! A teremtés kevés ki kell terjeszteni! Erről beszélek, mikor Európa megmentéséről beszélek.

Visszatérve az eredeti kérdéshez; ez már maga a büntetés, és ha igen milyen bűnért, ki követte el, mi közünk hozzá, és ha nincs közünk, akkor miért mi kapjuk a pofonokat? Miért nekünk kell megoldanunk? Nyilván a kedves olvasó sejti, vagy egészen tudja is a választ. Nyilván, amit tett, amit művelt a Nyugat a Közel-Kelettel, Afrikával, ahhoz nekünk semmi közünk. És igen, van ok-okozati összefüggés az ipari forradalom, a gyarmatosítás, a globalizáció (igen a globalizáció is a gyarmatosítás egyik legújabb kori formája, narratívformája), az éghajlatváltozás, valamint a demográfiai jellemzők és a jelenlegi kaotikus helyzet között. Mit kellett volna másképp tenni? Most keressük ezekre a választ. És hogy mit tegyünk, hogy mindenképp lassítsuk a negatív folyamatokat, esetleg megakadályozzuk a közelgő kataklizmát? Hát ebben, ma megint elől járunk, segítünk Európának, mint annyiszor. Szellemileg megújodunk! Próbáljuk a történelem csapágyhibás kerekét megjavítani. Példát kell mutatnunk (már csak a Reformáció 500 éve miatt is. Mert, ahogy

nagyapám szokta volt mondani: ami rossz, azt meg kell javítani. A magyarok pedig igazi ezermesterek! A kihívás adott, a válasz pedig most van születőben.

S ne felejtsek el egy népi bölcsességet, melyet sokszor hallottam: mindent minden oldalról meg kell vizsgálni, mert könnyen lehet; hogy a fonák az igaz. A tudomány feladata pedig a dolgok megvizsgálása, minden féle szögből, még a furcsaszögből is!!!

Hivatkozott irodalom

Boesler, K-A. 1983: Politische Geographie. Teubner, Stuttgart

Ferguson, N 2016: Ist der Ferne Osten zum neuen Westen geworden?

<https://www.welt.de/kultur/literarischewelt/article116309504/Ist-der-Ferne-Osten-zum-neuen-Westen-geworden.html>

Ferguson, N. 2016: <https://www.welt.de/wirtschaft/article151394824/Draghi-hat-nicht-die-leiseste-Chance.html>

Kierkegaard, S. 1993: A halálos betegség. Göncöl Kiadó, Budapest

Konrád Gy.–Szelényi I. 1974, 1989: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Gondolat Kiadó, Budapest

Mező F. 2001: Közép-Európa fogalmi változása térben és időben. – Tér és Társadalom, 15 (3-4) pp. 81-103.

Mező F. 2006: Európa újrarajzolása. – In: Magyarország és Európa (Tegnap és ma) (szerk. Pallai L.). Multiplex Media – DUP; Ady Endre Akadémia Alapítvány, Debrecen. pp. 275-291.

Mező F. 2007: Térértelmezések a geopolitikában, Tér és Társadalom, 21 (2) pp. 1-22.

Mező F. 2007: Jelenetek a kapitalizmus ideológiai válságából. – Politikatudományi Szemle, 16 (3) pp. 45-69.

Mező F. 2017: Dekódoljuk Brüsszel politikáját. https://gondola.hu/cikkek/105380-Dekodoljuk_Brusszel_politikajat.html

Mező F. 2017: Választási matematika narratíva másképp. http://mandiner.hu/cikk/20170727_mezo_ferenc_valasztasi_matematika_narrativa_mas_kepp.

Mező F. 2017: Új üzenetet zúg az európai szél, Magyar Idők, 2017.10.31. 10. oldal.

Mező F. 2017: A hit erejével (500 éves a reformáció). <https://lt.facebook.com/this.is.christian.hungary/>.

Mező F. 2017: A kurd népszavazás után. – Magyar Idők, 2017. 10. 17., 10. p.

Radics Zs. 2007: A CEFTA szerepe a közép-európai régióban - In: "Régiók a Kárpát-medencén innen és túl" (szerk. Gulyás L.), Eötvös József Főiskola, Baja. pp. 494-498.

Süli-Zakar I. 2003: Közép-Európa újjászületése – Földrajzi Közlemények, 127 (51) (1-4) pp. 105-122.

Szűcs J. 1983: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető Kiadó, Budapest

Toynbee, A. J. 1971: Válogatott tanulmányok, Gondolat Kiadó, Budapest

Tóth J. 2004: Az országok, államok és határaik problematikája Európában – In: Az integrálódó Európa politikai földrajza (szerk. Reményi P.). Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs. pp. 9-14.

A Balkán változó politikai keretei, a határok rendszere

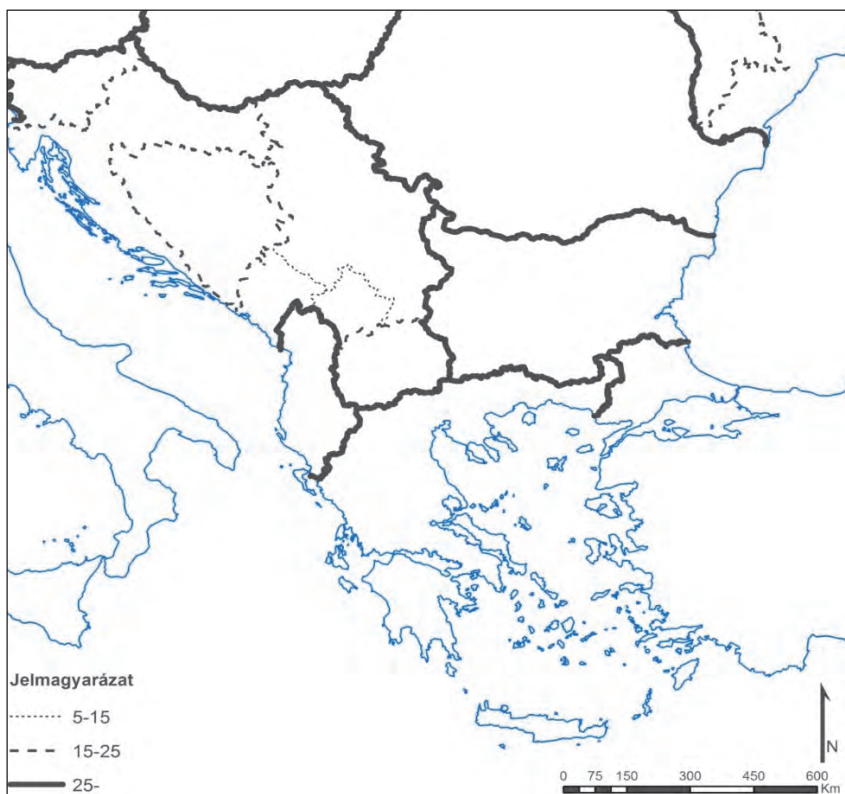
Bevezetés

A politikai földrajzi vizsgálatok alapvető kérdése a hatalmi központok és az állami szuverenitás területi kiterjedését jelölő államhatárok vizsgálata. A Balkán esetében a szélsőséges államosodás, a dezintegráció körülményei között alapvető jelentőségű kérdés mindkettő. Regionális központokból, sőt egészen kis településekből is válhat önálló hatalmi központ (főváros) annál a típusú állami fragmentálódásnál, amelyet a Balkán esetén megfigyelhettünk. Athén fővárossá válásakor 20 ezer fős, Szófia alig 50 ezer fős volt, és nőtt milliós nagyvárossá. Montenegró korábbi fővárosa Cetinje viszont soha sem vált igazi nagyvárossá. A határok esetében az átmenetiség és a sérülékenység sok szakaszon jellemző.

1. ábra: Határállandóság Európában (Forrás: Pándi L. 1997 szerkesztése alapján)

¹ PhD, habil., tanszékvezető egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, pnorbert@gamma.ttk.pte.hu

2. ábra: Napjaink államhatárainak kora a Balkánon
(Forrás: saját szerkesztés alapján, grafika: Simon Bertalan)

A Balkánon – ahogyan azt a határállandósági térkép is mutatja (1. ábra) – nincsenek igazán stabil, több évszázados szárazföldi határok. A Nyugat-Balkánnak a hidegháborút követő államosodási folyamatai viszont azt eredményezték, hogy ezen új határokhoz képest a térség többi határát már, mint „régí” határokat tekinthetjük, bár Európa más határaihoz képest ezek nem igazán régiek. A Nyugat-Balkán határai a korábbi 3052-ről 6222 kilométer hosszúra „nőttek” (Reményi P. 2011a; 2011b), az államok száma a Nyugat-Balkánon a korábbi kettőről hétre emelkedett, ami azt jelenti, hogy a határok kérdése alapvetően változott meg az elmúlt 25 évben (2. ábra). A térségnek a magyar államterülettel érintkező határaival később, a magyar kapcsolati fejezetben foglalkozom. Az alábbiakban a „régí”, azaz a 19. században és a 20. század első felében létrejött határokat tekintem át.

Az adriai-tengeri határok a természeti tényezők miatt viszonylag stabilak, bár az isztriai térségben kialakult a 20. század folyamán több olyan államközi konfliktus is,

amelyeknek napjainkig érződik a hatása. Az I. világháború után a fiumei, a II. világháború után a trieszti (*Pándi L. 1997*), valamint a szlovén államiság létrejötte után kialakult pirani-öböl (*Pap N. 2013*) konfliktusok mind a szűk, észak-adriai térséghez kötődnek, amelyek mozaikos etnikai térben, stratégiai fontos területen, az egymásnak feszülő nemzeti ambíciók és a nagyhatalmi támasztékok hatására alakultak ki.

Egy másik problematikus térség a neumi korridorhoz kapcsolódik, amely az oszmán időkben, a karlócai béke idején² a raguzai kereskedők igényeit figyelembe véve került kialakításra, és Jugoszlávián belül, mint érdemi helyi hatással nem járó történelmi rekvizitum fennmaradt. A függetlenné váló Bosznia-Hercegovina megörökölte, és a bosnyák korridor ma kettévágja Horvátország szárazföldi területeit egy nagyobb északi és egy kisebb déli részre. Ez a bosnyák-horvát viszonyt befolyásolja, elsősorban a ploče-i kikötő használatával kapcsolatos vitákban. A neumi kitüremkedés kikerülésére és közömbösítésére a horvát állam hosszabb ideje tervezi egy a horvát Pelješac-félsziget és a szárazföld közötti híd megépítését. Erre a jelentős beruházási igény miatt eddig nem került sor (*Reményi P. 2011a; 2011b; Pap, N. 2013*).

A szerb-román határ részben vízi, részben hegyvidéki, részben pedig síkvidéki, amely jelentős részben egy etnikailag mozaikos területen (Bánát) húzódik keresztül. A határ története viszonylag békés és a kooperáció olyan lenyomatait hordozza, mint például a Vaskapu erőmű. Kijelölése részben 1804-1833 között, majd az I. világháború után történt. A határszakasznak a Jugoszláviát/Szerbiát sújtó nemzetközi embargó idején sajátos szerepe volt a kiterjedt csempésztevékenység színhelyeként (*Reményi P. 2011a; 2011b*). Napjaink migrációs válságidőszakában számítani lehet rá, hogy az embercsempészek ezeket az útvonalakat fokozatosan újra használatba veszik.

A szerb-bolgár határszakasz nagyrészt az 1878-as Berlini Kongresszus, illetve a Balkán háborúk során alakult ki. Ezt a határt kismértékben módosította az I. világháborús békerendezés, amely Jugoszláviához csatolta Strumicát és a vasúti közlekedési szempontból fontos Jasenovacot, valamint Bosilegrad és Dimitrovgrad városokat, kisebb létszámú bolgár lakossággal együtt. A határ nem vitatott, futásának fizikai jellemzői is kedvezőek a földrajzi legitimáció szempontjából, mert hegyvidéken vezet végig, illetve a Timok folyóra támaszkodik, de nem tekinthető

² A neumi korridor értelme a velencei és a raguzai területek fizikai szétválasztása volt, amelyre a 17. század legvégén került sor.

etnikai határnak, így legitimitása sem teljes. A természetes átkelő, folyosók száma csekély, de forgalmas. Az egyik legfontosabb és legforgalmasabb természetes átkelő, amely áttöri a határt az a Nisava-völgy.

A koszovói-albán határ nagyrészt 1912-ben került kijelölésre, amikor Albánia létrejött. Ehhez képest az I. és a II. világháborút követően kisebb korrekciók történtek. A határ mindkét oldalán albánok élnek, így etnikai jellege nincs. Ugyanakkor hegységi, részben magashegységi területen fut, amelyet a transzhumáló pásztorok és a csempészek jól ismernek, használnak. Amennyiben létrejön valamilyen formában Nagy-Albánia, úgy belső határrá válhat (*Reményi P. 2011a; 2011b; Pap N. 2013*), viszont ennek ideje nem belátható.

Az albán-görög határt a londoni konferencián jelölték ki, de a Gjirokastr központú görög ellenállás miatt csak az I. világháborút követően szilárdult meg (1921). Nagyrészt hegységi területeken fut végig, 1000-2500 méter magas hegyek tetőrégiójában. A határ két oldalán: élnek albánok Görögországban, és görögök Albániában, így ez sem tekinthető etnikai határnak, ugyanakkor a legitimitását a csámok (észak-epiruszi albán népcsoport) egy kis részének kivételével senki sem vonja kétségbe. A két állam közötti viszony jelenleg jó, a görög tőke jelentős pozíciókat szerzett Albániában, az albánok közül pedig sokan dolgoznak Görögországban (*Pap N.–Kitanics M. 2010*).

A montenegrói-albán határ szintén magas hegyek között, az Albán-Alpok területén húzódik végig a Skhodrai-tóig, illetve a Buna határfolyó mentén a tengerig. Ez a határ sem tekinthető etnikai határnak, hiszen a montenegrói oldalon albán kisebbség él (mellettük muszlim bosnyákok is a Plav općinában). Albán szempontból jelentőssé teszi a határt, hogy az ország egyetlen vasúti határátkelője itt található. A határ jelenleg stabil, de egy esetlegesen megalakuló Nagy Albánia fenyegetheti Montenegró szuverenitását és a határ biztonságát is.

A macedón-albán határt szintén a londoni egyezmény (1915) jelölte ki. Ezen kisebb módosulások történtek, például a prizreni négyszög, valamint a fontos egyházi központ Sv. Naum Albániától a délszláv államhoz került 1924-ben. A határ legnagyobb részén mindkét oldalon albánok élnek. A határ legitimitációját itt is gyengíti Nagy Albánia ideája³. Az albán területek közötti kapcsolatrendszer egyre intenzívebbé vált az enveri elzárkózás és szembenállás évtizedei után.

³ A 2001-ben kitört macedóniai zavargások, amelyeket az albán szeparatisták vezettek. Ezek részben olyan fegyverekkel zajlottak, amelyeket 1997-ben az albán hadsereg raktáraiból loptak el a piramisjáték válság időszakában.

A bolgár-macedón határ szintén magas, helyenként 1500 métert meghaladó magasságú hegyek között húzódik. A határátkelés lehetősége két 1100 méter magas hágón és a Sztrumica völgyében adott (*Reményi P. 2011a; 2011b*). A határ egy etnikailag mozaikos térben húzódik, amelynek felosztásáért a 20. század elején a Balkán háborúkat vívták. A végleges futását az I. világháborút lezáró békerendszer alakította ki, amikor a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság megszerezte a Sztrumica völgyének nyugati részét. A határ legitimációját az a bolgár álláspont gyengíti, miszerint a macedónokat nem ismerik el önálló nemzetnek, hanem a bolgárság regionális identitással bíró részének tekintik. A macedón álláspont, amely ezzel szemben a bolgárságtól való különbséget hangsúlyozza vezetett arra a politikára, hogy a bolgár-macedón határon átnyúló kapcsolatok alacsony szinten tartását, csak korlátozott közlekedési kapcsolatok fenntartását célozza (*Klein A. 2014*). A macedónok úgy gondolják, hogy a történelmi Macedónia egy része, az ún. pirini Macedónia Bulgáriához került. A bolgár álláspont a közös határ kérdésében egyre keményebb és annak nagyobb áteresztőképességét támogatja, sőt követeli.

A macedón-görög határ ugyancsak a Balkán háborúk idején alakult ki a görögök és szlávok közötti etnikai határ mentén. A határ legitimációját a bolgáréhoz hasonlóan megkérdőjelezi, hogy a történelmi Macedónia két legnagyobb egységét, a vardari- és az égei- Macedóniát választja el. Mind a macedónok, mind a görögök a területet, történelmi alapon magukénak tartják. A két államnak a macedón állami szimbólumokat és a terület elnevezését illető vitája alakult ki az 1990-es években, amely máig megoldatlan és terheli a térség biztonsági rendszerét. A vita csúcspontján a görögök embargót vezettek be a határon a macedónok ellen (1993-1994). A határ magashegységi jellegű és a Vardar-völgy jelenti rajta az észak-déli irányú és nagy áteresztő képességű átjárót. Ezen túl még a határ nyugati részén, Bitola mellett alakult ki jelentősebb átkelőhely. A határ déli oldalán élnek szlávok (macedónok) is, akiknek a nemzeti különállását a görögök nem ismerik el, őket elszlávosodott görögöknek tekintik. A határon átnyúló kapcsolatokra a görög tőke intenzív jelenléte Macedóniában jótékony hatással van, ami részben ellensúlyozza a hűvös államközi kapcsolatokat. A 2015-ös menekültválságban érintett legfőbb görög-macedón átkelőhely, Gevgelija városa mellett található a Vardar völgyében.

A bolgár-román határ legnagyobb része a Dunán nyugszik (464 km) és csak a Fekete-tenger közelében, a dobrudzsai területen szakad el tőle (136 km). A Dunán való átkelés kompokkal, illetve kevés számú hídon történik (Giurgiu-Rusze, Calafat-Vidin). A két állam közötti határvonal legtöbbet változó szakasza a dobrudzsai

terület. A háborús időszakokban több határváltozásra is sor került (*Pándi L. 1997*). A második világháborút követően Bulgária az összes hódítását elveszti, kivéve éppen a dél-dobrudzsai területeit, Szilisztra és Dobrič/Tolbuhin kerületét, amelyet az 1940-es craiovai egyezményben kapott meg.

A bolgár-görög határ 491 km hosszú és többször változott a 19-20. században, mivel Bulgária négy kísérletet is tett Nagy Bulgária megteremtésére. Ezen törekvések sarkalatos pontja volt (a macedón területek megszerzésén túl) az Égei-tengerre való kijárat megteremtése Dedeagach/Alexandropulosz kikötőjével és még más területek megszerzésével. Ezeket a területeket Bulgária végül a II. világháborút követően véglegesen elveszíti (*Pándi L. 1997*).

A bolgár-török határnak (240 km) nagy nemzetközi jelentősége van. A határ jelenlegi futását nagyrészt a Balkán háborúk során határozták meg. A bolgár-török határt az I. világháborút lezáró neuilly-i béke véglegesítette. A két ország közötti viszonyt nagyban befolyásolja a bulgáriai török kisebbség helyzete és időnkénti mozgásai a határokon át. A valódi problémát azonban az jelenti, hogy a bolgár-török határ az Európai Uniónak is határa, amelyen át a hatalmas mértékű áruforgalmon túl menekültáradat, vendégmunkás és bevándorló tömeg is megjelenik. A helyzet súlyosságára utal, hogy 2014-re a bolgár hatóságok egy biztonsági rendszert telepítettek a határra a migráció feltartóztatása érdekében.

A görög-török határ az 1923-as, lausanne-i békével vált véglegessé, Görögország a kis-ázsiai területeit elveszítette, valamint azokat a reményeit is, hogy a tengerszorosok térségében (Kelet-Trákiában) további területekre tegyen szert. Szertefoszlott a Nagy Eszme (Megale Idea) esélye is, mivel a görög-török lakosságcsere folytán a kis-ázsiai görög szállásterület felszámolásra került. A két állam tengeri határai környezetében többször is kiéleződött a feszültség (az „égei vita”) az 1970-es évek óta a tengeri határokhöz, felségvizekhez és a kontinentális selfterületekhez kötődő egyes jogok miatt. A trákiiai szárazföldi határ rövid és nehezen átjárható. A Kis-Ázsia felől 2015-ben elindult menekültáradat jellemzően tengeren keresztül, a néhány kilométeres távolságra fekvő török partokról a kisebb-nagyobb görög szigetekre érkezik (Leszbosz, Kósz, Szamosz, Khiosz stb.).

A Balkán „új” határai

A Balkán legérzékenyebb határai azok, amelyek az elmúlt 25 évben jöttek létre Jugoszlávia felbomlásával. Ezen határok (határszakaszok) egy része máig nem nyert

teljes körű elismerést és általában is gyenge a legitimációjuk. Az államközi viszonyok bonyolultsága hatással van a határokra és azok mindennapjaira is.

A szlovén-horvát határt illetően komoly politikai konfliktus alakult ki az 1990-es években, amely hátráltatta Horvátország európai uniós csatlakozási folyamatát is. A fő vita a Pirani-öböl térségéhez kapcsolódik, ugyanis az I. világháború után egy jugoszláv-olasz egyezmény rendezte a két állam közötti tengerhasználati ügyeket, de a rövid tengerparttal rendelkező Szlovénia, függetlenné válva, a nemzetközi vizekre való kijutás problémájával került szembe, hiszen a hajók a koperi kikötőt csak a horvát felsővizeken keresztül közelíthették meg (*Pap N. 2013a*).

Mivel Koper az Észak-Adria legjelentősebb kikötője, nemcsak a magukat újabban mediterrán népnek is identifikáló szlovénok önérzetének, de a szlovén gazdaságnak is fontos kérdéseként merült fel egy kedvező, hosszú távú megállapodás. A szlovén és a horvát kormány több kísérletet tett (Drnovsek-Racak-egyezmény – 2002) (Bledi egyezmény – 2007) a konfliktus rendezésére, de a vita még ma sem lezárt.

A szlovénok más határai közül az olasz és az osztrák nem jelentett ilyen problémát, hiszen örökölte a régi jugoszláv határokat, de mind az olasz-szlovén, mind pedig az osztrák-szlovén kétoldali viszonyt az 1990-es években beárnyékolta a történelmi sérelmek, illetve a kisebbségi kérdés. A szlovén EU-s határok közben a schengeni rendszer részévé váltak, így a határtérségek helyzete sokat javult egy zömme határtérségekből álló államban. A 2015-ös menekültáradat a szlovén-horvát határon (670 km) nagy feszültségeket okozott.

A horvát határok közül a szerb határ korábban jugoszláv belső határ volt, és részben vízi (dunai) határ, amelynek egyes pontjai még tisztázatlanok⁴. Nem vált tisztán etnikai határrá, mert az 1990-es évek horvát-szerb háborújában erről a területről nem menekült el tömegesen a szerbség⁵, így a határ mindkét oldalán élnek szerbek és horvátok is (ahogy magyarok is). A határ többi része, legnagyobb részt a bosznia-hercegovinai határ mentén a krajainai szerbek elmenekülésével jelentősen megváltozott etnikai arculatot mutat. Ugyanakkor a poszavainai és a hercegovinai

⁴ A „Liberlandi Szabad Köztársaság” egy mintegy 7 km²-es lakatlan területen megálmodott állam a Duna jobb partján, amely (egy cseh állampolgár) civil kezdeményezésként a horvát és a szerb állam közötti 138 kilométer hosszú határ megállapításának vitájához kapcsolódóan látott napvilágot (2015). A bizzare ötlet alapja, hogy míg a horvátok a szeszélyesen futó történelmi határhoz, addig a szerb fél a Duna középvonalára képzelel el a közös határt.

⁵ Kelet-Szlavóniát békésen, az Erdődi Egyezmény (1998) alapján integrálták vissza Horvátországba. Ez lehetővé tette, hogy a szerbek és más kisebbségi csoportok is a területen maradjanak.

horvátság révén a határ mindkét oldalán élnek horvátok is. A horvát nemzeti hagyományok szerint a hercegovinai horvát területek a horvát nemzet hagyományos szállásterületének része. Horvátország legdélebbi területe a Prevlaka-félsziget. Mivel a földdarab a stratégiai jelentőségű Kotori-öböl ellenőrzésében döntő szerepű, ezért a jugoszláv felbomlási folyamatban sajátos szerepet kapott. ENSZ mandátum⁶ alapján ellenőrzött demilitarizált övezetté vált (1992-2002), majd hosszabb idő után visszakerült a horvát fennhatóság alá, de fennmaradt annak demilitarizált jellege. Szerbia, mint a felbomló Jugoszlávia „mag” szerepű állama és a bomlás legnagyobb vesztese igen komoly problémákkal kénytelen szembenézni határai mentén. Szerbiának olyan egykori, vagy mai határ menti térségei, mint a Szandzsák, a Presevo-völgy, a Vajdaság és Koszovó mindegyikében felléptek centrifugális erők (Reményi P. 2011a; 2011b).

A Szandzsák, mint történeti-politikai régió, 1878-ban jött létre, amikor az osztrák-magyar csapatok elfoglalták Novi Pazart és környékét, hogy a térség elválassza egymástól Montenegrót és Szerbiát. Lakói magas arányban muszlim vallású délszlávok, akik egyre inkább bosnyáknak tekintik magukat. Jelenleg a Szandzsák megoszlik Montenegró és Szerbia között, viszont muszlim szempontból nagy geopolitikai jelentősége, hogy összeköti a boszniai muszlim tömböt a koszovóiakkal. Az új határ leginkább az itt élő muszlimokat/bosnyákokat sújtja, hiszen elválaszt összetartozó közösségeket (Reményi P. 2011a; 2011b).

A Preševo-völgyben két olyan općina is van (Preševo, Bujanovac), amelynek albán többsége van és így a koszovói *de facto* határ mindkét oldalán albánok élnek. A koszovói elszakadási törekvésekhez kapcsolódó gerilla mozgalom a völgyben is kialakult, de céljait itt (Koszovóval szemben) nem érte el. A Preševo-völgy jelentős stratégiai értékkel bír, hiszen erre vezet a Belgrád-Niš-Skopje-Thessaloniki út, amely az égei-térség elérését teszi lehetővé, ez pedig bármiféle területvesztést, vagy esetleg területcserét lehetetlenné tesz (Reményi P. 2011a; 2011b). A macedón-szerb határ a viszonylag problémamentesek közé tartozik. A két állam közötti viszonyban leginkább egyházi, vallási kérdésekben van feszültség, ugyanis a szerb autokefál egyház nem ismeri el az ohridi ortodox vallási központ önállóságát.

A koszovói határok legitimitásával van a legsúlyosabb gond a térségben, hiszen Belgrád továbbra sem ismeri el egykori tartományának függetlenségét, ahogy számos más állam sem. Általánosságban az amerikai (USA) szövetségi rendszerbe tartozók

⁶ Az ENSZ BT 779. számú határozata alapján (1992. október 6.).

jellemzően elismerik, míg az orosz, kínai szövetségi rendszerbe tartozók, illetve a koszovói precedenstől tartó más államok pedig nem. Az állam létrejöttében az USA-nak döntő szerepe volt, ami számos szimbólumban és a térség iránti amerikai érdeklődésben meg is jelenik.

A macedón-koszovói határon korábban egy stratégiai magaslát birtoklása képezett kisebb feszültséget (Kodra Fura)⁷. Ennél viszont súlyosabb probléma, hogy a macedóniai inszurgens erőknek Koszovó a hátszaga. Északon, az Ibar folyón túl (Kosovska Mitrovica térségében) szerb etnikai területek vannak a határ mindkét, tehát szerb és koszovói oldalán is. Ennél súlyosabb probléma, hogy az észak-koszovói szerbek élete a szerbiai gazdaságba és társadalomba szervesült, így ennek a belső határnak nagyobb jelentősége van, mint a külsőnek. A Preševo-völgyi helyzetről már fentebb írtam. A koszovói-albán határ esetén ki kell emelnem annak a stratégiai jelentőségű útnak a szerepét, amely Pristinát köti össze Prizrennel és a tengerparti Durrëssel. Ez teszi lehetővé, hogy Koszovó egy biztonságos tengerpartra jusson ki. Ez alternatívát képez a korábbi, észak-déli irányú (Szerbia és Macedónia felé mutató) fő közlekedési pályákkal szemben. A koszovói határok gyakorlatilag minden szakaszán, de főként a déli és északi határok mentén intenzív csempésztevékenység zajlik. Szükséges továbbá kiemelni, hogy az albán bűnszervezetek aktív részt vállalnak a balkáni embercsempészetben és emberkereskedelemben is.

Bosznia-Hercegovina határai esetén az etnikai határ/államhatár megfelelés a leggyengébbek közé tartozik még ebben a multi-etnikus térségben is. A rendkívül tagolt felszínen, a horvát, a szerb és a bosnyák muszlim szállásterület sokszoros átfedésben van egymással. Az 1992-1995 közötti háborús időszak ugyan az etnikai homogenizáció irányába hatott belül, de a külső határok mentén nem lett sokkal egyértelműbb a helyzet. A szerbiai határok, főként a Drina mentén jellemzően szerb településterületen belül maradtak és nőtt az etnikai homogenizáció, addig Nyugat-Hercegovinában a horvát határ menti területek egy részén a horvát jelleg tovább erősödött a muszlim bosnyákok elűzésével. A muszlimok az állam középső részén és az északnyugati területen, Bihać környékén tömörülnek. Így az állam stabilitása szempontjából (iskolapéllda-szerűen) kedvezőtlen, centrifugális folyamatok erősödtek fel. A legfontosabb határa Bosznia-Hercegovinának egy belső határ az

⁷ A Kodra Fura magaslát ügyét a két állam közötti egyezmény keretében rendezték (Háry Sz. 2009).

IEBL⁸, a daytoni entitásközi határ. Határ menti térségként került sajátos alkotmányos helyzetbe a Brčko District (*Pap N. et al. 2005*).

Hivatkozott irodalom

- Háry Sz. 2009*: Macedónia kül-, és biztonságpolitikája, magyar-macedón kapcsolatok. – In: *Balkán Füzetek, Különszám I.* (szerk. M. Császár Zs.), PTE KMBTK, Pécs. pp. 70-86.
- Klein A. 2014*: Határon túli bolgárok. – In: *Állam és nemzetépítés a Nyugat-Balkánon* (szerk. Reményi P.). Publikon Kiadó, Pécs. pp. 79-91.
- Pándi L. 1997*: Köztes-Európa 1763-1993. Térképgyűjtemény. Osiris Kiadó, Budapest
- Pap N.–Kitanics M. 2010*: Albánok. – *Balkán Füzetek* 9. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs. 110 p.
- Pap, N. 2013*: Hungary, the Balkans and the Mediterranean. Publikon Kiadó, Pécs.
- Pap N.–Reményi P.–Végh A. 2005*: A Brčkoi Körzet szerepe és jelentősége a háború utáni Boszniában. – *Szakmai Szemle*, 3 (1) pp. 51–66.
- Pap N.–Reményi P.–Végh A. 2010*: Új állam a Balkánon? – a Republika Srpska. – *Földrajzi Közlemények*, 134 (3) pp. 313-327.
- Reményi, P. 2011a*: An Emerging Border of an Emerging State? The Case of the IEBL and the Republika Srpska of Bosnia-Herzegovina. – *Eurolimes*, 11 pp. 129-141.
- Reményi, P. 2011b*: Borders, Settlement Structure and Regional Issues in the Western Balkans. – In: *European Perspective and Tradition. The Western Balkans* (eds. Kobolka, I.–Pap, N.). Ministry of the Foreign Affairs of the Republic of Hungary and Scientific Council of the Military Security Office of the Republic of Hungary, Budapest. pp. 155-230.

⁸ A bosznia-hercegovinai entitásközi határ (Inter-Entity Boundary Line), amely a dayton-i rendezés eredményeként került meghatározásra, jellemzően a polgárháborús status quo figyelembe vételével.

Malapportionment and gerrymandering in POST-SOCIALISM: The Hungarian context

Introduction

One of the most important political questions in representative democracies is how votes are translated to parliamentary seats. The basic principle is to make the conversion of votes to seats as fair as possible. In this respect, one of the main questions is territorial proportionality without as much bias as possible. Therefore, the territorial division of national space into electoral districts has been for long on the agenda among geographers (*Johnston, R. 2002; 2015*).

This issue is especially widely discussed in countries with electoral systems based on single-member constituencies, for instance the UK, USA, or France (*Grofman, B. et al. 1997; Leib, J.–Quinton, N. 2011; Chen, J.–Rodden, J. 2013*), but in proportional systems the division of national territory also tends to get in the focus of interest (*Giugal, A. et al. 2017*). With few exceptions, this question has been largely neglected so far in post-socialist Central and Eastern European countries, partly because in many of these countries proportional system prevails (e.g. Poland, Slovakia, Latvia), or the post-socialist division of electoral districts was adjusted to the existing administrative boundaries in 1989-1990, leaving little room for alternatives. Rare examples in the growing body of literature in the region focus on the criteria used in districting (*Giugal, A. et al. 2017; Popescu, M.–Toka, G. 2008*), and the ethnic aspects of gerrymandering (*Halás, M.–Klapka, P. 2017*). Redistricting in the post-socialist countries has been limited and the issue raised little attention so far. The new electoral system of Hungary laid down by Law CCIII/2011 was the first example in the region where the size and shape of constituencies were significantly changed during a substantial redistricting process (*Kovacs, Z.–Vida, Gy. 2015*).

¹ DSc, professor, head of department, University of Szeged, Department of Economic and Social Geography, and research professor, Research Centre for Astronomy and Earth Sciences, Hungarian Academy of Sciences, zkovacs@iif.hu

² Assistant professor, University of Szeged, Department of Economic and Social Geography, vidagy@geo.u-szeged.hu

The main aim of this paper is to provide a brief overview about the disproportionality of the Hungarian electoral system regarding territorial asymmetry, as far as malapportionment and gerrymandering are concerned. The paper is constructed as follows. In the next section, the theoretical foundations of electoral bias, as well as the determining role of geographical scale and its conceptual issues, are discussed. After the literature review, we present the electoral bias including malapportionment and gerrymandering of the Hungarian electoral system both before and after the redistricting process based on the results of the Hungarian parliamentary elections. Finally, we provide a short conclusion.

Electoral bias in theory and applied methods

Political justice and fair representation are often on the agenda among social scientist investigating the fairness of electoral systems. Although an absolutely fair electoral system seems to be impossible, efforts should be made to reach the highest possible level of proportional representation (Webster, G. R. 2013).

Researchers focusing on the issue tend to measure the disproportionality of electoral systems with different statistical methods (Loosemore-Hanby's Index, Gallagher Index) and its possible effects on the party system (Monroe, B. L. 1994; Gallagher, M.–Mitchel, P. 2005). However, in these studies, the geographical features of disproportionality are often neglected. According to Ron Johnston (2002) in any electoral system where certain parts of seats are allocated in constituencies, geography, most precisely electoral geography has an important role.

The first example of geographical bias in drawing the boundaries of electoral districts goes back to 1812 in Massachusetts where Governor Gerry delimited odd and peculiar shaped electoral districts which were morphed into a political cartoon depicting a strange animal with claws, wings, and a dragon-type head (Martis, K. 2008). Gerrymandering has flourished ever since all over the world providing many examples of unfair redistricting. As a consequence, the whole issue gradually became a dominant subject in electoral geography (Leib, J.–Quinton, N. 2011; Webster, G. R. 2013). Unfair electoral districting normally favor major parties for which various terms are used like electoral bias (Johnston, R. 2002), partisan bias or majoritarian bias (Borisyuk, G. et al. 2008, 2010).

According to Grofman et al. (1997) and Johnston (2002), there are three potential sources of electoral bias: malapportionment, reactive malapportionment, and partisan

gerrymandering. Malapportionment is understood as variations in the population size of constituencies within a country. Reactive malapportionment refers to turnout rate differences across electoral districts, whereas partisan gerrymandering means territorial manipulation of electoral districts to discriminate or favor certain parties or persons. In the present study, the sources of electoral bias will be presented briefly on the example of Hungary and the new electoral law of 2011.

Studying electoral bias in the new division of Hungarian constituencies we apply mathematical and statistical methods considering the 176 constituencies before 2011, and the 106 new constituencies after that. To detect malapportionment, we analyse the number of eligible voters across constituencies, and the divergence from the national average based on the proportion of voters. Furthermore, to detect gerrymandering effects we calculate Hoover index to express the effective voters' distributions of political parties. To calculate the values, and to edit the maps we used ArcGIS 10.3 program.

Malapportionment and Gerrymandering in the Hungarian electoral system

Based on the analysis of the distribution of eligible voters we found that there was a clear divergence among the single-member constituencies compared to the national average values after the boundaries were redrawn. However, we also found substantial differences among counties and constituencies embedded in the same county, based on the 2014 election results (*Figure 1*).

The main challenge for redrawing the boundaries of electoral districts in Hungary is the rule set by the law (the previous and also the new one), that county boundaries (in addition to national boundaries) could not be crossed, and all constituencies should be embedded in one single county (*Süli-Zakar, I. 2002*). Under these circumstances we can hardly expect an equal size of constituencies, thus, after the reform in 2011 bigger and smaller electoral constituencies were created. We must also note, that the new electoral law solved the earlier huge size differences only for a short term, partly because demographic trends and migratory effects in Hungary (i.e. geography) were not seriously taken into account by politicians. There are uneven electoral districts where future population changes might create a serious discrepancy. Malapportionment comes to the fore if parties get higher support in small districts or vice versa.

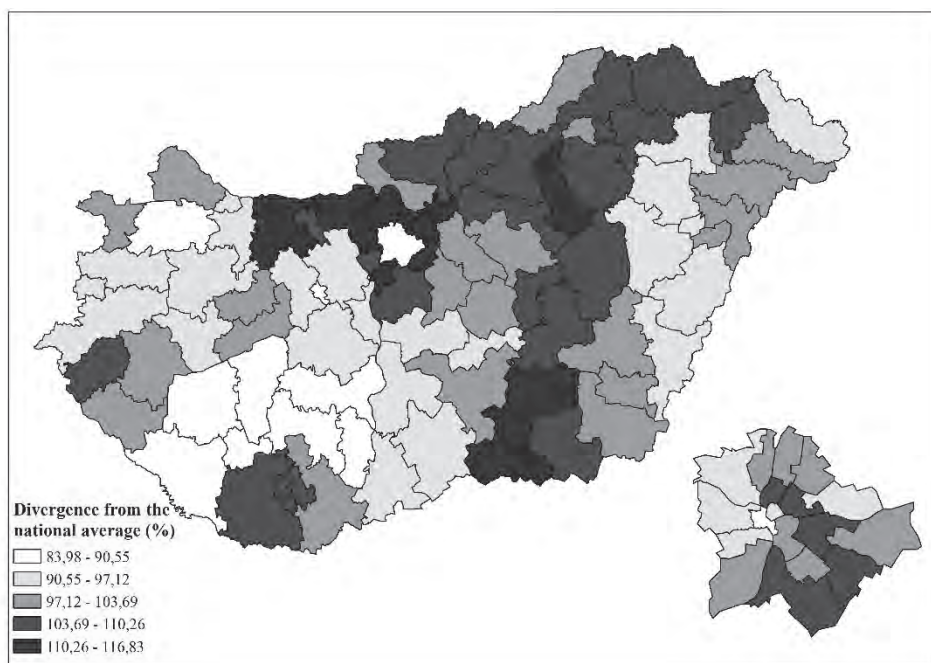

*Figure 1: The level of divergence of the Hungarian single-member districts from the national average based on the number of eligible voters in 2014
(Data source: Hungarian National Election Office)*

Next to malapportionment, the other pillar of unequal territorial representation is gerrymandering. In the Hungarian electoral system, the gerrymandering phenomenon was measured by dividing the parties vote distribution among constituencies with Hoover-index (Table 1.). The lower the value was the more evenly was distributed the party's support among constituencies.

*Table 1: Effective Voting distribution of parties based on Hoover-Index
(Data source: Hungarian National Election Office)*

	Conservative	Left-liberal alliance	Radical nationalist	Greens
Electoral district level 2010	5.37%	9.88%	13.94%	19.39%
Electoral district level 2014	7.99%	15.66%	11.10%	23.56%

Our calculations show that after the landslide victory of the conservative party in 2010 the distribution of votes of parties changed significantly across electoral constituencies. After this event, the voting base of right-wing parties spread more evenly than that of the left-liberal side. After the acceptance of the new law and the creation of new electoral boundaries, the Hoover values of all the parties became higher than before except for the radical nationalist party. The reason for this is the spatial spread of party support after 2010. The distribution of conservatives' votes was very even, thus, gerrymandering only little favored the right-wing parties. However, international studies have also pointed out (*Chen, J.–Rodden, J. 2013*), that the concentration of voters may also reverse the gerrymandering phenomenon. These processes are also detected in Hungary because of the high level of concentration of the left and liberal votes in urban areas, especially in the capital city of Budapest.

Conclusions

In this paper we aimed to provide a brief overview of the electoral bias in the new Hungarian electoral system introduced after 2011 regarding malapportionment and gerrymandering. Our analysis showed that the new Hungarian electoral law solved the constitutional problem concerning disproportional constituencies, however, only for a short term. Due to contemporary demographic and migration trends, the principle of proportionality is seriously going to be threatened in the next couple of years.

We can also conclude, that the new Hungarian electoral system elaborated after 2011 became more majoritarian and hence it favors bigger parties and it is rather disadvantageous for smaller parties. In addition, we can also note that conservative and radical nationalist parties are moderately beneficiaries of the malapportionment and gerrymandering effects of the new system. The delimitation of constituencies favours the conservative parties and concentrates the left-liberal votes across Hungary, and especially in major cities (Budapest, Szeged, Pécs etc.) where left-liberal votes are more concentrated. Obviously the delimitation of electoral districts is only one side of the coin, and it provides the framework for possible malapportionment and gerrymandering. At least as important are the voters themselves, wheather they participate in the elections (i.e. turnout rates) and which party they vote for. As voters often shift between parties with different ideological

background an intentional trial for gerrymandering may hit back to those who manipulate the geographical shape of electoral districts.

References

- Borisyuk, G.–Johnston, R.–Thrasher, M.–Rallings, C. 2008: Measuring Bias: Moving from a two-party to three party elections. – Electoral Studies, 27 (2) pp. 245-256.*
- Borisyuk, G.–Johnston, R.–Thrasher, M.–Rallings, C. 2010: A method for measuring and decomposing electoral bias for the three-party case, illustrated by the British case. – Electoral Studies, 29 (4) pp. 733-745.*
- Chen, J.–Rodden, J. 2013: Unintentional Gerrymandering: Political Geography and Electoral Bias in Legislatures. – Quarterly Journal of Political Science, 8 (3) pp. 239-269.*
- Gallagher, M.–Mitchel, P. 2005: The Politics of Electoral Systems. Oxford University Press, Oxford*
- Giugal, A.–Johnston, R.–Chiru, M.–Ciobanu, I.–Gavris, A. 2017: Gerrymandering and Malapportionment, Romanian Style: The 2008 Electoral System. – East European Politics and Societies and Cultures, 20 (10) pp. 1-21.*
- Grofman, B.–Koetzle, W.–Brunell, T. 1997: An Integrated Perspective on the Three Potential Sources of Partisan Bias: Malapportionment, Turnout Differences, and the Geographic Distribution of Party Vote Shares. – Electoral Studies, 16 (4) pp. 457-470.*
- Halás, M.–Klapka, P. 2017: Functionality versus gerrymandering and nationalism in administrative geography: lessons from Slovakia. – Regional Studies, 51 (10) pp. 1-12.*
- Johnston, R. 2002: Manipulating maps and winning elections: measuring the impact of malapportionment and gerrymandering. – Political Geography, 21 (1) pp. 1-31.*
- Johnston, R. 2015: Which Map? Which Government? Malapportionment and Gerrymandering, UK-Style. – Government and Opposition, 50 (1) pp. 1-23.*
- Kovács, Z.–Vida, Gy. 2015: Geography of the new electoral system and changing voting patterns in Hungary. – Acta Geobalcanica, 1 (2) pp. 55-64.*
- Leib, J.–Quinton, N. 2011: On the Shores of the „Moribund Backwater”? : Trends in Electoral Geography Research Since 1990 – In: Revitalizing Electoral Geography (eds. Warf, B.–Leib, J.), Ashgate Publishing Company, Burlington. pp. 9-30.*
- Martis, K. C. 2008: The original gerrymander. – Political Geography, 27 (8) pp. 833-839.*
- Monroe, B. L. 1994: Disproportionality and Malapportionment: Measuring Electoral Inequity. – Electoral Studies, 13 (2) pp. 132-149.*
- Popescu, M.–Toka, G. 2008: Districting and Redistricting in Eastern and Central Europe: Regulations and Practices In: Redistricting in Comparative Perspective (eds. Handley, L.–Grofman, B.), Oxford University Press, Oxford. pp. 251-264.*
- Süli-Zakar, I. 2002: Borders and Border Regions in East Central Europe. – In: Borders and Cross-Border Co-operations in the Central European Transformation Countries: Papers presented at the International Workshop (ed. Süli-Zakar, I.), Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. pp. 42-61.*
- Webster, G. R. 2013: Reflections on current criteria to evaluate redistricting plans. – Political Geography, 32 (1) pp. 3-14.*

Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 5.

A Magyar Állam és az Északkelet-Felvidékért (Kárpátalja) zajló geopolitikai játszma 1918-1919

A legtöbb esetben a tanulmány címe azonnal eligazítja a leendő olvasót a tartalomra vonatkozóan. Jelen tanulmány esetében azonban a cím némi kiegészítésre, pontosításra szorul. Meg kell magyaráznunk, hogy miért használjuk a címben egymás mögött az Északkelet-Felvidék, illetve Kárpátalja elnevezéseket.

A magyar történeti földrajz számos történeti tájat, régiót, területi egységet határolt le és nevezett el. Ezen elnevezések túlnyomó része – például Erdély, Alföld – több száz éves múltra nyúlik vissza (*Bak B. 2003; Süli-Zakar I.–Csüllög G. 2003; Csüllög G. 2008*). A ritka kivételek egyike a Kárpátalja elnevezés, mely csak 1918-1919-ben született meg.

Azt a területet, melyet 1918-1919 után Kárpátaljának neveztek el 1918 előtt a magyar földrajztudomány az egységes kárpát-medencei szemléletmódjának megfelelően Északkelet-Felvidéknek nevezi (*Csüllög G. 2007*). A dualista megyerendszerre visszavetítve az Északkelet-Felvidék az alábbi megyéket foglalta magába: Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros Északkeleti-Felvidéket 1919-ben a versaillesi béke megalkotói hivatalosan Podkarpatska Rus-nak – azaz Kárpátaljának – nevezték el a Saint-Germain-i békeszerződés szövegében. Véleményünk szerint ettől a ponttól helyes a Kárpátalja elnevezés használata a területre vonatkozóan (*Gulyás L. 2009*).

Tanulmányunkban bemutatjuk, hogy az Északkelet-Felvidékből – amely 1918 előtt az Osztrák-Magyar Monarchia egyik legszegényebb régiója volt (*Gulyás L. 2015*) –, hogyan lett egy sokszereplős geopolitika játszma eredményeképpen Kárpátalja 1918-1919-ben.

¹ PhD, habil., egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, gulyasl@t-online.hu

Az Északkelet-Felvidékért folyó geopolitikai játszma résztvevői

Véleményünk szerint az Északkelet-Felvidék sorsának alakulását 1918-1919-ben az alábbi tényezők határozták meg:

1. A területet megtartani akaró magyar állam lépései.
2. A terület rutén lakosságának magyarbarát csoportjai és azok lépései.
3. A terület rutén lakosságának egyéb irányultságú (ukranofil, csehfil) csoportjai és azok lépései.
4. A területet – vagy annak egy részét – megszerezni kívánó államok államkezdemények, úgymint Csehszlovákia, Románia, Lengyelország és a különféle „ukrán államok” egymást is keresztező törekvései.
5. Az USA-beli rutén emigráció tevékenysége és határozott állásfoglalása az csehszlovák „forgatókönyv” mellett.
6. A győztes antanthatalmak elképzelései a terület sorsáról, illetve a versaillesi békekonferencián meghozott döntés.

Mint a fenti felsorolásból látható, az Északkelet-Felvidék története a vizsgált időszakban egy rendkívül bonyolult eseménysor volt, hiszen a tényezők egyrészt egymással összefonódtak, másrészt egymással küzdöttek. Ezt nevezzük tanulmányunk címében geopolitikai játszmának.

Jelen tanulmányban a fentebb felsorolt hat tényező közül alapvetően az első és a második tényezőt vizsgáljuk meg, míg a többire csak annyiban térünk ki, amennyiben arra az események megértéséhez szükségünk van.

A magyarofil rutén mozgalom és a Károlyi-kormány kapcsolata

1918. október 31-én az őszirozsás forradalom eredményeképpen Károlyi Mihály lett a miniszterelnök. Kormányában „a Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési joga előkészítésével megbízott (tárca nélküli miniszter”-re Jászi Oszkárt nevezete ki. Jászi koncepciója a nemzetiségi jogok megadása volt, Magyarország területi integritásának megőrzésével. Ennek jegyében autonómiát kínált a nemzetiségeknek, remélve, hogy azok majd „otthon érzik” magukat az új, demokratikus Magyarországon, azaz a magyar állam keretei között maradnak.

Ha az Északkeleti-Felvidéket nézzük, akkor kijelenthetjük, hogy ott a helyzet november elején kedvezően alakult Jászi törekvéseinek megvalósításához. 1918. november 6-án Ungvárott megalakult a Magyar-Rutén Néptanács (másnéven Magyarországi Rutének Néptanácsa), melynek elnökévé Szabó Simont, illetve titkárává Avgusztin Volosint választották. Programjuk az alábbi négy ponttal írható le (*Darás G. 1936*):

1. Ragaszkodás Magyarország területi integritásához. Ezt az alábbi módon fogalmazták meg: *„A magyarországi rutén nép ragaszkodik az őshaza integritásához, és tiltakozik mindazok működése ellen, akik a magyarországi rutént el akarják szakítani az anyaországtól, és veszélyeztetik Magyarország területi egységét.”*
2. Mindazon jogok követelése, melyeket a demokratikus Magyarország a nem magyar ajkú népeknek megadni szándékozik.
3. Görög katolikus autonómia megadása.
4. Szociálpolitikai reformok a rutének szellemi és anyagi színvonalának emelése érdekében.

A Magyar-Rutén Néptanács (a továbbiakban Rada) már megalakulásának napján felvette a kapcsolatot a Károlyi-kormánnyal. A következő hetekben kifejezetten jó együttműködést alakítottak ki egymással. Egyrészt a magyarbarát rutén politikusok valóban keresték az együttműködés módozatait a Károlyi-kormánnyal, másrészt mind Károlyi, mind Jászi úgy gondolta és ehhez igazította rutén-politikáját, hogy a rutének számára kedvező intézkedésekkel a ruténlakta terület megtartható a magyar állam keretei között.

Ennek érdekében a magyar kormány konkrét lépéseket is tett: Az ungvári Rada javaslatára Károlyi 1918. november 17-én kormánybiztossá nevezte ki Ung megyébe Szabo Oresz belügyminisztériumi osztálytanácsost, Bereg megyébe Kutkafalvy József ügyvédet, Ugocsába Volenszky Kálmán ügyvédet, és Máramaros megyébe Illés Andor főügyészt (*Fedinec Cs. 2002*). Ezen kormánybiztosok egyértelműen a rutén politikai elit magyarbarát szárnyához tartoztak.

Szintén hozzákezdtek a kultuszminisztériumban egy rutén ügyosztály megszervezéséhez, illetve Bonkáló Sándor vezetésével az egyetemen egy rutén tanszék felállításának munkálatai is elkezdődtek.

Nagy jelentőségű lépés volt, hogy 1918. december 1-jén a magyar kormány Szabo Oreszt – aki addig ungi kormánybiztosként tevékenykedett –, „*a magyarországi rutén nemzet önrendelkezési joga gyakorlásának előkészítése céljából Máramaros, Ugocsa, Bereg, Ung, Zemplén, Sáros, Szepes és Abaúj-Torna vármegyék ruténlakta területeire kiterjedő hatáskörrel*” kormánybiztossá nevezte ki. Gyakorlatilag a magyarországi ruténlakta területek egy önálló kormánybiztost kaptak.

A frissen kinevezett kormánybiztos 1918. december 10-re Budapestre tanácskozássra hívta a rutén vezetőket, hogy megvitassák a rutén autonómia tervezetét. A több mint fél ezer résztvevőt Jászi utasítására a MÁV különvonattal szállította Budapestre. Ezen tanácskozás eredményeképpen született meg a „Ruszin nemzet programja” elnevezésű dokumentum, amely egyértelműn a rutének kiállása volt a magyar állammal történő további együttélés mellett (Botlik J. 2000). Érdemes felhívni a figyelmet a dokumentum címében olvasható ruszin kifejezésre, mely ekkor tűnik fel először.

Ruténföld autonómiája kinyilvánítása (az 1918. évi X. számú néptörvény)

A Károlyi-kormány 1918. december 25-én tette közé az Országos Törvénytárban a „*Magyarországon élő rutén nemzet autonómiájáról*” szóló néptörvényt, mely 12 paragrafusból állt (Térffy Gy. 1919).

A törvény kimondta, hogy: „*Máramaros, Ugocsa, Bereg és Ung vármegyék ruszinlakta részeiből Ruszka-Krajna néven autonóm jogterület (kormányzósági terület) alakíttatik.*” Az így létrejövő Ruszka-Krajna (Ruténföld) a beligazgatás, az igazságszolgáltatás, a közművelődés, a vallásgyakorlás és a nyelvhasználat területén autonómiát kapott. Míg az ún. közös ügyekben – kül-, had-, pénzügy, állampolgárság, magán- illetve büntetőjogi törvényhozás, gazdasági és szociálpolitika ügyek – a magyar országgyűlés az illetékes. Ruténföld legfőbb kormányzati szerve a budapesti székhelyű „ruszka-krajna minisztérium”, illetve a közvetlen irányítást ellátó Munkács székhelyű „*ruszka-krajnai kormányzóság.*”

A minisztérium élére Szabó Oresztet, míg a kormányzóság vezetésére Avgusztin Volosint nevezték ki. Az autonóm terület legfőbb törvényhozó szerve az általános, titkos, egyenlő és közvetlen szavazással megválasztandó ruszin nemzetgyűlés.

Úgy véljük, hogy a néptörvény egy rendkívül fontos állomása volt az ezeréves rutén-magyar viszonynak. A magyar állam „de jure” autonómiát adott az Északkelet-Felvidék rutén lakosságának.

A törvény kihirdetése után egy nappal – azaz december 26-án – az ungvári Rada elnöke Szabó Simon táviratot küldött Budapestre, melyben a „*ruszin nép nevében hálás üdvözlét és köszönetét*” tolmácsolta a magyar kormánynak. A helyzet úgy nézett ki, hogy Jászi koncepciója – az autonómiával a magyar állam keretei között tartani a nemzetiségeket – megvalósítható (Botlik J. 2000).

Ez a magyar állam számára kedvező szituáció a következő hetekben, hónapokban gyökeresen a geopolitika játszmában résztvevő többi szereplő lépései következtében gyökeresen megváltozott.

Az Északkelet-Felvidékért folytatott geopolitika játzsma többi szereplője

A fentebb vázolt folyamattal – mely egy kifejezetten jó magyar-rutén viszony kiépülését mutatja – párhuzamosan olyan tendenciák is megjelentek, melyek a ruténlakta területek Magyarországtól történő elszakadása felé mutattak.

Egyrészt Eperjesen és környékén olyan rutén csoportok aktivizálódtak, melyek a csehszlovák államhoz akartak csatlakozni (Vidnyánszky I. 2010). De az eperjesiek két vasat tartottak a tűzbe: az eperjesi tanács 1918. november 8-i kiálltványában az ukrán állammal történő egyesülést szorgalmazta.

Másrészt az 1919. január 8-án Kőrösmezőn a környék ruténjai által kikiáltott Hucul Köztársaság egy három tagból álló küldöttséget küldött Sztanyiszlavba, hogy vegye fel a kapcsolatot az ott székelő Nyugat-Ukrán Népköztársasággal és kezdjen tárgyalásokat „köztársaságuk” a csatlakozásról az ukrán államhoz (Botlik J.–Dupka Gy. 1991).

Harmadrészt az ukránbarát irányvonal újabb megnyilvánulásaként az 1919. január 21-i huszti rutén kongresszus egy olyan döntést hozott, mely szerint a magyarországi rutén területeket egyesíteni kell Nagy-Ukrajnával.

Negyedrész Maramaros megye keleti részén a zömében románok lakta falvakban megfogalmazódott, hogy a területet Romániához kellene csatolni. Ez találkozott a román állam igényeivel.

Ötödrész a frissen megszervezett csehszlovák hadsereg nyugati irányból, míg a román hadsereg keleti irányból behatolt az Északkelet-Felvidékre és abból egy-egy sávot elfoglalt.

Hatodrészt 1918 őszén az USA-ban élő ruténok – ezt nevezi a szakirodalom rutén emigrációnak – különböző csoportja és szervezetei is állásfoglaltak a területet további sorsát illetően. Közülük a csehszlovák irányzat szerezte meg a győzelmet. Ezen folyamat legfontosabb állomása az volt, hogy 1918. november 12-én az Amerikai Ruszinok Néptanácsa Scranton városában „népszavazást” rendezett, melyen az amerikai rutén szervezetek képviselői vehettek részt. A szavazás pontos körülményeit és lefolyását a mai napig nem tárta fel a történetírás. Terjedelmi korlátaink miatt csupán a végeredményt rögzítjük: a résztvevők 67,2%-a a csehszlovák államhoz, 28,5%-a az ukrán államhoz történő csatlakozásra voksolt. 2,5% akart önálló rutén államot, míg a Magyarország keretei között történő maradásra 0,8% szavazott (Magocsi, P. R. 1978).

Hetedrészt a Nyugat-Ukrán Népköztársaság bejelentette igényét a magyarországi rutén területekre. Ennek jegyében 1919. január 7-én a Tatár-hágón át támadást intézett az Északkelet-Felvidéken, megszállta Kőrösmezőt.

Nyolcadrészt az 1918 áprilisától novemberéig az USA-ban tartozkodó Masaryk és a Párizsban a csehszlovák államért dolgozó Benes komoly diplomáciai lépéseket tett az Északkelet-Felvidék megszerzése érdekében (Gulyás L. 2008a).

A fenti vázlatos felsorolásból is látható, hogy az Északkelet-Felvidék megszerzése érdekében egy sokszereplős küzdelem bontakozott ki. A részletek bemutatását mellőzve itt jelezzük, hogy a különböző erők küzdelméből végül a csehszlovák politikusok kerültek ki győztesen.

A magyar állam végnapjai az Északkelet-Felvidéken

Masaryk, aki 1918. december 21-én foglalta el a csehszlovák állam elnöki posztját, utasította a csehszlovák haderőt az Északkelet-Felvidék elfoglalására. Parancsának megfelelően 1919. január 12-én a csehszlovák katonaság elfoglalta a térség nyugati részét. A cseh légio 31. számú ezrede Ciaffi olasz ezredes vezetésével bevonult Ungvárra. Ez az esemény jól mutatja, hogy az Északkelet-Felvidékét folyó küzdelemben a magyar állam fokozatosan hátrányba került a későbbi győztes csehszlovák állammal szemben.

A magyar állam esélyeit tovább rontotta, hogy 1921. március 21-én a Kun Béla-féle hatalomátvétel következtében megszületett a Magyar Tanácsköztársaság, melyet a versaillesi konferencia döntéshozói nem tekintettek partnernek.

A Tanácsköztársaság a csehszlovák és a román katonaság által elfoglalt területeket kivéve fenntartotta a magyar fennhatóságot az Északkelet-Felvidéken. Direktóriumokat állított fel Bereg, Ugocsa, Máramaros és Ung megyékben, sőt 1919. április 7. és április 14. között falusi, városi és járási választásokat is rendezett.

Kijelenthetjük, hogy Kun Bélák megtartották „Ruszkra Krajna” az 1918. évi X. néptörvényben rögzített autonómiáját. Ennek jegyében a Forradalmi Kormányzótanács Stefan Avgusztint – aki a Károlyi-féle Népköztársaság időszakában a terület kormányzója volt – a Budapesten székelő ruszka krajnai népbiztossá nevezte ki. Miközben a Tanácsköztársaság vezetői próbálták megtartani a ruténlakta területet, az antant engedélyezte, hogy a csehszlovák és a román hadsereg újabb területeket foglaljon el az Északkelet-Felvidéken. A csehszlovák haderő 1919. április 16-án, míg a románok április 23-án kezdtek hadműveletekbe. Ezek eredményeképpen a Tanácsköztársaság az Északkelet-Felvidéken 40 napi fennállás után április 29-én kiszorult.

Ebben a szituációban 1919. május 8-án Ungvárott – amely, mint azt korábban láttuk, január óta csehszlovák megszállás alatt állt – közös tanácskozásra ültek össze a legbefolyásosabb népgyűlések (Eperjes, Huszt, Ungvár) képviselői. Megalapították a Központi Ungvári Nemzeti Tanácsot, mely kimondta a csehszlovák államhoz történő csatlakozást. Nyilvánvaló az, hogy a csehszlovák hadsereg megszállása alatt álló Ungvár volt a tanácskozás helyszíne döntő mértékben befolyásolta a határozott megszületését. A csatlakozásról készült ún. „Jegyzőkönyvet” 1919. május 20-án Prágában egy 112 tagú rutén küldöttség adta át Masaryk elnöknek. Ezzel a rutén politikai elit megkezdte pályafutását a csehszlovák politikai életben.

Az ungvári és a prágai történésekkel csaknem párhuzamosan a versaillesi békekonferencia 1919 márciusában-áprilisában úgy döntött, hogy az Északkelet-Felvidéket csehszlovákiához csatolja (*Gulyás L. 2008b*). Ezen döntésüket az Ausztriával 1919. szeptember 10-én megkötött saint-germaini békeszerződésbe foglalták bele. Gyakorlatilag a csehszlovák politikusok mind Versaillesban, mind a helyszínen (Ungvárott) lepörték a magyar állam azon törekvését, hogy megtartsa az Északkelet-Felvidéket (*Gulyás L. 2008b*).

Egy halvány utolsó magyar esély

1919 áprilisától-májusától a magyar politikusoknak minimális lehetősége volt beleszólni az Északkelet-Felvidék sorsának alakításába. Egyrészt az antant nem volt

hajlandó a területi kérdésekről tárgyalni Kun Béláékkal. Másrészt a vörös diktatúra bukása után az antant arra való hivatkozással, hogy nem létezik törvényes magyar kormány, továbbra sem volt hajlandó Budapesttel tárgyalni.

Az antant csak 1919 novemberének végén ismerte el a Huszár-kormányt „de facto” magyar kormánynak. Ennek eredményeképpen Magyarországot 1919. december 1-jén szólította fel, hogy küldje el Versaillesbe megbízottait a békefeltételek átvételére. A magyar kormány Apponyi Albert által vezetett békeküldöttsége csak 1920 januárjában adhatta elő álláspontját Magyarország határaitól.

Mint a fenti eseménysorból látható, a magyar politikai elitnek 1919 márciusától 1920 januárjáig nem volt beleszólása az Északkelet-Felvidékért folyó játszmába. Így amikor Apponyi 1920. január 16.-án délután három órakor elmondta híres beszédét a magyar határokról, az Északkelet-Felvidék sorsa – számos további magyar területtel együtt – már eldőlt (*Gulyás L. 2015b*). Az antant döntéshozói elvetették Apponyi azon kérését, hogy az elcsatolásra ítélt területek – így az Északkelet-Felvidéken – hovatarozásáról a helyi lakosság népszavazással dönhessen. A békekonferencia döntése értelmében Északkelet-Felvidéket, melyet ettől fogva Kárpátaljának neveztek, a csehszlovák állam keretei közé zárták.

Hivatkozott irodalom

- Bak B. 2003: Magyarország történeti topográfiaja. História Könyvtár, MTA TTI, Budapest
- Botlik J.–Dupka Gy. 1991: Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarságeletéből. Mandátum-Universum Kiadó, Budapest
- Botlik J. 2000: Egestas Subcarpathica. Hatodik Síp, Budapest
- Csüllög G. 2007: Felvidék Magyarország történeti térszerkezetében. – In: Dr. Peja Győző emlékkönyv (szerk. Frisnyák S.–Gál A.), Nyíregyháza-Szerencs. pp. 201-225.
- Csüllög G. 2008: Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. – In: A nagy terek politikai földrajza (szerk. Reményi P.–Szebényi A.), Pécs. pp. 334-341.
- Darás G. 1936: A Ruténföld elszakításának előzményei. Vörösmarty Irodalmi Társaság, Újpest
- Fedinec Cs. (szerk.) 2002: A Kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918-1944. Forum Intézet, Lilium Aurum, Galánta–Dunaszerdahely
- Gulyás L. 2008a: Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő
- Gulyás, L. 2008b: Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908-1948. Corvinus Publishing, Toronto-Buffalo

- Gulyás L. 2009: Kárpátalja történetének főbb vonásai 1918 előtt. – In: Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói 11. (szerk. Baranyi B.), Dialóg-Campus, Budapest-Pécs. pp. 65-75.*
- Gulyás L. 2015a: Egy régiófejlesztési kísérlet a dualista korszakban. – Történeti Földrajzi Közlemények, 3 (2) pp. 191-200.*
- Gulyás L. 2015b: A magyar revízió földrajzi érvrendszerének első nyilvános megjelenése: Apponyi Albert 1920. január 26-i beszéde. – Történeti Földrajzi Közlemények, 3 (1) pp. 151-164.*
- Magocsi, P. R. 1978: The shaping of national identity Subcarpathian Rus 1848-1948. Cambridge, Massachusetts*
- Süli-Zakar I.–Csüllög G. 2003: A regionalizmus történeti előzményei Magyarországon. – In: A terület és településfejlesztés alapjai (szerk. Süli-Zakar I.). Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. pp. 15-44.*
- Térffy Gyula (szerk.) 1919: Magyar Törvénytár. 1918. évi törvénycikkek és néptörvények. Jegyz. Franklin Nyomda, Budapest*
- Toth, A. 2016: The position of Carpathian Ruthenia in the Political System of the First Czechoslovak Republic on the background of the Issue of Parliamentary Elections and Preferences of Main Political Currents by Carpathian-Ruthenian Voters (1918-1938). – West Bohemian Historical Review, 6 (1) pp. 57-78.*
- Vidnyánszky I. 2010: Önrendelkezési elvek és Kárpátalja állami hovatartozásának kérdése (1918-1919). – In: Kárpátalja 1919-2009. (szerk. Fedinec Cs.–Vehes M.). Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutatató Intézete, Budapest pp. 39-44.*

Közigazgatás-történeti körzetek a Partium északi részén

Bármely térség társadalomföldrajzi elemzésénél nagy jelentősége lehet a településhálózat történeti-földrajzi szemléletű vizsgálatának. Számos kérdésre, területi differenciálódásra konkrét választ adhat a vizsgált településhalmaz ilyen jellegű elemzése. A terület településhálózatának differenciálódása nyilván természeti, történelmi, néprajzi, etnikai, felekezeti, gazdasági, vagy éppen közigazgatás-történeti okok, és ezek összessége miatt is végbemehet.

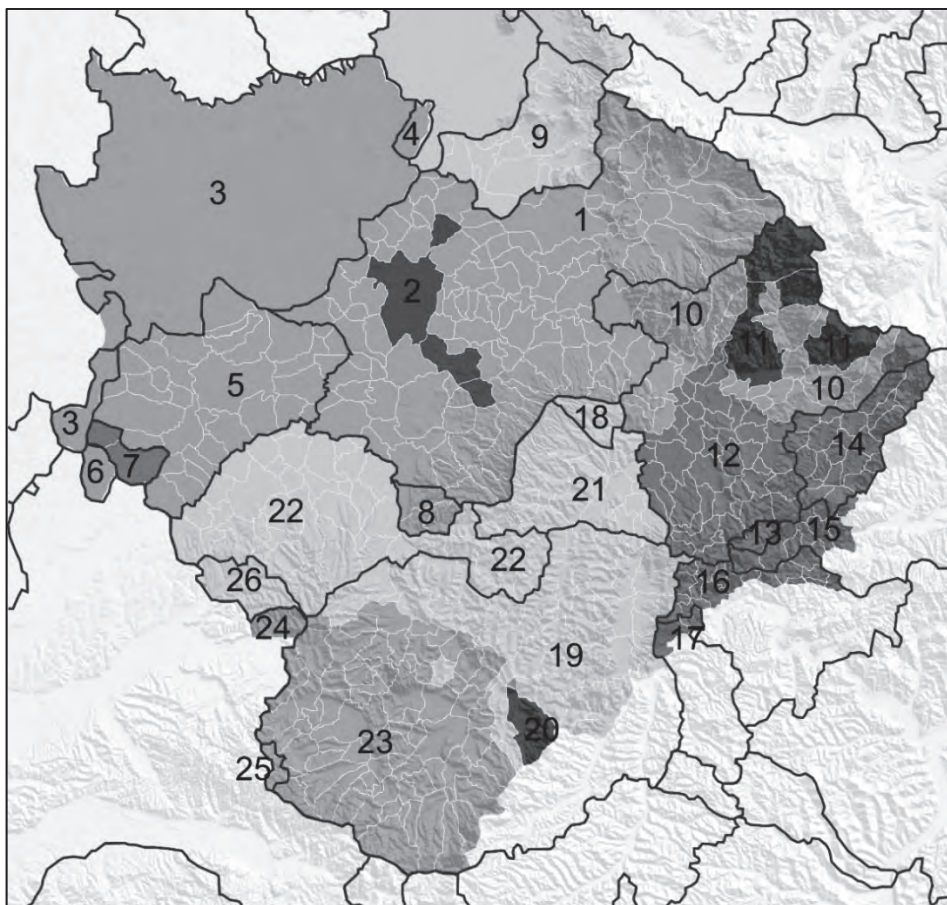
Ezek jelentőségét számomra először *Dr. Süli-Zakar István*, témavezető professzorom vázolta fel, az ő hatására fordult az érdeklődésem elsősorban a regionális földrajz, valamint a közigazgatás, a települések és a partiumi magyar közösség kutatása felé. Témavezetőm mind a földrajz, mind pedig a történelemtudomány rendkívüli képességekkel rendelkező tudósa volt, szívesen „mozgott” a két tudomány határterületén. Irányításával kezdtem foglalkozni a Partium területi közigazgatásának fejlődésével, majd a társadalmával, a településhálózattal és területfejlesztési kérdésekkel. Munkánk nem merült ki közös előadásokban, cikkek publikálásában (a teljesség igénye nélkül: *Süli-Zakar I.–Szilágyi F. 2014; 2015; 2016*), de a Professzor Úr katalizátor szerepe a 2015-ben Nagyváradon megalakított Partiumi Területi Kutatások Intézetének létrehozásában is nélkülözhetetlen volt. Hiánya pótolhatatlan veszteség...

2015-ben éppen a Professzor úr részvételével a partiumi városok kutatásával indítottuk be a PTKI szakmai programját (*Süli-Zakar I.–Szilágyi F. 2015*). A városok után a kutatási fókusz a falusi települések felé fordult. 2016-ban a PTKI egyik kutatása a történelmi Bihar településhálózatával foglalkozott (*Szilágyi F. 2017*). Mivel az Intézet elsősorban az egész Partiumra vonatkozó kutatásokat szorgalmazza, logikusnak tűnt a bihari kutatás folytatása az észak-partiumi térségben (Szatmár, Szilágy, Ugocsa). A területen 550 település² található napjainkban, ezeknek a tipizálása, az egyes típusok területi elterjedésének vizsgálata és az ok-okozati összefüggések feltárása képezték a kutatás gerincét. A területnek hihetetlenül

¹ PhD, dékán, egyetemi docens, Partiumi Keresztény Egyetem, szilfester@gmail.com

² 8600 km² kiterjedésű, 773000 lakossal bíró tájegység

szétágazó közigazgatás-történeti fejlődése, nyomot hagyott az amúgy is nagyon változatos településhálózaton, így a kérdés vizsgálata önálló témaként is érdekes.

1. ábra: Észak-Partium területének közigazgatás-történeti egységei (1876-2011) (Forrás: saját szerkesztés)

A terület pontos lehatárolása szintén nagy kihívást jelentő része a kutatásnak. Önmagában a Partium meghatározása sem egyértelmű, ennek ma már igen jelentős szakirodalma van (Szilágyi F. 2013). A területi viták feloldásaként véleményem szerint nem szabad összemosni a Partium különböző korszakokban meghatározott fogalmát. Így, nem lehet egyenlőség jelet tenni az Oszmán-kori Partium³ (Csüllög G.

³ A terület Oszmán-kor előtti térszerkezeti állapotával kapcsolatban lásd: Süli-Zakar I.–Csüllög G. 2003; valamint Csüllög G. 2006.

2014) (nagy kiterjedés, területi instabilitás, állandóan változó határok, többes hódoltságú területek jelenléte), a Habsburg-kori (kis kiterjedés, területileg stabil, de szétszabdalt) és a jelenlegi, romániai (nem hivatalos) nagyrégióként használatos Partium-fogalom közé⁴. Így, a Partium területéhez a történelmi Bihar és Szatmár vármegyék Romániához került részeit, továbbá a Szilágyság magterületét képező valamikori Kraszna és Közép-Szolnok vármegyéket, illetve Kővár-vidéket sorolom. Ezeket Ugocsa vármegye Romániához került részei egészítik ki. A jelenlegi közigazgatási felosztás szerint ez a terület Bihar és Szatmár megyéket, továbbá Szilágyság és Máramaros megyék nyugati részét fedi le (1. ábra).

A fent leírtakból egyértelműen kiderül, hogy Észak-Partium alatt a történelmi Bihar területén kívül eső, jelenleg Romániához tartozó partiumi terület egységeket vizsgálom.

A 8,680 km² kiterjedésű terület magába foglalja a Tisza alföldjének az északkeleti öblét és azt a Szamos-kapunak nevezett folyosóvölgyet, amely a történelmi Magyarországon belül Erdély és Pannónia egyik állandó kapcsolattartási útvonala volt, a három fő összekötő út közül ez a legészakabbi. Az alföldi jellegű területek elfoglalják Szatmár nyugati és középső részeit, az Érmellék területén pedig a történelmi Szilágyságba is benyúlnak a Pér-Tasnád-Szakácsi-Alsószipor vonalig. Északon a síksági rész Ugocsába is átnyúlik Halmiig. A nem túl távoli múltban a mélyebb fekvésű síksági részekben hatalmas kiterjedésű mocsárvilág létezett, az Ecsedi-láp és az Érmellék területén a vizenyős területek a településhálózatot is megszakították. Egyes magasabb fekvésű helyeken a mocsarak által körülvett lápfalvak a „szigetek” kiterjedéséhez igazodva jöttek létre. A mocsarak lecsapolása az 1960-as évek végére befejeződött. Keleti irányban a síkság Szamos széles kapuján keresztül Szinérváraljánál a Keleti-Kárpátok irányába a Nagybányai-medencével folytatódik (Hajdú-Moharos J. 2007).

⁴ Bár Románia nem ismeri el a történelmi alapokon nyugvó régiók létjogosultságát és a jelenlegi NUTS rendszerben sem alkalmazza ezeket, sok más kutatóval együtt mégis úgy gondolom, hogy egy jelenleginél működőképesebb regionális felosztás csak létező identitások mentén és ehhez kapcsolódva, történelmi alapokon mehet végbe. Egy történelmi felosztás részeként egyértelműen létjogosultsága van egy akár Partiuminak, akár Körösvidékinek nevezett kelet-tiszántúli régiónak, amelynek a határait nyugat és északi irányban a politikai akadályt képező államhatár, keleti irányban pedig a jelentős identitásbeli választóvonalat is képező történelmi Erdély határa jelenti. A déli határ megállapítása a legproblémásabb, hiszen történelmi határként a Maros folyó jelenik meg, de napjainkban már a dél Partiumot lefedő Arad megye számos szempontból sokkal szorosabb kapcsolatban áll a történelmi Bánsággal és Temesvárral, mint a Partiummal és Nagyváradal (Szilágyi F. 2013).

Észak Partium területének legjelentősebb részét az a változatos, helyenként fennsík jellegű dombvidék jelenti, amely összekötő kapocsként értelmezhető az Erdélyi-Szigethegység és a Keleti-Kárpátok között. Ezt a hegyek közötti összekötő kapocs szerepet kihangsúlyozzák azok a gyűrt szerkezetű előkárpati jellegű masszívumok, amelyeknek térségünkben *magura* a neve. Ezek a *magurák* (pl. Somlyói-Magura, Kusalyi-Magura, Kővár-hegység, Szamos-zug, Bükk) emelkednek ki a szilágysági dombvidék medencékkel tarkított felületéből. A tájegység északkeleti peremén már a Keleti-Kárpátok alacsony, vulkanikus vonulata (Avas, Rozsály, Gutin - 1446 m, Lápos hegység), déli részén pedig az Erdélyi-Szigethegység alacsony peremvonulatai (Réz- és Meszes-hegység) emelkednek (*Hajdú-Moharos J. 2007*).

Vízrajzi szempontból egységesnek tekinthetjük a területet. Túlnyomó részét a Szamos vízrendszer foglalja el, melynek jelentős mellékfolyói ezen a területen az Egregy, Szilágy, Lápos-Zazar vízrendszer. A területi nyugati felét a Kraszna (fő mellékfolyója a Zilah szeli át), amely a lecsapolások óta a Tisza önálló mellékfolyója, de korábban a Szamos vízgyűjtőjéhez tartozott. Északon a Túr (mellékfolyója Tálna) szintén a Tiszába ömlik. Délnyugaton a Berettyó és az Ér felső vízgyűjtői már a Körösök-vízrendszeréhez tartoznak.

A társadalmi vonatkozások tekintetében elsősorban a már említett identitástudatot emelném ki. Érdekes módon a kevert, román-magyar vegyes lakosságú régióban eltérően jelennek meg a különböző szintű területhez kötődő identitás típusok a két nagy közösség esetében. A magyaroknál egyértelműen létező Szatmár(-megye)i identitás, a román lakosság esetén meglehetősen új keletű, jól mutatja ezt az is, hogy a román történelmi-néprajzi alapú tájszemlélet a partiumi identitást a Körösvidék-Máramarossal (Crișana-Maramureș) helyettesíti, amelyen belül hol a körös-vidékit, hol a máramarosit terjeszti ki (helytelenül) Szatmár alföldi részeire is (*Szilágyi F. 2013*). Szatmárban ugyanakkor létezik két nagyon karakteres kistérségi szintű román néprajzi tájegység: az Avas (Oaș) és a Bükk (Codru) (*Județele 1968; Süli-Zakar–Szilágyi 2014*).

A magyar lakosság körében az Avasság szintén létező néprajzi tájegység, ugyanakkor a szatmári középtáj tovább bomlik Szamoshátra, Ecsedi lápra, Károly környékre (a sváb lakosságnál is megtalálható) (*Vonház I. 1931*), Krasznaközre, viszont a Bükk magyar népesség híján hiányzik a magyarok tájszemléletéből. Megjelenik viszont a Bükkalja fogalma, amely Erdőd környékével helyettesíthető. Szintén csak a magyaroknál jellemző az ugocsai identitás megléte (*Szilágyi-Varga Zs. 2015*), míg az ugocsai román falvakban ezt az avasi identitás helyettesíti. A

szilágysági identitás a román és a magyar közösség esetében is létezik, de a kistájak szintjén már eltérések mutatkoznak. A legautentikusabb szilágysági magyar tájegység a Tövishát, emellett a Kraszna mente és a Somlyói medence említhetők meg (*Magyar Z. 2011*). A román lakosság néprajzi kistájai inkább a Szilágyság magasabb peremi részeihez kötődnek: a Meszeshez, a Réz-hegységhez, a Bükkhöz. A legproblémásabb része a területnek a keleti, közigazgatási értelemben hanyattatott sorsú peremvidék. Ez a Szatmári-Bányavidéket, a valamikori Kővár-vidéket és a korábban Szilágysághoz tartozó keleti Bükköt jelenti. Ez a terület napjainkban Máramaros megye részét képezi, sőt Nagybánya, a valamikori kelet-szatmári város, ennek az átalakított megyének a székhelye. Ennek következtében a 20-ik században gyökeret vert a máramarosi identitás ezen a területen, míg például Kővár-vidék (Țara Chioarului) emléke gyengülni látszik, és a Lápos-vidékkel (Țara Lăpușului) való összeolvadása figyelhető meg.

Közigazgatás-történeti⁵ szempontból az Észak-Partiumban a következő területek határozhatóak meg (*Szilágyi F. 2013*):

1. Szatmár magterülete: a Bükkaljával és az Avassal együtt 96 települést, és 2149 km²-t⁶ fed le. Trianonkor Romániához került, és a rövid (1950-1968) tartományi időszakot leszámítva mindvégig Szatmár megye részét képezte.
2. Szatmárnémeti municípium, korábban szabad királyi város: 183 km²-es területéből a 20-ik században vált le a várostól 20 km-re fekvő Szatmárhegy, továbbá Csonkástelep. A tartományi időszakot leszámítva mindvégig Szatmár megye része.
3. Szatmár nyugati részei (*Palotás Z. 1990*): 94 községgel és 1731 km²-es területtel Magyarország részei maradtak. 1923-ig önálló közigazgatású vármegye, majd 1923 és 1940 között Mátészalka székhellyel Szatmár-Bereg-Ugocsa megye része. 1940 és 1945 között észak Erdély visszacsatolásával az egységes Szatmár megye része lesz. 1945 és 1950 között újra önállósul Szatmár-Bereg néven. 1950-től beolvasztják a Nyíregyháza székhelyű Szabolcs-Szatmár (később Szabolcs-Szatmár-Bereg) megyébe. Ez a terület nem képezi jelen tanulmány részét.
4. Nagypalád község (30,8 km²): az egyetlen Szatmár megyei település, amelyet 1920-ban Csehszlovákiához csatoltak. 1940 és 1945 között

⁵ A Trianon előtti területi közigazgatás változásaival kapcsolatban lásd: Statisztikai Szemle (1926-6): Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területi változásai.

⁶ A területi adatokat lásd: Magyar Statisztikai Közlemények (1912): A Magyar Szent Korona országainak 1910-es évi népszámlálása, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal

visszakerült Szatmárhoz. 1945-től Kárpátalja többi községével együtt a Szovjetunió, 1990-től pedig Ukrajna része. Ez a község nem képezi jelen tanulmány részét.

5. Nagykároly és környéke: 28 településsel, 760 km²-es területtel trianonkor Romániához került. 1925-ben Szilágy megyéhez csatolták, 1940 és 1945 között visszakerül Magyarországhoz és újra Szatmár megye része lett, 1945 és 1950 között pedig a Romániához visszakerülő területet újra Szilágy megye kapja meg. 1968-tól került vissza Szatmár megyéhez.
6. Érkörtvélyes község (38,8 km²): Trianonkor Romániához került, 1925 és 1940, valamint 1945 és 1950 között Szilágy megye része. 1940-ben visszakerült ugyan Magyarországhoz, de Biharhoz csatolták.
7. Piskolt és Piskoltliget (57,3 km²): Piskolt bihari község Trianonkor Romániához került, 1925-ig Bihar vármegye része, majd Szilágyhoz csatolták. 1930-ban kiválik belőle Piskoltliget (Scărișoara Nouă) román telepes falu. 1940 és 1945 között visszakerült Magyarországhoz és Bihar megyéhez, majd 1945 és 1950 között Romániához és Szilágy megyéhez. A tartományi időszakot követően, 1968-ban Szatmár megyéhez csatolták.
8. Dobra, Nántú és Rákosterebes (67,3 km²): a három község 1925-ig Szatmár része, majd Szilágy megyéhez csatolták 1950-ig. A magyar közigazgatás (1940-45) is Szilágy megyénél hagyta őket. Az 1968-as újra megyésítéskor kerültek vissza Szatmárhoz.
9. Ugocsa romániai része (15 község, 373 km²): 1920-ban önálló járásként a romániai Szatmárba olvadt. A Magyarországhoz való visszatérés rövid éveit és a tartományi időszakot leszámítva mindvégig Szatmárhoz tartozott.
10. Szatmári-Bányaság: 38 községgel, 360 km²-es területtel, 1950-ig megszakítás nélkül Szatmár részét képezi. A megyésítéskor az átalakított Máramaros megyéhez csatolták.
11. Nagybánya (209 km²) és Felsőbánya (66 km²) bányavárosok: 1976-ig szabad királyi városok, majd 1876 és 1950 között Szatmár megyei városok. 1968-tól Máramaros megyéhez csatolják őket, amelynek Nagybánya válik a székhelyévé.
12. Kővár-vidék központi része: 44 községgel és Kapnikbányával (540,7 km²). 1876-ig az önálló Kővár-vidék része, majd annak felosztása után Szatmár megyéhez kerül (1950-ig). A megyésítéstől Máramaros részét képezi.

13. Jóháza község (24,5 km²): hasonló sorsú, mint az előző terület, kivéve hogy 1940 és 1945 között a magyar közigazgatás Szolnok-Doboka megyéhez csatolta.
14. Kápolnokmonostor környéke: 19 községet foglal magába 235 km²-el, a valamikori Kővár-vidék északkeleti részén. 1876-ban Szolnok-Doboka megyéhez csatolták, előbb a Magyarláposi járás része, majd önálló járássá vált. 1925-ben a román közigazgatás Szatmárhoz csatolta, s mivel az átcsatolást a visszatérő magyar közigazgatás sem írta felül, a terület 1950-ig Szatmárnál maradt. 1968-tól Máramaros megyéhez került.
15. Nagybúny-Drágavilma környéke (9 község, 100,5 km²): a Kővár-vidék középső részén kilenc község 1876-ban Szolnok-Doboka vármegyéhez került, és 1950-ig változás nélkül ott is marad. A megyésítést követően Máramaroshoz kerültek.
16. Létka környéke: a Kővár-vidék déli részén 19 szamosvölgyi község (115 km²) 1876 és 1950 között Szolnok-Doboka vármegyéhez került. A megyésítést követően Szilágy megye részévé vált.
17. Aranymező és Csokmány (21,4 km²): 1876-ig Kővárvidékhez, majd 1925-ig Szolnok-Dobokához tartozott. 1925 és 1950 között, valamint 1968 után Szilágy megye részei.
18. Alsó- és Felsőberekszó (50,2 km²): Közép-Szolnok vármegyei községek a Bükk keleti oldalán. 1876 és 1950 között Szilágy megye részét képezték. A megyésítéskor a két települést Szatmárhoz csatolták.
19. Közép-Szolnok magterülete: 67 községgel és 857,7 km²-el a jelenlegi Szilágy megye középső-északi részét foglalja el. 1876-ban a megszüntetett Közép-Szolnok és Kraszna vármegyéből, valamint Zilah szabad királyi városból szervezték meg Szilágy megyét. Ez a 67 község 1876 és 1950 között mindvégig Szilágy részét képezte és 1968-tól is az újjászervezett Szilágy részévé vált. Somlyószécs közép-szolnoki község 1876 előtt exklávéként ékelődött Kraszna vármegyébe.
20. Zilah municípium: 1806 és 1876 között szabad királyi város 54,4 km²-es területtel. 1876-tól Szilágy vármegye részévé és székhelyévé válik. Ez az állapot a tartományi időszak kivételével mind a mai napig fennáll.
21. A Bükk keleti része (26 község, 364,3 km²): Közép-Szolnok megye része volt, majd 1876-tól 1950-ig Szilágy megye örökölte meg. Az újra-megyésítéstől kezdve Máramaroshoz tartozik.

22. Tasnád és környéke (az Érmellék és észak-Tövishát – 40 község, 830 km²) 1876-ig Közép-Szolnok, majd 1950-ig Szilágy megye része, az újra-megyézéskor Szatmárhoz került.
23. Kraszna vármegye: az 1876-ig fennálló Kraszna megye túlnyomó része (70 község és 1107,5 km²) az 1876-ban megalakult Szilágy vármegye alkotórésze lett. Mind a mai napig oda tartozik. Két kicsi exklávéja is volt: a később Cigányi községbe olvadt Vaja, és a Szolnokházába olvadt Krasznaháza.
24. Kozmaalmás község (32,5 km²): 1876-ig Kraszna megye része, majd 8 évre Szilágy megyéhez kerül, végül 1884-ben Biharhoz csatolták. A község nem képezi jelen elemzés részét.
25. Hármaspatak község (6,6 km²): szlovák lakosságú hegyi falu a Réz-hegységben. 1876-ig Kraszna, majd 1950-ig Szilágy megye része. 1968-tól csatolták Bihar megyéhez. Ez a község nem képezi jelen elemzés részét.
26. Érszöllös és Tasnádbajom környéke (7 község, 87 km²): 6 község 1876-ig Közép-Szolnok, Krasznaháza pedig Kraszna megye részét képezte. 1876 és 1950 között Szilágy megyéhez kerültek. Az újra-megyézéséstől kezdve Bihar megye részei. Ezen települések nem képezik elemzésünk részét.

Hivatkozott irodalom

- Csüllög G. 2006: A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában. – PhD-disszertáció, Debreceni Egyetem, Debrecen*
- Csüllög G. 2014: Partium – történeti térhasználat és térszerveződés. – In: Partium: társadalom, területfejlesztés (szerk. Szilágyi F.–Zakota Z.). Partium Kiadó, Nagyvárad*
- Hajdú-Moharos J. 2007: Partium. Partiumi Egyetem Alapítvány, Nagyvárad*
- Magyar Z. 2011: A magyar népi kultúra régiói 2. Felföld, Erdély, Moldva. M-érték kiadó, Budapest*
- Palotás Z. 1990: A Trianoni határok. Interedition, Budapest*
- Süli-Zakar I.–Csüllög G. 2003: A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon. – In: A terület- és településfejlesztés alapjai (szerk. Süli-Zakar István), Dialóg-Campus Kiadó, Budapest–Pécs. pp. 17-46.*
- Süli-Zakar I.–Szilágyi F. 2014: Partium az önrendelkezés rögzítés útján. Történelmi előzmények, jelenlegi tendenciák. – In: Partium: társadalom, területfejlesztés (szerk. Szilágyi F.–Zakota Z.) Partium Kiadó, Nagyvárad pp. 45-65.*
- Süli-Zakar I.–Szilágyi F. 2015: Etnikai csere a Partiumi megyeszékhelyeken. – Történeti Földrajzi Közlemények, 3 (1) pp. 58-82.*

- Süli-Zakar I.–Szilágyi F. 2016: Vallásföldrajzi változások a Partiumban. – In: A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza (szerk. Gál A.–Frisnyák S.–Kókai S.), Nyíregyházi Egyetem, Nyíregyháza-Szerencs. pp. 159-178.*
- Szilágyi F. 2013: Közigazgatás a Partiumban a honfoglalástól napjainkig. Partium Kiadó, Nagyvárad*
- Szilágyi F. 2017: A történelmi Bihar településföldrajzának alapjai. – Új nézőpont, 4 (2) pp. 71-103.*
- Szilágyi-Varga Zs. 2015: A romániai Kisbábony helynevei. – Magyar nyelvjárások, 53 pp. 157-187.*
- Vonház I. 1931: A Szatmármegyei német telepítés. Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T., Pécs*
- *JudeŃele patriei 1980: JudeŃul Satu Mare, Editura Sport-Turism*
- *Magyar Statisztikai Közlemények 1912: A Magyar Szent Korona országainak 1910-es évi népszámlálása, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal*
- *Statisztikai Szemle 1926-6: Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területi változásai*

Hajdú Zoltán¹

Egy politikai földrajz iránt érdeklődő kassai munkás útja
a gyárból a tobzódó hatalomgyakorlásra át az akasztófáig

Darabos László, 1910 - 1959²

Minden korszak (különösen a szélsőséges politikai folyamatokat, forradalmakat, ellenforradalmakat, hatalmi-állami területi uralomváltásokat, véres háborúkat stb. hordozó időszakok) kiélezetten vetik fel az egyén cselekvésének lehetőségeit, teszik próbára önmeghatározó képességeit és emberségét. ³ Darabos László az I. világháború előtt törvénytelen gyermekként született. A világháború nélkülözései közben cseperedett, majd a történelmi Magyarország összeomlása után tíz éves korától Kassán kisebbségi sorban eszmélt. A Felvidék déli részének és Kassának visszacsatolása után többségi magyarrá lépett elő. 1938 után jobboldali elkötelezettségű munkás volt, 1941-ben belépett a Nyilaskeresztes Pártba. (Budapesti pártiskolai tanfolyamokon kedvelte meg a politikai földrajzot, írt egy 14 oldalas füzetet). A Szálasi puccs után 1944. október közepétől 1945. január közepéig városi nyilas pártvezérként tevékenykedett. Tömeggyilkosságok elkövetésében kezdeményező szerepet játszó és közreműködő Darabos László sorsa (1947-ben 15 év börtönre, 1959-ben halára ítélték) tanulságos lehet minden „pillanat-embernek”, az éppen aktuális, bűnös hatalom elvtelen kiszolgálójának. Ugyanakkor másodszori pere és akasztófára ítéltése felvet a korabeli igazságszolgáltatással kapcsolatban eljárási és jogállamisági kérdéseket.

¹ DSc, tudományos tanácsadó, egyetemi tanár, MTA KRTK RKI DTO, hajdu@rkk.hu

² A tanulmány a „Változás és folytonosság a magyar térképzetekben: nemzet, területiség, fejlesztés és határpolitika” című NN 114468 témaszámú Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) kutatás keretében készült.

³ Süli-Zakar Istvánnal egyetemi hallgató koromban cseréltem eszmét először arról (a városi antikváriumban akkor vettem meg „A fasiszta, szovjetellenes és antidemokratikus sajtótermékek jegyzékét”), hogy hol van az író ember egyéni felelőssége a „kollektív örület” keretei között. Feltűnően sok földrajzos és munkája szerepelt a jegyzékben. Darabos László: Politikai földrajz, Kassa, Felelős kiadó Dr. Szentirmai Imre, GRAFIKA Könyvnyomda, é. n. című műve „csak” a IV. számú jegyzékbe (1946) „fért bele”. Nem tartozott az időszakban a „leghírhedtebb” munkák közé.

Kassai „kisember” 1938-ig

Darabos László 1910. május 11-én született Kassán, törvénytelen gyermekként. Eredetileg édesanyja (Scholt Dorota) után (aki házcseled volt) Scholt Lászlóként anyakönyvezték. Hánykolódás, majd rövid „lelencélet” után, hét évesen, Darabos Sándor irodai szolga 1917-ben örökbe fogadta a feleségével. Darabos Sándor nem rendelkezett önálló ház- illetve lakástulajdonnal, a város több pontján – Kinizsi út 17, Malom út 21/a, Fő út 4), általában a hivataloszlakai státusához kötött szolgálati lakásokban éltek. Iskoláztatásáról csak „kizáró” bizonyosságokat tudunk megállapítani Kassa korabeli iskolai évkönyveiből, nem járt a városban működő három fiúiskola egyikébe sem, nem járt a város elit ipari iskolájába, s úgy tűnik, hogy nem érettségizett a városban.⁴

Az 1930-as évek elején a város egyik jelentős, országos híré gyárában (Poledniak) tűnik fel, mely akkor Poledniak Károly (1894-1945) tulajdonában volt, a Szepsi út 2 szám alatti ipartelepen működött, Gépgyár és Vasöntöde profillal. Darabos fémcsiszolóként dolgozott, illetve bekapcsolódott a kassai sportéletbe (atletizált, a labdarúgó csapatban csatárként játszott). Az alacsony termetű, vékonydongájú, gyors csatár szép jövő előtt állt. Még az is megjelenik róla a sportemlékek között, hogy esélye lett volna bekerülni a csehszlovák olimpiai csapatba, de az ország nem nevezett az 1936-os berlini olimpiára. A csehszlovákiai magyar napilapok sporttudósításaiban fel-feltűnt a neve, de nem volt „sztár”.

Újra a „magyar világban”, 1938-1944

A város és a Felvidék déli részének visszatérése „kisemberként” érte. Nem változott meg alapvetően sem anyagi sem pedig társadalmi helyzete, szegény emberként, de immár többségi magyarként, örült az ország és a város sikereinek. A munkahelyén egyszerre volt szociáldemokrata, kereszténydemokrata szakszervezet és politikai szervezkedés, de ő a jobboldali mozgolódások részesévé vált.

A város visszavétele után röviddel a magyar kormányzat támogatásával a városi önkormányzat felújította és kibővítette a két kassai labdarúgó stadionját, Darabos

⁴ A város korabeli iskolai évkönyveinek, háztulajdonosi nyilvántartásainak, lakónévjegyzékeinek, telefon-előfizetőinek, gépkocsi tulajdonosi névjegyzékeinek stb. feltárásában a hivatali munkakörét meghaladóan segítségemre volt a városi könyvtár helytörténeti gyűjteményének kezelője Ondrejsik Tamás, amiért köszönetet mondok. A „kizárásokon túl” nem sikerült megbízható korabeli adatokat feltárni az iskoláztatásáról.

még folytatta labdarúgó tevékenységét. (A területgyarapodások hatása szinte mindenre kiterjedt, át kellett szervezni a Nemzeti Bajnokság lebonyolításának területi rendjét is, be kellett vonni a visszatért nagyvárosok csapatait is.)

A kassai születésű Szálasi Ferenc börtönből való kiszabadulása (1940) után Kassán is megindult az új párt szervezése, Darabos 1941-ben belépett a Nyilaskeresztes Pártba. (Szálasi kassai látogatásakor készült néhány fényképen Darabos mindig a partvezetőhöz közel de nem mellette, az első sorban ült.) A párt különböző rendezvényein részt vett Kassán, illetve Budapesten bennlakásos pártiskolai képzésekben részesült az Andrassy út 60-ban. 1942-ben összekülönbözött a Nyilaskeresztes Párt kassai szervezetének értelmiségi (jogász) vezetőivel, ettől kezdve a párt „népi, munkás, szegény” szárnyához tartozott. 1944. október közepétől tekintették „városi nyilas pártvezérnek”.

1944. április végére a kassai (7833 fő) és az Abaúj megyei (4006 fő) zsidóságot a korabeli magyar törvények végrehajtásaként gettókba terelték, s embertelen körülmények között tartották fogva (*Gellért Á. 2012*). Május 15. és június 2. között vasúti szerelvényeken elszállították Auschwitz-ba a gettókban fogvatartottakat. Csatóry László parancsnoksága alatt, német segédlettel magyar csendőri, rendőri, katonai és közigazgatási közegek hajtották végre az egyik legszörnyűbb deportálási folyamatot. Darabos László nem volt állami alkalmazott, nem volt a deportálásban érdemi része, de ebben az ügyben is többször felvetődött a neve.

Részen a pártiskolai képzések, részben a budapesti tartózkodásának hatására foglalta össze, hogy mit gondol a politikai földrajzról.⁵ A füzet Kassán jelent meg, de hogy egyértelművé tegye az alapállását, a címlap jobb felső sarkában ott virított a Nyilaskeresztes Párt jelvénye.

A szerző egyfajta világlépet kívánt formálni, az ország éppen aktuális barátainak és ellenségeinek bemutatásán keresztül. A szerkezete minden ország-ismertetésnek ugyanaz: terület, történet, föld, politika. Az első három részt különböző korabeli statisztikákból állította össze az egyes országokra vonatkozóan, a „politika” ellenben saját véleményét, értékrendjét és törekvéseit fejezi ki. (Csak ezzel a résszel foglalkozunk, mert a többi tájékoztatásra összeszedett adatok halmaza.)

⁵ A füzet 1943-ban készült és jelent meg (az OSZK korabeli növekedési napló száma 1943/20954), majd a fasiszta és szovjetellenes könyvek 1946. évi (IV. számú jegyzéke alapján) kivonták az állományból, majd a „Zárt” anyagok osztályára került. Az OSZK mai katalógusában (809172 szám alatt) is hibásan szerepel a kiadási évként 1935. Valójában év nélkül, de teljes, (a Magyarországgal kapcsolatos 1943-as évszám, és a növekedési napló alapján biztonsággal) bizonyossággal megállapítható, hogy 1943-ban jelent meg a füzet.

Háborús ellenségeink közül az USA elemzése került az első helyre, melynek politikai céljait úgy fogalmazta meg a maga számára, hogy:

- az USA célja a munkanélküliség és a gazdasági igazságtalanságok átmeneti leplezésére háborút támasztani a világban, hogy az USA kölcsönügylete és gazdasága fellendüljön,
- a felboruló gyarmatbirodalmak hulladékait, a francia Afrikát hadiérdek ürügyén, Anglia amerikai gyarmatai pedig az Angliának szállított áruk fejében megszerezni,
- a délamerikai államokat háborús veszedelem elleni oltalom címén katonailag megszállni, adósságba vonni, így gazdaságilag meghódítani.
- Nagy-Britannia elsődleges célja Darabos megítélése szerint:
- a legerősebb európai hatalmat európai államok koalíciójával letörni,
- a háborút inkább angol pénzen, mások vérével és mások földjén, mint angol vérrel és angol földön vívni,
- az atlanti part minden erősebb állama mögött egy kis „hűbéri államot fenntartani”, hogy sakkban tudja tartani a nagyobb és veszélyesebb államokat,
- az indiai tengeri út biztosítása a Földközi-tengeren,
- Oroszországot a Földközi-tengertől távol tartani, eszköz a török barátság.
- A „Szovjet”-tel kapcsolatban:
- cári örökségként a meleg tengeri kikötők megszerzése, Ázsiában Port Arthur, Európában a Boszporusz megszerzése,
- a szovjet - indiai közös határ elérése, hogy bekerítse Kínát,
- a bolsevizmus eszméjének terjesztésével megzavarni minden más ország társadalmi békéjét, gazdasági rendjét, hogy ebből a zavarból a meggyengült országokban a Szovjettől függő proletárdiktatúrák vegyék át a hatalmat,
- a Balkán szláv vérű és görögkeleti népei közt a pánszláv eszme terjesztésével orosz rokonszenvet élesztetni, hogy a szláv testvériség jelszavával az egész Balkán behódoljon a Szovjetnek, így a közbülső területek: Magyarország és Románia körül fogva fenn ne tarthassák magukat. Ezzel egész Kelet-Európa szovjetkézre jutna.

Ha az ellenségeinkkel kapcsolatos politikai célmeghatározásait, értékeléseit nézzük, akkor a korabeli jobboldalon általában elfogadott nézeteket „kötötte össze”, új, megdöbbentően egyéni, vagy durván primitív megfogalmazásra nem került sor. A későbbiek szempontjából fontos, hogy a zsidóság kérdésköre csak történeti

összefüggésekben került elő, de egyszer sem jelent meg a rövid meghatározásokban, holott a korabeli jobboldali véleményekben különösen az USA tekintetében a kérdés folyamatosan jelen volt.

A baráti hatalmak közül elsőként Japánt elemezte:

- megszerezni az anyaország szigetlakóinak a biztos megélhetést,
- a déli származású japán népnek a napsütéses Délre vágyódását kielégíteni,
- Japán mindkét célt elérte 1942-ben, így már csak a hódítások megvédése a cél az angol-szász tengeri erők legyőzésével és esetleg Ausztrália meghódításával.
- A „Német birodalom” általa feltételezett politikai céljait részletezte a leginkább:
 - a népi mozgalom elkezdett hallatlan szociális berendezését végrehajtani,
 - a széthulló Brit Birodalomtól valamennyi német gyarmatot visszaszerezni,
 - az európai népek gazdasági szabadságának megteremtése a tengereken eddig kizárólagosan uralkodó angolszászok világhatalmának a megtörésével,
 - a minden európai nép kultúráját egyformán fenyegető bolsevizmus kiirtása,
 - a jelenlegi megszállások csupán háborús önvédelmi kényszerűség, átmeneti szükséges rossz,
 - a békében valamennyi európai nép szabadsága az európai sorsközösség szolgálatában, hogy minden külső befolyástól függetlenül Európa az európaiaké legyen.
- Olaszország politikai céljait a következőkben határozta meg:
 - kiépíteni mind azt a gazdasági vállalkozást és társadalmi rendezést, amit a fasizmus megkezdett,
 - biztosítani az egész olasz nép megélhetését, visszaszerezni és megvédeni Itália afrikai gyarmatait, meghódítani Korzikát és Tuniszt,
 - a Földközi-tenger népeinek vizéről elűzni az idegeneket és elérni, hogy Angliának ne lehessenek Európában gyarmatai (Gibraltár, Málta),
 - a Balkán katolikus népeinek (horvát, albán) segítségével, szorosabb olasz kapcsolataival biztosítani az Adria uralmát, és a Balkán félsziget védelmét a pánszlávizmussal szemben.

Ha azt lehetett megállapítani, hogy a korabeli körülmények és közhangulat között nem pocskondiázta durván az akkori háborús ellenségeinket, a szövetségeseink tekintetében ugyanúgy megjelenik egyfajta visszafogottság, sem Japánt, sem Németországot, sem pedig Olaszországot nem dicsőítette felkínálkozó módon.

Ezek után érdemes szembenézni a Magyarországgal kapcsolatos „önálló értékelésével”:

- biztosítani a magyar állam külső függetlenségét és létrehozni belül a nép szabadságát,
- megteremteni a magyar nép népi egységét, társadalmi igazságát, gazdasági jólétét és ezzel lehetetlenné tenni a kommunizmust,
- a horvátokkal egyeztetve megszerezni az utat az Adriához, a dunai hajózással a Fekete-tengerhez, a bolgár, török rokoni és érdekkapcsolatok kiépítésével megszerezni a Balkán és a Közel-Kelet piacait,
- ápolni a kulturális kapcsolatokat a Nyugattal, gazdaságilag pedig Európa virágos, gyümölcsös, veteményes, gyógyfüves és ipari növényes kertjévé és műipari szállítójává válni.

A Magyarországgal kapcsolatos rész egyik furcsasága, hogy a „történet” részben a korabeli cenzor mondat közben kihúzott, olvashatatlanná tett két sort: „Ha azóta csonkaságunk...”. Mit tartalmazhatott a két sor, hogy „kiverte a biztosítékot” az akkori cenzornál?

Darabos politikai földrajzi füzetét a korabeli politikai földrajzos vezető elit (Fodor Ferenc, Rónai András) nem értékelte. A Darabos tevékenységét elemzők közül senki nem foglalkozott a politikai földrajz című füzetével, nem jelent meg sehol sem – egyébként több tekintetben bizonytalan és ellentmondásos – életrajzi adatai között.

Embterelenné vált ember az embertelenségben, 1944.10.16. – 1945.1.18.

Nem tartozik a politikai földrajzi eszmefuttatásainak értékeléséhez, ami 1944. október 16-dikától, a Szálasi puccs utáni tragikus kassai események során történt, de ki kell térnünk rá. Kassán a Nyilaskeresztes Párt helyi szervezete is (mint az országban mindenütt) átvette a helyi hatalmat, a közigazgatás irányítását (*Bálint J. 2016; Karpáthy, V. 2008*). Darabos a helyi pártszervezet egyik vezetőjeként, más újsághíradásokban „kassai pártvezérként” a tragikus és gyászos folyamatok egyik mozgatójává vált. Városi vezetőként közvetlenül részt vett több száz ember halálos ítéletének meghozatalában, sőt az 1947. évi, de különösen az 1959. évi tárgyalásain az is bizonyítást nyert, hogy saját kezűleg is végrehajtott kivégzéseket. Nem lehet pontosan megítélni, hogy a politikai földrajzhoz valamit értő, a háború elvesztésének

tényével valószínűleg tisztában levő embert mi készítette (kényszerítette?) arra, hogy kivetkőzzön önmagából, s véreskezű hóhérrá alakuljon át. A város kiürítésekor elmenekült Kassáról, s követte Németországba a párt országos vezetését.

Az elszámoltatás és a vég

Darabos Lászlót 1945 nyarán Németországban elfogták, majd Sopronon és Pozsonyon keresztül Kassára szállították. 1947. december 16-án a népbíróság 15 év börtönre és 10 év közügyektől való eltiltásra ítélte.⁶ Ugyanebben a perben Abaúj megye és a város volt nyilas főispánját (Gyarmathy Gábor), távollétében, halálra és teljes vagyonek kobzásra ítélték (*Maskal, R. 2006*). A per során Darabos védekezett, egyrészt elismerte, hogy követett el parancsra gyilkosságokat, másrészt azt próbálta bebizonyítani, hogy a számára felrótt bűncselekmények egy részét nem követte el, mert akkor nem tartózkodott a városban. Ebben a perben olyan tanúk is jelentkeztek, akik részben pozitív tartalmú vallomást tettek. (Később úgy vélték, hogy a mentő tanú talán a testvére volt.)

A Darabos per feltehetően nagypolitikai kontextusban is értelmezendő. A Kassai Kormányprogram politikai legitimációjához, a magyarokkal való tudomásul vétetéséhez háttérrel adott az, hogy milyen brutális és gyalázatos folyamatok játszódtak le Kassán a „magyar megszállás” alatt, ahogy a korabeli politikai megnyilatkozásokban megjelent.

A II. Darabos per 1959. március 23-26 között zajlott a Kassai Kerületi Bíróság Tanácsa előtt az 1944. novembere és 1945. január közepe között elkövetett nyilas tömeggyilkosok (akkor mintegy 500-600 ember meggyilkolásáról tárgyaltak). Darabos 1947 és 1959 között börtönben ült, s eredeti 15 éves ítélete már a végéhez közeledett. Darabos a per során szinte nem védekezett, mintha folyamatosan maga ellen beszélt volna, sőt kihívó megjegyzéseket tett. A perben Darabos Lászlót, Körössy Gyulát halálbüntetésre, Ruszinyák Zoltánt, 25 évi, Mursa Károlyt 22 évi, Kalász Gyulát 20 évi szabadságvesztésre ítélték. A per és az ítélet nagy sajtópublicitást nyert 1959-ben, sőt szinte azonnal megjelent a per anyagát tartalmazó, mintegy a nagy nyilvánosság számára dokumentáló kötet, szlovákul és magyarul is (*Olexa, L.–Vipler, V. 1959*). A perrel kapcsolatban több utalás történt az

⁶ Az I. Darabos pernek az ismertsége lényegesen kisebb, mint az 1959. évinek. Ekkor még a szemtanúk emlékezete pontosabb lehetett, s a tárgyaláson elhangzottak a volt kiszolgáltatottak részéről enyhítő ténymegállapítások is Darabos viselkedésével kapcsolatban.

1956. évi magyar eseményekre, így nem minden alapot nélkülöző feltételezés – ami 1993 után többször megjelent Szlovákiában), hogy az akkori szlovákiai magyaroknak figyelmeztetésként is szólt az egyébként megalapozottnak tekinthető ítélet.

1. ábra: Darabos László (jobb oldalt) a bírósági tárgyalásán, 1959
(Forrás: Olexa, L.–Vipler, V. 1959)

A Darabos ügynek van titkosszolgálati szála is. A csehszlovák titkosszolgálat interneten közzétett kartonjából csak alapvető adatok állapíthatók meg. Azt lehet tudni, hogy a titkosszolgálat dossziét vezetett róla, de dossziéja még nem került nyilvánosságra. A „hontalanul” 1959. július 29-én (két forrás szerint már május 29-én) kivégzett Darabost 1960-ban törölték a titkosszolgálat nyilvántartásából (1. ábra).

Hivatkozott irodalom

- Bálint J. 2016: A nyilasok és tetteistársaik által Kassán és Kassa környékén 1944/45-ben elkövetett vérengzésekről. – *Eszmélet*, 28 (109) pp. 174-180.
- Darabos Ladislav *Lexikon szócikk* 2014: In: *Lexikón Kosicanov 1848–1938* (szerk. Gaspar, J.–Blasková, E.–Mihóková, M). I. A – I. Eoulibria, Kosice. p. 195.
- Gellért Á. 2012: Az 1944-es kassai deportálások. – *Élet és Irodalom*, LVI/ 33.
- Karpáthy, V. 2008: Strana sípových krizov v Kosiciach (1939–1945), *Pamat' Národa*, pp. 17-32.
- Maskal, R. 2006: L'udové súdnictvo na Slovensku po 2. svetovej vojne a proces s nilasmi na Okresnom l'udovom súde v Kosiciach. http://www.saske.sk/cas/archiv/1-2006/diskusia_maskal.html. Letöltés: 2018. 01.04.
- Olexa, L.–Vipler, V. 1959: *A nyilaskereszt árnyékában*. Szlovákiai Politikai Könyvkiadó, Bratislava

Határmentiség és határon átnyúló kapcsolatok

István Süli-Zakar's role in developing a border studies school in Oradea/Nagyvárad

In this part of Europe - Central and Eastern Europe – to bring into discussion, even academically, the border issue is a sensitive issue. On the one hand, these borders have an international recognition, which in most cases in the future two or three years will mark a century of existence after the Treaties of Paris (1919-1920), in fewer cases they were established after the Second World War and in even lesser cases after the end of the Cold War (former Yugoslavia, the USSR and Czechoslovakia). On the other hand, if we judge these data over the course of history, from the perspective of diluting the perception of these frontiers over generations, we realize that the memory of the frontiers in this region is still alive, especially when the subject of these borders is based on a historical controversy.

Still, the realities after 1989-1990 created very favourable premises for the study of frontier issues in this part of Europe, of course in step with the internal evolutions of the countries in the region and with the regional processes marked by the association and then adherence to the Euro-Atlantic structures.

Firstly, the hermetically closed borders between the former communist states were permeabilized by the waves of inhabitants from the border areas of these states, who started to travel without visas, taking advantage of the visa-free travel agreements between the former communist states. However, these were not functional for Romanians, and were also restrictive for the Czechoslovaks and Hungarians. Only the Poles were moving unhindered as they did not have trammels when leaving the country. Moreover, before 1989 and especially after that they were integrating vectors, creating a real network of popular markets in the countries of the region, for example in Hungary the phenomenon of the so-called *Lengyel piac* (Polish markets) has gained predominance. Precisely within these markets we could speak about the emergence of the phenomenon labelled as cross-border socialization, where after 1990 the inhabitants from the border areas and even further from Romania or Czechoslovakia entered in round, who together with the Hungarians and Poles

¹ Professor, dean, Faculty of History, International Relations, Political Science and Communication Sciences, University of Oradea, Romania, ihorga@uoradea.ro

created the vast social network. But these phenomena did not only happen in Hungary, I remember that in the markets of Oradea people from Hungary and Poland used to sell various products frequently.

This popular socialization process grew in the years to come, turning into commercial tourism, which has no longer targeted traditional folk markets, but shops and supermarkets across the border. This process of human contacts overlaps processes of an institutional dimension, from the political-military ones, drawing on which a border, perhaps the most militarized between the two former socialist states, the Romanian-Hungarian one transforms into a humanized frontier. For instance, there were more than 30,000 soldiers and military technicians in Debrecen and Oradea and their adjacent regions, and from around 1994-1995, along with the demilitarization agreements and the measures to increase mutual trust, in less than 5 years in Oradea there were less than 1000 soldiers.

After a period when the former military units were degraded, both in Oradea and Debrecen, many of the abandoned buildings entered into the patrimony of universities, being modernized and transformed into classrooms, seminars and laboratories. Some older colleagues were discussing that what was actually happening was nothing but a respite or a palliative of states not to give up a past marked by force.

And yet, some people with vision, indeed only a few in the universities of Debrecen and Oradea, in the years 1990-2000 were thinking differently. They thought that the frontiers of the region and especially the Hungarian-Romanian border had to become what was the Franco-German border, the German-Dutch-Belgian and Luxembourgish borders, namely not only places of interpersonal contacts, but of institutional convergence, true engines of development for the regions formally known as peripheral. And one of the pioneers of this visionary way of thinking was the late Professor István Süli-Zakar from the University of Debrecen, deceased on 9 March 2017.

I remember the first conference in Oradea, organized in 1996 by geographers, with the participation of colleagues from Hungary, where Professor István Süli-Zakar presented a communication on Euroregions and their role in the transformation of the borders by stimulating cross-border cooperation. The successful examples of the Upper Rhein Euroregions, EuRegio SaarLorLuxRhin, and the efforts to set up the Carpathian Euroregion, in which Professor István Süli-Zakar was involved, seemed exciting to our geographer colleagues and historians from the younger generation,

but hard to reach in our region according to the vision of our colleagues from the older generation.

Since then, the presence of Professor István Süli-Zakar in Oradea's university life was until January 2017² an ever-awaited one, marked by a profound humanism and collegial consideration. He enjoyed a constant progressive appreciation from his colleagues from Oradea. As a sign of appreciation for the opening that he promoted, the University of Oradea awarded him the title of Doctor Honoris Causa. He continued to participate each year at the conferences organized in Oradea. Every year he used to organize conferences either at the University of Debrecen, or at the Debrecen Branch of the Hungarian Academy of Sciences, where colleagues from Oradea participated in large numbers. He was also a member of the Committee evaluating the PhD thesis for several colleagues from Oradea. He also tutored PhD theses for colleagues from Oradea.³ He participated in the celebration of various events in the life of the University of Oradea or of colleagues from Oradea.⁴ In return, he was celebrated in 2015, in Debrecen by his colleagues from Oradea at his 70th birthday.

The meeting with Professor István Süli-Zakar was an extremely fecund one from a scientific point of view. It leaves traces through launched ideas, project proposals and especially through perspectives on the evolution of frontier issues.

One of the meetings, maybe a symbol of what was happening on the academic level at the Hungarian-Romanian border was in April 2001, in Italy at the *Human Mobility in a Borderless World* conference, or in May 2001 in France, at the *Entre Espace Schengen et élargissement de l'Europe: recomposition territoriales de l'Union Européenne* conference⁵, where practically the group of academics from the universities of Debrecen and Oradea, having Professor István Süli-Zakar in the

² The last event he attended in Oradea was the launch of the volume *The European Space. Borders and Issues*, dedicated to Professor Ioan Horga.

³ Attila L. Ambrus, *Calitatea factorilor de mediu din Euroregiunea Bihor-Hajdu Bihar si influenta lor asupra starii de sanatate a populatiei* [The quality of environmental factors in Bihar-Hajdu-Bihar Euroregion and their influence on the health status of the population], teza de doctorat in co-tutela cu profesorul Gh. Mahara [doctoral thesis in co-tutelle with professor Gh. Mahara]; Constantin Vasile Toca, *Romanian-Hungarian Cross-Border Cooperation at various territorial levels whit a particular study of the Debrecen-Oradea Eurometropolis*, Doctoral Thesis, Debrecen, 2012

⁴ Celebrating the 70th anniversary of Professor Gh. Mahara; Launching the tribute volume dedicated to Prof. Ioan Horga at the age of 60 (2017).

⁵ The Conference entitled *Entre Espace Schengen et élargissement de l'Europe: recomposition territoriales de l'Union Européenne* in Metz and Schengen, May 2011, where István Süli-Zakar, Klára Czímre and Károly Teperics from Debrecen and Ioan Horga and Alexandru Ilies from Oradea participated.

centre, appeared in front of the participants as a family, speaking with one voice and expressing a common viewpoint.

One of the moments of practical involvement of Professor István Süli-Zakar in the institutional building meant to transform the Hungarian-Romanian border into a space not only of inter-human or economic contacts, were the steps to create the Bihor-Hajdú-Bihar Euroregion, materialized in October 2002, by signing in Oradea of an agreement to set up the Euroregion between the public administrations from the counties of Bihor (Romania) and Hajdú-Bihar (Hungary). I remember that there were also participants from the Great Hall of the Oradea City Hall at the event, presenting at the conference entitled *The Contribution of the Mass-Media to the Extension of the European Union*. Colleagues from Belgium, France, Greece, Italy, Great Britain and Portugal have highly appreciated the involvement of the Universities of Debrecen and Oradea in building solid cross-border cooperation bridges, and whenever they had the opportunity they had recalled it as a sign that Central-Eastern Europe is more mature than it was believed when it comes to be part of the European family.

István Süli-Zakar and the Institute of Euroregional Studies Oradea-Debrecen

After almost 10 years of contacts, attending conferences in Oradea, Debrecen and abroad, after informal appraisals for the work that we were doing together with Professor István Süli-Zakar and the colleagues from Oradea and Debrecen, which have turned into proposals for awards from the Hungarian Academy of Sciences for the colleagues from Oradea⁶, the year 2005 signified a turning point, the transition to a joint and systematic research activity.

We shared the conviction that Europe must never return to the barbed wire barriers, and that the borders of Europe must become places of human convergence, places where development must take shape. We were all inspired by Professor István Süli-Zakar, and we were also convinced by the contacts we had in Western Europe and the visits to the border areas between Germany and Poland in 2000, that in Debrecen and Oradea the academics had a mission to build solid institutional bridges. Thus, in 2005, we proposed to the European Commission a project under the *Jean Monnet Programme* to create the Institute of Euroregional Studies (ISER) in Oradea

⁶ The *Pro Cooperazione* Awards were awarded in 2002 to (Prof. Gheorghe Mahara), in 2003 to (Prof. Ioan Horga), in 2005 to (Prof. Alexandru Ilies).

and Debrecen, which was approved as a European *Jean Monnet Centre of Excellence*.⁷

Having an institutional framework for research on border issues, CBC was a great chance for us and that is why we sought to make the most of this chance, which is why the set goals from the beginning were very big and ambitious.

Thus, the two collectives proposed to investigate the historical and demographic regional bases; Administrative and Geographical Bases; The Economic Issue of Euroregional Cooperation; Borderless Europe, New Identity Forms. The results of these researches were presented during the biannual conferences of ISER in Oradea and Debrecen.⁸

An important chapter to which Professor István Süli-Zakar and the colleagues from Debrecen made a substantial contribution were the projects that took place at the University of Oradea. Basically, since 2005-2006, there was no project under the Jean Monnet Program where Professor István Süli-Zakar and colleagues from Debrecen did not participate; either it was a project of the type of itinerant seminars,⁹ resulting in coordinated volumes of colleagues from Oradea with colleagues from Debrecen¹⁰ or Jean Monnet Modules.¹¹

⁷ The Institute was co-directed by Prof. Ioan Horga and István Süli-Zakar, with an equal number of members from Debrecen and Oradea, to which over time were added other members from other universities (www.iser.rdsor.com)

⁸ See www.iser.rdsor.ro/events

⁹ Jean Monnet Project A - 3111, 2005 *The efficiency of the regional and euroregional structures at the new EU border*, carried out in 2005-2006 and finalized with a series of itinerant seminars in Oradea, Iasi, Chisinau (Moldova), Ushorod (Ukraine), Debrecen; The Jean Monnet - 2007 project, *European Parliament in Campus for Intercultural Dialogue and European Neighbourhood Policy in the Carpathian Region*, organized in partnership with the Former European Parliament Member Association in 2007-2008 and finalized with a series of itinerant seminars in June 2008 in Timisoara, Oradea, Debrecen, Kosice and Rzeszow.

¹⁰ Following the 2006 seminar, the volume *From Smaller to Greater Europe* was coordinated by Mircea Brie from Oradea and Gábor Kozma from Debrecen (see *Eurolimes*, volume 2/2006); following the seminar from 2008 was published the volume entitled *European Parliament in the Campus for Intercultural Dialogue and European Neighbourhood Policy in the Carpathian Area* (edited by Ioan Horga, István Süli-Zakar, Grigore Silasi, Stanislav Sagan), Oradea University Press, 2009

¹¹ Jean Monnet Module, *Media and Intercultural Dialogue in Europe without the Frontiers* (coordinated by Conf. Dr. Luminita Soproni), 2009-2012; Jean Monnet Module *Ethnicity, Confession and Intercultural Dialogue at Eastern European Borders* (coordinated by Prof. Dr. Mircea Brie), 2010-2013; Jean Monnet Module *Political Leadership and Organizational Development in the European Union* (coordinated by Lect. Dr. Cristina Maria Dogot), 2010-2013; *Jean Monnet Module Security approaches at the Eastern border of the European Union* (Coordinated by Lect. Dr. Dorin Dolghi), 2011-2014; Jean Monnet Module, *The border, a space of innovation and cooperation in the European Union* (coordinated by Lect. Dr. Adrian Popoviciu), 2011-2014; Jean Monnet Module *Cultural Diplomacy at the East and West Borders of the European Union - An Essential Element in the Process of European Integration* (Coordinated by Conf. Dr. Alina Stoica), 2012-2015; Jean Monnet Module *Migration and European*

Professor István Süli-Zakar was a man of great qualities, his inspirational ideas were also transmitted to us in Oradea. He was aiming very high and looking for us to have a say in the European debate on issues concerning borders, euroregions and regions. During his activity as an expert within the Carpathian Euroregion, he was very keen on transforming the Institute of Euroregional Studies (ISER) into an expert body. That is what happened as regarding the development of the Carpathian Euroregion Strategy for 2007-2013.

Starting from these premises in December 2009, we were invited to the Committee of the Regions in Brussels to present the activity of ISER and its possible implications in the work of the Committee of the Regions. Following this visit, ISER formulated at the beginning of 2010 its own view of the *Committee of the Regions' White Paper on Multilevel Governance*¹² in June 2009. In fact, both in Romania and Hungary we were the only representatives whose report was retained in the final report of the Committee of the Regions.¹³

An important moment in highlighting the level of international recognition, in which Professor István Süli-Zakar played an important role, was the winning by the team of the Institute of Euroregional Studies in 2011 of a project under the Jean Monnet Multilateral Research Group Programme entitled *Initiative and Constraint in the Mapping of Evolving European Borders (ICMEEB)*.¹⁴ It was a large project, not only in terms of the number of partners, 17¹⁵ and over the course of the two years it involved more than 70 representatives of the academic and research environment and PhD students from 20 countries. The results of the project, closely related to the work of Professor István Süli-Zakar and the team from Debrecen, consisted in the publication of 5 volumes of the Eurolimes journal, with the research topics of the working groups,¹⁶ and also of a final volume bringing together the main scientific

Integration of Minorities at the Eastern Border of the EU (coordinated by Lect. Dr. Istvan Polgar), 2013-2016; Jean Monnet Module *The Image of the Other in the European Intercultural Dialogue* (coordinated by Lect. Dr. Dana Pantea), 2013-2016 (see more details on www.iser.rdsor.ro/proects)

¹² Committee of the Regions, Committee of the Regions White Paper on Multilevel Governance, CdR 89/2009 fin

¹³ Committee of the Regions, Consultation Report. The Committee of the Regions' White Paper on Multilevel Governance, CdR 25/2010

¹⁴ *Initiative and Constraint in the Mapping of Evolving European Borders (ICMEEB)*, funded by the Jean Monnet Program, Key Activity 1- coord. Ioan Horga

¹⁵ University of Oradea, University of Debrecen, Centre Virtual of European Knowledge (Luxembourg), Centre for European Integration from University of Siena (Italy), Punto Europa from University of Bologna, Campus Forli (Italy), University of Wroclaw (Poland), University of Azores, University of Coimbra (Portugal), University of Cyprus (Nicosia), Group of Research for European Neighbourhood Policy, from University of Reims Champagne Ardennes, University Pantheon of Athens, University Babes-Bolyai Cluj-Napoca, West University of Timisoara, University of Uzhgorod and Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Ukraine), State University of Moldova Chisinau and Institute of International Relations of Moldova, Chisinau.

¹⁶ Belgium, Estonia, France, Germany, Greece, Hungary, Italy, Luxembourg, Moldova, Poland, Portugal, Romania, Russia, Slovakia, Spain, Turkey, United Kingdom, Ukraine, Australia, Chile.

achievements of the project,¹⁷ as well as an important database of over 4,000 primary and secondary sources.¹⁸

Following the close collaboration between the colleagues from Debrecen and Oradea, several volumes were published, five of which Professor István Süli-Zakar was co-author. These volumes are the result of conferences organized under the aegis of ISER and they address themes related to cross-border cooperation in Eastern Europe.¹⁹

Eurolimes – István Süli-Zakar's soul child

A journal that is, on the one hand, a platform in which the members of ISER can express their ideas and views on the perception of European borders in a constantly changing paradigm, and on the other hand a space of dialogue with the European community of specialists and experts from Central and Eastern Europe, was a shared desire by all of us, especially under the impetus of Professor István Süli-Zakar. *Why Eurolimes?* was actually the debut article of the journal in which we expressed what we were actually looking for, explaining our choice of the name of the journal.

We thought when we chose the denomination, of a name that would express, on the one hand, our perception of the frontiers in line with the tradition of the Roman *limes* and the idea that slowly Europe has to quit the hard frontiers and must adopt the soft ones, transforming them from exclusive to inclusive ones. We were being pushed to this direction also by the reality from the EU's Eastern borders, which, following the enlargement, were about to become frontiers of communication and dialogue of the European values. We have assumed from the beginning this role of

¹⁷ Ioan Horga, Ariane Landuyt, *Communicating EU Policies beyond the Borders*, Oradea University Press, 2013.

¹⁸ The database is mainly found on the front page of the website of the Institute of Euroregional Studies (www.iser.rdsor.ro/ICMEEB). Also a selection of the most representative documents is also available on the website of the Virtual European Knowledge Centre of Luxembourg (www.cvce.eu), one of the most important partners of the project

¹⁹ Ioan Horga, István Süli-Zakar, *Challenges and Perspectives in the Regional and Euroregional Issues in the New Europe*, Editura Universitatii din Oradea, 2006, 192 p; István Süli-Zakar, Ioan Horga, *Regional Development in the Romanian-Hungarian cross-border space. From national to European perspective*, Editura Universitatii din Debrecen, 2006, 420p; Ioan Horga, Grigore Silasi, István Süli-Zakar, Stanislav Sagan, *Parlamentul European, Dialogul Intercultural si Politica de Vecinatate Europeana [European Parliament, Intercultural Dialogue and European Neighborhood Policy]*, Editura Universitatii din Oradea, 2009, 276 p; Ioan Horga & István Süli-Zakar (eds), *Cross-Border Partnership. With special regards to the Hungarian-Romanian-Ukrainian Tripartite Border*, University of Debrecen Press University of Oradea Press 2010, 264 p; Ioan Horga, I. Gh. Barbulescu, A. Ivan, M. Palincsak, I. István Süli-Zakar, *Regional and Cohesion Policy – Insights Into the Role of the Partnership Principle in the New Policy Design*, Debrecen University Press & Oradea University Press, 2011, 308p.

being a platform in which could be heard the views of colleagues from countries located at the eastern part of the EU border (especially Ukraine and Moldova, but also from the Caucasus region) and from Russia.

We have undertaken the task to develop a thematic journal, and accordingly we have sought to address not only static topics, such as the historical perspective on borders, of border towns, of border minorities, the religious or cultural frontier, but also provocative topics through their content, such as economic, social, communication, borders, aspects related to the security of borders, or the socio-economic permeability or impermeability of borders, assessment of cross-border cooperation, borders of migration, etc.

In order to ensure the timely appearance of the journal and to mark also this way the close collaboration between Debrecen and Oradea, we agreed that there should be one co-ordinator from Debrecen and one from Oradea, specialists in the issue treated in the number to be published, to which was added a specialist on the topic from another country, most of them from Central and Eastern Europe.

Professor István Süli-Zakar was very keen on ensuring a character as open as possible to the journal, for diverse authors from all generations and scientific fields, providing the journal with interdisciplinarity. At the same time, we were seeking to provide the journal with international visibility by indexing it in databases²⁰, exchanging with other journals, ensuring also its presence in the world's major libraries.²¹

Considering that *Eurotimes* was from the start a tribune open to perceptions about borders, and Professor István Süli-Zakar was very careful in this regard, the volumes that emerged have marked great directions in which the journal was oriented. For instance, in the first seven volumes the phenomenon of borders transforming into open spaces is debated, while the following nine volumes deal with the analysis of various aspects related to the existence of borders - the structures of cooperation; geopolitics of borders; communication in the border area; socio-economic permeability of borders; border security; border governance. The next seven volumes, including the present one, bring into discussion, at the beginning only in tangential terms, then starting with the 20th more and more clearly²², the problematics of changes in the European frontiers, which tend towards a tinting of their open

²⁰ *Eurotimes* is indexed in ProQuest, EBSCO, CEEOL, Index Copernicus, GESIS.

²¹ See www.Worldcat.org.

²² Ioan Horga, István Süli-Zakar, "Still *Eurotimes*?", in *Eurotimes* vol. 20, Autumn 2015, pp. 5-26;

character under the impact of crises with which the EU had to cope, such as: the economic crisis, the crisis in the East of Ukraine, the refugee crisis and, last but not least, Brexit.²³

DEBORA project– An ISER project inspired by István Süli-Zakar

One of the projects inspired by Professor István Süli-Zakar, what he so arduously promoted was the one referring to finding a common denominator for a very close collaboration between Debrecen and Oradea. When, in 2006, through a project funded by the City Hall of Oradea, the Institute of Euroregional Studies, at the initiative of Professor Ioan Horga formulated a plan in several steps to reach a strong Cross-border Agglomeration with 700.000 inhabitants by 2030, the professor was the promoter of this process with the local authorities in Debrecen and coordinated in Debrecen the opinion poll among the local authorities, the representatives of the economic and academic life and also among the citizens. At the same time, following the processing and publishing of the data and the continuation of the research through the doctoral thesis of our colleague Constantin Vasile Toca, coordinated by Professor István Süli-Zakar, he promoted this project in different environments and tried to find the most appropriate concepts to match this approach.

Thus, in the study entitled "*The Role of the Euroregions and Eurometropolises in the Etherealisation of the Borders in the Eastern Peripheries of the European Union*"²⁴, the professor argued that "among the CBC institutions of Hungary and Romania it is regarded to be a novelty to work for a successful *eurometropolis* by Debrecen and Oradea".²⁵ He considered that there are many arguments in favour of creating such a eurometropolis. On the one hand, he believed that the two cities could be inspired from similar projects already existing in Western Europe.²⁶ On the other hand, the steps taken by the two cities regarding their cooperation were brought into discussion, "the two cities separated by border try to harmonize their activity in several fields. They are already – or currently under establishment – working groups that intend to help to harmonize human resources development, to improve

²³István Süli-Zakar, "Succes and Failures in the CBC History of East Europe (Retrospection in the three decades of my CBC activities and recherche)", in *Eurolimes* 21, Spring 2016, pp. 183-203.

²⁴István Süli-Zakar, "The Role of the Euroregions and Eurometropolises in the Etherealisation of the Borders in the Eastern Periphery of the European Union," in *Eurolimes*, 7, Spring 2009, pp. 139-147.

²⁵ *Ibidem*, p. 144.

²⁶ *Ibidem*.

accessibility, to develop joint infrastructure, to harmonize tourism and health, to develop interethnic connections and common economy. This may lead to establishment – with the help of EU cohesion support – of the educational, research and development and health tourism innovative cluster of Debrecen-Oradea. In forming the cross-border innovative cluster of Debrecen-Oradea Eurometropolis, the cooperation universities of the two cities will have an important role.”²⁷

In the end, the project of the Debrecen-Oradea cross-border agglomeration as a eurometropolis in the form conceived by the initiators of the project did not materialize because of the reserves of the public administrations in the two cities, but the more flexible business environment reacted. Thus, in 2009, the German company T-System launched the DEBORA Regional IT Academy project, which was seeking to coach students and young specialists from Oradea and Debrecen through training, enabling them to work on the T-System platform in Debrecen. The two universities have collaborated for four years in this project, which has trained over 1500 people. Certainly, with the launch of the Hungary-Romania Cross-Border Cooperation Program (2007-2013), several projects were launched by Debrecen and Oradea together, bearing the DEBORA concept, without explicitly stating this implication. For example, the project aimed at interconnecting the communication infrastructure between the universities of Debrecen and Oradea, projects in the mirror on the rehabilitation of heritage monuments in the two cities, or the wireless network project from the two cities.

Departing from these realities, the representatives of the Institute of Euroregional Studies, through the voice of Professor István Süli-Zakar²⁸, contended that in order to clarify the DebOra concept and to implement the project, it should start from the good experience of the joint research project of the two universities through the Institute of Euroregional Studies, which through its structure, organization and activities makes an excellent work in the direction of stimulating cross-border cooperation in the border region where Debrecen and Oradea are located. The euroregional and European marketing promoted by the institute is a great example that can be exploited by other actors, including those active in the area of investment attraction, exploiting the benefits of cross-border cooperation. Professor István Süli-

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ I. István Süli-Zakar, “Succes and Failures....,” pp. 195-196.

Zakar was convinced that through the experience and tenacity of the ISER members, the DebOra project can benefit from scientific and human support.²⁹

What has István Süli-Zakar left us as a legacy to continue?

The model of Professor István Süli-Zakar must be continued by working together on joint research and development projects in our region. At the same time, we must take it forward, developing the spirit of cross-border cooperation and its involvement in such projects.

EuroTimes must continue to remain an open journal concerning the border dialogue, but in addition to that we must also fulfil his dream of turning it into an international TOP journal by promoting it in the most important International Databases.

We must unite the DEBORA project in order to create a future Debrecen – Oradea Eurometropolis.

²⁹ *Ibidem*, p. 196.

Határok, határ-mentiségek, Eurorégiók kutatójáról

„Élj a tudás fényével!”
(Seneca)

Az elmúlt években a társadalomföldrajz több oktatót, kutatót: Enyedi Györgyöt, Tóth Józsefet, Horváth Gyulát, Illés Ivánt, G. Fekete Évát és Süli-Zakar Istvánt veszítette el. Igen rövid időn belül egymást követve, félbehagyott munkákkal, kutatásokkal, tele megvalósíthatatlan tervekkel. Mi, akik maradtunk csak tehetetlenül vettük tudomásul elmenetelüket, miközben próbáljuk emléküket gondosan őrizni, munkájukat továbbfolytatni.

Süli-Zakar István professzor tanszéke kért fel, hogy halálának 1 éves évfordulójára készülve írjak néhány gondolatot.

Valójában nem könnyű feladatra vállalkozom. A Professzor Úr a több évtizedes munkásságát Debrecenben, én pedig Szegeden kezdtük. Elgondolkodtam, miért is kértek meg erre a feladatra a fiatal kollégák. Mire megírtam e cikket, rájöttem.

Az emlékkötet elsősorban a Professzor Úr munkásságára, a hazai szakmai kapcsolatrendszerére, lendületes oktatómunkájára, s mindezek eredményeire, tovább élésére vonatkozik. A Professzor Úr debreceni, közvetlen tanszéki kollégái nap, mint nap találkoztak vele, mindannyian tanítványai is voltak, s őket is nagyon megdöbbentette Professzor Úr váratlan távozása.

A kollégák a készülő emlékkötetbe több fejezettémát jelöltek meg, és talán a határok és a régiók egy időben történt vizsgálata miatt kerültem be az emlékkötetbe.

Süli-Zakar István kutatásaival több síkon kapcsolódott a közel 25 éves, szegedi határ menti kutatásokhoz. A határ-mentiség kutatási ideje egyszerre indult, de nem azonos térben. Először a határ-menti kutatásokról a Nyugat-Dunántúlon hallottunk, majd később a kutatási lehetőségek az ÉK-i és a DK-i határookra is áterjedtek. A Professzor Úr térben elsősorban a „határok ÉK-i, valamint Magyarország körüli területeken” kutatta, különös tekintettel a Kárpátok Eurorégió kialakulására, fejlődésére koncentrált. Ez a munka, kutatás több mint 10 évig tartott. Eközben a szegedi kutatásainkban a Dél-Alföld országhatár mentén fekvő településeinek

¹ CSc, habil., egyetemi magántanár, SZTE JGYPK, Földrajzi és Ökoturisztikai Tanszék, pala@jgypk.szte.hu

gazdaságára és a Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió kialakulására fókuszáltunk. Így munkálkodásainkat több évtizedig összehasonlíthattuk és párhuzamba állíthattuk. (1. ábra)

Debreceni és szegedi tudományos konferenciákon tartottunk előadásokat. Kutatásainkból közösen készítettünk konferencia köteteket. Professzor Úr rendszeresen előadásokat tartott a szegedi egyetem földrajz tanszékén, valamint a pedagógusképző kar földrajz tanszékén is. Az előadások az órákon és a konferenciákon a legújabb határ menti kutatásokról szóltak, s így figyelemmel kísértük egymás tudományos munkáját. Először csak a határokról, majd a határ-mentiségről és a régiók kialakulásáról hasonlítottuk össze az eredményeket. Óráinkon a határok, a határ-mentiség átértékelődéséről először hazai vonatkozásában, majd a Professzor Úr irányításával új módszerekkel a határ-mentiség változásairól és a Kárpátok Eurorégió működésének problémáiról folyamatosan szó volt.

Közben lehetőségünk nyílt a dél-alföldi Eurorégió létrejöttének előzményeiről, változásairól, fejlődési-szervezeti szakaszairól összehasonlításokat tenni. (2. ábra) (3. ábra)

A hazai „együttmunkálkodásunk” hamarosan kibővült Közép-Európára, majd a tengerentúlra is. Először a „Határokon innen és túl átnyúló kapcsolatok” címmel szerkesztett kötete jelent meg a témában. A Kárpátok Eurorégió kutatásában elméleti fogalmak meghatározására került sor, majd pedig az ezredfordulóban a határon átnyúló együttműködések egyre inkább felértékelődtek Európában. Ezeknek a határon átnyúló együttműködéseknek egyik sajátos földrajzi példája az Eurorégiók megalakulása. A Professzor Úr szerint az Eurorégió nevet akkor használják, amikor egy olyan területet akarnak megjelölni, ahol a kölcsönös interregionális, vagy határokat áthidaló gazdasági, szociális, kulturális, illetve más jellegű együttműködések léteznek két, vagy több állam, illetve a helyi önkormányzataik között (Süli-Zakar I. 2003a).

Az Eurorégió tehát egy behatárolt földrajzi területet jelent, amelyben két, vagy több ország a tevékenységeiket összehangolják a határ menti térségek fejlesztése érdekében (Süli-Zakar I. 2003b).

1. ábra: A Kárpátok Eurorégió 1993-2003
(Forrás: Süli-Zakar I. 2003a)

2. ábra: Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió alaptérképe
(Forrás: saját szerkesztés)

3. ábra: A Duna-Körös-Maros-Tisza Regionális Együttműködés
(Forrás: <http://www.dkmt.net>)

A hazai és külföldi konferenciákon kívül az utóbbi években meghívást kaptam a debreceni doktori iskolába a PhD vizsgáztató bizottságba, tagként vagy opponensként. Így lehetőségem nyílt a debreceni doktori iskola munkáját is megismerni.

A hazai kutatások mellett kapcsolatokat építettünk a nagyváradi Sulyok István Egyetem kutatóival, a szabadkai Magyarágkutató Tudományos Társasággal, valamint a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola oktatóival.

Mindezeket túl a Professzor Úr nemcsak kutató, hanem kiváló oktató is volt.

Számos publikációja a konferencia-kötetekben, tanulmánykötetekben, önálló könyvekben és egyetemi jegyzeteiben fémjelzik munkásságát. Mindezeket bővíti, hogy a társadalom-földrajzi jeles évfordulókra készült emlékkötetekkel tisztelegünk egymásnak.

Süli Professzor Úr a „Határok kutatója” című kötetben a „Határ menti területek főbb területfejlesztési kérdései” c. cikkkel köszöntött 2007-ben, továbbá 2012-ben pedig „A tudás szolgálatában” c. kötetben a „A roma integráció kérdőjelei társadalom-földrajzi megközelítésben” cikkel.

Mindebből a rövid megemlékezésből kirajzolódik, hogy egy több síkon gondolkodó, munkálkodó színes egyéniségű kutatót, oktatót veszítettünk.

Süli-Zakar István a könyveivel, tanulmányaival maradandót alkotott nemcsak a kutatóknak, oktatóknak, hanem a jövő ifjúságának és az utókornak is.

Hivatkozott irodalom

Pál Á. 2003: Dél-alföldi határvidékek. Bornus Nyomda, Pécs

Süli-Zakar I. 2003a: A Kárpátok Eurorégió Interregionális Szövetség tíz éve. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen

Süli-Zakar I. 2003b: Határok, határon átnyúló kapcsolatok a Kárpátok Eurorégióban. – In: Határok és az Európai Unió (szerk. Szónokyné Ancsin G.). Szegedi Tudományegyetem Természettudományi Kar Gazdaság és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. pp. 319-336.

<http://www.dkmt.net>

A general overview of the Migration and the Integration process in the European Union

Demography issues and Migration issues are two of the key elements of modern society, bringing benefits and conflicts both to the receiving places and to the place of origin and raising issues of security, social measurements and multiculturalism in our globalised world.

One of the great challenges of contemporary Europe is related to migration and the need for European integration of minority communities, including immigrants. Evaluations conducted have shown that there is a great need for expertise and policies regarding the European integration of minorities in both their countries of origin and in the new host countries when we are dealing with migration. Migration has been amplified in the context of EU enlargement to Eastern Europe, millions of people migrating from the former communist countries to Western Europe, and to this is added the new wave of migration from third countries.

The concept of “Europe without borders” can provide the solution to the ethnic problem on the continent. Some politicians and political scientists consider that the model of the “nation state” has not been able to provide sustainable finality through the citizenship institution. Limited in its defining pattern, the classic citizenship offered only a kind of equality principle, abstract, to residents within the borders of a national state, but the same borders did split many ethno-cultural communities, dividing the population into two categories, the majority and the inhabiting minorities (Weber R. 2001).

The disappearance of multinational empires such as Russia and Austria-Hungary at the end of WWI led Central and Eastern Europe to building national states firstly based on ethnic and demographic criteria, but also on economic and strategic interests of the powers at that moment.

History has proven that the way in which the managing of a new European architecture was envisaged during the interwar period was doomed from the start, as

¹ PhD, Lecturer, Department of International Relations and European Studies, University of Oradea, Romania, polgaruoradea@gmail.com

the myriad of ethnic enclaves marring the national unity of the successor states were as many reasons to trigger revisionist actions, which in reality were only the mask that concealed economic interests. This situation was due to the fact that between citizens of different ethnic groups in the same country rose „internal frontiers – as defined by Professor Andrei Marga - separating the parties and their stages from each other (...) limits their areas of availability, values, ideas” (*Marga A. 1997*).

In turn, the communist Europe shaped into a separate structure. Unlike Western Europe, the binding of this superstructure was the common ideology and not interpersonal relationships, an ideology maintained when the situation was thought to require armed intervention. Such an event shows failure of communist ideology to build social order based on justice and freedom (*Delureanu S. 1993*).

Ethnic intolerance that marked the history of Europe over the centuries has failed to find a cure even under the dome of the proletarian internationalism. Adrian Marino believes that it only froze and preserved the seeds of ethnic adversity. The results of these pseudo-politicians were seen as soon as the system collapsed, the most dramatic example being that of Yugoslavia (*Marino A. 1994*).

Migration can be described as a process by which individuals change their residence and the society in which they lived for a long time or permanently. Reasons for migration are very diverse, the most common are related to labor, or to ethnic, religious or political criteria.

The migration processes take place simultaneously and are growing in many countries of the world. One of the long term results of this development could be the emergence of multicultural societies, tending towards new concepts of citizenship or national state (*Massey, D.S. et al. 1993*).

European Union and integration in the European Community developed itself on three basic ways, creation of a common market, development of common institutions and several common policies. Market integration has progressed a long way, although it stops and restarts again. The institutional integration is left behind, but the most difficult of all is represented by the common policies, especially where they have required founding.

There is a different perception between countries with regard to the definitions of the terms: migrant, national minority and ethnic minority. In some cases, EU Member States are treating migrants and minorities like own citizens, in other cases like non-citizens - their migration or minority background is viewed as irrelevant in statistical terms (*Centre for Strategy & Evaluation Services 2011, 40. p.*). There are also

differences in the way these people are viewed as having an ethnic minority background irrespective of how long they have been in that country. (Polgár, I.–Popescu, F-A. 2016, p. 190.).

With the reform of the Structural Funds, regions have gained a key role in the design and implementation of regional policy. Yet some of the weakest regions were not equipped with appropriate institutional structures and have struggled to benefit (Polgár, I. 2016, p. 525.).

As globalization reaches more and more places, international migration is starting to be at the centre of attention.

Cultural mixes are not only today's accomplishment due to an apparent melting pot or due to globalizing tendencies. Different cultures have coexisted for centuries in local communities, especially in smaller melting pots, such as Europe's greatest empires, such as the Austrian Empire, later the Austro-Hungarian Empire, or the Russian Empire. Due to their vast territories, different populations were either moved from one part of the empire to another, or they simply migrated to different locations. This enabled a meeting of cultures, civilizations and helped created new forms of cohabitation between the majority and the minorities (Mărcuț, M. 2016, p. 47.).

Nowadays, international labour mobility in the European Union is treated like a normal phenomenon, but it is viewed with rather negative than positive impact on the economies of Member States, because of the dilemma of implementing appropriate policies for the integration of migrants in the labour market. One of the top questions is: "how to prepare migrants to feel at home and make them and the human capital they carry from their countries of origin an integral and productive part of the host communities?" (Glystos, B. 2010, p. 3.). It has been observed and it was generally accepted that even when employed, if economies slow down, minority unemployment rates will often increase more than average.

It can be stated that both migrants and minorities make a considerable contribution to the economy and the social cohesion of the EU Member States. Normally, this should result in a reduction of poverty and unemployment and an improvement of their social inclusion. Therefore EU integration policies should contribute towards eliminating these obstacles and promoting the social inclusion of migrants and minorities.

es also differed with a distinction between: "specific actions in which migrants and minorities alone were targeted; an 'explicit but not exclusive' targeting approach in which they were the main but not the only group targeted; a mainstreaming

approach (i.e. horizontal measures); and, general European Social Fund measures in which they were among a series of disadvantaged groups targeted” (*Centre for Strategy & Evaluation Services, 2011, 40. p.*).

Some EU countries have placed a greater focus on NGOs as delivery organisations responsible for implementing ESF interventions targeted at migrants and minorities, others have relied on public employment services and local or regional state institutions.

The European Union was founded on a philosophy of free movement of citizens in the European member states. For citizens of member states of the European Union, the free movement of workers was one of the first rights recognized in the Community. Migration and Asylum gained a prominent place on the political agenda of the European Union and the member states after 2000.

The European Union believes that it is desirable to have a comprehensive and integrated approach for a better management of the migration phenomenon. The member states must establish the exact conditions under which citizens of other countries can enter and reside in their territories, the rights and obligations of entry and residence conditions for third-country nationals who move for economic reasons.

Taking into account that economic migration is already contributing directly to economic and social development of the European Union, there is high expectation for this phenomenon to increase and play an increasingly more important in meeting the needs of the European labor market, given the demographic decline and aging of the workforce in the EU.

Also, the European Union must take into account the fact that most developed regions in the world compete in attracting immigrants to cover their economic needs. For these reasons, it is important to ensure an economic migration policy of the European Union, to provide a secure legal status and a guaranteed set of rights to assist the integration of immigrants.

Furthermore, the need for a strategic initiative at the EU level is evidenced by the fact that in its absence, migration flows are most often tempted to avoid regulations and national legislation. Consequently, in the absence of common criteria for the admission of migrants, the number of citizens from third countries entering the EU illegally and without any guarantee of a job will increase.

As it is known, the spatial mobility of people is, besides fertility and mortality, the third decisive driver of the evolution in population. In recent decades the immigration has played a leading role in many European countries where population

growth and the predicted rapid aging of existing industrial western societies may be at the very least slowed down and therefore alleviated by immigration. The transnational migration, which sits at the very core of such analyses, however, is interpreted in various ways by interested observers (*United Nations Secretariat, 2001*).

According to one version, which can be called mobility scenario, the transnational migration has increased continuously in recent decades and will generate a growing problem in the developed countries, even in the case of the flattening of the population growth curve in the developing countries (*Anghel, R.G.–Horvath, I. 2009*).

According to this representation, the differences in the socio-economic development between developed countries and developing ones, the wars, the ecological disasters, the climate change and especially the civil wars can bring a growth in the potential of migration (*United Nations Secretariat, 2001, p. 130.*).

It is likely, however, that the demographic decline in the European Union, whose consequences will arise in the future, will change attitudes on migration in the member states. The link between the demographic change and migration policies will be an important issue in the near future.

A joint management of migration and its policies harmonization between member states is one of the emerging challenges to which the EU must respond.

In the area of the new EU eastern borders, there are specific ethnic and religious realities whose knowledge and understanding are necessary. Through this general overview we suggest and underline the need for general and specific knowledge in the field of ethnic and religious realities at the European Union eastern border area, that is, European ecumenism, ethnic and religious borders, diversity management, contemporary demographic mutations, with a special emphasis on the phenomenon of migration, its implications, including the mechanisms for European integration of such minority communities, minority-majority relations, management of interethnic and interreligious conflicts, community and community borders, multicultural communication management and intercultural dialogue management needed by the large public, as well as specialists in issues related to Euroregional studies and the European Neighborhood Policy.

Conclusions

The issue of national minorities is, in the process of European construction, one of the most important aspects that European countries have had to manage. Learning about and researching minorities, for then to transmit knowledge and experience to young people through education, have become an essential pillar of European values on the construction of an intercultural society based on direct and indiscriminate cooperation and collaboration between ethno-religious communities (*Brie, M. 2017 p. 17.*).

One of the EU's distinctive contributions to the conceptualisation of the integration of third-country nationals during the last 25 years has been an emphasis on the need to overcome past acculturation and assimilation discourses, and policies exclusively concerned with the obligation of third country nationals to integrate into the perceived 'host society's values, principles and way of life'(*Carrera, S.-Atger Anais, F. 2011 p. 55.*).

The amount of EU funds allocated for people with a migrant and minority background in 2007-2013 appears likely to significantly exceed that of 2000-2006. This is perhaps not surprising given improved reporting and an evolution in the demographic situation within the EU – in particular an increase in migration from third countries.

However, in 2012, the European Court of Auditors has found that it is impossible to assess the efficiency of European funds for the integration of migrants and refugees. It was pointed “the absence of proper targets or indicators for annual programmes, grounded in the lack of ex-ante assessment and stakeholder consultation on integration” (*European Court of Auditors 2012, p. 23.*). Despite the positive feedback of Member States, the Court noted that “there is no direct link between the fulfilment of individual projects and the attainment of overall success” (*European Court of Auditors 2012, p. 23.*).

The European Union faces multiple crises both internally and externally. The instruments through which it chooses to respond to these challenges shape the view that the partner countries have about its normative power. Even if the enlargement policy is currently a secondary priority, the interest for maintaining a stable and secure neighbourhood emphasizes the need for a coherent policy in this field and subsequently the need for a common approach of the national foreign policies and the European perspective.

While integration policy remains a national competence, the Member States recognise that the ‘failure of an individual Member State to develop and implement a successful integration policy can have in different ways adverse implications for other Member States and the European Union’ (*European Court of Auditors 2012, p. 10.*). In addition, successful integration is seen as crucial for economic and social cohesion in the European Union.

Freedom in all its forms, freedom of movement of persons, goods, capital, services, in time has integrated a double function, on one hand, a fundamental value that has established all other organizational principles of the European Union and, on the other hand, an essential premise in improving the normative framework of the European Union (*Süli-Zakar I. 2016*).

The phenomenon of migration and the integration process of minorities in the European Union is a very complex issue. The European Union is both affected and afflicted by waves of immigrants and the problem of traditional minorities, but it still cannot restrict or deny entirely the existence of these issues, because minorities and immigrants contribute to social, economic and cultural development of European societies.

References

- Anghel, R. G.–Horvath, I. 2009: *Sociologia Migratiei. Teorii si Studii de Caz. Românești*. Editura Polirom, București
- Brie, M. 2017: *National Minorities: Levels of Educational Analysis*. – In: *Migration and European Integration of Minorities* (eds. Polgár, I.–Horga, I.–Brie, M.), Editura Lambert Academic Publishing. Saarbrücken
- Carrera, S.–Atger Anaïs, F. 2011: *Integration as a two-way process in the EU? Assessing the relationship between the European Integration Fund and the Common Basic Principles of integration*. Brussels. <http://www.ceps.eu/book/integration-two-way-process-eu-assessing-relationship-between-european-integration-fund-and-com>
- Călin-Radu, A. 1995: *Interesul național și politica de securitate*. Institutul Român de Studii Internaționale, București.
- Centre for Strategy & Evaluation Services 2011: *Evaluation of ESF Support for Enhancing Access to the Labour Market and the Social Inclusion of Migrants and Ethnic Minorities*, Belgium. <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=7106& langId=en>, (accessed in july 2016)
- Delureanu, Ș. 1999: *Geneza Europei comunitare: mesajul democrației de inspirație creștină*. Editura Paideia, București

- Diaz, T.–Albert, M.–Stetter, S. 2008: The European Union an border conflicts. The Power of Integration and Association. Cambridge University Press, New York*
- European Court of Auditors 2012: Do the European Integration Fund and the European Refugee Fund contribute effectively to the integration of third-country nationals? 23, <http://bookshop.europa.eu/en/do-the-european-integration-fund-and-european-refugee-fund-contribute-effectively-to-the-integration-of-third-country-nationals--pbQJAB12022/>, (accesed in august 2017)*
- Glystos, N.–Viela, B. 2010: The European Social Fund, migrants and minorities, http://ec.europa.eu/employment_social/esf/docs/sf_migrants_minorities_en.pdf*
- Ioakimidis, P. 2001: The Europeanization of Greece: An Overall Assessment. – In: Europeanization and the southern peripheria (eds. Fetherstone, K.–Kazamias, G. A.). Frank Cass Publishers, London*
- Marga, A. 1997: Filosofia unificării europene.,Biblioteca Apostrof, Cluj*
- Marino, A. 1996: Revenirea în Europa: idei și controverse românești: 1990-1995. Editura Aius, București*
- Massey, D.S.–Arango, J.–Hugo, G.–Kouaouci, A.–Pellegrino, A.–Taylor, J.E. 1993: Theories of International Migration: A Review and Appraisal. – Population and Development Review, 19 pp. 431-466.*
- Mărcuț, M. 2016: The Importance of Minorities and their Heritage in Local Community Development. Case Study: Saschiz. – In: Ethnic Minorities and Majorities – Migration and Integration (eds. Polgár, I.–Horga, I.–Brie, M.). Editura UD Press, Debrecen. pp. 42-60.*
- Năstase, A.–Nicolae, R. 1996: România și noua arhitectură mondială: studii, alocuțiuni, interviuri, 1990-1996. Asociația Română pentru Educație Democratică, București*
- Petre, I.–Balica, E.–Banciu, D. 2002: Tineret, norme și valori: repere pentru o sociologie a tineretului. Editura Lumina Lex, București*
- Polgár, I. 2016: The Phenomen of Migration and Integration of Minorities in the European Union. – In: Migration and European Integration of Minorities (eds. Polgár, I.–Horga, I.–Brie, M.). Lambert Academic Publishing, Saarbrücken. pp. 9-11.*
- Polgár, I.–Popescu, F-A. 2016:, Integration of Minorities in the European Union. A Comparative Study Regarding the European Structural Funds for Migrants and Minorities during 2000-2006 and 2007-2013. – Analalele Universității din Oradea, Seria International Relations and European Studies, TOM VIII, pp. 189-190.*
- Süli-Zakar, I. 2016: Successes and Failures in the CBC History of East Europe (Retrospection to the three decades of my CBC activities and researches). – Eurolimes, 21 pp. 183-190.*
- United Nations Secretariat 2001: Replacement Migration. Is it a Solution to Declining and Aging Populations? Population Division, Department of Economic and Social Affairs. <http://www.un.org/esa/population/publications/migration/migration.htm>, (accesed in june 2017)*
- Weber, R. 2001: Un concept românesc privind viitorul Uniunii Europene. Editura Polirom, Iași*

Future trends in migration and border security in the EU: the implementation of 4 prospective scenarios

I dedicate this article to the loving memory of Professor Süli-Zakar István (“Tanár Úr”), who occupies a special place in the hearts of all the people who met and knew him, a true human and professional role model for his colleagues and for the younger generations, a professor, who dedicated his entire life to teach and to guide with passion, patience and respect. Thank you dear “Tanár Úr” for the kind words and for the warmth of your smile with what you’ve honoured me every time you came to Oradea. You’ll never be forgotten!

Introduction

For the elaboration of the four scenarios there’s a need to predict changes that might occur in certain sectors, such as: economic, social, demographic, religious/ideological, technological, environmental, social networks, EU policy framework. Here, I would underline that these scenarios are not exact predictions, as they only propose four contrasting but plausible ways in which political, economic, social, ideological, environmental etc. factors would blend to influence migration and border policies. Thus, in the current study I propose to present four probable scenarios, wondering how the EU’s migration and border policy is going to look like in the upcoming decades (Mészáros, E. L. 2017).

1. *A contingency/probability scenario*, shows the image of an EU without major political, economic and demographic changes, the European policies related to border security and migration remaining constant;
2. *A pessimistic scenario*, in which due to factors such as economic decline and/or collapse of the euro area, violent conflicts, ageing of population in the developed world, will lead to the reinstallation of border controls within the Schengen area and the restriction of legal migration channels;

² PhD, teaching assistant, Department of International Relations and European Studies, University of Oradea, Romania, edina_lilla@yahoo.com

3. A *preferred scenario (utopian)* entitled *frontier-utopia*, in which there's no need to undertake drastic or unusual policy measures in areas such as migration or the protection of borders, the EU's attention being directed towards human rights issues and freedoms instead of security concerns;
4. A *scenario of risk factors/wild cards* and the *black swan theory*, which aims to introduce some unpredictable factors, assuming a divergence from current trends. Consequently, due to voids created, the frontiers of the European Union can become permeable. In such a hypostasis the movement of persons is uncontrollable and transnational organized crime and smuggling is flourishing.

At the end of the article, I will clearly specify with which of these scenarios I identify more and which I consider to be more feasible in the future, taking into account recent developments on migration and border security policies in the EU and current events that could have an impact on them.

A contingency/probability scenario

Future could be defined as a direct or probable continuation of existing trends. They act as a more predictable narrative of a future that relies on identified megatendencies that are already under development (*Frontex 2011*).

In this *probability/contingency scenario*, the current trends in the economy concerning the policies of the European Union are assumed to continue. In such a framework the economy is expected to experience a slight increase and there will be no great political changes globally, only some regional or localized conflicts with the possibility of switching from religious and ideological to secular ones. The European welfare system will further act as a pull factor for both legal and illegal immigrants, on the other hand the EU will continue to face the aging of its native population and will require fresh and cheap workforce to maintain its economic position at the global level. Eurostat estimates from 2011 show that the EU's population will remain constant in 2061, stagnating at 505 million, only if migration takes place, otherwise this number will decrease significantly reaching only 414 million (*Lanzieri, G. 2011*). According to a grim and worrying forecast of the United Nations from 2004, the population of the European Union will reach only 59 million in the far too distant future in 2300 (*United Nations 2004*).

As previously noted, the EU's economic sector will experience moderate growth, with analysts forecasting a 2% GDP growth per capita per year, with the European

colossus maintaining its global leadership together with the United States. This welfare will continue to attract immigrants looking for a better life, contributing to maintaining the level of irregular immigration through traditional migration routes from North Africa, Turkey and the Balkans. Moreover, the demand for facilitating illegal immigration for the unskilled and illegal cross-border sectors will contribute to an increase in the phenomenon of trafficking in human beings, especially trafficking in women (*Frontex 2011*). Both legal and illegal immigrant networks will continue to attract immigrants in the short term, but in the long run the effects of these networks will begin to saturate due to a better integration of immigrants into the host societies (*Frontex 2011*).

Although, there will be no major political changes, regional or local conflicts globally, more and more citizens will seek asylum in the EU, but their number will be in line with the current trends. In the future, it's likely that there will be a shift from the countries of North Africa, which won't be the major sources of immigrants any more, to sub-Saharan African countries, where the fertility rate will remain constant (*Frontex 2011*).

According to this scenario, the European Union's policies on migration and border security will remain consistent, namely: the fight against organized crime groups, terrorists and illegal immigrants under the leadership of Europol, Frontex and the EU Member States' authorities will continue to focus particularly on return policies. Regarding the issue of legal migration, the European Community will continue to maintain a controlled migration policy by trying to balance the freedom of movement of people with the need to strengthen security at the external borders. In this context, an increase in the short-term migration pressure is expected over the next 10 years by 2020, but this will be reduced in the long term, over the next 20-30 years, by 2030-2040 (*Frontex 2011*).

An alternative/negative scenario

This scenario is also referred to as the *perfect storm*, describing the worst scenario in managing the EU migration phenomenon and securing borders. Alternative futures are sometimes defined as possible futures, "as they are feasible in existing data, trends and emerging patterns, and these may not be the most common and extrapolated result. While they are not fully predictive, alternative futures help identify critical

uncertainties that have a substantive probability (but cannot yet be quantified)." (*Frontex 2011*).

In this pessimistic and negative scenario, we are witnessing an economic downturn that is associated with the simultaneous development of the illegal economy, and with the escalation of violent conflicts and civil unrests that contribute to the deterioration of the relations between the Member States of the European Union, leading to the restoration of border controls in the Schengen area. We can even speak about the introduction of a new model of border control, dubbed as *the model of desperate islands*, referring to the isolationist policy embraced by the EU's Member States. According to analysts, due to a major pressure from immigrants on the European demographic structure, not only will national borders be restored, but within states, communities will be isolated on the basis of ethnic, ideological or religious affiliation (*Frontex 2011*).

Due to the global economic downturn, the EU countries will not be able to effectively manage their external borders. Although, the EU countries will be also hit by the economic crisis, its effects will not be as great as in the other developing or underdeveloped states, maintaining a much higher standard of living than in the case of the latter. This explains the avalanche of immigrants and refugees at the gates of United Europe. In such an equation, we find the strengthening of smuggling at the Community borders, especially smuggling with fuel, cigarettes, livestock, this becoming an important source of fundraising for terrorist networks or separatist groups (*Frontex 2011*). Due to economic hardship, the budget of the EU Member States and, implicitly, border security spending is decreasing, the frontiers become porous and ineffective in the face of smuggling networks, irregular immigrants and organized crime groups. According to this scenario, corruption is increasing both at the level of the political elites of the Member States and at the level of border guards who will be bribed by the representatives of these networks. The frontiers most affected by this phenomenon will be those of Greece, Bulgaria, Romania, Slovakia and Poland. The revival of European terrorist groups such as ETA or IRA is also expected, not to mention the threat posed by foreign terrorist networks, including al-Qaeda and its affiliated groups, Islamic State etc (*Frontex 2011*).

Although, the population in the developed world and in the EU will be constantly decreasing, due to unemployment among Community citizens, they will fight not only against the phenomenon of irregular immigration, but also against legal migration channels. Technology will play an important role in securing the security

of the external borders at every border crossing, with the intention of introducing a DNA reader to identify the country of origin of the immigrant. In this scenario, the attention shifts to the EU's internal borders, border guards receiving additional surveillance powers, having the right to use force and legal authority against irregular migrants, with additional equipment and technology to carry out these tasks. Community policies on migration and borders are reinforcing and more severe laws to punish both illegal immigrants and those individuals who are involved in networks of organized crime or smuggling are being implemented (*Frontex 2011*).

A preferred (utopian) scenario

"Plausible-preferred futures are a fusion of desires, hopes and aspirations for a better world. While plausible-preferred futures may seem sometimes utopian and sometimes unrealistic, they act as an invaluable policy tool, marking a vision of aspired and planned goals, highlighting the difficulty of reaching them." (*Frontex 2011*).

This scenario could also be called *frontier-utopia*, because compared to the alternative framework developed in the previous lines it presents the best option for the EU's migration and border policy. In this case, we are witnessing significant economic growth not only at the EU level but also globally, with a 10% increase in GDP per capita in developing countries such as the BRIC countries (Brazil, Russia, India, China) and also in the developed world. There is a multipolar international system in which the United States will continue to hold the leading position, but its power will be counterbalanced by the emergence of regional powers, including the European Union. As a result, violent conflicts will be less frequent, and so the number of illegal immigrants will drop, significantly reducing the pressure on the European colossus, especially in the long run. Due to the stability and economic development, sufficient funds are allocated to ensure effective control at the external Community borders. There is strong pressure from the European public opinion, which calls for the launch of reinforced actions to repress organized crime networks and traffickers who exploit illegal immigrants. A number of productive measures are being implemented to eradicate this phenomenon, including: freezing or confiscating bank accounts, developing national and community legislation to recover assets, additional measures against money laundering and smuggling (*Frontex 2011*).

In this *frontier-utopia*, an improvement in the fertility rate in the EU and in the developed world is also estimated, establishing the *demographic Holy Grail* of 2 children /women, while spectacularly in the developing countries, such as the sub-Saharan African countries, this rate falls to 3 children/women (*Frontex 2011*). Also within this theoretical framework, technology has a primary role, the work of policemen focusing largely on technological innovations, such as ABC systems at border crossings, Geographic Information System, GPS or other tools. In this scenario, it is not necessary to take extraordinary or strict political measures on the level of the European Community regarding the control of migration or borders, but the fight against smuggling and cross-border crime is reiterated. We are even witnessing a generous asylum policy and community concerns are centred on personal rights and freedoms rather than on restrictive security policies (*Frontex 2011*).

A scenario of wild risks and the black swan theory

The last demystified scenario is that of the risk factors, surnamed and the *wild card scenario*, which analyzes the impact of unpredictable factors, different from the current trends in the European Union policies. When defining wild card scenarios, the main feature is the unpredictability of events, which have a low probability but a potentially enormous impact. It is important to be aware of the possible wildcard scenarios as soon as possible in order to strategically prepare for the unlikely but acute repercussions that would otherwise be ignored because of their lack of probability (*Frontex 2011*).

In my opinion Nassim Nicolas Taleb's *black swan theory* can be applied to this scenario. Taleb makes a distinction between the *problem of the black swan*, which is defined as a degenerated meta-probability (Taleb, N. N. 2014) and the *theory of the black swan*, referring to some events with a very low probability, which occur in a surprising manner and are inappropriately rationalized, having a major impact. Taleb believes that many *black swans* are caused and exacerbated by their unforeseen and unexpected elements; such a *black swan* can be considered the terrorist attack from 11.09.2001 (Taleb, N. N. 2014). Taleb calls them "cultural symbols that refer to disasters that occur so rarely that they are virtually impossible to analyze using standard statistical estimates." (Taleb, N. N. 2014).

In case of this study, the risk factors (wild cards) from the last scenario could be identified with black swans, ie events whose chance of occurrence is very small, but if they do occur, the results could be catastrophic.

According to this last scenario, those of the unpredictable factors in the EU, we see some serious economic problems and, despite the World Bank and the IMF's intervention, the Eurozone and the EU are breaking apart due to the decision of several states to leave the European Community. Because of this internal crisis, organized crime is flourishing, and as a consequence of the lack of consensus among Member States, fighting these criminal networks will not be effective. Political instability is rising in the Middle East and North Africa, generating widespread waves of irregular migrants, refugees and asylum seekers at the borders of the European states that will not be able to cope with such influx of people (*Frontex 2011*). In this context border guards will be overburdened and poorly paid and will not be able to properly manage the security at the EU's external borders.

The risk factor scenario predicts an increase in dependence on the virtual world, social media networks such as Facebook or Twitter being used extensively by organized crime groups involved in trafficking in human beings and in facilitating illegal immigration and identifying the neuralgic points from border crossings. These social networks can be used to co-ordinate illegal border crossings, as phones and text messages can be used for similar reasons (*Frontex 2011*). Cyber attacks against governments' IT networks are also becoming frequent.

In such circumstances, we can ask ourselves what is the European Union's response to these challenges? In this theoretical framework a vacuum is created at the external borders of the Union, which become permeable, making the movement of outsiders and the activity of organized crime groups uncontrollable. The EU entities mandated to manage border security will simply be overwhelmed by the influx of immigrants who are fleeing to the EU as a consequence of civil conflicts, wars and poverty. The most affected will be the islands of Malta and Lampedusa, but also the Spanish enclaves Ceuta and Melilla and the other Spanish and Portuguese territories in the Atlantic that will not be able to cope with the wave of refugees from North Africa. On the Eastern-Mediterranean route, Cyprus will face refugees from Syria, and Greece will have to deal with Middle Eastern refugees travelling through Turkey. In short and in long term, the border securitization measures both at Community and national level will prove to be inefficient.

Concluding remarks

As announced earlier, after presenting these scenarios, I should disclose the framework that I consider to be more viable in the future with regard to migration and border management. Scenario number 3, ie *frontier-utopia*, is excluded from the start because, although it presents a positive framework, it seems that the emergence of such a scenario is totally unrealistic. Neither scenario number 2, that of an *alternative future*, looks more promising, depicting a rather gloomy and apocalyptic future than a viable one, but I cannot exclude it entirely, because, reminding of the recent economic crisis, one cannot ask what would be the repercussions of an economic downturn worse than the one mentioned. I consider the first scenario, the *probability/contingency*, the most viable, combined with the latter, the one of the *risk factors*. In my opinion, there will be no major changes at global level, but the emergence of risk factors or black swans is likely. Various events which unfolded recently, such the Arab Spring, the war in Syria, the instability in Afghanistan, Iraq and Sub-Saharan Africa just further increase the likelihood of the last, the wild card scenario. Moreover, in the prism of the current events, the Syrian war could be perceived as a *black swan*.

In conclusion to what has been said, it may be states that due to the current situation, the future of the EU's border regime and migration policy is unclear therefore coming with an assumption would be no more than just a hazardous game. This is the reason why I have chosen the implementation of four scenarios which identify future trends, and based on the continuous developments in the end I revealed which of these four scenarios I found more viable. Although we must calculate a margin of errors, these internally rational and challenging narrative descriptions of possible prospectives can be very useful in order to prepare for an inherently uncertain future. The pessimistic and wild card scenario could promote the need to elaborate contingency plans and to develop preventive measures to tackle potential future threats. Furthermore, I want to emphasize that the prediction of future and the development of scenarios can be also useful to policy-makers in the elaboration of upcoming policies and risk analysis. I am aware of the hidden dangers of applying the method of future foresights, as they cannot provide a totally genuine picture not being able to foretell exact futures; they are just identifying certain megatrends which are already currently developing.

References

- Frontex Research and Development Unit 2011: Future of Borders. A Forward Study of European Border Checks.* pp. 4; 59-60; 65; 68-71; 74; 76; 79; 81-82; 84.
http://frontex.europa.eu/assets/Publications/Research/Futures_of_Borders.pdf,
(accessed 19 January 2018)
- Lanzieri, G. 2011: Fewer, Older and Multicultural? Projections of the EU Populations by Foreign/National Background.* Eurostat Methodological and Working Papers, Luxembourg, Publication Office of the European Union,
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-RA-11-019/EN/KS-RA-11-019-EN.PDF, accessed 6 February, 2018., pp. 6.
- Mészáros, E. L. 2017: Dimensiunea de securitate ca declanșator și rezultat al modificării frontierelor Uniunii Europene [Security Dimension as Trigger and Result of the Modification of the Frontiers of the European Union].* Editura Tritonic, București. pp. 300-311.
- Taleb, N. N. 2010: The Black Swan. The Impact of the Highly Improbable.* Random House Trade, New York. p. 16.
- Taleb, N. N. 2014: Silent Risk. Lectures on Probability, Fragility & Asymmetric Exposure.* University-Poly School of Engineering, New York. p. 43, pp. 172-173.
http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2392310, (accessed 31 January 2018)
- United Nations Department of Economic and Social Affairs Population Division 2004: World Population to 2300.* New York.
<http://www.un.org/esa/population/publications/longrange2/WorldPop2300final.pdf>,
(accessed 8 February 2018) p. 40.

Periférikusság és határmentiség Magyarországon

Bevezetés

Süli-Zakar István professzor számára a határok kérdése kulcsfontosságú kutatási témát jelentett, mivel gyakorlatilag a teljes munkásságán végigvonult. Kezdve a határ mentén fekvő térségek demográfiai, gazdasági problémáinak detektálásától, a határon átnyúló kapcsolatok kutatásán és gyakorlati előmozdításán keresztül az intézményi keretek áttekintéséig. Számos kutatási projekt, konferencia, szerkesztett kötet és rengeteg tanulmány fémjelezte Tanár Úr elköteleződését a téma kutatása és a határok elválasztó szerepének csökkentése iránt.

Tanulmányunkban éppen ezért igyekszünk tovább mozdítani és némileg új aspektusból elemezni a témakört, amely annyira fontos volt Professzor Úr számára.

Az államhatár és a területi fejlettség kapcsolata

Az államhatár mentén fekvő térségeket gyakran szokták a periférikus jelzővel illetni, mely nem csak földrajzi, hanem fejlettségi értelemben is érthető (Süli-Zakar I. 1992). Bár a periféria szó összetett jelentéstartalma nem feltétlenül ezt sugallja (Nemes Nagy J. 1996), mégis – különösen Közép-Európában (annak is a keleti térségében) – a határok fogalma összekapcsolódott az elmaradottsággal (Gorzalak, G. 1996). Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy a trianoni békediktátum után újonnan megjelent államhatárok szétvágták a korábban kialakult regionális kapcsolatokat, természeti és gazdaságföldrajzi tájakat szeltek keresztül (Süli-Zakar I. 2014). A rendszerváltást követően a határok kutatási témája ismételten igen aktuálissá vált, amelynek felértékelődése számos kutatót – többek között Süli-Zakar Istvánt is – arra

¹ PhD, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, penzes.janos@science.unideb.hu

² PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, deakatesz@freemail.hu

³ PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, laccyrac16@gmail.com

inspirált, hogy kiemelten foglalkozzon vizsgálataiban a határokkal, határmenti területekkel és a határon átnyúló kapcsolatokkal (Hardi T. 2015).

A határok általánosságban véve inkább tekinthetők a földrajzi tér állandó és változatlan elemeinek, és emiatt *jobbára kényszerítő*, mintsem serkentő *szerepet játszanak* a térbeli rendszerek működésében (Reichman, S. 1993), azonban *hatásuk komplex* módon jelenhet meg. A határok esetében a különböző funkciók – elválasztó, szűrő, ütközőzóna (frontier) és összekötő funkció – egyszerre vannak jelen és együttes hatásuk alapvetően attól függ, hogy melyik hatása érvényesül leginkább (Nemes Nagy J. 2009).

A határ különböző *funkciói és sajátosságai meghatározzák a környezetében elhelyezkedő terület karakterét* is, ugyanakkor a határmenti térség is befolyásolja a határ működését (Hansen, N. 1977). A határok közelében a gazdasági interakciók mértéke jellemzően csökken, a hálózatok megritkulnak, a különböző tényezők áramlása mérséklődik (Czimre, K. 2006). Az államhatárok miatt torzulnak a piaci hálózatok, felszabdálódnak a potenciális piaci területek, vonzáskörzetek (Kovács Z. 1990; Süli-Zakar I. 1992; Ratti, R. 1993; Van Houtum, H. 2000; Baranyi B. 2007). A vámok és egyéb járulékos költségek szintén hozzájárulnak a piaci hatósugár beszűküléséhez. A *határzónák az instabilitás nagyobb kockázatával jellemezhetőek*, és ez a beruházási költségek növekedését idézi elő (Hansen, N. 1977; Ratti, R. 1993). Az adott állam szomszédos országokkal való viszonya, és így egyes határszakaszok esetében megvan a lehetőség a *kontakt-szerep növelésére, de a barrier-funkciók erősítésére* is.

A határoknak azonban *pozitív hatása* is lehet a térségi fejlődésre, abban az esetben, ha elválasztó szerepük csökken és átjárhatóságuk megnő, főként a politikailag stabil határszakaszokon. A határ két oldalán megjelenő eltérő gazdasági környezet is lehet beruházások generálója (Hansen, N. 1977). A *pozitív hozadékok a kapuként funkcionáló határátkelőhelyek közelében* jelentkeznek legnagyobb mértékben, ennek egy része ugyanakkor a *szürke- és feketegazdaságban realizálódik* (Jakobi Á.–Kiss J. P. 2003). A határátkelőhelyek közelében fekvő települések magasabb jövedelemszintje egyértelműen kimutatható (Kozma, G. 2006), ugyanakkor az is igazolódni látszik, hogy a határmenti térség magasabb jövedelmi tagoltsággal rendelkezik (Peach, J. 1997; Péntes, J. et al. 2014).

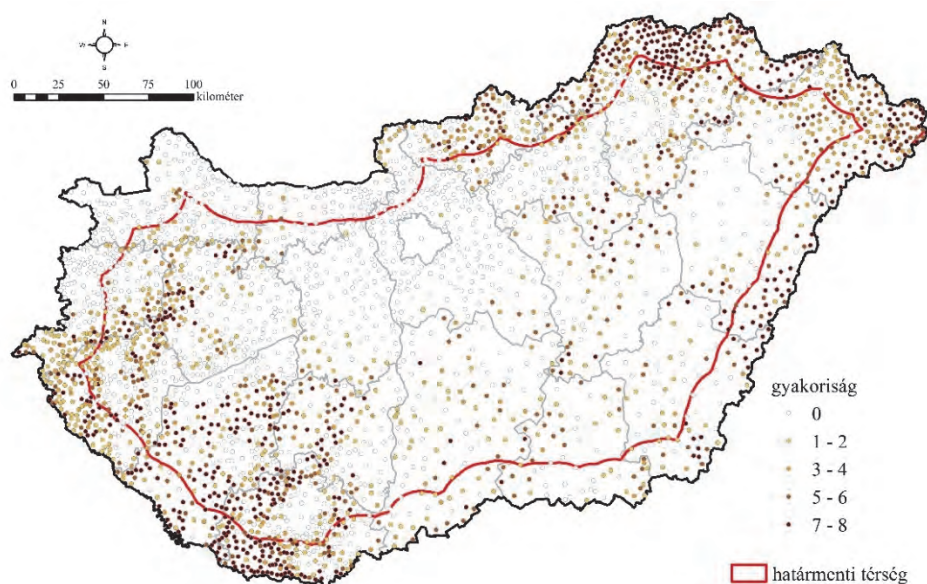
Fontos utalni arra is, hogy a Magyarország határai mentén – különösen az északkeleti térségben – kialakuló periférikus helyzet az *egyébként is kedvezőtlen társadalmi-gazdasági viszonyok* hatását erősítette fel és mélyítette el, létrehozva

ezáltal a *periféria periferiáját*. Ezzel szemben a nyugati határmenti térség helyzete jelentősen javult és az ország térszerkezetének dinamikus részévé vált.

Periférikus települések a rendszerváltás után

Vizsgálatunkban arra vállalkozunk, hogy megvizsgáljuk a hazánk határmenti térségeiben található periférikus településeket, valamint azok időbeli változásait.

A települési fejlettség-elmaradottság kifejezése korántsem magától értetődő, mivel *a területi fejlettség többdimenziós és dinamikus jelenség*, így egyrészt nincsen olyan módszer, amely minden szakértő által elfogadott lenne, ráadásul időben változó tartalma kifejezetten megnehezíti a hosszú időtávú áttekintéseket.

1. ábra: A területfejlesztés kedvezményezett települései a lehatárolásba kerülés gyakorisága szerint 1991 és 2015 között, alkalom (Forrás: a jogszabályok alapján)

A jelzett probléma áthidalása érdekében periférikus településként azokat azonosítjuk, amelyeket a rendszerváltás után a területfejlesztési politika jogszabályokban (kormányrendeletekben) rögzített (szinonimaként használjuk az elmaradott és periférikus jelzőt). (1. ábra) A komplex társadalmi-gazdasági és infrastrukturális mutatók segítségével kifejezett elmaradottság tartalma és

módszertana is jelentősen változott az 1991-ben készült legelső átfogó és a legutoljára deklarált 2015-ös lehatárolás között. Összesen 8 alkalommal készült lehatárolás; ezek részletes ismertetésére és kritikájára jelen tanulmányban nincsen lehetőség, azonban korábbi tanulmányok – részben legalábbis – megteszik ezt (lásd. Nagy A. 2012; Péntes J. 2015). Ugyanakkor a lehatárolásokra lehet úgy tekinteni, mint egy egységes logikai keretre, amelynek eredményei relevánsnak fogadhatók el ebben az értelmezésben.

A jogszabályok által elmaradottnak minősített településállomány – a megfogalmazott kritikák ellenére – jól mutat rá az ország térszerkezetének jellemvonásaira és annak változásaira.

A periférikus települések köre a változó módszertan miatt eltérő volt – 961 és 1092 között ingadozott –, emiatt ezekkel az adatokkal nem lehetett közvetlenül kalkulálni.

Határmenti térségek és a periférikus települések elhelyezkedése

Az országhatár egyértelműen kijelöli a vizsgálati terület külső határát, azonban a határmenti térség megállapítása korántsem magától értetődő (Dusek T. 2004). Az államhatár önmagában egy vonalnak tekinthető, míg a határmenti térség egy szélesebb sávként jelentkezik, és vizsgálati témától, illetve szerzőtől függ, hogy milyen kiterjedésű terület szolgál az elemzés alapjául. A hazai szakirodalomban is többféle megközelítésmóddal és eltérő lehatárolásokkal lehet találkozni (Péntes J. 2010). Tanulmányunkban az országhatártól légvonalban mért 20 kilométeres sávon belül eső belterületű településeket tekintettük határmentinek. Ennek megfelelően 1223 település minősült határmentinek, amely a tipikusan elaprózott szerkezet miatt a hazai településállomány közel 39%-át teszi ki. A határmenti zónát határszakaszokra bontottuk, igazodva a szomszédos országokhoz, ugyanakkor indokoltnak tekintettük a magyar-szlovák határszakaszt nyugati és keleti szegmensre osztani.

A hazai térszerkezet formálódásával és azon belül a határmenti térségek eltérő fejlettségi viszonyaival, annak átalakulásával számos tanulmány foglalkozott. Közismert ténynek tekinthető, hogy a Magyarország nyugati és északnyugati határmenti területei felértékelődtek, különösen a nagyvárosok és a 90'-es évek közepére kiépülő közlekedési tengelyek (beleértve az M1-es autópályát) környezete dinamikusán fejlődött. Ugyanakkor hazánk további határszakaszai a stagnálás, sőt a periferizálódás színtereivé váltak. Tanulmányunkban ezt a folyamatot igyekszünk

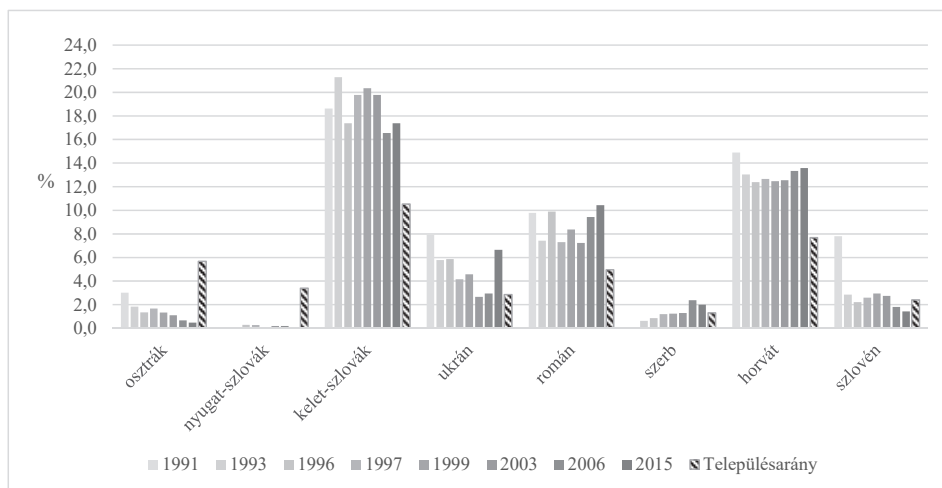
megragadni, esetleg tovább árnyalni az elmaradott településállomány vizsgálatán keresztül.

1. táblázat: Az elmaradottnak minősített települések száma Magyarországon és a határmenti térség részesedése (Forrás: saját számítás a jogszabályok alapján)

	1991	1993	1996	1997	1999	2003	2006	2015
Elmaradott települések száma (db)	961	1090	1042	1082	1051	1092	1051	1053
ebből a határmentiek száma (db)	596	577	523	537	539	519	497	548
illetve aránya (%)	62,02	52,94	50,19	49,63	51,28	47,53	47,29	52,04

A periférikusnak minősülő települések részesedése a hazai településállományon belül – a lehatárolások célkitűzésének megfelelően – nagyjából egyharmadot tett ki. A határmenti települések ennek közelítően felét (a rendszerváltás időszakában mintegy 60%-át) jelentették. (1. táblázat) Ez a magas részesedés már önmagában jelzésértékű a határmenti térség elmaradottságát illetően.

Az elmaradott települések országon belüli eloszlásáról – és azon belül a határmenti térségek helyzetéről – árulkodik a 2. ábra, amely jól mutatja, hogy hazánk periférius településeinek közel 20%-a a kelet-szlovák határszakaszon helyezkedik el. 12% feletti volt minden időpontban a horvát határszakasz részesedése. 10%-ot megközelítő, azt az utolsó lehatárolás során meg is haladó volt a román határmenti térségének részesedése. Az osztrák, a nyugat-szlovák, a szerb, valamint a szlovén határmenti térség részesedése alacsony. Előbbieké különösen annak fényében szembetűnő, hogy a két határszakasz 3155 településből való részesedése látványosan magasabb – ez nyilván a határszakaszok fejlettségére is utal, nem csak településszerkezeti jellegzetességeket tükröz vissza. Az ukrán határszakasz értékei némileg ellentmondásosak, amelyekre a továbbiakban igyekszünk választ adni.

2. ábra: Az egyes határszakaszok részesedése az összes periférikus településen belül, százalék (Forrás: saját számítás a kapcsolódó jogszabályok alapján)

A határszakaszok átértékelődésére – a felhasznált lehatárolások eltérő karaktere és változó eredményei okán – a periférikus települések arányán keresztül próbálunk meg következtetni (ebben már elkerülhetetlenül szerepet játszik az elmaradottnak minősített települések változó száma is). Már az előbbi ábra is karakteresen jelezte az osztrák és főként a nyugat-szlovák határmentén már a rendszerváltás utáni évekre is jellemző kedvezőbb és azt követően is javuló helyzetét. Az osztrák határmenti térségben az elmaradott települések aránya 16-ról 3%-ra mérséklődött. A nyugat-szlovák határmenti zónában a teljes időszakban 0 és 3% között ingadozott a periférikus települések részesedése. Az országos – megközelítően 1/3-os – részesedésnél kedvezőbb mutatót ért el a 2000-es évekre a szlovén határtérség is. Ezzel szemben a szerb határmenti övezet mutatója szinte folyamatosan romlott, ahogyan az elmúlt időpontokban a román határmentén is emelkedett a periférikus települések részesedése (70% fölé nőtt, de az arány nem volt 50% alatt a vizsgált időszakban). A kelet-szlovák és horvát határtérség településeinek elmaradottságát jelzi, hogy teljes településállományuk (megközelítően 330, illetve 240 település) legalább fele folyamatosan elmaradott volt, előbbi esetében csökkenő, utóbbi esetében inkább növekvő trend figyelhető meg.

Az ukrán határmenti terület rendszerváltás utáni egyik legrosszabb mutatója fokozatosan javult, a 2000-es évekre a részesedés megközelítette az országos átlagot, majd 2015-re hirtelen visszaugrott 78%-os részarányra. (Hasonló hirtelen változást –

azonban ellenkező előjelűt – jeleznek a szlovén határszakasz mutatói is.) Ezek háttérében nem feltétlenül a területi fejlettségben bekövetkező markáns változások húzódnak meg, inkább az elmaradott települések lehatárolásának módszertani változásaira vezethetők vissza. A legelső (1991) lehatárolás még diszkriminancia-analízisen alapult, 1993-tól azonban már az ún. pontozásos módszerre tértek át a KSH szakemberei (2006-ig ezt használták). A legutóbbi, azaz a 2015-ös lehatárolásban azonban már normalizálást alkalmaztak a kompozit indikátor előállításához és a korábbi fejlettségi mutatók köre is nagyban módosult (Pénzes J. 2015). Ez utóbbi egyértelműen rávilágít arra is, hogy *a területi fejlettség adatokkal való megragadása milyen eltérő karakterű eredményeket szolgáltatathat.*

Összefoglalás

Vizsgálatunk rámutatott arra, hogy a határtérségeink nagy része – kivéve a nyugat-szlovák, osztrák, valamint szlovén határmentét – az országos átlagnál elmaradottabbnak tekinthető. Leginkább a horvát, a kelet-szlovák határmente perifériakussága rajzolódott ki, amelyhez az elmúlt években csatlakozott a román határtérség is. A szerb határmenti zóna településeinek romló relatív pozíciója is kiviláglott a tendenciákból. Az ukrán határtérség ellenmondásos megítélése ugyanakkor a módszertani változásokból fakadó bizonytalanságokat is jelez.

Elemzésünkben ugyan nem derül(het) ki, hogy ebben a fejlettségi helyzetben mekkora szerepet játszik maga a határ közeli fekvés, de feltételezhetően az alapvetően elmaradott térségek hátrányos helyzete elmélyül a határmenti lokációval, míg a fejlettebb térségek akár profitálhatnak is belőle.

Szerény vizsgálatunk felhívja arra is a figyelmet, hogy a határok kérdése nem veszített aktualitásából, hiszen a határok – fejlettségi értelemben is vett (de akár fizikailag is megjelenő) – elválasztó szerepe továbbra is detektálható, ugyanakkor a határmenti térségek eltérő fejlődési pályái is izgalmas kutatási témát jelenthetnek, a bemutatottnál összetettebb és eltérőbb módszertani eszköztár alkalmazásával (folytatva a Süli professzor által is fémjelzett kutatási irányvonalakat).

Hivatkozott irodalom

- Baranyi B. 2007: A határmentiség dimenziói Magyarországon. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs
- Czimre, K. 2006: Cross-Border Co-operation – Theory and Practice. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Dusek T. 2004: A területi elemzések alapjai. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék–MTA ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest
- Gorzalak, G. 1996: The Regional Dimension of Transformation in Central Europe. Regional Policy and Development 10. RSA, Jessica Kingsley Publishers. London
- Hansen, N. 1977: Border Regions: a critique of spatial theory and a European case study. – Annals of Regional Science, 11 (1) pp 1-14.
- Hardi T. 2015: Határok és határtérségek kutatása Magyarországon a rendszerváltástól napjainkig. In: Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989-2014) (szerk. Pap N.), IDResearch Kft.–Publikon, Pécs. pp. 25-44.
- Jakobi Á.–Kiss J. P. 2003: A lakossági jövedelmek kistérségi becslése. – In: Kistérségi mozaik (szerk. Nemes Nagy J.), ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest. pp. 55-86.
- Kovács Z. 1990: A határ menti területek központhálózatának átalakulása az első világháború utántól napjainkig. – Földrajzi Közlemények, 114 (38) (1-2) pp. 3-16.
- Kozma, G. 2006: Changes in the income conditions in the border area of the North Great Plain Region. – In: Regional Development in the Romanian-Hungarian Cross-border Space – From National to European Perspective (eds. Horga, I.–Süli-Zakar, I.). Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. pp. 307-315.
- Nagy A. 2012: A fejlettség, elmaradottság mérése a magyar területfejlesztési politikában. – PhD értekezés, ELTE TTK, Budapest
- Nemes Nagy J. 1996: Centrumok és perifériák a piaccgazdasági átmenetben. – Földrajzi Közlemények, 120 (44) (1) pp. 31-48.
- Nemes Nagy J. 2009: Terek, helyek, régiók. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Peach, J. 1997: Income Distribution along the United States Border with Mexico: 1970-1990. – Journal of Borderlands Studies, 12 (1-2) pp. 1-16.
- Pénzes J. 2010: Területi jövedelmi folyamatok az Észak-alföldi régióban a rendszerváltás után. Studia Geographica 26. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Pénzes J. 2015: A kedvezményezett térségek lehatárolásának aktuális kérdései. – Területi Statisztika, 55 (3) pp. 206-232.
- Pénzes, J.–Bujdosó, Z.–Dávid, L.–Radics, Zs.–Kozma, G. 2014: Differing development paths of spatial income inequalities after the political transition – by the example of Hungary and its regions. – Economy of Region, 33 (1) pp. 73-84.
- Ratti, R. 1993: Strategies to Overcome Barriers: From Theory to Practice. – In: Theory and Practice of Transborder Cooperation (eds. Ratti, R.–Reichman, S.), Helbing and Lichtenhahn, Basel. pp. 241-267.
- Reichman, S. 1993: Barriers and Strategic Planning: Spatial and Institutional Formulations. – In: Theory and Practice of Transborder Cooperation (eds. Ratti, R.–Reichman, S.), Helbing and Lichtenhahn, Basel. pp. 55-64.

- Süli-Zakar I. 1992: Az államhatár társadalmi-gazdasági fejlődést akadályozó hatásának vizsgálata ÉK-Magyarország határ menti területein. – Földrajzi Közlemények, 116 (40) (1-2) pp. 45-56.*
- Süli-Zakar I. 2014: Hazánk határai. – Történeti Földrajzi Közlemények, 2 (1-2) pp. 23-36.*
- Van Houtum, H. 2000: An overview of European Geographical Research on Borders and Border Regions. – Journal of Borderlands Studies, 15 (1) pp. 57-85.*

„AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA ÚNKP-17-4 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT”

Cross-border communication at the Romanian-Hungarian border

The concept of cross-border cooperation

Based on the research carried out on the Cross-border project: Agglomeration of the Cross-border Communities Debrecen-Oradea 2007-2020, and also on the sociological research focusing on two neighboring cities, Debrecen and Oradea, on a sample of 1,000 people, divided into 3 target groups: 50% public opinion / 40% persons over 25 years, and 10% representatives of institutions (Țoca, C-V. 2013; Țoca, C.-Horga, I. 2008), one can observe a high interest for cooperation, by means of various projects, at the level of the neighboring communities of Debrecen and Oradea. The responses of the three target groups were divided as follows (Țoca, C-V. 2013):

- in the case of respondents from Hungary, students' answers represented 51.7%; answers coming from the public opinion formed 63.1%, and answers from the representatives accounted for 60.2% of the total number of respondents (average 58.55%);
- on the other hand, the Romanian respondents formed the following percentages: 66% students, 64.5% public opinion, 73.1% institutions (average 67.86%).

Interest in cross-border cooperation through projects, at the Romanian-Hungarian border, in the period 2007-2008, proved high, since calculating an average for the three target groups, the value of 58.55% was obtained in the case of Hungary, while for Romania a much more significant percentage has been obtained 67 86%.

If we take into account the study on awareness as regards European funds and, implicitly, as concerns the availability of cross-border cooperation funds (Phare CBC, implemented at the level of Romania and Hungary), the target group formed by the

¹ PhD, lecturer, Department of International Relations and European Studies, University of Oradea, Romania, ctoca@uoradea.ro

² PhD, senior lecturer, Department of International Relations and European Studies, University of Oradea, Romania, lsoproni@uoradea.ro

students of Oradea University demonstrated awareness, in proportion of 21%, as regards the ongoing PHARE CBC program, while respondents were also informed on the 2 programs promoted by the City Council of Oradea, one targeting projects in the Bihor-Hajdu Bihar Euro region (25% of the respondents) and another, on the Carpathian Euroregion Fund 5% (Țoca, C-V. 2006).

Associated with the degree of awareness as regards projects with different sources of funding, it can be noticed, according to the cross-border projects implemented with the support of the European Structural Funds, that CBC projects are known to 46% of the respondents from Hungary, compared to 29% of the respondents on the other side of the border, the average of Romanian and Hungarian respondents being of 38%.

Next, based on the Eurobarometer results, at the end of 2015, we have looked at the answers provided by the Romanian and Hungarian respondents included in the target group, which are presented in *Figure 1*.

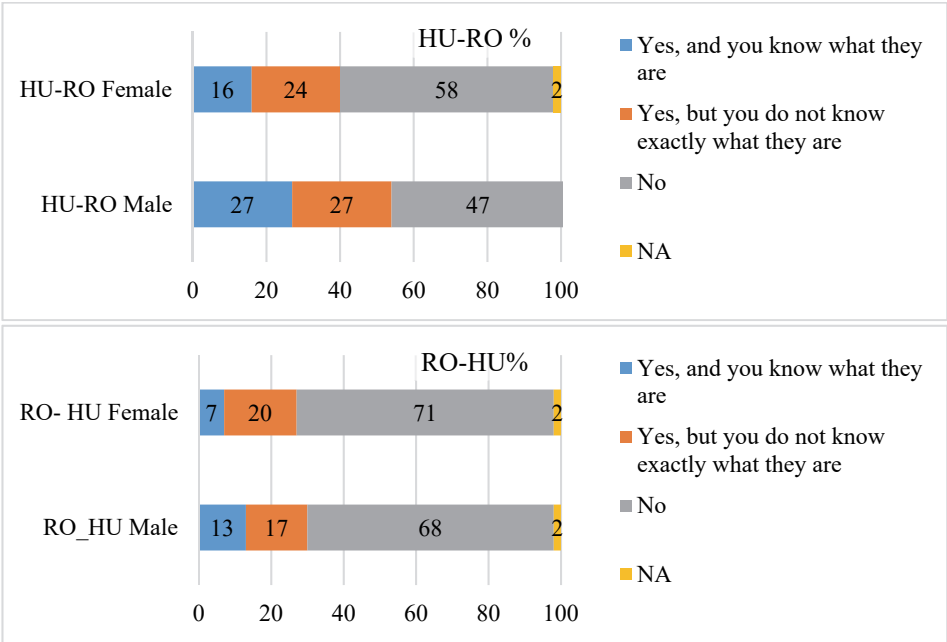

Figure 1: Have you heard about any EU funded cross-border cooperation activities in the region where you live? % (Source: own elaboration; European Commission, 2015)

This figure shows the choice between the two response alternatives (the first alternative shows whether respondents are aware of the existence of cross-border co-

operation funds and also know what these funds represents the second response option indicates that respondents know about the funds but don't know what these funds represent). Thus, combining the two response alternatives, as regards the respondents that are informed on the existence of cross-border cooperation funds, the percentages of: 40% for the female respondents and 54% for the male respondents in Hungary have been obtained while for the Romanian side we have 27% of the respondents among women and 30% among men. We can therefore conclude that awareness as regards funds is higher on the Hungarian side, which might be explained by an increased interest for such funds, based on a more active form of information, from the institutions responsible for this budget line on the one hand and from the media, on the other hand.

As regards the degree of mobility of the Romanian and Hungarian and the percentage of persons visiting the neighboring country, *Figure 2* shows that 54.5% of Hungarian population does not visit the neighboring country, while 44% of the Romanian respondents do not visit Hungary (the average of the Hungarian, male and female respondents), which shows a higher interest on the Romanian side to visit the Hungarian side. A predominant answer to this question showed that the respondents visit the neighboring country once a year or rarely, in an average proportion of 37% on the Hungarian side and 38.5% on the Romanian side.

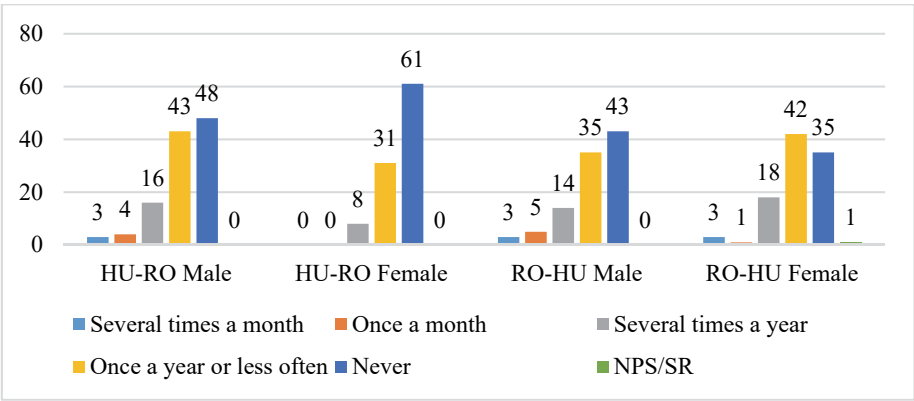

Figure 2: How often do you go abroad to other countries? % (Source: own elaboration; European Commission, 2015)

For the first two response options: i.e. several times a month, and once a month, respectively, the percentages are between 0-4%. As regards the third response option, i.e. several times a year, we can notice that the Romanian side is more mobile, visiting

the neighboring country in a proportion of 16%, while the Hungarian respondents formed a proportion of only 12% (the average of the female and male respondents).

In order to highlight the factors of attraction on both sides of the Romanian-Hungarian border we shall analyze the reasons having determined the respondents to visit the other country, on either side of the border. The motives analyzed by the researchers included: visiting the family, visiting friends, using public services (education, health), shopping for goods or services, visiting the other country for work or business, visiting the other country for spending leisure time.

From the point of view of Hungarian Romanian cross-border mobility and communication, the first indicator to be taken into account is visiting the family, though here we will consider visiting friends as well, who can be considered one's extended family, though in the absence of any relation of kinship.

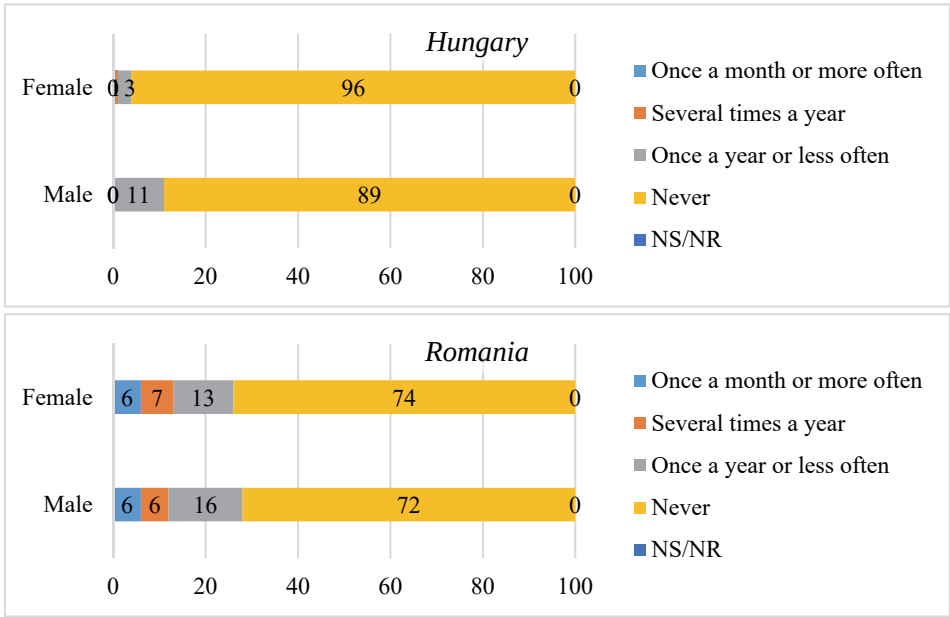

Figure 3: How often do you go to [COUNTRY FROM PROGRAMME] for each of the following reasons? To visit family (Source: own elaboration; European Comm., 2015)

An insight into the history of the current states of Romania and Hungary, would reveal that, during their common and centuries-old history, border territories were either part of the same country, or separated by a border, as it is the case nowadays as well. Therefore, the presence of a Hungarian ethnic population, located on both

sides of the border, especially in the vicinity of the border, can be explained. *Figure 3*, indicating the aspect of crossing the border in order to visit one’s family, represents an indicator that, seen in the Eurobarometer CBC study, shows that there is mobility in this respect, with a higher frequency of visits of Romanians in the neighboring country. The results of the two pieces of research analyzed show that the history that divided territories due to various historical events, resulted in separation of families on both sides of the border, which determined the act of visiting one’s family as a relevant indicator.

On the other hand, the indicator that refers to visiting friends, as shown in *Figure 4*, resulted in percentages that are distributed in a balanced way, with reciprocity on both sides of the border, cross-border friendship being visible.

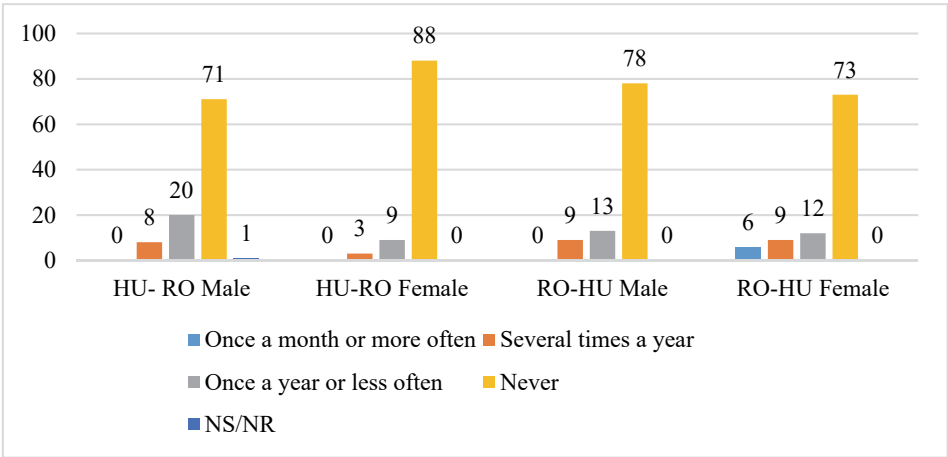

Figure 4: How often do you go to [COUNTRY FROM PROGRAMME] for each of the following reasons?% To visit friends (Source: own elaboration; European Commission, 2015)

The research focusing strictly on the communities of Debrecen and Oradea and their cross-border mobility, determined by the intention of visiting family members, resulted in the following observations (*Țoca, C-V. 2013*):

- Mobility from Oradea to Debrecen: 4.83%
- The percentage of mobility from Debrecen to Oradea is of 2.2%.

Another indicator, referring to the use of public services (for example health and education services), illustrated in *Figure 5*, shows that there is interest, on both sides of the border, to access various services, a massive interest being manifested by the

Romanian side, to benefit from services in Hungary. This phenomenon can be explained by the fact that Hungary is recognized for the quality medical services it provides, and, looking strictly at the border region, namely the Oradea - Debrecen neighborhood, on the Hungarian side, the city of Debrecen is a strong university center, with a strong Medicine Faculty that prepares specialized doctors so that the Romanian population and the people from Oradea prefer to benefit from medical services provided by doctors in Hungary.

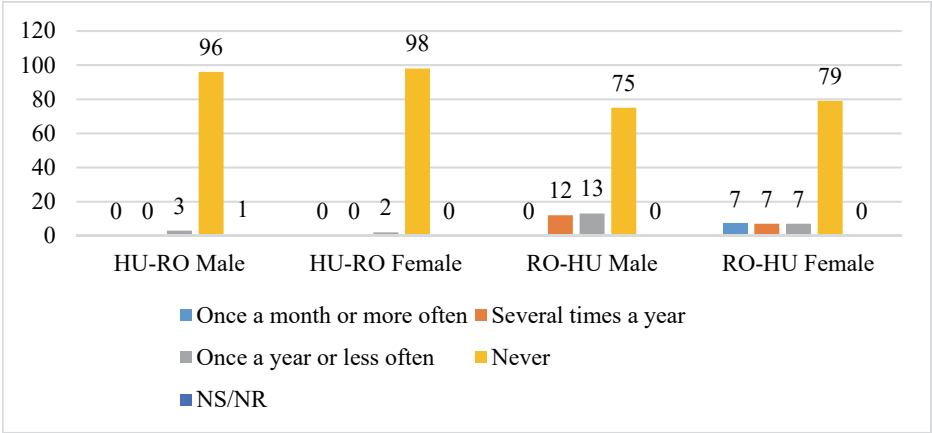

Figure 5: How often do you go tofor each of the following reasons?%
To use public services (for example health or education services) (Source: own
elaboration; European Commision, 2015)

In what regards the foreign students studying medicine in Hungary, the data supplied by the Human Resources Ministry indicate that their number increased twice from 2001-2002 to 2010-2011, from 8,565 students to 15,889. These students came mostly from Romania, Slovakia, Ukraine, Germany, Austria, Sweden and Israel, 20 % coming from Asia, while the national spread of foreign students shows Budapest (1,373), Debrecen (910), Pécs (916), Szeged (644) having the larger number. The amount of income generated by foreign students has been valued at 83 million EURO in 2011 (Toca, C-V. et al. 2014).

From an educational point of view, the academic center in Debrecen also attracts and ensures academic education for students coming from Romania, especially those of Hungarian ethnicity, but also from other neighboring countries, such as Ukraine, Slovakia, etc., where there is a population of Hungarian ethnicity. Most of the students come from Romania. Their number increased continuously until 2008, and

reached its maximum when 561 Romanian students studied here. In the case of Slovakia, the peak year was 2010, with 130 students. The highest number of students from Ukraine came in 2009, with 294 students enrolled at the University of Debrecen, thus occupying the second place behind Romania on the list. Only 10–20 students come from Serbia yearly, with this being the last on the list of the neighbouring countries.

At the University of Debrecen the number of students from the neighbouring countries was the highest, 947, in 2009. Until this date the ratio of the students from neighbouring countries increased constantly, and after that it started to decrease. Even though their number was the highest in 2009, their ratio constantly declined within the total number of international students. While the ratio of Hungarian students from the neighbouring countries reached 39% in 2004, their ratio halved by 2015 and became only 18% within the total international student population (*Czimre, K. et al. 2014*).

Shopping is another area of interest for the population on both sides of the border. Here, again, Romanians demonstrate a more pronounced interest for shopping in Hungary.

Figure 6, referring to the proportion of the population that does not choose to shop in the neighboring country, shows that, on the Hungarian side, 85% of the population does not come to shop in Romania, while only 63% (male and female) of the Romanians do not choose to go shopping in Hungary. While looking strictly at the cities of Oradea and Debrecen, the percentages of the population that visits the neighboring country for shopping purposes have been indicated by (*Toca, C-V. 2013*), and are as follows:

- The interest of the Romanian citizens, reflected by the average of the three target groups targeted by the research, is reflected by the percentage: 18.83%
- The citizens of Debrecen visiting Oradea for shopping form 20.96%.

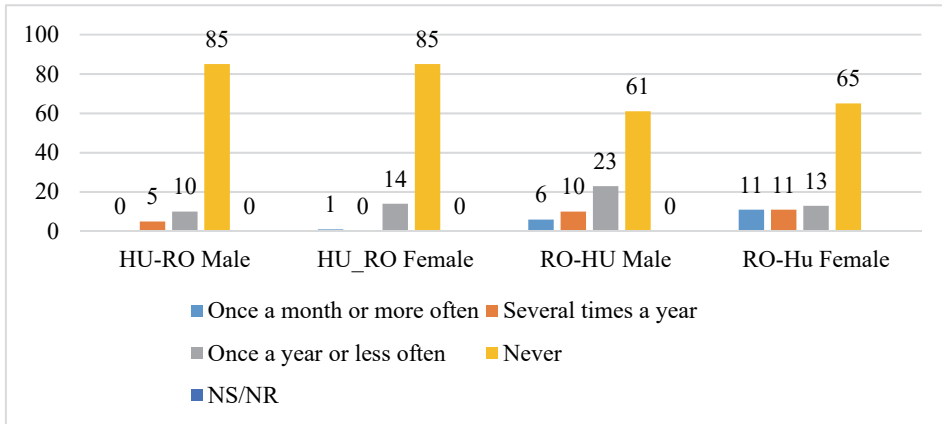

*Figure 6: How often do you go to/ for each of the following reasons? %
To shop for goods or services (for example buying clothes or to visit a hairdresser)
(Source: own elaboration; European Commission, 2015)*

It can be concluded, based on the data shown above, that the interest of Hungarian and Romanian citizens, from Debrecen and Oradea, to visit the other country on the Romanian-Hungarian border, for shopping, is quite similar, though slightly higher on the part of Hungarian citizens. Data on which research is based shows that interest in shopping is present on both sides of the border, given the diverse nature of large companies operating in the areas mentioned above, but also the fact that each city has its own big companies, i.e. companies that activate in Oradea are not found in Debrecen and vice versa

The business activity aspect, as well as that of the workforce, demonstrate a higher interest, on the part of the Romanian population, to work in Hungary, especially since there are companies, activating in Hungary and more specifically in the border region (Debrecen), that recruit a Romanian work force. The concept of the frontier worker is being discussed here (Popoviciu, A-C. 2013; Popoviciu, A-C. (ed.) 2014). If we discuss the business dimension at the level of the cities of Debrecen and Oradea, 6.63% of the Romanian respondents demonstrated interest in this aspect, while on the Hungarian side, the interest is reflected by the percentage of 2.33%.

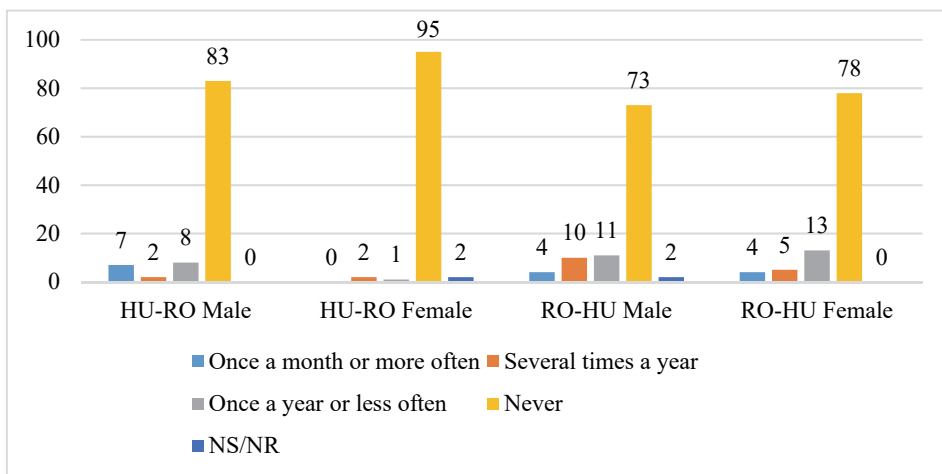

Figure 7: How often do you go to / for each of the following reasons? %
For work or business purposes (Source: own elaboration; European Comm., 2015)

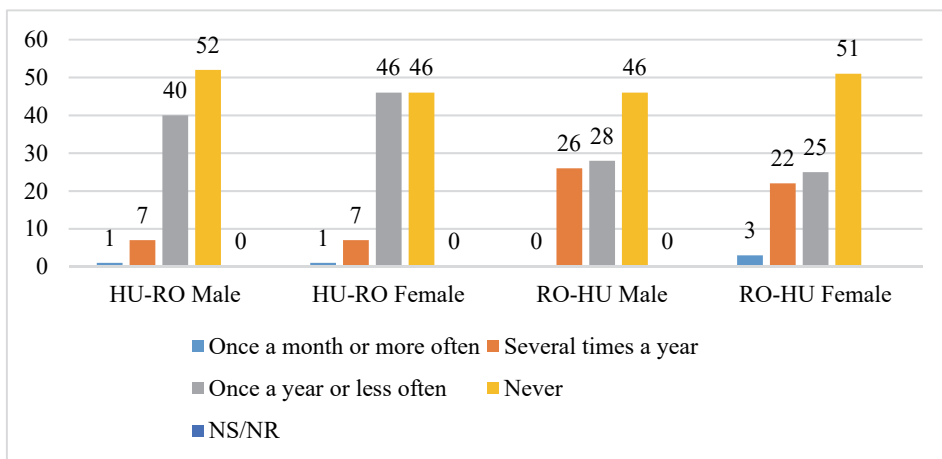

Figure 8: How often do you go to / for each of the following reasons? %
For leisure activities including tourist visits (Source: own elaboration; European Commission, 2015)

The last indicator taken into account refers to spending leisure time, i.e. tourism. As shown in Figure 8, the cross-border interest in this respect is also present, again a much higher percentage being registered in the case of Romanian respondents, though both countries referred to here offer very diverse attraction to tourists.

In conclusion, according to the Eurobarometer data, the study on Cross-Border Communities has shown that cross-border communication is present; in addition, an increased interest can be observed on the Romanian side, which denotes a higher level of development or infrastructure in the neighboring country. However, the degree of cross-border attractiveness exists on both sides of the border, with peripheral areas having a stronger attractiveness due to proximity and common history, and equally due to cross-border joint projects supported by the European Union, and other joint projects at the level of public or private institutions in the administrative, business, educational fields, etc.

References

- Czimre, K.–Țoca, C-V.–Hegedűs, R.–Teperics, K. 2014:* Impacts of Study Driven International Migration on Cross-border Co-operations – Case Study: Debrecen-Oradea. – Eurolimes, 21 pp. 164-165
- European Commission 2015:* Eurobarometer Results, Programme Hungary-Romania. Regional and Urban Policy. http://ec.europa.eu/regional_policy/ro/policy/cooperation/european-territorial/cross-border/#5
- Popoviciu, A-C. 2013:* The frontier worker. Romania-Hungary study case. – In: The Frontier Worker – New Perspectives on the Labor Market in the Border Regions (eds. Popoviciu, A.C.–Cigan, D.). C.H. Beck Publishing, Bucharest. pp. 25-49.
- Popoviciu, A-C. (ed.) 2014:* Cross-Border Cooperation – Models of Good Practice in Carpathian Region. CH Beck Publishing House, Bucharest
- Țoca, C-V. 2006:* Sociological Research: University of Oradea s Students Knowledge Regarding the Bihor–Hajdú-Bihar and Carpatian Euroregio. – In: Regional Development in the Romanian-Hungarian Cross-Border Space – From National To European Perspective (eds. Süli-Zakar, I.–Horga, I.), Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. pp. 134-136.
- Țoca, C-V. 2013:* Romanian-Hungarian cross-border cooperation at various territorial levels, with a particular study of the Debrecen – Oradea Eurometropolis (European Grouping of Territorial Cooperation – EGTC). Editura Universității din Oradea, Oradea, pp. 12-13; 94-96; 123.
- Țoca, C.–Horga, I. 2008:* Sociological research. Thinking the future together the Debrecen-Oradea cross-border agglomeration. – In: Neighbours and Partners: on the two sides of the border (ed. Süli-Zakar, I.), Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. pp. 73-82
- Țoca, C-V.–Czimre, K.–Teperics, K. 2014:* The Role of the Universities of Oradea and Debrecen in Attracting Foreign Students in the Field of Medicine. – In: The Frontier Worker – New Perspectives on the Labor Market in the Border Regions (eds. Popoviciu, A.C.–Cigan, D.). C.H. Beck Publishing, Bucharest. pp. 157-170.

A Bihar-Hajdú-Bihar Eurorégió földrajzi bemutatása, határokon innen és túl

Bevezető

A téma alátámasztását két egymással szomszédos megye, Hajdú-Bihar és Bihar (1. ábra) közötti határon átívelő kapcsolatai adják, melyek kialakításában és elmélyítésében a mélyen tisztelt Tanár Úrnak is kiemelkedő szerepe volt. Ezeknek, a kapcsolatoknak a fejlesztésében nem csak a politikai és társadalmi-gazdasági tényezők játszanak jelentős szerepet, hanem a térség környezetének helyi és területi szintű állapota is. És mivel ezek a szomszédos területek egymást kiegészítő földrajzi egységet alkotnak, a Bihar–Hajdú-Bihar Eurorégiót alkotó két megye együttműködésének egyik alapfeltétele.

A bemutatás tárgyát képviselő Eurorégió további fejlesztésében két alapvető probléma vár orvoslásra: egyik a gazdasági és társadalmi fejlődés folytonosságának fenntartása, a másik pedig a környezetvédelem és a turisztikai problémák összehangolása. Ugyanis az Eurorégió létrejöttének hatékonyságát a számtalan közös tevékenység elindítása mellett legjobban az intézményi, a határ mindkét oldalán az emberközi kapcsolatok minőségének javítása és megőrzése érdekében tett erőfeszítések igazolják.

A fenti keretekbe tökéletesen illeszkedik a Bihar–Hajdú-Bihar Eurorégiós modell megjelenése is, melynek megalapítását a két megye helyi közösségei és helyi közigazgatási szervei által elindított közös tevékenységek minőségének javítása indokolta.

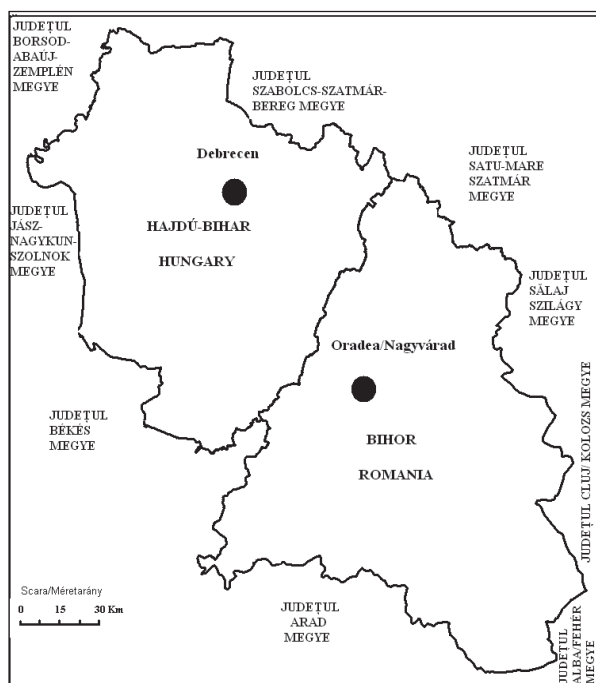
Földrajzi elhelyezkedés

Hajdú-Bihar megye Magyarország keleti részén terül el, az Észak-alföldi Régió részét képezi. Északról Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék, délről Békés, nyugatról Jász-Nagykun-Szolnok és keletről a romániai Bihar

¹ PhD, földrajz tanár, Ady Endre Elméleti Líceum, Nagyvárád, attilaa181@gmail.com

megyével határos. Magyarország fővárosa, Budapest és Hajdú-Bihar megye központi székhelye, Debrecen között a távolság 220 km. A megye területe 6.211 km², ebből a szempontból az ország megyéi közül a negyedik helyen áll.

Bihar megye Románia észak-nyugati felén található. Északról Szatmár megye, keletről Szilág, Kolozs és Fehér megyék határolják, nyugatról Magyarországgal határos. Az ország megyéi közül a hatodik helyen áll, mivel területe 7. 544 km². Bihar megye az Észak-nyugati Fejlesztési Régió része, és körülbelül 600km távolságra található Románia fővárosától, Bukaresttől.

1. ábra: A Bihar-Hajdú-Bihar Eurorégió elhelyezkedése Románia és Magyarország térképén (Forrás: saját szerkesztés)

Az Eurorégió megalakulása és célkitűzései

A Bihar–Hajdú-Bihar Eurorégiót 2002 októberében alapította a Bihar Megyei Tanács, illetve a Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat, az Egyezményhez csatlakozott Nagyvárad Megyeszékhely és a Debreceni Önkormányzat is. Az Eurorégió általános célkitűzései: a jószomszédi kapcsolatok kialakítása és fejlesztése; a határon átívelő

kapcsolatok lehetséges területeinek felmérése; társadalmi, gazdasági, kulturális, oktatási, közegészségügyi, környezetvédelmi és idegenforgalmi tevékenységek megszervezése és irányítása. Említést érdemel a közérdekű programok megvalósítása; lakossági kapcsolatok és szakemberkapcsolatok elősegítése; az Eurorégió szervezeteinek más nemzetközi szervezetekkel való együttműködtetése; az Eurorégió tagjainak segítése az EU-csatlakozás folyamatában értékes információk, illetve pénzalapok elnyerésére vonatkozó közös pályázatok kidolgozása révén.

A Bihar–Hajdú-Bihar Eurorégió tehát egy határon átívelő kapcsolatokra alapuló nyitott társulás, amely nem önálló jogi személy. Az együttműködés során a felek azonos jogokkal és kötelességekkel rendelkeznek. Az együttműködés azt jelenti, hogy mindkét fél tevékenységeit a kölcsönös bizalom, együttműködési készség illetve jószomszédi viszony jellemzi.

A vizsgált terület földrajzi sajátosságai

A határok által körvonalazott területi egység felszíne 13.746 km². Olyan heterogén természeti-földrajzi struktúra (hegyvidék, dombok, úgynevezett „öböl-medencék” és kiterjedt síkságok), mely jelentős ipari-gazdasági valamint turisztikai potenciállal rendelkezik.

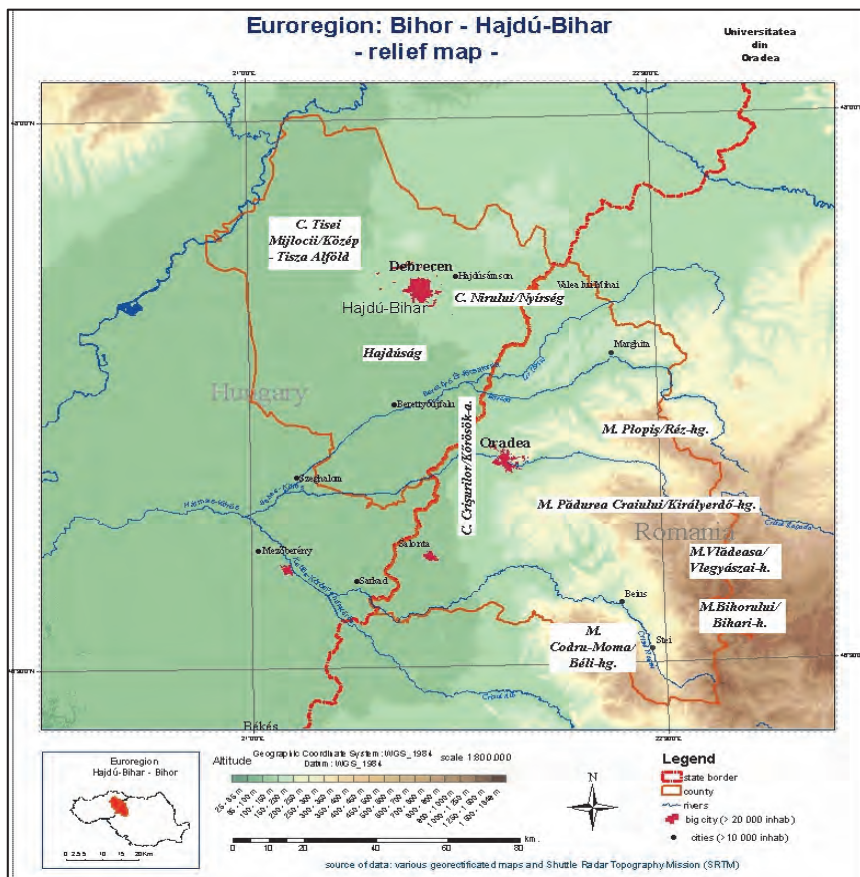
A Bihar–Hajdú-Bihar Eurorégió nyugati határa egybeesik a Tisza völgyével, magában foglalja Polgár, Tiszacsege, Egyek településeket, átszeli a Hortobágy Nemzeti Park területét, útba ejti Püspökladány városát és Szerep községet. Ez a határvonal elválasztja Borsod-Abaúj-Zemplén és Jász-Nagykun-Szolnok megyéket.

Az északi határvonal, mely az Eurorégiót Szabolcs-Szatmár-Bereg megyétől választja el, érinti Tiszagyulaháza, Tedej, Hajdúdorog, Hajdúhadház, Téglás, Nyíradony és Fülöp településeket. A Régiót Szatmár megyétől elválasztó határvonal átszeli a Nagykárolyi-homokhát – Érmihályfalva, Érmellék és Margittai járás alkotta térséget, egészen a Régió legkeletebbre eső pontjáig, Tasnádbajomig.

A keleti határvonal szinuszgörbéhez hasonlítható, hiszen változatos domborzati formákon húzódik. Tasnádbajomnál a határvonal délnek kanyarodik, átszeli a Krasznamenti-dombság nyugati részét, a Bisztra-dombságot, érinti a Réz-hegység csúcsait, a Jád és Dregán völgyének vízválasztóját, a Bihar-hegység tetejét, az Öregbércet (1.579 m), Havasfőt (1.425 m), a Vértop-hágót (1.160 m), a Nagy-Bihar-csúcsot (1.849 m), elhúzódik egészen az Arad-kőig (1.428 m). Ez a határvonal

választja el az Eurorégiót Szilágy, Kolozs és Fehér megyéktől mely Bihar-Fehér-Arad megyék hármes határának metszéspontjában áll.

A továbbiakban a délen húzódó határ vonala, mely Arad és Békés megyéket választja el a Régiótól, a következő útvonalat követi: Kristyor-gerinc, Bél-hegység, leereszkedik a Körösök völgyébe, követi a Fekete-Körös alsó folyását egészen Ant faluig, valamint a magyar határig, ahol továbbhúzódik a Bihari-sík, a Nagy-Sárrét, végül Körösszakál, Újiráz, Csökmő, Darvas és Biharnagybajom települések mentén.

2. ábra: A Bihar–Hajdú-Bihar Eurorégió főbb domborzati formái
(Forrás: saját szerkesztés)

Az intenzív geológiai folyamatok következtében a Bihar–Hajdú-Bihar Eurorégió területén három domborzati forma alakult ki: hegyek, dombok és mezőségek. Más szóval a földtörténeti változások alapján az Eurorégió területe három egymástól

eltérő szerkezeti egységre tagolható: a Nyugati Szigethegység, a neogén marginális medencék és a Pannon-medence.

A terület domborzata igen változatos, arányos elosztású, a legmagasabb hegyektől a legalacsonyabb síkságig. Az Eurorégió területének változatos domborzata hatalmas amfiteátrumhoz hasonló, mely észak-nyugati irányban nyit. Három főbb egység különböztethető meg: a varázslatosan gazdag hegyek, az enyhe lejtésű dombok, amelyek a hegyek nyugati felét övezik, köztük a széles medencék húzódnak öbölszerűen, és egy termékeny öntéstalajban gazdag síkság (2. ábra).

A térség magassága széles skálán mozog: nyugaton a legalacsonyabb (hozzávetőlegesen 80 m) a Sárréti- és a Hamvas főcsatornák közötti területen, majd kelet felé haladva fokozatosan emelkedik a domborzat: először megjelennek a magasabb alföldek, a dombok, medencék és legvégül a hegyek, amelyek legmagasabb pontja a Nagybihar-csúcs, mely 1.849 méter.

3. 1. A *hegyvidékek* az Eurorégió dél-keleti részét szegélyezi, melyet „öböl-medencék” tagolnak. Az Eurorégió területén húzódó hegyek a Bihar-Vlegyásza hegység, mely domborzati csomópontot képez, tőle nyugatra a Királyerdő és a Béli-hegység húzódik, illetve a Plopiș vagy Réz-hegység. Ezeket, a sasbérceket árkos vetődésű medencék választják el egymástól (Belényes, Várad-Rév, Berettyó).

3. 2. A *dombságok* egy átmeneti részt képeznek a Nyugati Szigethegység, valamint a Körösök alföldje között. Szélességük változó 500-600m- 200-160m közötti. Attól függően, hogy melyik hegység lábánál alakultak ki sajátos szerkezettel és alakzattal rendelkezhetnek, valamint megkülönböztethetjük a következőket: a Krasznai-dombságot, a Plopiș vagy Réz- dombságot, a Királyerdő-dombságát, a Bihari- dombokat valamint a Béli-dombságot.

3. 3. A *medencék* öbölszerű képződmények, amelyeket a hegyvonulatok lábánál húzódó nyugati dombok sora övez. A folyók, lankák és alacsony teraszok között a Bánsági-Körös-Alföld húzódik. Az Eurorégió területén a következők húzódnak: Berettyói- medence, a Sebes-Körös medencéje és a Fekete-Körös medencéje.

3. 4. A *mezőségek* az Eurorégió nyugati részén húzódnak, ezek a Közép-Tisza vidék, a Hajdúság, a Nyírség és a Körösök vidéke.

3. ábra: Hortobágyi séta és bemutató Tanár Úr vezetésével a nagyváradai és a debreceni kollégák részvételével (Forrás: saját felvétel)

A mezőségek a megye magasabb területeiről érkező folyók / árvizek, okozta üledék-lerakódás és erózió révén keletkeztek. A domborzati sajátosságok és az alakulástörténet három alegység megkülönböztetését teszi lehetővé. Megjelennek az alacsonyan fekvő és áradásnak kitett alföldek (100m alatti magassággal rendelkeznek, mint a Közép-Tisza vidék, amely magába foglalja a Borsodi Árteret, Hortobágyot, 3. ábra), majd a magasabb domb-alatti mezőségek (120m fölötti magasságúak: Berettyó-Körös vidék, a Berettyó-dombság és a Körösök vidéke). Végül pedig itt találjuk az átmeneti alföldeket (100 és 120m közötti magassággal rendelkeznek, ékes példája a Hajdúhát és Dél-hajdúság, Érmihályfalvi sík, más néven Nyírség, Dél-Nyírség, Bogyoszlói síkság és az Érmellék).

Következtetések

A domborzat függőleges tagoltságának köszönhető éghajlati szintkülönbségek nyugatról keleti irányban meghatározzák a vízhálózat sűrűségét, ami nyugati irányban csökken. A domborzati sajátosságok a környezet egyéb összetevőinek minőségét is meghatározzák (éghajlat, növény- és állatvilág, talajok) a domborzat függőleges tagolódásnak megfelelő sajátosságbeli különbségek, és a társadalmi-gazdasági jellemzők szintjén is az Eurorégió területén. A terület gazdag természeti erőforrásokban és környezetvédelmi területekben.

Ez a rendkívül összetett környezet a terület változatos felhasználását teszi lehetővé, ennek következtében az Eurorégió gazdasági területei is változatosak. Egy

idézzel zárom a cikk gondolatait a Tanár Úr emlékének adózva, magunkénak tudhattuk a határtalan támogatását, aki nélkül talán nem lehetnénk olyanok és azok akikké váltunk: „Az európai példák alapján kijelenthető, hogy regionális alapokon szerveződő térségek, legyenek azok akár csupán kistérségek, jelentős szerepet játszanak az egyes országok, terület- és településfejlesztésében, a helyi társadalom aktivitásának fokozásában, A kistérségi szerveződések jelentősége elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a helyi társadalom bevonásával mindenek előtt a táji-térségi lokálpatriotizmusra építve az országos, s regionális feladatok, célok kistérségi, települési, lakóközösségi és családi adaptálását segítik elő” (Süli-Zakar I.–Pfeil E. 1993).

Hivatkozott irodalom

- Ambrus, A. L. 2010: *The quality of the environmental elements in Bihor-Hajdú-Bihar Euroregion and the influence on population health*, Metropolis Press, Oradea
- Măhăra, Gh. 2003: *Unitățile și subunitățile geografice ale dealurilor Banatului și Crișanei*, - Analele Univ. din Oradea, Seria Geografie Tom XIII., Oradea
- Măhăra, Gh.–Süli-Zakar I.–Ambrus A. 2007: *A Debrecen és Nagyvárad határon átvelő agglomeráció környezeti aspektusai* – In: *A határok és a határon átnyúló (CBC) kapcsolatok szerepe a kibővült Európai Unió keleti periferiáján* (szerk. Süli-Zakar I.). Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. pp. 241-254.
- Süli-Zakar I. 1999: *A társadalmi környezet és szennyeződése*. – In: *A MTESZ Hajdú-Bihar megyei környezetvédelmi bizottságának negyed évszázada (1973-1998)* (szerk. Angyal L.), Debrecen. pp. 239-244.
- Süli-Zakar I. 1999: *Hajdú-Bihar megye kézikönyve*. Csiszér Bt.–Ceba Kiadó, Debrecen
- Süli-Zakar I. 2008: *Kárpátok Eurorégió, 15 év a határokon átvelő kapcsolatok fejlesztéséért*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Süli-Zakar I. (szerk.) 2003: *Társadalomföldrajz – Területfejlesztés I.-II.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Süli-Zakar I.–Béres Cs. 1993: *Hajdú-Bihar megye térbeli társadalmi-gazdasági fejlődés lehetőségei és problémái*, Debrecen
- Süli-Zakar I.–Pfeil E. 1993: *Hajdú-Bihar megyei tapasztalatok a kistérségi szövetségek és társulások létrejöttéről*. – *Comitatus*, 3 (10) pp. 39-47.

Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék határmenti területeinek turizmusa egy kérdőíves felmérés tükrében

Bevezetés, emlékezés

Süli professzor úr a Kárpátok Eurórégió, s ezen belül a határmenti területek legismertebb akadémiai és egyetemi kutatói közé tartozott (Süli-Zakar I. 1996; 2014). Iskolateremtő tevékenysége során különösen a Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszékén érdeklődő, lelkes csapatot alakított ki (Süli-Zakar I. et al. 2001), akik egy időben Vele együtt maguk is szervezői és résztvevői voltak az ezekkel a témákkal foglalkozó hazai és nemzetközi konferenciáknak. Sokat tett a periféria térségek, azon belül is a határok mentén, azaz a periféria periferiáján fekvő területek megismertetésért, a közel száz éve a trianoni szerződés következtében szétszakított mesterséges határok két oldalán, azaz a határon innen és a határon túl fekvő területek – különösen a Debrecen-Nagyvárad megyeszékhelyek és egyetemi városok – közötti kapcsolatok erősítéséért, fejlesztéséért (Süli- Zakar I. 2014).

A határok és a határon átnyúló kapcsolatok különböző (társadalmi, gazdasági, munkaerő-piaci, turisztikai, kereskedelmi, oktatási, kulturális) aspektusaival számos, az egyetemekhez, főiskolákhoz és akadémiai kutatóhelyekhez kötődő kutató foglalkozott az elmúlt évtizedekben (Kovács Z. 1989; Pál Á. 1998; Mészáros R. 2000; Szónokyné Ancsin G. 2000; Balcsók I. 2001; Boros L. 2003; Illés S.–Michalkó G. 2003; Michalkó G. 2004; Csordás L. 2001, 2008; Teperics K. 2006; Baranyi B. 2007; Kovács I.–Martyin Z. 2012).

Az MTA Alföld II. Kutatási Program keretében – igaz csak a Süli professzor úr kutatóintézeti távozását követő évben – az MTA RKK ATI Debreceni Csoportja Dr. Baranyi Béla irányításával kérdőíves felmérést folytatott Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a román és az ukrán határhoz legközelebb fekvő 119 településen, melyek közül 1999-ben 95, míg 2002-ben 109 válaszolt, ami igen jó reprezentativitást jelent. E felmérések során – többek között – a turizmus helyzetére

¹ CSc., a földrajztudományok kandidátusa, tudományos főmunkatárs, Neumann János Egyetem Gazdaságtudományi Kar (Kecskemét), csordas.laszlo@gtk.uni-neumann.hu

és lehetőségeire, fejlesztési irányaira, különös tekintettel a határ menti kapcsolatokra több mint 40 kérdésben kerestük a választ. Jelen tanulmány keretében csak néhány kérdés bemutatására tesztek kísérletet, s – a helyszűke miatt – a térképeket megpróbálom a településnevek kiírásával pótolni.

A külföldiek településenkénti megjelenése a küldő országok és a felkeresés célja szerint

A Romániából érkezettek 43 helységet kerestek fel. A települések egyik csoportja Biharkeresztes környékén található, ahová többnyire rokonlátogatási, bevásárlási és rendezvényeken való részvételi céllal, illetve ezek kombinációjával jutottak el. A Csengersima és Tiszabecs környéki településeken viszont egyre több az alkalmi munkavállalási célú felkeresés, valamint az is megfigyelhető, hogy igen sok település specializálódott, s csak egyfajta okból látogatták meg, pl. Csengert, Mezőladányt, Záhonyt csak vásárlási, több kisebb települést (Mándok, Csaholc, Túristvándi, Bátorliget, Tyukod, Nyírvasvári, Császló, Hermánszeg stb.) csak rokonlátogatási, néhányat (Tiszakerecseny, Kisnamény) csak alkalmi munka, illetve Sonkádott vadászat céljából (1. táblázat).

Az Ukrajnából érkezők (összesen 39 helységben) elvértve fordulnak elő látogatóként a Hajdú-Bihar megyéhez tartozó határszakaszon, többnyire az Ukrajnával határos településeken, illetve a határátkelőkön és azok szűkebb-tágabb övezetében találkoznak velük sűrűbben az ott élők. Igen sokan csak vásárolnak és rokoni kapcsolataikat ápolják, ám 11 településen ezek mellett a munkavállalás, míg 3 továbbiban (Barabás, Beregsurány, Uszka) a rendezvényeken való megjelenés is szerepet játszik.

Az Oroszországból érkezőket csak 7 – egymástól elszigetelten fekvő – település tüntette fel látogatóként, de – Záhony kivételével – ők is specializálódnak: vásárolni Milotára, rokonnal látogatni Tiszabecstre és Mándokra, munkát vállalni Sonkádra, míg vadászni Csengerre és Vámospércsre jártak.

A lengyelországiak elszórtan, egymástól távol fekvő 5 településen fordultak meg erős specializációval, hiszen Nyíracsdát és Tiszabecst a rendezvények miatt, a nagyobb ellátást biztosító Záhonyt és Csengert vásárlási, míg Mándokot rokonlátogatási céllal keresték fel.

A németek 32 településen jártak, ám a települések közel 2/3-át csak vadászati célból keresték fel. A Nyírségben és a Bereg-Szatmári-síkon a németek részben rokonlátogatáson (7 helységben), különféle rendezvényeken vesznek részt, de

néhány faluban az ökoturizmus térhódítása (Túristvándi, Bagamér, Tiszacsécse) is megfigyelhető.

Az osztrákok 13 településre jutottak el, melyből 7 hely csak a vadászokat vonzotta, melyek közé Hencidán és Biharkeresztesen kívül a Milota-Lónya közötti határsávba tartozó falvak tartoznak. A rokonlátogatás és a rendezvényeken való részvétel 3-3 települést érint mindössze.

A Szlovákiában lakók mindössze 5 településen jártak, ám Hajdú-Bihar megye határmenti településeit egyáltalán nem keresték fel. Elsősorban rendezvényeken vettek részt, de a bevásárlás és a rokonok meglátogatása nagyon fontos az interetnikus kapcsolatok ápolása szempontjából is.

A hollandok 10 településen, elszórta fordultak elő, Penészleken, Sonkádön és Tiszacsécsén viszont az ökoturizmus keretei között töltötték idejüket. Emellett különböző rendezvényeket (Tiszabecs, Tiszacsécse, Záhony), valamint rokonaikat keresték fel (Ártánd, Bagamér, Tizsakóród, Mándok).

Az egyéb külföldiek között az olaszokat, dánokat és a spanyolokat említették meg, ám a 23 település kétharmada arról számolt be, hogy csak vadászat céljából választották a helységet, s a rendezvények, az ökoturizmus és a rokonlátogatás típusonként – az esetek egy részében kombináltan – alig 1-3 települést érint.

A felkeresési célok és a küldő országok szerint tehát igen jelentős különbségek figyelhetők meg. Rokonlátogatásra 50 településre mindegyik országból érkeznek, a bihari részekre elsősorban, illetve szinte kizárólag Romániából, míg a Csengertől északra lévő települések közel 1/3-ába Ukrajnából.

Az alkalmi munkavállalásra érkező külföldiekről 19 település nyilatkozott, amely elsősorban az ukrainaiakra és a romániaiakra jellemző, szintén a már említett Csengertől északra lévő, egyébként is munkanélküliséggel sújtott területekre, településekre.

Bevásárlás céljából – részben az árubeség miatt – a határ 31 települését keresik fel, a déli sávot elsősorban a romániaiak, Tiszabecsől északra az ukrainaiak, Csenger és Tiszabecs között pedig vegyesen, míg egy-egy településen (Záhony, Csenger, Tiszabecs) a lengyelekkel, az oroszokkal és a szlovákokkal tovább színesedik a kép.

1. táblázat: A határmente 95 településének területén a külföldi turisták által felkeresett települések száma a felkeresés célja szerint

ország	a valamilyen célból felkeresett települések száma	rokonlátogatás	alkalmi munka	bevásárlás	vadászat	ökoturizmus	rendezvények
Oroszország	64	50	19	31	25	6	14
Ukrajna	39	30	13	22	0	0	3
Oroszország	7	3	2	2	2	0	0
Románia	43	35	13	23	2	1	6
Lengyelország	5	1	0	2	0	0	2
Szlovákia	5	2	0	2	0	0	2
Németország	32	7	0	0	21	3	3
Ausztria	13	3	0	0	7	1	3
Hollandia	10	4	0	0	1	3	3
egyéb külföldi (olasz, dán és spanyol)	23	5	1	0	17	2	2

Vadászat céljából 25 településre érkeznek külföldről, a németek csak négy településen nincsenek jelen, őket az olasz-spanyol-dán társaság követi 17 helyen, az osztrákok már csak 7 helyen fordultak meg, míg az oroszok, romániaiak, hollandok alig 1-2 településen növelhetik e tevékenységükkel a vadásztató cégek, vadásztársaságok, valamint a szállásadók és a vendéglátók bevételeket.

Ökoturizmus keretében 6 helységben jártak külföldiek: a hollandok és a németek 3-3, az egyéb külföldiek 2, míg az osztrákok és a romániaiak 1-1 települést kerestek fel. Rendezvényekre 14 településen fogadtak külföldieket is, a román határszakasz mellett szinte kizárólag romániaiakat, míg a Tiszabecstől északra lévő 7 településre – az oroszokon és a románokon kívül – a megadott országok mindegyikéből érkeztek.

Összegzésként megállapítható, hogy az ukrajnaiak és a romániaiak (sokszor az ott élő magyar ajkú etnikumhoz tartozók) elsősorban rokonlátogatási és bevásárlási céllal érkeztek a felmért településekre, bár a két országból legálisan, vagy illegálisan alkalmi munkát vállalók száma is jelentős lehet. A tőkeerős, elsősorban német és osztrák vendégek száma kevés, de ők elsősorban vadászni járnak ide, csakúgy mint az olasz, spanyol és a dán vendégek. Esetükben a vadászturizmus fejlesztése pótlólagos jövedelmet jelenthet a helyben élő lakosság, a vállalkozások (kkv-k), de a vadászatot szervező cégek számára is. A hollandok, valamint kisebb arányban a németek és az osztrákok egy része az egyre fontosabbá váló ökoturizmus keretében ismerkedik a területtel.

A turizmus reálisan fejlesztendő területei

Az Országos Területfejlesztési Konceptió turizmusfejlesztési prioritásai közül kiválaszthatták és rangsorolhatták a települések az idegenforgalom fejlesztésének jövőbeli területét. A válaszadó települések többsége azonban nem rangsorolt, ami a valós értékelést megnehezíti ugyan, ám az egyes fejlesztendő területek közötti arányokat – az adottságok függvényében is – meglehetősen jól visszatükrözi. Megállapítható, hogy a határmente válaszadó települései közül legtöbbször a falusi-tanyai turizmust (45 település), az ökoturizmust és a természetjárást (29), a szabadidő, sport, hobby turizmust (26), a vízi turizmust (24), valamint a bevásárlóturizmust (19) említették. A vizsgált települések közül kevesen látnak esélyt a gasztronómiai és borturizmusban (2 település), gyógyturizmusban (8), az üzleti és rendezvényturizmusban (10), a vallási és zarándokturizmusban (13), valamint a tranzitturizmusban (16).

Külön kiemelendő a falusi-tanyai turizmus, hiszen 16 településen az első, 7 továbbin a második helyre tették a turizmus ezen területét, amelynek már jelenleg is fontos egyes települések idegenforgalmában, pl. a Jánd-Fülesd, a Nyíracsd-Penészlek, a Létavértes-Ártánd vonalon fekvő településeken. Megállapítható, hogy néhány bihari és Záhony környéki falu kivételével szinte nincs összefüggő sáv, amely ne számolna reálisan a turizmus ezen területével.

A falusi turizmus fejlesztésének feltételei

A települések közel felén a turizmuson belül a falusi turizmusban igen nagy esély látnak a gazdaság diverzifikációjában, a helyiek több lábon állásában. Rákérdeztünk tehát arra, hogy az általunk felsorolt 7 adottság közül melyek teszik/tennék alkalmassá az adott települést a fenntartható fejlődés kritériumainak is megfelelő turisztikai formára.

A természeti adottságokat általában kedvezőnek ítélték meg a falusi turizmus szempontjából, viszont 3 településcsoportban – a bihari részen a Körösszegapátitól Nagykerékiig 9, Nyírlugos környékén 3, valamint Pátyodtól Kispaládig 8 faluban – még ez az adottság sem megfelelő a helyiek szerint. A művi, építészeti adottságok viszont sokkal kevesebb településen adóttak, de kedvezőbb a helyzet Debrecentől délkeletre, Nagyecsdőtől Csengerimáig, valamint Szatmárcsekétől Sonkádig.

A helyi lakosság nyelvi adottsága viszont mindössze Komádiban, Körösszegapátiban, Bedőn és Bagaméron, tehát hajdú-bihari falvakban segítheti elő a falusi turizmus fejlődését. A helyi lakosság képzettségi szintje, vendégfogadói ismeretei alapján Komádi és Váncsod, valamint Porcsalma, Rozsály, Tiszabecs, Tarpa és Záhony alkalmas lehet a vendégfogadásra.

A szálláshelyek és a vendéglátóhelyek kiépítettsége 19-23 települést tenne alkalmassá a falusi turizmusra. Mindkét mutatót tekintve a városok és néhány nagyobb lélekszámú település, valamint a már beindult felső-tiszavidéki falvak nevezték magukat erre alkalmasnak, úgy, hogy e települések 1/3-a Létavértes és Komádi között helyezkedik el.

A megközelíthetőség szerepe és értékelése a turizmusban fontos, mert rámutathat más területek fejletlenségére is. A hajdú-bihari határmente települései jobb helyzetben vannak, hiszen 2/3-uk alkalmasnak tartja magát – e mutatót tekintve – a fejlesztésre. Nyírlugostól Császlóig 17 faluban, városban – köztük Csengeren és Csengersimán – viszont, csakúgy, mint Barabás és Zsurk között szinte összefüggő sáv alakult ki, ahol e települések elérése is nagy gondot jelent.

Az összevont értékelés azt mutatja, hogy a vizsgált hét mutatóból legalább 5-7-et mindössze 7 településen értékelték a legjobbra (Komádi, Létavértes, Kokad, illetve Fülesd, Szatmárcseke, Tiszabecs és Barabás), azaz itt van meg a legtöbb feltétele a falusi turizmus kialakulásának. A második körbe tartozó települések (3-4 alkalmas mutatóval) a határmente két területén sűrűsödnek: Bagamér és Magyarhomorog között, valamint a Nagyecsed és Csaroda közötti félkörívben. E félkör északabbi részén már napjainkban is igen sok vendég fordul meg. Igen érdekes azonban az is, hogy a magukat mind a 7 szempont alapján alkalmatlannak ítéelő 18 település – a Nyírlugos-Nyírbéltek-Ömböly hármast kivéve – ugyanebben a sávban található.

Összegzés

A települések polgármesteri hivatalainak válaszai azt mutatják, hogy a szomszédos Romániából és Ukrajnából elsősorban rokonlátogatási és bevásárlási, valamint munkavállalási céllal érkeztek a vizsgált határszakasz városaiiba, falvaiba. A turizmus szempontjából problematikus, hogy csak a települések mintegy egyharmada rendelkezik művi, építészeti és muzeális adottságokkal. A szálláshelyek és a vendéglátóhelyek jelenlegi száma és minősége már inkább gátolja a fejlődést. A legnagyobb problémát a lakosság képzettségi szintjében és nyelvismeretében

hiányában látták maguk a polgármesterek is. Éppen ezért a fejlesztés elsődleges célja mindenképpen az kell, hogy legyen, hogy az eddigi infrastrukturális fejlesztések mellett induljon el a humán erőforrások, az itt élő emberek képzése, továbbképzése, átképzése, egyre több, a turizmushoz is kapcsolódó hazai és európai uniós forrásból támogatott program keretében.

A vizsgálat óta eltelt időszak statisztikái szerint a turizmus terjedése, területi diffúziója mutatható ki a vizsgált határszakasz 119 településén: a turizmusba bekapcsolódott települések száma a kereskedelmi szálláshelyeket tekintve a határsávban 9-ről 17-re nőtt, azaz megkétszereződött, és több mint 5-szörösére gyarapodott az ezernél több vendégéjszakával rendelkező helységek száma. Ennél jelentősebb volt a falusi szállásadásba bekapcsolódott falvak számának emelkedése: a felmérés idejében még csak 9, míg öt évvel később, 2004-ben már 23 helyen éjszakáztak vendégek. A települések azon rövid-, illetve középtávú elképzelése tehát, amely a turizmusba, illetve azon belül a falusi turizmusba való bekapcsolódást, mint fejlesztési lehetőségeket prognosztizálta 1999-ben néhány településen már a felmérést követő 5-7 évben valóra vált.

Hivatkozott irodalom

- Balcsók I. 2001:* Sokasodó gondok – szerény lehetőségek az Északkeleti határ mente munkaerőpiacán. – In: A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön (szerk. Baranyi B.), MTA RKK, Pécs. pp. 170-215.
- Baranyi B. 2007:* A határmentiség dimenziói Magyarországon. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs
- Boros L. 2003:* Határmentiség a turizmusban. – Határok és az Európai Unió (Szónokyné Ancsin G.). Szegedi Tudományegyetem Természettudományi Kar Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék, Szeged. pp. 141-145.
- Csordás L. 2001:* Az Északkelet-Alföld határmenti területeinek turizmusa. – In: A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön (szerk. Baranyi B.). MTA RKK, Pécs. pp. 284-305.
- Csordás, L. 2008:* Spatial spread and the development of tourism. Motivations of the foreign visitors in the border regions of the northeast Great Hungarian Plain. – In: Neighbours and partners: on the two sides of the border (ed. Süli-Zakar I.). Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. pp. 315-322.
- Illés S.–Michalkó G. 2003:* A turizmus és a migráció néhány összefüggése Magyarországon. – Demográfia. 46 (4) pp. 352-374.
- Kovács, I.–Martyin, Z. 2013:* Thematic routes in Szabolcs-Szatmár-Bereg county according to the visitors' opinion. – Forum Geographic, 12 (2) pp. 219-225.

- Kovács, Z. 1989: Border changes and their effect on the structure of Hungarian society. – *Political Geography Quarterly*. 8 (1) pp. 79-86.
- Mészáros R. 2000: Szeged a 21. században. Régiónközpont és nemzetközi város. – *Tiszatáj*, 54 (6) pp. 44-50.
- Michalkó G. 2004: A bevásárlóturizmus. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár
- Pál, Á. 1998: Inside and outside the border. A comparative study of the economy of border zone settlements in the Southern Great Plain. – In: *Borderlands or Transborder Regions – Geographical, social and political problems* (eds. Koter, M.–Heffner, K.). Region and Regionalism 3. University of Lodz, Silesian Institute in Opole, Opole-Lodz. pp. 290-296.
- Süli-Zakar I. 1996: A határon átnyúló kapcsolatok erősítésének lehetőségei a Kárpátok Eurorégió területén. – In: *Határon innen – határon túl* (szerk. Pál Á.–Szónokyné Ancsin G.). József Attila Tudományegyetem, Gazdaságföldrajzi Tanszék–Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszék, Szeged. pp. 46–51.
- Süli-Zakar I. 2014: A trianoni magyar-román határokon átnyúló kapcsolatok – In: *Partium: társadalom, területfejlesztés* (szerk. Szilágyi F.–Zakota Z.), Partium Kiadó, Nagyvárad. pp. 23-50.
- Süli-Zakar I.–Teperics K.–Czimre K. 2001: A nemzeti identitás hatása az eurorégiós törekvésekre: Esettanulmány: Kárpátok Eurorégió – *Acta geographica ac geologica et meteorologica Debrecina*, 35. pp. 275-286.
- Szónokyné Ancsin G. 2000: A határokon átnyúló gazdasági térkapcsolatok vizsgálata a Dél-Alföld határmenti településeinek példáján. – In: *Társadalomföldrajzi vizsgálatok két évezred találkozásánál* (szerk. Becsei J.). Ipszilon Kiadó, Szeged. pp. 145-155.
- Teperics, K. 2006: Schengen Challenging the Educational System for the Hungarian Living Abroad. – In: *Challenges and Perspectives in the Regional and Euroregional Issues in the New Europe* (eds. Horga, I.–Süli-Zakar, I.). Institut for Euroregional Studies, Oradea–Debrecen. pp. 45-51.

Az Alföld a rendszerváltás előtt és után

Rendszerváltoztatás Kelet-Közép-Európa vidékein és egy alföldi faluban, többféle nézőpontból

Amikor ebbe a Süli-Zakar István kollegám emlékére készülő tisztelegő könyvbe elkezdtem írni ezt a dolgozatot, azonnal eszembe jutottak azok a legendás idők, amikor a debreceni geográfus professzor Urak meghívtak, hogy az egyetem mikrobuszával én is menjek berettyóújfalui középiskolai tanárként Pálházára, István hegyközi kutatásairól szóló könyvének helyi vitájára (Süli-Zakar I. 1980). Tanulságos volt. Meg is írtam belőle életem első recenzióját (Csatári B. 1981). Hamarosan magam is nekiláttam hasonló dolgozatot készíteni a Sárrétekről (Csatári B. 1983). Sokat találkoztunk és mondhatni inspiráltuk egymást, Enyedi György mentorálása mellett, aki akkor az IGU Faluföldrajzi Munkabizottságát is vezette. Nem kellett sokat várnunk, 1984. január 12-én, ugyanazon a napon délelőtt illetve délután, az MTA székházában mindketten sikeresen megvédtük kandidátusi értekezésünket. Pályánkon az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézetében kerültünk ismét szorosabb, alkotó munkakapcsolatba, amikor István – az Alföld nagyrégió és megyei új területfejlesztési igényeinek a tudományos megalapozása céljából – intézetünk Debreceni Csoportját szervezte meg. Sokat és – visszatekintve is úgy tűnik – eredményesen dolgoztunk együtt (Süli-Zakar I. 1984; Süli-Zakar I. 1992; Baranyi B.–Süli-Zakar I. 1996). Süli kollega fájó hiánya miatt kesernyés örömmel fogtam tehát hozzá ehhez az íráshoz. Francois Jullien, a kínai gondolkodás kutatója egyik gondolata jegyében, amit szerintem mindketten vallottunk: „*Nincs egyetlen kérdés sem, ami nem a kultúra fénytörésében jelenne meg, vagy független lenne a geográfiától*” (Tillmann, J. A. 2018). Ebben a tanulmányban, ebben a szellemben törekszem „visszatérni” azokhoz a faluföldrajzi hagyományokhoz, amelyek alapján négy évtizede elkezdtünk együtt gondolkodni. Hátha lesznek követőink, akik gyarapítják majd e fontos és sajátos tudást, talán tovább növelve a címben jelzett nézőpontok számát is.

¹ PhD, kandidátus, emeritus kutató, MTA KRTK kecskeméti Alföldi Osztály, csatarib@t-online.hu

Bevezető

Az 1989-ben bekövetkezett kelet-közép-európai gazdasági és társadalmi változások „átéléséhez” és az akkori időkre eső általam is végzett vidékkutatói vizsgálatokhoz különös perspektívát adott hozzá az a lehetőség, hogy több alkalommal is együtt dolgozhattam ezen „forradalmi időkben”² Minamizuka Shingo japán agrártörténész professzor barátommal. Az akkor már két évtizede e térséggel és azon belül kitüntetetten Magyarországgal foglalkozó tudós kollegám a rendszerváltoztatás idején, nyilvánvalóan érzékelve e nagy átalakulás világtörténelmi jelentőségét is, a japán Toyota alapítvány támogatásával sajátos kis kutatóközösséget szervezett néhány, e nagytérségben dolgozó kollega számára. Az akkoriban szétváló Csehszlovákia két országából, illetve Lengyelországból, Bulgáriából, Romániából és hazánkból kerültek be különböző szemléletű és szakterületet képviselő kutatók a közös munkát végző csoportba, amelybe gyakran bekapcsolódtak az adott országgal is foglalkozó fiatal japán ösztöndíjasok is. Együtt, közös – sokat és valódi japán megfontoltsággal megvitatott és jóváhagyott – tematikák és kérdőívek alapján láttunk neki a feladatoknak. Például egy-egy ország rendszerváltoztatása vidéki folyamatainak általános áttekintéséhez, illetve több helyen egy-egy kiválasztott tipikus, mondhatni „átlagos” falu átalakuló társadalmának részletesebb, lakóikat személyesen, kérdőívekkel is felkereső vizsgálatához (Csatári B. 1994).

Az a sokunknak különlegesnek tűnő kutatói szemlélet, amelyet Minamizuka professzor képviselt, számomra akkor teljesen új volt, friss és igen nagy hatású. A legérdekesebb talán az volt benne, hogy szinte minden információt, elhangzó gondolatot azonnal a maga teljességében, totalitásában látott és láttatott. Éppolyan figyelmet szentelt a nagy átfogó folyamatokat feltáró munkarészeknek, mint a szinte legapróbbnak tűnő részleteknek. Vagy fordítva? Minden, a kutatómunka során adódó megfigyelést, részinformációt azonnal, s legalább kelet-közép-európai összehasonlító kontextusba helyezett, mondhatni szintetizált. A „rész és egész viszonya” nála mindig sajátosan érvényesült a beszélgetéseinken, majd a munkálatokat később könyv formájában megjelent összegzéseiben is. Minamizuka Shingo professzor minden tudományosan fontosnak tartható mondatában érvényre jutott az a közismert bölcs mondás: „*a cseppben mindig ott a tenger*”. Sőt professzorunk esetében inkább az óceán.

² A „revolution” kifejezést – igaz így idézőjelben, Minamizuka Shingo is használja a „The transformation of rural societies of East-Central Europe after 1989. c. tanulmányában.

A vidéki változások átfogó értékelésének lehetséges nézőpontjai, relációi

Ebben az áttekintő fejezetben Minamizuka Shingo 1996-ban angol nyelven publikált, magyarul soha meg nem jelent „*A vidéki társadalmak átalakulása Kelet-Közép-Európában*” c. tanulmányának a gondolatait igyekszem interpretálni, amely egyben jól illusztrálja a bevezetőben említett közös munkálkodásunk jellemzőit is (Minamizuka, S. 1996).

A rendszerváltoztatásnak ezen európai „köztes nagytérsege” vidékeire irányuló vizsgálataihoz – közös vitáinkon – öt nagyobb gondolati egységet határoztunk meg.

Valamennyien első helyre tettük a „*politikai relációt*”, amit a falusi változásokat illetően több dolog is indokolt. Például az új önkormányzati rendszer bevezetése, ami mindenütt bekövetkezett ugyan, bár korántsem egyforma erővel hatotta át a lokális változásokat. Ahol erőteljes és sikeres volt az államszocializmus utolsó évtizedében a kollektív mezőgazdaság, s ahol a „maradék parasztság” a nagyüzemekkel közös integrációban érzékelhető gyarapodást eredményező háztáji gazdálkodást folytathatott, ott gyorsan alakultak meg a volt vezetők – a Minamizuka által használt fogalom szerint: a „*reformkommunisták*” – közreműködésével az új helyi hatóságok. Máshol, például Lengyelországban, a városok és vidékeik számos helyen együtt hoztak létre közös, új önkormányzatokat. De nagy a különbség az országok között abban is, hogy a területi illetve megyei közgyűlések, önkormányzatok tagjait a politikai átalakulás kezdetén közvetlenül vagy delegált módon választották.

Az 1990-es évtized elején csaknem minden vizsgált országban jellemző volt, hogy különböző politikai pártok nem voltak képesek teljes mértékben kontrollálni a vidéken formálódó helyi hatalmat és az általuk keltett folyamatokat. Sőt fordítva is igaz: a pártok vidéken nem voltak túlságosan népszerűek. Közösén állapítottuk meg azt is, hogy csaknem mindenütt megjelentek a második világháború előtti időket felidéző, többek kifejezését használva, a „*restaurációt*” szorgalmazó mozgalmak is, jelezve, hogy a történelem egyes időszakainak politikai irányzatai, mintegy búvópatakként túléltek a népi demokráciát és a kollektivizált mezőgazdasággal rendelkező vidékeket is.

Összességében a változások vidéki politikai mérlege az első időszakban mindenképpen pozitív volt, mert a megalakult helyi önkormányzatok – s erre számos közös falulátogatás és interjú is bizonyítékkal szolgált a kutatásunk során – igen nagy felelősséggel cselekedtek saját közösségük iránt. Sok eszközzel, módszerrel erősítették saját identitásukat, civil szervezeteket alapítottak, újra ápolhatták

történelmi tradícióikat, kultúrájukat. Később, mint Minamizuka is világosan kifejti: „a mezőgazdasági nagyüzemek szétesése és az e folyamat körül megjelent külföldi tőke miatt felbukkant a korrupció is a kelet-közép-európai vidékeken” (Minamizuka, S. 1996).

A nagy változások „gazdasági relációi” kevésbé voltak egységesek az egész Köztes-Európa térségben, mint a politikaiak. Lengyelországban és a korábbi Jugoszláviában nem a szocialista nagyüzemek felbomlása állt a középpontban, bár kétségtelenül érdekes, hogy a cseh, a szlovák és magyar földtulajdonviszonyok – a kárpótlás nyomán – éppen az ottaniakhoz váltak némileg hasonlóvá. Az egykori tulajdonosokat kárpótló folyamat és a termelőségvetkezeti földek újraosztása során „nevesített” – a volt tsz-tagokhoz illetve az egykori földtulajdonosokhoz visszakerült – földek művelése azonban jórészt nagyüzemi-nagyátlás formában maradt (Kovách I. 2016). Jellemző volt, hogy az egykori nagyüzemi vezetők hoztak létre új gazdasági társaságokat. Romániában teljesen magánkézbe került minden föld, a közösségi formák pedig szinte eltűntek. Bulgária példája valahova a cseh és a román eset közé volt tehető: ott, a szétszertott föld művelésére nem állt valójában rendelkezésre sem megfelelő tőke, sem munkaerő, sem tudás.

A vidék más gazdasági ágazataiban – például a kisvárosok iparában – jelentős visszaesés következett be a rendszerváltoztatás kezdetén, gyorsan nőtt nagyarányúra a vidéki munkanélküliség. A részlegipar – tehát más nagyvárosi központokhoz kötődő rurális ipari telephelyek – privatizációja általában sikertelen volt, sőt a mezőgazdasághoz kötődő élelmiszeripart gyakran a nyugati nagytőkés konkurencia vette meg, majd hamarosan be is záratta az érintett üzemeket. Akkor még nem lehetett előre látni, ami azóta folyamatosan jellemző lett: a mezőgazdaság foglalkoztató és eltartó képessége, nemzetgazdasági súlya folyamatosan csökken és a vidéki térségek népességének megélhetéséhez legfeljebb csak a nagyobb városok, a saját – s nem túl nagyméretű – ingázási övezetében képesek hozzájárulni. Másutt a vidéki népesség, megfelelő gazdasági erő hiányában, fokozatosan fogy és öregszik, szegényedik, szegregálódik. Erről a vidéki gazdasági átalakulási folyamatról Minamizuka akkor azt írta: „Hogyan is interpretáljuk összegezve ezt a változást? Nem könnyű a válasz. Ez a háború előtti világ restaurációja? Nem egy válasz szól úgy: igen. Ez valamilyen újfajta stabilizációhoz vezet? Erre is lehetséges válasz az: igen. De a legtöbben mégis inkább a kérdésre kérdéssel válaszoltak: Milyen történelmi helyzet ez valójában?” (Minamizuka, S. 1996 p. 13.) A terepmunkák után egyébként, esti beszélgetéseken

gyakran vetettük fel ekkor az ún. „*harmadik útnak*” az esetleg újra felkínálkozó lehetőségét. Ma már tudjuk, hogy abból végül ismét nem lett/lehetett semmi.

Ezt egyébként az akkori vidékváltozások „*társadalmi relációi*” már nagyon hamar jelezték. Elemzéseink szerint az 1989-es nagy fordulat hatásai igen gyorsan „zúdultak rá” a vidékre. A helyi társadalom hamar észlelte, hogy a korábbi, erőteljesen hierarchikus ellátórendszer összeomlott, nőtt a munkanélküliség, a családok anyagi biztonsága megrendült. Ugyanakkor a civil társadalom újjászerveződése is nagy ütemben megindult. A nőegyletektől az egyházakhoz kötődő szervezeteken át a folklórcsoportokig számos falusi, kisvárosi egyesület, alapítvány alakult meg vidéken, amelyek közül több – sajátos módon – már a fordulat előtt is egyfajta kezdeményként működött. Igazán sikeresek egyébként azok lettek, amelyek az átmenetet munkájukkal is segítették a vidéki társadalomban. Érdekes momentuma volt a vidéki társadalmi életnek a nemzeti és a helyi identitást is erősítő nagy ünnepek „feltámasztása”. Újra Szent István napja lett augusztus 20, több helyen szerveztek újra falunapokat, bűcsúkat, fesztiválokat. Mindenképpen meg kell még említeni ebben a gondolatkörben a cigány és a zsidó kisebbség dolgait. Az államszocializmus alatt ezek szinte tabu témának számítottak. A vidéki terepbejárásaink során a helyi társadalmakban sokkal kevesebb diszkriminációt tapasztalhattunk e tekintetben a rendszerváltás kezdetén, mint a politikai közbeszédben. A helyzet viszont azóta – mondhatni – fokozatosan romlik. A szegényedő falusi önkormányzatok eszközei már akkor sem, s azóta sem tették lehetővé, hogy érdemben küzdjenek meg ezzel a problémával. Az állami és az egyéni, családi megoldások újabb és újabb társadalmi konfliktusok forrásai lettek, s az az akkori általános cél és remény, hogy Nyugat-Európa szociális modelljei itt is sikeresen bevezethetők, hamar szertefoszlott.

A nemzetközi kutatási teamben együtt dolgozó vidékkutatókat különösen érdekelte, hogy milyen sajátos *kulturális relációkat* lehet meghatározni ebben a világtörténelemben is egyedülállónak³ tekinthető átmenetben. Köztudott volt ugyanis, hogy a kommunista ideológia ezen a téren (oktatás, könyvkiadás, közművelődés, stb.) igen erős kontroll alatt tartotta az intézményeket és a kulturális közéletet is. Az állampárt szinte mindenütt jelen volt, beleszólt a személyzeti politikába, ellenőrizte a helyi sajtót. A rendszerváltás után szinte „légüres tér” keletkezett. A kommunista pártok irányítása egyik napról a másikra megszűnt. Majd – különösen vidéken – újra megnőtt az egyházak kultúráközvetítő szerepe, s ahol jó

³ Ezt a kifejezést Minamizuka professzor többször alkalmazta előadásaiiban.

helyi közösség volt, ott a tanárok, népművelők, könyvtárosok, s más értelmiségiek vezetésével nagyon élénk – a lokális identitást is mintegy újratereztő – kulturális élet bontakozott ki rövid idő alatt. Érdekes eleme volt ennek a sajátos problémának, hogy az állami avagy a nemzeti szintű identitás újrafogalmazása mennyire nem volt világos például a vidéki társadalom számára (Minamizuka, S. 1996). A nagypolitika koncepciója túlságosan „grandiózus” elképzeléseket fogalmazott meg és igen messze állt a helyi közösségek gondolatvilágától. Csak a helyi, falusi-kisvárosi kulturális identitás erősödött igazán és elsősorban, a nagyrégiók (pl. Kárpát-medence, Alföld) történelmi – gazdasági szerepe először inkább csak a kutatásban és tervezésben vált jellemzővé. Összességében azt állapítottuk meg, hogy szinte minden kelet-közép-európai ország – legalábbis kulturális tekintetben – „kettészakadt”, illetve pontosabban fogalmazva: elszakadt egymástól a fővárosi, nagyvárosi és a falusi, vidéki társadalom. Sajnos ez a helyzet, úgy tűnik azóta sem javult érdemben, s bár a nemzeti identitás újraépítéséért mondhatni sokat tett a nagypolitika minden országban, a lokálisat sehol sem igazán integrálják hozzá a lehetséges és szükséges módon.

Tekintettel arra, hogy a közös kutatócsoport tagjainak többsége történész volt – így elsősorban ők – megpróbálták a vizsgált változásokat szélesebb időhorizontra is rávetíteni és egyfajta „történelmi perspektívában” is áttekinteni a térség vidéki társadalmának 1989-es átalakulását. Szerintük a 19. század közepétől vált külön az egyén és a közösség kapcsolatrendszere e nagytérségben. Úgy, hogy az utóbbit a „patrónus-kliens” viszony jellemezte egészen a 20. század közepéig. A jelentős társadalmi pozíciót elfoglaló helyiek – a közös kutatás témavezetőjének, Minamizuka Shingo professzornak a kifejezésével élve – a „notabilitások”, családi kapcsolataik, gazdasági erőforrásaik és intellektuális tudásuk alapján voltak alapvető befolyással a helyi, falusi, vidéki világra. Egy rövid átmenet után (1945-48) a kommunista átalakítás radikális változásokat hozott ezekben az országokban a helyi-vidéki társadalmak politikai életében. Az új patrónus a kommunista vezető lett, aki bár nem vált „notabilitássá”, mint igen erős politikai hatalommal rendelkező aktor, gyakorlatilag igen rövid idő alatt mindenre erős befolyással bírt. Az 1960-as, 1970-es évek ismét gyökeres változást hoztak ebben az immár évszázados gyakorlatban. A mezőgazdaság nagyüzemek megszervezése és a tevékenységeiknek a modernizációja gyors iparosítást és urbanizációt eredményezett a vidéki társadalomban is, a paraszti tevékenység az egyéni megoldásokban, szinte csak a háztáji gazdaságokban élt tovább (Kovács T. 2010). Ez a helyzet sajátos engedményeket jelentett a korábbi

patrónus-kliens rendszerhez képet, amit „modern kommunista szabályoknak” is nevezhetünk (Minamizuka, S. 1996, p. 16.) Eredménye egy viszonylag gyors civilizatórikus jellegű felzárkózás volt a falun. Új házak és fürdőszobák épültek, gépkocsit vásároltak. A vidékiek egyértelműen érezték, tudták, konstatálták, hogy meghaladták a második világháború előtti elődeik jóléti és jövedelmi helyzetét. Ezért is voltak talán bizonytalanok az 1989-es változások támogatását illetően. Nem véletlen, hiszen ezen említett, korábbi előnyös változások alapjai a rendszerváltoztatáskor pillantanok alatt bizonytalanná váltak. Sokan persze – érdekes és érthető módon – az 1948 előtti állapotok restaurációját remélték, de nyilván ez nem volt lehetséges, s érdemi választ sem adott volna az akkor felmerült kérdésekre.

Összefoglalva, a helyi–vidéki társadalmakban mindenütt próbálták „felmérni és hasznosítani” a 19. század közepe óta felhalmozódott történelmi tapasztalatokat. Lényegében azóta, amióta a Kelet-európai társadalmak megkíséreltek bevezetni és alkalmazni bizonyos nyugat-európai modelleket. Végül úgy tűnik, hogy általánosan jó megoldás nem volt akkor erre az új helyzetre. Sőt, mi kutatók, egyre biztosabbak lettünk abban, hogy egyik régi megoldás sem lehet eredményes. Mint már említettem: felmerült még a „harmadik út” lehetősége is, de csakhamar kiderült, hogy annak számos szimpatikus törekvése ellenére az ismét nem lesz járható. Hacsak nem azt értjük alatta, hogy meg kell őrizni mind az örök, ősi értékeket, mind a szocializmus értékeit és képesnek kell lenniük integrálni az új nyugati értékeket is (Minamizuka, S. 1996).

A falusi rendszerváltoztatás lokális nézőpontból, Tizsasason

Az 1990-es évek elején elvégzett nemzetközi összefogásban zajló közös kutatásnak fontos munkarésze volt egy-egy kiválasztott mintatelepülés – a magyarországi minta esetében Tizsasas – egyedi, kb. 2%-os teljes lakossági mintán történő kérdőíves felmérése.⁴ A következő oldalakon, talán nem minden tanulság nélküli több mint két évtized múltán áttekinteni e különösen érdekesen megszerveződő falukutatás „magyar mintafalujában” tapasztaltakat. A vizsgálat és az elemzés szemlélete nagyon hasonló volt ahhoz, ahogy az 1980-as évek elején e kötet ünnepeltjével is dolgoztunk a Hegyközben, a Bodroghözben vagy éppen a Nagy- és Kis-Sárréten.

⁴ A munkát Hirokazu Suzuki japán történész kollegával együtt végeztük, aki azóta is az Osakai Egyetem magyar tanszékén dolgozik.

A felmért felnőtt tiszasasi lakosok átlagos életkora 47,9 év volt, közülük 35 nőt és 27 férfit kérdeztünk meg. Iskolai végzettségük is lényegében reprezentálja a falu egészségét, 26-an általános vagy elemi iskolát végeztek, 13-an szakmunkásképzőt, 2-en semmilyen iskolát, s 5-en voltak a diplomások. 14%-uk volt egyedülálló, 41,9%-uk élt gyermekekkel együtt teljes családban, több mint 10%-uk valamelyik felmenővel közös háztartásban. Az erős lokális, családi-rokoni kötődés és identitás egyértelmű jele, hogy a felmértek 75%-ának közeli rokonai is faluban éltek. (88,7%-uk tíz évnél régebben él itt.) 79%-uk szülei és összes felmenői is tiszasasiak voltak. Ugyancsak ennyien voltak, akik saját tulajdonú házukban éltek. (Csak 4,8%-uk volt bérlő, s természetesen elég sokan (12,9%) nagyszülőként gyermekeikkel éltek együtt.) 27 embernek ez a második vagy harmadik háza volt a faluban, az átlagos szobaszám 2,5. 91,9%-uk a falusi létforma követelményei szerint műveli a házkörüli portáját (83,9%-uk csak önellátásra), de további 54,8%-uknak volt még más kiskerti, bérelt vagy háztáji földtulajdona. Ebben a földtulajdoni viszonyban a kárpótlás és a termelőszövetkezet megszűnése csak 14 megkérdezettnél hozott lényegi változást, azaz legfeljebb a lakosság negyedének jelenthetett egyáltalán potenciális lehetőséget a családi vagy az egyéni gazdálkodásuk újraindítása. A kárpótlásban (17) és a termelőszövetkezettől való földvisszaigénylésben (9) természetesen többen vettek részt (összesen tehát 26 fő), ami szintén az erős gyökerű családi - paraszti létforma bizonyítéka. Felmérésünk szerint alig néhány gazda mondta, hogy szinte csak a felmenői révén összevont földterületen kísérrelheti meg esetleg egy eredményes méretű „farm” elindítását.

Összességében a válaszadók 46%-a érezte mégis úgy, hogy okozott „valamilyen” változást számukra a rendszerváltás. A jövedelemviszonyaikról – érdekes módon – kevésbé szemérmesen beszéltek interjúalanyaink. A megkérdezett minta önálló nyugdíjasai (7 fő) 8-25 ezer forint körüli nettó családi jövedelemhez jutottak, a munkanélkülieknek a felmérés időpontjában, tehát 1993-ban 14-25 ezer Ft közötti volt a segélyük. Az új magángazdálkodók és helybeli közalkalmazottak átlagos bére ennél maximum kétszeres volt magasabb. Kiegészítő jövedelmet, a mezőgazdasági kistermelésből vagy szobakiadásból 10 fő (15%) jelzett, havi 1-15 ezer Ft körüli értékben, ami így igen nagy szórást mutat, de a megkérdezettek szerint nagyon fontos forrás.

Fogyasztási szokásaik is alig változtak az 1990-es évek elején. Ennek áttekintéséből kitűnt, hogy akkor egy ilyen kis faluban a tényleges kiadások zöme az élelemre és a lakással, házzal kapcsolatos költségekre ment el. A megkérdezettek

közel fele egyáltalán nem vagy alig költ olyan tételekre, mint a ruházkodás, a kultúra, vagy az utazás és a szabadidő eltöltése. Ugyanakkor a már korábban is nagyobb fogyasztási spektrummal rendelkezők egyértelműen azt jelzik, hogy minden tekintetben jelentősen nőttek kiadásai az elmúlt négy esztendőben, 1990-94 között. Ez arra is utal tehát, hogy amíg tudják, teljesítik ezt, de alapvetően konzerválódnak fogyasztási szokásaik és jövedelmükből csak a legszükségesebbekre jut. Ezt nagy többségében (58,1%) a nők osztják be a vizsgált családokban, úgy, hogy egyúttal rájuk hárul a bevásárlás (61,3%) és a főzés (69,4%) szinte kizárólagos terhe is. Érdekes adalék, hogy a különböző korú és nemű válaszadók 83,9%-a elégedett ezzel a munkamegosztással.

Az erős családi kötelékek szinte az egyetlen mentsvárat is jelentik számukra, melyet igen nagyra értékelnek pl. a házkörüli munka eredményességben (60%), vagy közös rokon baráti kapcsolatok tekintetében (17,2%). A családi hétfvégék is munkával telnek, hiszen csak 6 válaszadó (9,7%) jelezte, hogy egyáltalán jut ideje a családjának pihenésére is. A falu életének ezen adatai tehát összességében egy szerény életvitelű, a családi tradíciókra épülő, és a fogyasztás növekedése helyett a lehetséges önellátás irányába mozduló, sajnos némileg a kilátástalanságot is tükröző, képet rajzolnak fel.

A tiszasasiak markáns véleményeket fogalmaztak meg a rendszerváltoztatásról is. Az adatok feldolgozása nyomán megrajzolható tény-képek éppen olyan ellentmondások, mint maga a rendszerváltoztatás, különösen vidéken, vagy egy ilyen félreeső kis faluban, mint Tiszasas. A válaszadók több mint a fele (51,6%) jelentette ki egyértelműen, hogy a maga és családja életében semmilyen érdemi változást nem okozott a rendszerváltás. Ugyanakkor, ha magáról a folyamatról „általában érdeklődtünk” akkor 8 „nemet” válaszoló mellett 52 fő (83,9%) egyértelműen rossznak, kedvezőtlennek ítélte meg társadalmunk közelmúltbeli átalakulását. Szerintük ezt az egész átalakulást (54,8%-uk válaszolt így) kizárólag értelmiségiek indították el (s csak három válaszban jelent meg a társadalom egésze, mint indító elem). Megállapítják azt is, hogy a rendszerváltoztatást csaknem hasonló arányban (43,5%) csak a politikusok folytatták le, s keveslik benne a „tömeg”, például a vállalkozók szerepét. Ez harmonizál azzal a saját szerepüket megítélő válaszcsoporttal is, miszerint 55-en (88,7%) „semlegesén” figyelték az egész rendszerváltoztatást, s csak három válasz szólt arról, hogy maga is vállaltan aktív volt ebben. Fontos tudnunk azt is, hogy ezek a vélemények nagyon szűkös információs lehetőségeken, forrásokon formálódtak ki. Senki sem jelezte, hogy részt vett volna e

témában politikai pártok gyűlésén, vagy azok brossúrait tanulmányozta volna, s mindössze 3 fő járatott olyan napilapot, melynek meghatározó szerepe volt a saját véleménye formálásában. Nagy többségük (összevont százalékban 53%) a tv, a rádió és heti újság hírei, tudósításai alapján formált véleményt. Az országos rendszerváltoztatás viszonylagos elutasítása vagy az arról szóló ambivalens véleményformálásnak azonban erős helyi ellentmondásait fejezik ki azok a számok, amelyek ennek a lokális vonatkozásait tudakolták.

A válaszolók 55,3%-a jelezte ugyanis, hogy nagyon fontos volt számára az új helyi önkormányzat megalakulása. A helyi hatalmat többségük számára kevésbé a polgármester, mint inkább az általuk választott köztisztviselő testesíti meg. Ez azért is fontos, mert 88,7%-uk a helyi társadalom „értelmes” tagjának érzi magát és csak 6 főnek (9,7%) rossz e tekintetben a közérzete. A váltás tehát mégis fontos volt számukra, azaz látták – legalábbis szűkebb pátriájuk tekintetében – annak a lehetőségét, hogy sorsuk jobbra fordulhasson. Ez jóval nagyobb reprezentációt mutat, a tényleges mintához mérve, hiszen a felmértek közül csak ketten voltak tagjai magának a testületnek. Többségében elutasították azt is – joggal – hogy a rendszerváltás valamelyik falubeli csoport számára jelentős jövedelmi javulást, meggazdagodást biztosított volna. Viszonylag nagy változásokat érzékelhetünk viszont az egyház tekintetében. 98,4%-uk vallotta magát vallásosnak, de az aktív hitéletet élők aránya csak mintegy 15%. Az egyház és a saját rossz anyagi helyzetük ellenére is nagyon fontosnak tartották, hogy a vallás és a helyi egyház szerepe erősödjön meg a településen, melyet mind az állami költségvetésnek (90%), mind a hívek közösségének (8,1%) támogatnia kellene.

Egy ilyen kisméretű faluban meghatározó szerepe volt az iskolának is. 64,5%-uk ítélte elégtelennek, vagy gyengének az iskola anyagi helyzetét. Sokan (32,3%) úgy vélik, hogy a tanárok szerepe is változott a rendszerváltoztatással. Erősen megosztottak a vélemények az új kinevezési és igazgatóválasztási rendszerrel kapcsolatban (61,5%-uk jónak tartja, a többiek ellene foglaltak állást⁵). Bővítendőnek tartották az iskola funkcióit az azt igénylő felnőttek oktatásában, esetleges átképzésében. 56-an (90,3%) tartották ezt szükségesnek, úgy – hogy korukat figyelembe véve – csaknem valamennyien (47 fő, 75,8%) részt is vennének ilyen képzésben, érezhetően új megélhetési lehetőséget, formát is keresve ezáltal. Ezzel is magyarázható egyébként, hogy az akkori magyar oktatási rendszer egészét 30 válaszadó minősítette rossznak, vagy közepesnek. Sőt alátámasztja ezt egy másik

⁵ Akkor még helyi önkormányzat pályáztatta és nevezte ki a helyi iskola vezetőjét.

kérdéskörre adott válaszuk is, miszerint a munkahellyel rendelkezők igen magas aránya érzi úgy (49%), hogy képzettségét a munkavégzéséhez a jövőben javítani kellene, sőt 45,2%-uk foglalkozást és munkahelyet is változtatna, ha erre lenne lehetősége. Ezt befolyásolja nyilván az is, hogy jelenlegi munkahelyi jövedelmükkel 69,4%-uk elégedetlen, s közülük további 20 fő másod- vagy mellékállást is vállalna annak kiegészítésére. Ez persze egy akkora faluban ilyen városi tömegközlekedési elérhetőség mellett meglehetősen távolinak tűnő elképzelés volt. Felrőtták egyébként közvetve ezzel kapcsolatban azt is, hogy a társadalombiztosítás változásai 40,4%-ukat kedvezőtlenül érintették, s emiatt nem is érdemes több munkával több jövedelmet szerezni. Mindezeket együtt tekintve rajzolódott ki az a kép, hogy megkérdezettek 32,3%-a elvágódott a faluból, nem látta itt kedvezőnek sem a maga, sem családja perspektíváját.

Végül néhány érdekes vélemény hazánk további sorsáról és egy-két „általános társadalompolitikai kérdésről”. A falubeleik 41,9%-a nagyon szükségesnek, 8,1%-a a közeljövőben szükségesnek tartotta már akkor csatlakozásunkat az Európai Közösséghez. 32 fő jelezte, hogy nagyon fontosnak tartja a nők társadalmi helyzetének javítását, 59-en (95,5%) jelezték, hogy érdekli őket a környezetvédelem, a gondosan ápolts falu ideájának a feltámasztása. Kerek 50% (31fő) foglalt állást abban, hogy meg kellene erősíteni a magyar hadsereget. Mindezek a viszonylag szűk információs lehetőségek ellenére is annak a bizonyítékai, hogy egy ilyen méretű, átlagos magyar faluban is követték a nagypolitikát, volt róla véleményük, csak valószínűsíthetően kevesen kérdezték meg őket e kutatásunkhoz hasonlóan mindezekről. Ők tudták a maguk helyét, csak róluk feledkeztek meg.

Összefoglalva: A magyar rendszerváltás falusi tanulságainak e néhány tiszasasi példája, adata nyilván nem általánosítható teljes mértékben. Nem is ez volt a célunk, pusztán az, hogy empirikus adatokkal is megkíséreljük e különös folyamatnak egy viszonylag hiteles pillanatképét felvázolni. S mint az talán követhető volt az adatokból, és a hozzájuk fűzött elemző kommentárokból, hogy az előző fejezetben megfogalmazott közép-kelet-európai „vidéki relációk” jó részének megállapításai fellelhetők voltak ebben a kicsi Tisza menti, magyar alföldi faluban is. Sőt, nagy részük egyértelműen visszaigazolta azokat a megállapításokat is, amelyek az egész kelet-közép-európai nagytérség vidéki területeire vonatkoztak, s amelyek jóval nagyobb időbeli, térbeli léptékben és többféle nézőpontból fogalmazódtak meg.

Zárógondolatok

Enyedi György az 1980-as évek elején „*Falvaink sorsa*” címmel írt egy szinte bestsellerré vált kis könyvet (Enyedi Gy. 1980). Az abban vázolt „falusorsokat” megalapozó vidékföldrajzi tényezők jelentős részét – azokat, amelyeket Süli-Zakar Istvánnal együtt kutattunk akkortájt – a rendszerváltozás lényegében megváltoztatta, átstrukturálta. Egyeseket mondhatni teljesen eltörölt (centralizált államszocialista társadalmi-igazgatási berendezkedés, tervgazdálkodás, nagyüzemi mezőgazdaság, egypártrendszer, stb.), ugyanakkor másokat, mint a lokalitás fontossága, a családi kötődések, a közösségek ereje, együttműködése, kulturális identitása, helyieknek az értékes természeti környezetükhöz, a földjükhöz vagy a falujuk fenntarthatóságához való viszonya, stb. pedig felértékelődött.

Tiszasas talán – éppen hajdani „nagygazdafalu” múltjára is építve, az újjáalakult önkormányzata lehetőségeit és a falu földrajzi adottságait jól kihasználva – az átlagos magyar falvaknál kedvezőbb változásokon ment át a fentebb ismertetett felmérés óta, azaz az elmúlt negyedszázadban. A hajdan mért 30%-nyi „elvágyó népesség” elfogyott, de a falu népességcsökkenése az utóbbi években – ezer fő körül – megállt. Bár az öregedés itt is jellemző (több mint 300 nyugdíjas és járadékos él itt) a szociális ellátásuk igen magas színvonalú. A falu infrastrukturális ellátottsága pedig ma már teljesnek tekinthető. A honlapjukon megtekinthető Tiszasasról szóló portréfilm határozott optimizmust sugároz (<http://www.tiszasas.hu/index.html>). Élelmük jó részét helyben megtermelik, a zöld energia-programjuk nyomán ma már 800-1000 tonna biobrikettet állítanak elő a faluban („értékteremtő közmunkával”) és fűtik vele közintézményeiket. Növekszik a Tiszához kötődő természet közeli turizmus szerepe (horgászat, homokos szabad strand, stb.). Több, mint 200 bejegyzett vállalkozás van a faluban, mezőgazdasági területeket 119-en művelnek (szántót, konyhakertet, szőlőt, gyümölcsöst). A mai átlagos magyar faluhoz képest számottevő az állattartás is. Tiszasas jövedelmi viszonyai a megyei falusi átlag fölött vannak, a közelmúltban több sikeres pályázat is gyarapította a közjót. A református egyházi hitéletük, közösségi rendezvényeik és a nyári diáktáborok fontos jelei a másutt gyakran csak szlogenszerűen emlegetett „népességmegtartó képességnek”. Sajnos a falu közelmúltjának közéletéről krónikaszerűen tudósító „*Tiszasasi hírmondó*” publikálásával felhagytak.

Vannak a világnak olyan – kivételes helyzetű és mára szinte elhíresült – vidéki tájai (Bhutánban, Indiában, Japánban, stb.) ahol nem a fogyasztói társadalom

kizárólagossága érvényesül, hanem a környezet fenntarthatósága, a helyi társadalom és táj együttélésének harmóniája. Ahol nem a GDP jövedelemindexével, hanem az életkörülmények és a boldogság indexével mérik a saját maguk helyzetét. Korántsem gondolom, hogy a vizsgált falu esetében „már” erről lenne szó, de a jelek mintha erre mutatnának. Azon túl, hogy 25 évvel ezelőtti felmérést mindenképpen üdvös lenne megismételni, a főbb kérdéseknek arra kellene irányulnia, hogy látnak-e az ott élők a helyi közösségükben további megújító erőt, új innovációs lehetőségeket, hiszen autonómiájukat mindig erősnek és fontosnak érezték. A „jó gazda” fogalmával leírható büszkeségük talán a legfontosabb humán tényezőnek tekinthető.

Elgondolkodtatóan helytállóan tűnhetnek rájuk vonatkozóan Pierre Gentelle francia geográfusnak a gondolatai (*Gentelle, P. 1999*). Szerinte a táji látványt alkotó összes elem – természeti vagy emberi – formájában, sőt tartalmában is tartalmaz egy szinte láthatatlan, azaz látens részt, amely az adott táj jelképes struktúráinak egyvelegéből áll össze, abból a korból, amikor a természeti látvány még kollektív, jelképes értéket hordozott. Most sokak szerint ismét olyan korba értünk, melyben ezek a sajátos vidéki táji értékek újra fontosak lesznek, s megkezdődhet az emberi alkotásokkal kombinálódó természet szellemi újraformázása.

Hivatkozott irodalom

- Baranyi B.–Süli-Zakar I. 1996: A mezőgazdaság jövője, avagy a fenntartható fejlődés esélyei az Alföldön. – *Tér és Társadalom*, 10 (4) pp. 125-137.
- Csatári B. 1981: Süli-Zakar István: A Hegyköz faluföldrajzi vizsgálata. – *Földrajzi Értesítő*, 30 (4) p. 487.
- Csatári B. 1983: A természeti és társadalmi tényezők hatása a Sárrét népességére és településhálózatára. Kandidátusi értekezés
- Csatári B. 1994: Egy alföldi falu: Tiszasas a rendszerváltozásban. - *A falu*, 9 (4) pp. 49-54.
- Csatári B. 1995: A lowland village: Tiszasas in the political changes: a social study. In: *Systemic Transformation of Rural Societies of East-Central Europe Before and After 1989*. (ed. Minamizuka, S.), Chiba University, Osaka. pp. 20-28.
- Enyedi Gy. 1980: *Falvaink sorsa*. Magvető Kiadó, Budapest
- Gentelle, P. 1999: Látvány és táj. – In: *Földünk a magasból* (ed. Arthus-Bertrand, Y.), Corvina, Budapest. pp. 169-176.
- Kovács I. 2016: *Földek és emberek, Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Debreceni Egyetemi Kiadó, Budapest
- Kovács T. 2010: *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Minamizuka, S. 1996: The transformation of rural societies of East-Central Europe after 1989. – In: *The transformation of the systems of East-Central Europe rural societies before and after 1989* (ed. Minamizuka, S.), Kecskemét

- Minamizuka S. (ed.) 1996: The transformation of the systems of East-Central Europe rural societies before and after 1989. Kecskemét*
- Süli-Zakar I. 1980: A Hegyköz faluföldrajzi vizsgálata (Studia Geographica 3). KLTE Földrajzi Intézet, Debrecen*
- Süli-Zakar I. 1984: A falusi szolgáltatások helyzete és az általuk kiváltott térkapcsolatok főbb jellemzői Szolnok megyében. MTA RKK Településkutató Csoport, Kecskemét*
- Süli-Zakar I. 1992: Bodrogek: az átalakított kistáj. – In: Az Alföld területhasznosítása (Alföld Kutatási Program V.) (szerk. Baukó T.). MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét. pp. 119-135.*
- Tillmann. J. A. 2018: Oroszok orbitális országa. – Élet és Irodalom, 62 (5) p. 9.*

Bevezetés

Alig egy éve, hogy elment Dr. Süli-Zakar István professzor, a tudós geográfus, a történeti- és a társadalomföldrajz, valamint a regionális (területi) tudomány hazai és nemzetközi szakmai körökben egyaránt elismert művelője, iskolateremtő személyisége. Egyetemi évfolyamtársként, később pályatársként, hosszabb ideig pedig közvetlen munkatársként is abban a kivételes helyzetben lehettem, hogy közlelről ismerhettem és évekig együtt dolgozhattam vele, mi több számos publikációt, tudományos projektet közösen jegyezhattunk a regionális tudományt, közelebből a terület-, a település- és vidékfejlesztést, valamint a határtudományokat érintő legváltozatosabb témákban. Túl ezen, együtt élhattuk meg a regionális tudomány hazai intézményesülésének kezdeteit az 1990-es évek elején itt Debrecenben, s lehettünk akkoriban aktív közreműködői az új tudományág felnötte válásának az ország egészét lefedő, hálózatos jelleggel tevékenykedő MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet Debreceni Csoportjának (később Osztálya), amelynek alapítója és első vezetője Süli-Zakar István volt. Megtisztelő barátságát is élvezve, közös együttműködésünk, könyvek, tanulmányok, szerkesztett munkák, terület- és településfejlesztési koncepciók és egyéb tudományos projektek formájában testet öltő számos produktuma közül, ezúttal a közös kezdeteket idéző, a még fiatal regionális kutatások első eredményeit prezentáló, egy általa irányított OTKA-kutatáshoz kapcsolódó munkát adok közre, az alkalomhoz igazítva, átszerkesztett változatban. Úgy érzem, hogy ezzel a kis emlékező tanulmánnyal fejezhetem ki leginkább tiszteletemet iránta azért is, mert voltaképpen tőle kaptam esélyt arra, hogy egy akkoriban gyökeresen megváltozott helyzetemben, történészként magam is a regionális tudomány elkötelezett művelőjévé váljak.

¹ DSc, professor emeritus, DE MÉK Víz- és Környezetgazdálkodási Intézet, az MTA KRTK RKI ny. tudományos tanácsadója, baranyi@agr.unideb.hu

Problémafelvétel

Az 1989/90. évi gazdasági rendszerváltás sikere az Alföld túlnyomórészt hátrányos helyzetű térségeiben is elsősorban a gazdaság egészének gyökeres szerkezeti és szervezeti átalakulásától és megújulásától, az új vállalkozási formák elterjedésétől, s az előbbiekkal szoros összefüggésben a privatizációs folyamatok eredményességétől, következésképpen a vállalkozás-élénkítés sikerétől függött az átmenet időszakában. Az erősen mezőgazdasági jellegű keleti országrész belső és külső (határ menti) perifériáira szorult területein és településein, mindenekelőtt Északkelet-Magyarország, Jász-Nagykun-Szolnok és Békés megye kiterjedt körzeteiben vagy éppen Bács-Kiskun és Csongrád megyék egyes kistérségeiben, természetesen jelentős mértékben az agrárszektorban zajló folyamatok határozták meg a társadalmi-gazdasági rendszerváltás minőségét, jellegét és sajátosságait. Az átalakulás tétje óriási volt, hiszen az ország területének közel 40%-án az össznépesség mintegy harmada élt, s nagyjából él jelenleg is. Ezért is volt annyira fontos minden olyan tudományos kutatás, amely a vállalkozás-élénkítés agrárökonómiai, szociológiai, társadalom földrajzi és regionális problémáival foglalkozik a hátrányos helyzetű alföldi térségekben.

A rendszerváltás idejére nagyjából már világossá vált, hogy a magyar gazdaság fordulópont előtt áll. Erre is tekintettel az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA) pályázati támogatásával, *Süli-Zakar István* témavezető koordinálásával, több egyetemi kutatóhely és az MTA RKK Debreceni Csoportja együttműködésében, társadalom-földrajzosokból, szociológusokból, agrárközgazdászokból és a regionális szakma művelőiből verbuválódott kutatói team tagjai kelet-magyarországi agrárvállalkozók körében kérdőíves vizsgálatokat végeztek. A terepmunkával egybekötött kérdőíves adatfelvételek első elméleti és empirikus kutatások eredményeit pedig 1994. október 20-án rendezett konferencia keretében mutatták be az MTA DAB székházban, az Agrárökonómiai és Településtudományi Munkabizottság szervezésében. Az előadások – bővített és kiegészített – szövegét tartalmazó tanulmányok kötetbe szerkesztve is megjelentek (*Süli-Zakar I. (szerk.) 1994*), köztük elsősorban a mezőgazdaság és a formálódó agrárvállalkozások, illetve családi gazdaságok szerepét elemző, itt-ott szubjektív hangvételű saját írásom utólag megszerkesztett jelenlegi verziója (*Baranyi B. 1994*).

Kiinduló hipotézis szerint a keleti országrész mezőgazdaságában és agrártársadalmában lejártsódott folyamatok végső soron nem kedveztek az alföldi

térsegek fejlettebb régiókhoz történő felzárkóztatása számára. Fölöttébb ellentmondásosan alakultak ugyanis azok a változások, amelyek a rendszerváltást követő néhány évben leginkább a privatizáció kapcsán, a vállalkozók és a vállalkozások sorsának alakulásában mutatkoztak meg a földrajzi nagyrégióban. A tulajdonviszonyok radikális átrendeződése egyfelől, másfelől a városokból a földhöz jutás csábító lehetősége vagy/és a munkanélküliség előli menekülés miatti tömeges visszatelepedés, harmadszor pedig az általános gazdasági recesszió hatására a magángazdálkodók, a mezőgazdasági kisvállalkozók száma rohamosan megnőtt a falvakban. Az alföldi falu akarva-akaratlanul népesség visszafogadó település lett. A korábban önszántukból vagy éppen gazdasági kényszerűségből városba özőnlők egy része most megváltoztatva az egyéni mobilitás irányát, önszántából vagy új keletű gazdasági kényszerek hatására ismét útra kelt, ezúttal a vidéket választva lakóhelyéül, a mezőgazdasági tevékenységet pedig megélhetése forrásául (*Baranyi B. 1994; Süli-Zakar I.–Baranyi B. 1997*).

A másik kutatási hipotézist, hogy a magángazdaságok és a kisvállalkozások számának tömeges gyarapodását, a falvakba történő visszatelepedést lehet-e egyértelműen pozitív és biztató perspektívának, a vállalkozó szellem diadalának tekinteni? - akkoriban nagyon nehéz volt igazolni. Erre a kérdésre a mából visszatekintve sem adható egyértelmű válasz. A rendelkezésre álló adatok és egyéb tudományos információk ugyanis azt bizonyítják, hogy a rendszerváltozás éveiben a mezőgazdasági családi vállalkozások számának – önmagában öröndetes – növekedése akkoriban, de regionális értelemben később sem eredményezte a vidék eltartó-, illetve jövedelemtermelő képességének elvárható erősödését, a vállalkozói alapokon tevékenykedő, új típusú árutermelő piacgazdaságok szerepének túlsúlyát. Ennek máig ható következményei leginkább abban mutathatók ki, hogy az agráriumban bekövetkezett változások később sem biztosítottak optimális feltételeket az alföldi perifériák felzárkóztatásához.

A gazdasági rendszerváltás időszakában kialakult helyzet azzal volt leírható leginkább, hogy világos magyar agrárkonceptió, egyértelmű és hatékony központi agrártámogatás hiányában, a néhány hektáros kis családi gazdaságok többségét relatíve alacsony színvonalú „paraszi önellátó”, jövedelempótló, illetve kiegészítő tevékenység, semmi estre sem árutermelésre alapozott vállalkozói tevékenység jellemezte. Jobbik esetben is csak az agrártevékenységet végzők nem egészen egyharmada foglalkozott a piaci igények szerinti árutermeléssel. Kelet-Magyarország – döntően az Északkelet-Alföld – falvaiban 1993-94-ben végzett

magas elemszámú, mintegy 2.500 kérdőívre alapozott empirikus vizsgálatok szerint, mindössze a családi gazdaságok mintegy kilenc százalékát adták azok a *családi vállalkozások*, amelyek már megújult piaci szellemben, vállalkozásként igyekeztek megfelelni a modern piacgazdaság kihívásainak. Jövedelemszerző képessége, azaz a külső munkaviszony, illetve a saját vállalkozásából származó jövedelem aránya alapján a paraszti gazdaságok ötven százaléka úgynevezett *részmunkaidős családi gazdaságnak* számított, ahol nagyjából fele-fele volt a külső és belső jövedelmek aránya. A „családi gazdaságok” közel negyven százalékát tették ki a *kisegítő gazdaságok*, amelyekben mondhatni még hagyományos mentalitáson alapuló, önellátó, mindennapos „házkörüli” saját tevékenységgel egészítették ki, a döntően külső forrásból származó (rendszeres munkaviszony, nyugdíj, szociális juttatás) jövedelmüket (1. ábra). A kérdőíves felmérés eredményei alapján viszonylag már könnyebben megválaszolható volt a kérdés, hogy az újonnan született „paraszti önellátó” kisvállalkozások többsége a rendszerváltozás hajnalán egyáltalán vállalkozásnak volt-e tekinthető-e vagy sem?

Új kihívások

Mint az jól ismert, a gazdasági rendszerváltás egyik perdöntő tétje az volt a kedvező természeti adottságai és hagyományai miatt jellemzően agrárjellegű Alföldön, hogy milyen irányú változások következnek majd be a mezőgazdasági foglalkozásúak soraiban, a falvak életében, illetve milyenek az esélyei egy fejlettebb árutermelő mezőgazdaság megteremtésének, következésképpen a paraszti polgárosodás kibontakozásának. A piaci viszonyokhoz közelítő modernizációnak ugyan már a rendszerváltás előtt is voltak előzményei, hiszen az úgynevezett második gazdaság keretei között sok család bekapcsolódhatott már a mezőgazdasági kisárutermelésbe. A magángazdálkodás fokozatosan beépült a nagyüzemi gazdálkodásba, mintegy megőrizve a paraszti polgárosodás bizonyos elemeit és hagyományait. Az 1980-as évek fordulóján a mezőgazdaság bruttó termelési értékének például már csaknem egyharmada ezekből a kis (magán) kisegítő gazdaságokból került ki (Enyedi Gy. 1994).

A fölöttébb ellentmondásos és sajátos modernizációs jelenségek azonban csak a rendszerváltást követően erősödtek fel. Ez a folyamat mindenekelőtt abban öltött testet, hogy az ország más térségeihez, vidékeihez képest az Alföldön a korábbiakhoz képest néhány év után több lett az intenzív vonásokat is magán viselő árutermelő, az egyre több polgári tartalmat hordozó egyéni vállalkozás, illetve magángazdaság,

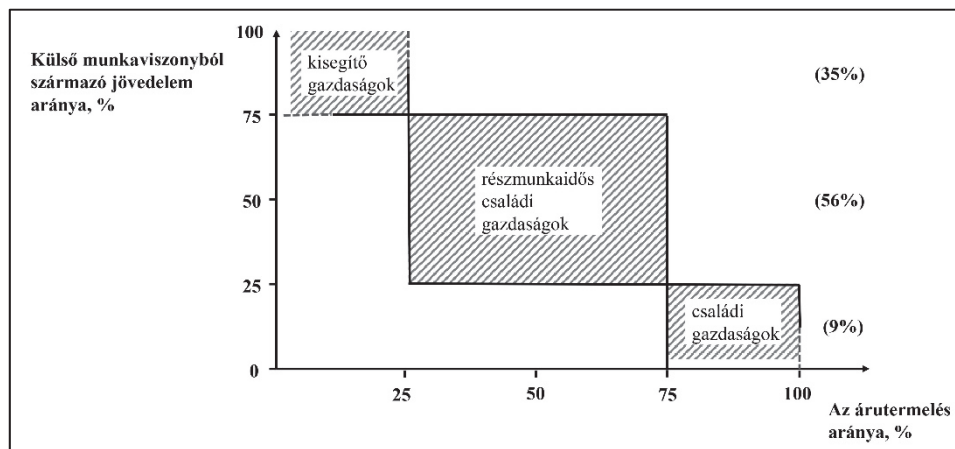
amely számos esetben, mint árutermelésre is alkalmas családi vállalkozás jelent meg a vidék mezőgazdaságában. Ám az Alföld mezőgazdaságának birtokstruktúráját a rendszerváltást követően még sokáig a felaprózottság, a néhány hektáros kis gazdaságok többségét uraló, relatíve alacsony színvonalú „paraszi önellátó”, jövedelempótló, illetve kiegészítő tevékenység jellemezte. Ebből a szempontból is kiemelt jelentőséggel bírt az a már hivatkozott kérdőíves vizsgálat, amely debreceni kutatók közreműködésével a formálódó falusi agrárvállalkozások helyzetének alaposabb megismerésére irányult nem sokkal rendszerváltást követően.

Volt már szó arról is, hogy a rendszerváltás kezdetén jellemzően még az agrártevékenységet végzőknek csak nem egészen egyharmada foglalkozott piaci igények szerinti árutermeléssel, s mindössze 9%-ra volt tehető azoknak a családi vállalkozásoknak az aránya, amelyek megújult szellemben igyekeznek megfelelni a modern piacgazdaság magasabb követelményeket támasztó kihívásainak. A családi gazdaságok mintegy 35%-át azok a kiegészítő gazdaságok alkották, amelyekben a családi jövedelem túlnyomó hányada, legalább 75%-a „külső” munkaviszonyból származott, 56%-át pedig azok a részmunkaidős családi gazdaságok tették ki, és a munkaviszonyból vagy más külső forrásból és a családi gazdaságból származó jövedelem megközelítően egyforma súlyt képviselt. Némi túlzással állítható azonban, hogy az összes paraszi gazdaságok túlnyomó többsége, közel kétharmada hagyományos mentalitáson alapuló, önellátó gazdálkodás szintjén mozgó mezőgazdasági tevékenységet folytatott még a rendszerváltó folyamat kezdetén is, a hátrányos helyzetű alföldi térségek számottevő területein (1. ábra).

Megismételve a korábban egyszer már feltett kérdést, hogy az újonnan születő, jórészt önellátó paraszi gazdaságok többsége egyáltalán vállalkozásnak volt-e tekinthető a rendszerváltás küszöbén? – a hivatkozott OTKA kutatás, a tudományos és tapasztalati tények, s nem utolsósorban a kilencvenes évek első felében folytatott szociálgeográfiai vizsgálatok eredményei egyértelművé tették, hogy az új magángazdaságok a kedvezőtlen körülmények hatására, többnyire „kényszervállalkozások”, afféle „kvázi vállalkozások” voltak. Túlnyomó többségük távolról sem volt még modern vett, úgynevezett polgárparaszi típusú árutermelő gazdaság, családi vállalkozás. Ezek a kisvállalkozások, az alacsony hozzáadott értékhiány miatt sem voltak képesek jelentős tőkefelhalmozásra, eltartókéességük igen gyenge volt. Az ott folyó munka tulajdonképpen egyszerű jövedelempótló tevékenységet takart csupán (Baranyi B. 2000).

Az ipari és egyéb kereseti lehetőségek beszűkülésével párhuzamosan ugyan növekszik a családi gazdaságok önellátó szerepe, így sokágúsága is, ám ezek a

kisvállalkozások még nem voltak képesek jelentős tőkefelhalmozásra, eltartó képességük nagyon alacsony volt, valójában “önkizsákmányoló” tevékenységet folytattak, annak minden súlyos gazdasági-társadalmi következményével együtt. Fennállott a veszélye annak, hogy az ország keleti felében tovább folytatódik a területi egyenlőtlenségek, a halmozottan hátrányos helyzet akkumulációja, s a rendszerváltással járó átalakulás árát – mint már annyiszor – ezúttal is az agrár régiók és a falvak fizetik meg.

1. ábra: Családi gazdaságok típusai az Alföldön

(Forrás: kérdőíves felmérés alapján Süli-Zakar I. (szerk.) 1994, p. 24)

Számos jel mutat arra is, hogy a régtől fogva megmutatkozó fejlettségbeli távolságok tovább nőnek vagy legalábbis konzerválódnak, s a területi periferizálódás veszélye fenyeget kiterjedt halmozottan hátrányos helyzetű területeket az Alföld belső (mélységi) és külső (államhatár menti) perifériáin (Süli-Zakar I.–Baranyi B. 1997).

A kérdőíves felmérés eredményeinek értékelésekor még úgy látszott, hogy a családi gazdaságok a már korábban kialakult megélhetési (túlélési) stratégia folytatásaként, részben pedig a rendszerváltással együtt járó átmenet viszonyaihoz való kényszerű alkalmazkodás következményeként a mezőgazdasági kistermeléssel csak „részdőben” foglalkozó alföldi családi gazdaságok számottevő része továbbra is a „két lábón állás” stratégiája mellett dönt. Ez akkoriban annyit jelentett, hogy a gazdálkodók főfoglalkozású munkahelyük mellett hosszú távon fejlesztik az árutermelésre szakosodott kis- és középgazdaságukat. Az érintett társadalmi csoportok – a polgárosodás szemszögéből nézve – sajátos „köztes polgári” alakulatot képeznek majd

a paraszti valamint a nem paraszti polgárosodásban érintett rétegek között. Joggal volt feltételezhető tehát, hogy Magyarországon és különösen az alföldi térségben viszonylag jelentős tömegarányt fognak képviselni a köztes helyzetű polgári rétegekhez tartozók (*Harcsa I. 1993*).

Hosszabb távon megvan tehát az esélye annak, hogy az „Alföld-tünetcsoport” egyik korábbi történelmi jellemzője, a parasztpolgári fejlődés „alföldi útja” (*Beluszky P. 1994*), a tradicionális mezőgazdasági társadalomból örökölt jellegzetességgént újraéledjen, s megváltozott körülmények között újszerű tartalommal az Alföldön zajló társadalmi-demográfiai folyamatok mozgatója lehessen. Úgy tűnt azonban, hogy a társadalmi struktúra – az európai szociológiában legtöbbször használt társadalmi-foglalkozási kategóriákban gondolkodva – igen lassan, hosszú folyamat eredményeként fog csak a fejlett piacgazdasággal rendelkező demokratikus társadalmak szerkezetéhez hasonlítani.

A kérdőíves felmérés idején ugyan még igen nehéz lett volna megjósolni akár a közeljövőt is, de annyi már akkor is bizonyosnak tűnt, hogy az egyetemes polgári társadalomszerkezet gyors kiépülését eredményező nagy „áttöréshez” országosan, különösen pedig az Alföld régióit tekintve számos társadalmi-gazdasági, objektív és szubjektív feltétel hiányzott akkoriban még a vidéki Magyarországon. Ám a rendszerváltás következtében a modernizációs folyamatok és a polgári átalakulás előtt egyaránt nyitva állt az út (*Böhm A. 1996*).

Összegzés kitekintéssel

Minden bizonnyal további vizsgálatokkal és statisztikai adatok tömegével lehetne igazolni, hogy a rendszerváltás küszöbén az alföldi megyék, kistérségek (járások) és települések az ország leghátrányosabb térségeit foglalták magukban. Kényszerűen megszabadulva a rendszeres jövedelmet biztosító városi vagy falusi (tsz) állandó munkahelyektől, az immár egyik pillanatról a másikra kisvállalkozóvá vált paraszti népesség átmenetileg még szorultabb helyzetbe került, mint az 1960-as és '70-es években. Tőkehiánnyal és értékesítési gondokkal küszködve, megfelelő agrártámogatás és piac hiányában, a földterülettel rendelkező mezőgazdasági vállalkozó eleve vert helyzetben volt a gazdasági rendszerváltás kezdetén. Nyilvánvalónak tűnt már akkor is, hogy a terhes örökség miatt az igazi „kitörés” várhatóan csak keveseknek adatik majd meg, miközben átmeneti, reményt keltő évek után sokan sodródhatnak a társadalmi-gazdasági élet periferiájára. Mindez pedig

továbbbővíthető hatásként a jelenben is a keleti országrész belső (mélységi) és külső (határ menti) perifériáinak fejlettségbeli területi léptékű leszakadásának konzerválódást eredményezheti.

A gazdasági rendszerváltás és a mezőgazdaság kapcsolatának sokrétű témakörét érintő rövid emlékező írás egyben bizonyossága annak is, hogy a vállalkozói szellem és mentalitás korábban is jelen volt az Alföld mezőgazdaságában. Néhány évvel a gyökeres változásokat eredményező paradigmaváltás után éppen az adhatott okot némi optimizmusra, hogy a vidéki gazdálkodói lét mindennapjaiban sok olyan, a paraszti-családi gazdálkodást jellemző „kisgazdálkodói” mentalitás öröklődött tovább, amelyek jó alapot biztosíthatnak az árutermelő családi vállalkozások jövőjét illetően is.

A kilencvenes évek első felében végzett „projekt munka” nagy tanulsága többek között, hogy a hátrányos helyzetű „leszakadó” vidéki térségek felzárkóztatásának fontos előfeltétele az Alföldre vonatkozóan regionálisan helyesen értelmezett agrárkoncepció, célirányos és differenciált agrártámogatási rendszer, azaz hatékony vidékpolitika a mindenkor kormányzat részéről. Ezért, s az ország területi szétszakadozásának a megakadályozása érdekében a kormányzati gazdaságstratégiát a hatékony mezőgazdasági vállalkozásélénkítésnek kell mielőbb alárendelni az ország keleti felében. Az Alföld agrárnépessége – különösen a falvak népe – ugyanis a gazdasági rendszerváltással együtt járó előnyök és hátrányok újfajta megosztását várta nemcsak egyes társadalmi csoportok és rétegek, hanem a különböző régiók és kistérségek (járások) viszonyában is (*Baranyi B. 2000*).

Végül minden jövőbe mutató kitekintésnek feltétlenül tekintettel kell lennie arra az egykori kutatási tapasztalatra, amely egyben az elméleti és empirikus vizsgálatok máig érvényes tanulsága. A rendszerváltás eredményeként gyökeresen megváltozott helyzet, a regionális különbségek és sajátosságok figyelembevételével az újonnan létrejött agrár-, mindenekelőtt a családi vállalkozások szerepét nagyban erősíthetné, egyszersmind a falusi gazdaság diverzifikált fejlesztését is hatékonyan szolgálhatná a családi gazdaságok, a mezőgazdasági kis- és középvállalkozások társadalmi-gazdasági befolyásának a növelése. Az új gazdálkodási formák jelenthetik ma is azt a tartalmat, amelyből társadalmi értelemben később kifejlődhet az igazi parasztpolgári réteg. Közülük sokan minden bizonnyal a családi vállalkozók, a paraszti „vállalkozói hierarchia” csúcsán állók szűkebb, ám tehető csoportját gyarapíthatnák. Ennek kellene a jövőben alárendelni a hatékonyabb vállalkozásélénkítő támogatáspolitikát az Alföld mezőgazdaságában. Ám már a rendszerváltás idején tudatosult az elemzéseket végző szakemberekben, hogy a paraszti polgárosodás, a térségi jellemzők és különbségek

kutatása további empirikus vizsgálatokat igényel a regionális tudományok művelői részéről is. *Ennek felismerése elsőként Debrecenben, vitathatatlanul Süli-Zakar István és az általa vezetett kutató team érdeme volt.*

Hivatkozott irodalom

- Baranyi B. 1994: A vállalkozás-élénkítés szerepe az Alföld mezőgazdaságában: Felzárkózás vagy leszakadás? – In: A vállalkozás-élénkítés agroökonómiai, szociológiai és szociálgeográfiai problémái hátrányos helyzetű alföldi térségekben (szerk. Süli-Zakar I.). KLTE Társadalomföldrajzi Tanszék, Debrecen. pp. 7-16.
- Baranyi B. 1985: A Tiszántúl átalakuló társadalma (1945-1978). A társadalmi átrétegződés fő folyamatai és történeti összefüggései a Tiszántúlon. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Baranyi B. 2000: Gondolatok a paraszti polgárosodás sajátosságairól és lehetséges területi típusairól az Alföldön. – In: Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón (szerk. Horváth Gy.–Rechnitzer J.). MTA RKK, Pécs. pp. 509-523.
- Beluszky P. 1994: Alföldi út? Alföldi ösvények! – In: Az „alföldi út” kérdőjelei (szerk. Timár J.). MTA RKK ATI, Békéscsaba. pp. 263-271.
- Böhm A. 1996: A társadalomszerkezet változásai a rendszerváltás után. – Comitatus, 6 (3) pp. 11-29.
- Enyedi Gy. 1994: Az Alföld fejlődésének perspektívái. – In: Az „alföldi út” kérdőjelei (szerk. Timár J.). MTA RKK ATI, Békéscsaba. pp. 13-16.
- Harcza I. 1993: A paraszti polgárosodás lehetőségei az Alföldön. – Alföldi társadalom, 4 pp. 65-80.
- Süli-Zakar I. 1994: Kisvállalkozók és kisvállalkozások az Alföld mezőgazdaságában. – In: A vállalkozás-élénkítés agroökonómiai, szociológiai és szociálgeográfiai problémái hátrányos helyzetű alföldi térségekben (szerk. Süli-Zakar I.). KLTE Társadalomföldrajzi Tanszék, Debrecen. 17-38.
- Süli-Zakar I.–Baranyi B. 1997: Kisvállalkozások és vállalkozók helye és szerepe az Alföld mezőgazdaságában. – Debreceni Szemle, 5 (2) pp. 195-211.

Egy mezővárosról

Süli-Zakar István emlékére

Az Alföldön születtem, ott is nevelkedtem. A szülővárosom mai szemmel álmos alföldi kisváros, akkor azonban színes és forgatagos világ volt számomra. Nemcsak az iskola, a társak, hanem a mindennapok is. Olvasva Süli-Zakar professzornak, az Alföld elkötelezettjének tanulmányait – különösen a Mezőtúr kötetbe írottat – egyet kell értenem vele: a kisvárosok a lejtőn vannak. Valóban meggyőző adatai bizonyítják, hogy az alföldi táj kisvárosai valahogy nem tudtak és nem tudnak megkapaszkodni, a mezőgazdaság felemásra sikerült privatizálása, az évtizedes hanyatlás, amit a téeszésítés, majd annak felszámolódása hozott magával, a hiányzó felemelkedési lehetőségek, a munkahelyek megszűnése, a vállalkozás-élénkítés nehézségei miatt.

Nehéz úgy gondolkodni és persze írni az ifjúkor tájairól, hogy ne sérüljön az objektivitás. Ám ha sérül is, talán lehet olyan pontokat megvilágítani, amelyek segítenek jobban megérteni a jelent, és innen kitekinteni a talán reménytelibb jövőbe.

Gyermekkoromban az ismerős idős emberektől sok történetet hallottam arról, milyen volt itt a világ a 19. században, különösen az utolsó, virágzó harmadában. (Korábban még Kossuth is járt itt, beszédet mondott. Elmondták, melyik helyi ügyvéd, orvos nagyszülei még betyárokként voltak ismertek a környéken, hogy a mi házunk szomszédjában működött kocsmá a betyároké volt, hogy alagút vezetett kifelé a városból.)

A református gimnázium a századfordulón épült a Berettyó vizenyős kiöntése helyén, majd szemben vele felépült a kollégium is. Érettségizettjei a városból és környékéről kerültek ki, de vonzása a fővárosig terjedt. Aztán a húszas években működni kezdett egy új épületben létesült leányiskola (előbb felső leányiskola, majd kereskedelmi, 1920-tól pedig gimnázium), ahová a jómódú parasztlányok is jártak Mezőtúrról és a környékről. Majdnem egy teljes évszázadon át folytatott harc és alkudozások nyomán végre az ötvenes évek elején megnyílt a városi kórház is – azonban nem új épületben, hanem a református diákotthon helyét elfoglalva (*Gombás*

² DSc, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, forray@ella.hu

I. 2016). Ide tartozik még, hogy a középfokú iskolák mellett egy felsőfokú intézmény is működött (egészen 2016-ig, amikor megszüntették és a képzést a szolnoki központhoz csatolták), a GATE mezőgazdasági gépészeti kara. Ennek létesítése is a sokkal korábbi erőfeszítések eredménye: eredetileg, még a 2. világháború előtt a lánygimnázium kiegészítő felsőfokú képzésének szánták. A város lakosságának iskolázottsági szintjét is jelentősen emelték ezek az iskolák. Mezőtúr még az 1990-es népszámlálás szerint is a kiemelkedő iskolázottságú települések közé tartozott (Nagy G.–Nagy E. 2016). Ez azt jelentette, hogy a helyi értelmiség és közalkalmazotti réteg gyermekei mellett mindig jelentős hányadot képviseltek a parasztság és a nagy létszámú kubikusok gyermekei is.

A statisztikai adatok az alföldi térség kisvárosainak hanyatlásáról szólnak, amelynek gyökerei több évtizedre nyúlnak vissza. Személyes emlékeim is folyamatot tükröznek, de ez csak a mából visszatekintve tűnik olyan magától értetődőnek és törvényszerűnek. A mindennapokat átélve éles határvonalakra emlékezem vissza.

Az ötvenes évek fordulóján rendszeres vendégségeket rendeztünk, a baráti családok gyermekeikkel jöttek hozzánk, vagy mi mentünk hozzájuk. Jól emlékszem a fantasztikus vendégségekre: az akkor vásárolható tejből sajtot készítettek, amiből annyit ehattunk, amennyi belénk fért. A felnőttek már éjszaka elmentek a TŰZÉP-re sort állni egy kevés tüzelőért, mi, gyerekek hajnalban a kenyérért álltunk sort – amikor becsengettek az iskolába, a felnőttek álltak a helyünkre. Apánk rövidesen állás nélkül maradt: megyei bíróként felmentett egy túrkevei parasztembert, aki azt mondta nyilvánosan, hogy látott lezuhanni egy szovjet repülőgépet a város szántóföldjén. A felmentő ítélet olyan hallatlan bűn volt, hogy nem kaphatott többé állami állást. (Évekig, egészen 1956-ig kemény fizikai munkát végzett, zsákolt, ezután baráti kapcsolatok révén lehetővé vált számára, hogy különbözeti vizsgát tegyen, és ügyvédként dolgozhatott.)

A család nem minősült egyébként kuláknak, mert apánk időben rábeszélte édesanyját, hogy a földjeit adja át az államnak. Annál nagyobb baj volt, hogy 1951-ben anyánk szüleit, testvéreit Budapestről kitelepítették, mint osztályellenséget. A közeli Kunszentmártonba kerültek. Voltak, akik azt javasolták, hogy apánk sürgősen váljon el, így mentesülhet felesége politikai fertőzöttségétől. Erre nem került sor, ezért lehetséges, hogy apánk bírói pályáról való eltávolításában felesége családjának bűne is szerepet játszott.

Nehezen tudom ma már elképzelni, hogyan és miből élt meg a család: nagyanyám, súlyosan sérült, munkaképtelen nagynéném, két további felnőtt és két

gyerek. Az azonban bizonyos, hogy húgossal együtt jó tanulók voltunk, problémáink az iskolában nem voltak.

Az 1956-os forradalomért gyerekként lelkesedtünk, igyekeztünk segíteni ott, ahol tudtunk. A forradalom leverése után az élet visszatért régi medrébe, rövidesen újra kellett oroszt tanulni, lassan elfelejtődtek az érdemek és bűnök.

A szomszédos Túrkeve a téesz szervezésben elért eredményeiért már az ötvenes évek elején „szocialista város” lett, Mezőtúr is hamarosan követte. Nem emlékszem, hogy volt-e ennek a kitüntetésnek bármilyen hatása a város egyszerű lakóira. Valószínűleg rendeztek ünnepséget, de hivatalos ünnepség gyakran volt anélkül is, hogy ennek szélesebb körű hatása lett volna.

Az ünnepségek szervezésében az iskoláknak volt legnagyobb szerepe, de hozzájárult a laktanya is. A katonák, főként a magasabban iskolázott sorkatonák megjelentek a városi, sőt az iskolai ünnepségeken is, vonzerőt jelentve a lányok számára. Ezért a laktanya felszámolása (1992) nemcsak a fiatal férfiak számának csökkenését eredményezte, hanem az épületek – a laktanyák, tiszti lakások, egyéb létesítmények – fenntartásában és javításában érdekelt iparosok munkalehetőségeinek csökkenését is. A volt laktanyákban mára részben szociális bérlakások kaptak helyet, részben pedig kisüzemek és raktár áruházak működnek.

A város iparosítása csekély mértékű volt még abban az időszakban is, amikor a vidéki ipartelepítés kormányzati cél volt, a hetvenes években. A rendszerváltás után az újonnan alapított cégek – többségük fővárosi központtal működött – a helyben dolgozók mindössze egyharmadának adtak munkát. Ez a végeredményben szerény érték mind az alföldi városok, mind az országos részesedés átlagával nagyjából azonos (Molnár E. 2016). Új, szokatlan jelenség a kínai üzletek, valamint az ún. „albán pékek” (akik nem is mind albánok) számának növekedése, amelyek, úgy tűnik, népszerűek helyben is, akár csak a többi alföldi kisvárosban.

A nyolcvanas évek elején Kozma Tamással végzett empirikus kutatásainkban arra a következtetésre jutottunk, hogy az iskolázás és általában a művelődés lehetőségeinek javítását ún. „művelődési városközpontok” útján lehetne megoldani. Ez elgondolásunk szerint azt jelentette volna, hogy ésszerű területi egységek központjainak kellene olyan funkciókkal rendelkezniük, ahol a térség lakóinak oktatása, művelődése, szabadidő töltése megoldható. A német komprehenzív iskolák példáit tanulmányozva úgy gondoltuk, hogy a hasonló megoldások segítenének a lemaradó térségek művelődési igényeinek felkeltésében és kielégítésében.

Ezt az elképzelést nemzetközileg az ezredforduló táján megerősödött közösségi tanulás modellje elevenítette fel. Ennek lényege, hogy azokban a térségi együttesekben, amelyeket közösségekként foghatók fel, olyan tanulási folyamatok történnek, illetve szervezhetők, erősíthetők, amelyek kiegészítik az iskolai tanulást. Lényegi vonása ezeknek a tanulásoknak, hogy a lakosság bármely tagja és csoportja, bármely szervezete részt vehet, részt vesz benne “tanulóként” és/vagy “tanárként”.

A “tanuló régió” ennek a gondolati rendszernek a része: olyan térségeket jelöl, ahol az élethosszig tartó tanulás új útjai - az együttműködések és a kollektív tanulások - megvalósulnak. Mindehhez természetesen alapvető, hogy a térségben legyenek olyan központok, amelyek az ösztönzik a közösségi tanulást, támogatják alkalmazásukat.

Lehet-e tanuló város, tanuló közösség Mezőtúr?

Egykori gimnáziumom, a Teleki Blanka Gimnázium új funkciókkal bővült az elmúlt évtizedekben. Erre a lakosság számának csökkenése és a vele versengő református gimnázium is kényszerítette. Drámai események – megszüntetésének lehetősége – során alakult ki mai helyzete. Az új oktatásirányítási rendszerben a Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Hivatal (Nemzetgazdasági Minisztérium) fenntartásában működő szakképzési centrum intézménye lett (karcagi székhellyel), a szakképzést erősítették, sőt a Debreceni Egyetem egyik képzésének gyakorlati ágát is ide szervezték. A gimnáziumi képzés azonban megmaradt, sőt úgy látszik, erősödik is; a felsőoktatásban tovább nem tanulók számára különböző szakképzéseket is szerveznek.

Vajon sikerül-e a két erős középiskolának létrehozni egy “művelődési városközpontot”? Összehangolják-e programjaikat, erőfeszítéseiket, hogy olyan új mezőt teremtsenek, amely a versenyzés mellett lehetőséget ad a város és környéke lakóinak a tapasztalatok, eredmények cserélésére, új fejlesztések létrehozására? Nagyon remélem, hogy sikerül.

Hivatkozott irodalom

Forray R. K.–Kozma T. 2011: Az iskola térben, időben. Új Mandátum Kiadó, Budapest

Forray R. K.–Kozma T. 2016: Menekülés az iskolától. – In: Mezőváros új szerepben (szerk.

Forray R. K.–Kozma T.–Molnár E.). Új Mandátum Kiadó, Budapest. pp. 115-126.

Gombás I. 2016: A kórház története. – In: Mezőváros új szerepben (szerk. Forray R. K.–

Kozma T.–Molnár E.). Új Mandátum Kiadó, Budapest. pp. 189-202.

- Molnár E. 2016: Gazdasági alapok és népességmegtartó képesség a 21. századi Mezőtúron.*
– In: Mezőváros új szerepben (szerk. Forray R. K.–Kozma T.–Molnár E.). Új Mandátum
Kiadó, Budapest. pp. 97-114.
- Nagy G.–Nagy E. 2016: Mezőtúr az alföldi városhálózatban.* – In: Mezőváros új szerepben
(szerk. Forray R. K.–Kozma T.–Molnár E.). Új Mandátum Kiadó, Budapest. pp. 73-96.

Településhálózat a Bereg-Szatmári térségben a XIX. századtól a jelenkorig

A települések mai jellemvonásainak kialakulása hosszú folyamat, morfológiai, funkcionális fejlődésében főleg a természeti földrajzi, valamint a társadalmi-gazdasági viszonyok kölcsönhatásai tükröződnek. A következőkben arra keresünk választ, hogy melyek voltak azok a természeti-, társadalmi-gazdasági hatások, amelyek eredményeként kialakult a Bereg-Szatmári síkság mai településrendszere.

A településhálózat fejlődésének főbb sajátosságai a Bereg-Szatmári térségben

A településhálózatunk *alapvető jellege századokkal ezelőtt alakult ki akkor*, amikor a társadalom sokkal nagyobb mértékben függött a természeti környezettől, illetve azzal a maitól jelentősen eltérő kapcsolatban volt. A településtörténeti kutatások egyértelműen igazolják, hogy a Bereg-Szatmári síkság mai területe már a honfoglalás előtt is lakott volt. Régészeti feltárások arra utalnak, hogy a síkság településhálózata a XI-XIII. század között alakult ki, s a XIII-XIV. század fordulóján emberi megtelepedésre alkalmas kultúrtájja változott (Ivánovits E. et al. 1988). Balogh I. (1958) szerint „A Felső-Tiszavidék településrendje (értvén ezalatt a települések alakját és határbeosztását együttevén) a XIV. századig kialakult, végső alakját azonban az 1773. évi úrbérrendezés során nyerte el.” Ugyancsak Balogh I. (1975) kutatási eredményeire alapozva mondhatjuk, hogy a Bereg-Szatmári síkságon szalagtelkes települési forma alakult ki, melyek a későbbi századokban módosultak, de ezek a változások (újabb utcák, településrészek, majorok, üzemek stb. létesültek) a legtöbb település alapformáját nem érintette. Ezeknek a falvaknak a gazdasági tevékenységét, életmódját a korabeli tájviszonyok –árvízjárta területek, mocsarak, időszakosan vízborított részek, folyóhátak, ármentes területek- szabták meg. *Az itt élő népesség évszázadokon át állattartással, kisebb mértékben földműveléssel*

¹ Professzor emeritus, Nyíregyházi Egyetem, Turizmus és Földrajztudományi Intézet, gykormany@gmail.com

foglalkozott. A domborzati, a talaj, a növényzeti és a felszíni hidrológiai adottságoktól függően a két alapvető ágazat között azonban aránybeli különbségek voltak. Azokon a településeken, ahol a szántók lehetővé tették a növénytermesztés kiterjesztését, ott nagyobb szerepet kapott az állattenyésztés mellett. Pl. Barabás, Vásárosnamény, Mátészalka, Tiszaszalka, Tarpa, Beregsurány, Csaroda, Tivadar, Nagyar, Nábrád, Fehérgyarmat stb. települések. Ahol a felszíni-, vízrajzi adottságok kedvezőtlenek voltak a növénytermesztés számára, ott az állattenyésztés volt a vezető ágazat. Pl. Zsaroján, Jánkmajtis, Szamosújlak, Csengerújfal, Tizsakóród, Csaholc, Császló, Vámosoroszi stb.

A települések száma a XV. századtól a XIX. század közepéig –az átfogó vízszabályozási munkáig- alig változott. A településhálózat viszonylag zavartalan fejlődése annak köszönhető, hogy a török magyarországi uralma alatt területünk a hódoltság pereméhez tartozott. Az árvízjárta mocsárvilág, kiterjedt erdőségek elkerülte a török veszedelmet, időről-időre menedéket biztosított az itt élő és az ide menekülő népességnek, a meg-megújuló török-tatár támadások, pusztítások ellen (Balogh I. 1975). Védelmet nyújtottak a földvárak is (pl. az ecsedi-, vámosatyai-, vásárosnaményi-, beregsurányi-, csengeri- és a lónyai vár), melyek a XX. század elejére elpusztultak, néhánynak a maradványa tanúskodik a helyükről.

A hódoltság után a települések száma, térszerkezete jelentősen nem változott. A biztonságosabb, háborúsmentes években a lakosság száma nő, munkaterülete gyarapszik (az állattartás mellett a növénytermesztésben, a kézművesség területén is többen tevékenykednek) és ezek együttes hatásaként bővül a települések nagysága, utcahálózata. Azokban a falvakban, ahol nagybirtokosok, jómódú gazdálkodók is voltak, ott kastélyok, kúriák a hozzá kapcsolódó díszkertekkel, gazdasági épületegyüttesek jellegzetes megjelenésükkel, eltérő stílusvonásokkal gazdagították a települések arculatát (Balogh I. 1975). Pl. Csenger, Cégénydányád, Kocsord, Nagyar, Kölcse, Szatmárcseke, Lónya, Tarpa, Vásárosnamény stb. belterületén épültek a XVIII. században az utókor számára is értékes kastélyok, kúriák. E század második felében a falvak 95%-a ezer főnél kevesebb lakosú, Szatmárban 45,5%-ban 300 fő alatti törpefalvak dominálnak, Beregben 7,1%-kal kisebb azoknak a településeknek az aránya, ahol a lakónépesség 300-500 fő között van.

A gazdasági fejlődés a XIX. század első felében lényeges változást nem hozott sem a gazdálkodási rend szerkezetében, sem a települések hierarchikus rendjében. A települések alaprajzában, rangsorában alapvető változást a XIX. század derekán meginduló ármentesítési, folyószabályozási munkálatok, majd a vasutak, közutak

kiépítése eredményezett. Az ár- és belvízmentesítés az eddigi változékony tájat (változó kiterjedésű láp, mocsár, rét, legelő, erdő stb.) egyhangúvá, homogénné tették, az egész terület szántó-, rét és legelőgazdálkodás színterévé vált. Megszüntették mindazokat a helyzeti előnyöket, amelyeket az ártérperemi helyzet, a folyóhátak biztosított korábban olyan települések számára, mint Mátészalka, Vásárosnamény, Szamosszeg, Szamossályi, Szamosbecs, Tunyogmatolcs, Csenger, Barabás. A fekvésbeli előny megszűnése jótékonyan befolyásolta az ősi ártéri területek bevonását az intenzív gazdálkodásba, amelyeken egyre nagyobb falvak, egyre nagyobb népességgel fejlődhettek, gyarapodhattak. A természetátalakító munkákat követően keletkezett jó néhány tanya, illetve az első világháborút követő évtizedekben néhány kisebb település összevonásával, pl. Jánk-Majtis (Jánkmajtis), Kis-Lónya, Nagy-Lónya (Lónya), Cégény-Dányád (Cégénydányád), Tunyog-Matolcs (Tunyogmatolcs), Ökörítő-Fülpös (Ökörítőfülpös), Gergelyi- Ugornya (Gergelyugornya), Hete-Fehércse (Hetefehércse), Nemes- Borzova (Nemesborzova), csökkent a települések száma.

Az Alföld mezőgazdasági árutermelésbe történő bekapcsolódása sürgette a közlekedési-szállítási lehetőségek fejlesztését, javítását. Az ÉK-i Alföld vasúthálózatának kiépítése 1858-ban kezdődött meg Pest- Buda- Miskolc- Tokaj- Nyíregyháza „Tiszai vaspálya” megnyitásával. A vasúti csomópont szerepét megszerző Nyíregyháza országos és megyei vonalak kereszteződésévé vált (Ekéné Zamárdi I. 1998). Szárnyvonalak épülnek Nyíregyháza-Mátészalka között 1887-ben, 1904-ben Nyíregyháza- Vásárosnamény- Mátészalka-Nagykároly vonalon. 1908-tól Mátészalkáról Kocsordon át Csengerbe, Szatmárnémetibe, 1926-tól Fehérgyarmaton át történhetett a személy- és áruszállítás (Erdős F. 1998). A vasútvonalak mentén fekvő települések vasútállomásai termény- és állat begyűjtő és átrakó helyekké váltak, munkahelyeket teremtettek. Mindezek hozzájárultak a települések tér- és szerkezetbeli változásaihoz, a népesség gyarapodásához.

Az első világháborút lezáró trianoni határmegvonások alapvetően megváltoztatták a megyék közigazgatási határait, a települések vonzási kapcsolatait pedig kényszerűen átrendezték. Bereg és Szatmár megyék nagyobbik része a jelentős városokkal együtt (Ungvár, Beregszász, Munkács, Szatmárnémeti, Nagykároly stb.) Romániához és Csehszlovákiához 1920-1945-ig, 1945-től Csehszlovákiához csatolt rész Szovjetunióhoz, majd 1990-től Ukrajnához került. Az anyaországnál maradt csonka Bereg-Szatmár megye települései nagyvárosi vonzásközpont nélkül, elzárt

peremvidékké vált. E tragikus kényszerhelyzet következtében 1920. májusában Szatmár-Bereg megye Mátészalkát nyilvánította székhelyéül.

A két világháború közötti időszakot a településhálózat és a gazdaság szerény mértékű változása, fejlődése jellemzi. Ez abban nyilvánul meg, hogy a települések intézményhálózata új elemekkel (középiskolák, igazságszolgáltatás stb.) bővül, a gazdaságban sor kerül néhány kis- és középüzem kiépítésére, továbbfejlesztésére.

A második világháború utáni években a társadalmi-gazdasági viszonyok alapvető változása következett be. Ennek legfontosabb hatása –többek között– a mezőgazdaság kollektivizálása nyomán keletkezett átalakulás volt, továbbá a vidék iparosítása. A mezőgazdasági nagyüzemek közvetlenül is befolyásolják a települések formálódását, pl. tanyaközpontok, szarvasmarha-, sertés- és baromfitelepek, gépszerelő állomások, magtárak stb. létesítésével. Az alföldi iparosítás következtében területünkön is kialakulnak ipari központok (Mátészalka, Vásárosnamény, Fehérgyarmat, Csenger, Tiszaszalka), ahol a népességgyarapodás, a foglalkozási átrétegződés, infrastrukturális fejlődés felgyorsul, a városi településkép gazdagodása figyelhető meg. A kisebb falvak fejlődési lehetőségeit, az ott élők életkörülményeit lényegesen javították az 1960-as években a közúti helyzetben bekövetkezett változások. Ennek köszönhetően még a zsákutcás falvakba is kiépített, pormentesített úton lehet eljutni tömegközlekedési járművek segítségével.

A térség 1989-ig gazdasági fejlődésének eddigi legeredményesebb két évtizedét zárta le. Az 1990-as évek kezdetétől felgyorsulva jelentek meg azok az elemek a településfejlesztésben, amelyek hatására a korábbi fejlesztési célok minőségi ártértékelése következett be. Az új célok kiemelt feladatnak tekintik az infrastruktúra fejlesztést (pl. utak, járdák, közterek, gáz, ivóvíz, telefon stb.), valamint a lakásépítést. A fejlesztés lendülete a kilencvenes évek végén megtorpant. Döntően a munkanélküliek számának gyors növekedése, a gazdaság (ipar, mezőgazdaság) értékteremtő képességének zuhanásszerű visszaesése miatt. Az ipar szinte minden ágában hanyatlás következett be. A mezőgazdaságban központi intézkedések következtében gyors ütemben felszámolják az agrárnépesség anyagi gyarapodását szolgáló szarvasmarha-állományt, valamint az alma értékesítésnél évről- évre visszatérő nehézségek vannak. Mindezek eredményeként a legelőkről eltűntek a szarvasmarhák, az összefüggő gondozott almáskertek nagy részét felszámolták. Így a lakosság a legjelentősebb anyagi forrástól esnek el. Ez a helyzetkép a települések fejlődésére láthatóan kedvezőtlenül hatott.

1950-1990 között új lakóházak, közintézmények (iskolák, művelődési-, kereskedelmi központok, stb.) épültek, bővültek, megfiatalodtak, megszépültek a falvak, városok. Az ezredforduló után megjelent központi lakástámogatási rendelkezések, a vidékfejlesztési stratégia újabb lehetőséget kínálnak a lakóépületek, közintézmények stb. gyarapodásához, az infrastruktúra fejlesztéséhez.

A településekről általában

A Bereg-Szatmári- síkság 1669 km² nagyságú területén 2011-ben 92 önálló közigazgatással rendelkező település található. Ebből 5 város (5,4%), melyben a térség népességének 41,7%-a él (2011). Szabolcs-Szatmár-Bereg megye településhálózatából (229) 40,2%-kal, míg az ország településeinek (3135) 2,9%-át tömöríti. 100 km²-re jutó települések száma 5,5, ez az arány mid az országos (3,3), mind a megyénk településsűrűségétől (3,8) lényegesen nagyobb. A sűrű településhálózaton a népességszám viszont alacsony, 1 km²-re 87-90 fő jut, míg a megyében ez az arány 98-110 fő/km².

A falvak nagyság szerint

A települések nagyságát legkifejezőbbben a népesség számával tudjuk csoportosítani. A 2011. évi népszámlálás adatait alapul véve a Bereg-Szatmári síkságon egy-egy településre jutó népességszám átlaga: 1160 fő. Ettől az átlagtól azonban jelentős eltérések vannak: 82 faluban (89,1%-a) kevesebben, 5 községben és 5 városban (10,9%) viszont többen élnek. Ezek a számok arra utalnak, hogy térségünkben a *törpe- és kisfalvas településtípus (500 fő és 1000 fő alatt) a jellemző. Középfalvak (1000-2000 fő) száma mindössze 8, melynek népessége 1001 és 2000 között van. A 2001-3000 fő nagyságkategóriába 5 nagyközség (Tarpa, Tyukod, Tunyogmatolcs, Porcsalma, Kocsord) tartozik. A 3001-10000 fő nagyságkategóriába négy város (Csenger, Fehérgyarmat, Nagyecsed, Vásárosnamény) sorolható. Tízezernél több lakost számláló település csak egy létezik, Mátészalka város 17 195 fős népességével, amely jól tükrözi a terület urbanizáció szintjét is.*

1. táblázat: Településkategóriák népességszám szerint a Bereg-Szatmári síkságon 1870-2011 között (Forrás: KSH népszámlálási adatbázisa alapján saját szerkesztés)

Település- kategóriák népesség- szám szerint	1870		1900		1930		1941		1949		1960		1980		1990		2001		2011	
	Települések																			
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
–500	29	30,8	22	23,4	18	19,1	19	20,0	18	18,9	17	17,9	25	27,2	31	33,7	32	34,8	34	37,0
501–1000	39	41,4	39	41,4	37	39,4	36	37,9	36	37,9	35	36,8	38	41,3	39	42,4	41	44,6	40	43,5
1001–1500	17	18,2	16	17,2	19	20,2	21	22,1	17	17,9	22	23,2	13	14,2	8	8,7	5	5,4	4	4,3
1501–2000	3	3,2	7	7,4	8	8,5	7	7,5	10	10,5	8	8,5	4	4,3	3	3,3	3	3,3	4	4,3
2001–3000	3	3,2	5	5,3	5	5,3	3	3,1	5	5,4	4	4,2	5	5,4	6	6,5	5	5,4	5	5,4
3001–5000	3	3,2	4	4,2	4	4,3	6	6,3	6	6,3	6	6,3	2	2,2	–	–	1	1,1	1	1,1
5001–10000	–	–	1	1,1	3	3,2	2	2,1	2	2,1	2	2,1	4	4,3	4	4,3	4	4,3	3	3,3
10001–	–	–	–	–	–	–	1	1,0	1	1,0	1	1,0	1	1,1	1	1,1	1	1,1	1	1,1
Összesen	94	100	94	100	94	100	95	100	95	100	95	100	92	100	92	100	92	100	92	100

A településkategóriák népesség szerinti megoszlását az 1. táblázat szemlélteti. A táblázat adatai meggyőzően tanúsítják, hogy térségünkben a kezdetektől jelenkorig a törpe- és a kisfalvak (aprófalvak) domináltak. Az Észak-alföldi régióban a törpe- és a kisfalvak aránya itt a legnagyobb. A vizsgálatok azt igazolják, hogy hazánkban a településhálózat koncentrálódás irányában fejlődik, s a népesség nagyobb lélekszámú települések lakója. A Bereg-Szatmári térségben a koncentrálódási folyamat üteme és nagysága elmarad mind az országostól, mind a megyeitől. 1941-től 1980-ig valamennyi népszámlálás időpontjában az országban és a megyében egyaránt 7-10%-ot tett ki az ötezer főn felüli települések aránya. Míg 2001-re az ország lakosságának mintegy háromnegyede az öteznél népesebb települések lakója lett, megyénkben a népességnek közel 50%-a tömörül 5000 lakón feletti településekben, addig a Bereg-Szatmári területen csak öt város népessége éri el, illetve haladja meg az 5000 főt. A táblázat adataiból pontosan kiolvasható, hogy területünkön a törpe- és kisfalvak száma 1870-1960 között mérsékelten csökken, illetve stagnál (1941-49 között), majd

az azt követő évtizedekben folyamatosan gyarapszik. Az aprófalvak 1970 utáni aránynövekedésben az aktív agrárnépesség elvándorlása, néhány falu (Nagygéc, Garbolc, Kishódos, Komlódtótfalu, és Nagyhódos) elnéptelenedésében az 1970-es tiszai árvíz játszott meghatározó szerepet. Ezek a falvak az árvíz után a román határral párhuzamosan megépült 15 km hosszú lokalizációs gáton kívül rekedtek, ezért a települések felszámolását határozták el. A lakosság nagy része áttelepült a közeli ármentes községekbe, néhány család azonban nem volt hajlandó elhagyni otthonát, így Nagygéc kivételével továbbra is maradtak a törpefalvak csoportjában.

1970-re mindegyik településkategóriában csökkent a lakosság. Ennek következtében szaporodtak a törpe- és a kislefak, ugyanakkor fogytak a közepes falvak. 2011-re a településhálózat változásában tapasztalható a városi népesség (5001 fő felett) aránynövekedése, és az aprófalvak számbeli gyarapodása a nagyobb falvak népességvesztése révén. Az aprófalvak számának emelkedése várható a jövőben is, mivel sok az 500 (38,1%) és az 1000 főnél (43,5%) kevesebb lakosú község, így kerül át a népességvesztés miatt a törpe- és kislefak kategóriájába.

Napjainkban az aktív népesség elvándorlása jelentős mértékben növekszik, elsősorban a járási központok és a városok irányába, ahol elérhető közelségben munkalehetőség kínálkozik. Helyi munkalehetőségek hiányában népességtartó képességükön elsősorban közlekedési kapcsolataik, életminőségi mutatóik javításával lehetne segíteni. Ebben természetesen nagy szerepe lehet a járási központok (Csenger, Fehérgyarmat, Mátészalka, Vásárosnamény) közelségének, gazdasági vonzerejének.

A népességszám és a funkcionális szerepkör között általában szoros oksági kapcsolat van. A nagyobb népességszám több és magasabb fokú, a környező településekre is kiható intézményeket, üzemeket, objektumokat koncentrál, ami a lakosságszám további gyarapodásának fontos alapja lehet. Így a legnagyobb gyakorisággal azokba a településekbe irányult, irányul az átcsoportosítási folyamat, ahol az infrastrukturális ellátottsági szint magasabb.

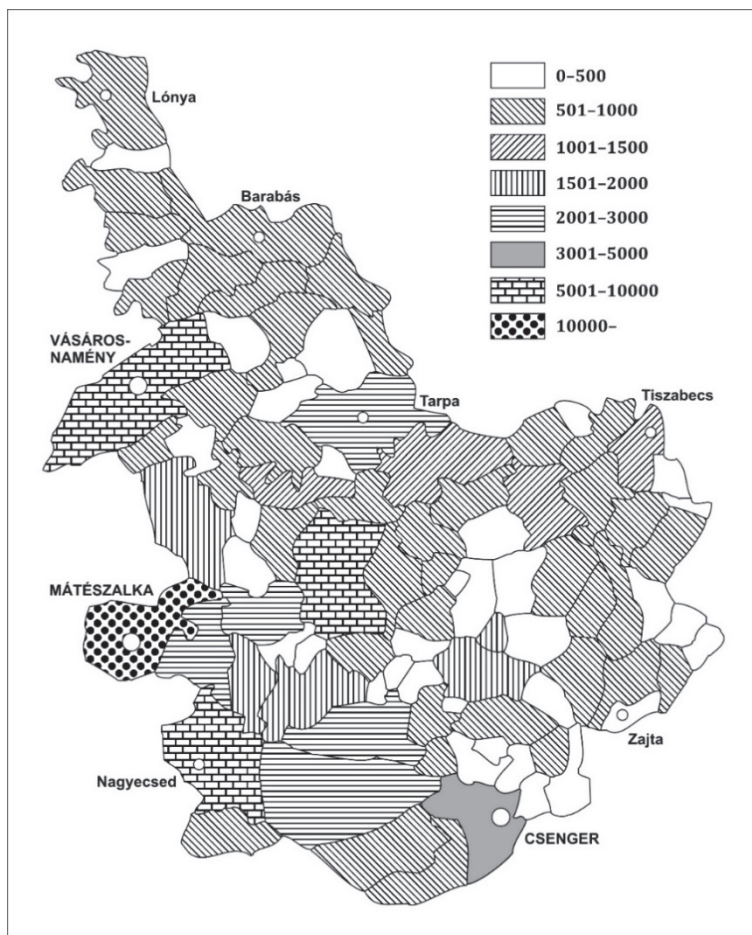
A különböző nagyságkategóriákba sorolt települések térbeli elhelyezkedésében semmiféle rendszeresség nem figyelhető meg (1. ábra). Szétszórtan, egymás mellett megtaláljuk a törpe-, kis-, és a közepes nagyságú falvakat, városokat.

A folyóvizekben gazdag Bereg- Szatmári- síkság területén a víz szűk határt szabott a falvak belterületeinek, így a lakóházak egy utca mentén épültek, kevés kivétellel egyutcás szalagtelkes apró falvak alakultak ki. A falu egyetlen utcája a belterületet hordozó folyóhát vagy az ártérből kiemelkedő magaslat futásirányát

követve keletkezett. Ahol a folyók mentén széles folyóhátak képződtek, ott lehetőség volt többutcsás szalagtelkes falualaprajz kialakulására. Erre jellemző példa: Tarpa, Csenger, Gulács, Tiszabecs, Tisztaberek stb. Az árvíz- és a belvízmentesítés után a XIX. század végén a települések száma nem gyarapodott, viszont a meglévőknél jelentős kiterjedésbeli változás jöhetett létre a falvak alapszerkezetében. A századforduló utáni években a szalagtelkes egyutcsás alapforma már nem uralkodó jellegű. A régi egy utcára merőleges vagy vele párhuzamos dűlőutak mentén új utcák nyitásával továbbfejlődtek, sorra kialakultak a többutcsás szalagtelkes falvak, illetve vegyes alaprajzi típusok (szalagtelkes, sakktáblás) keletkeztek, amelyek magukba foglalták a régi úti falvakat, s a hozzájuk épített sakktáblás negyedeket. A második világháború után a Bereg- Szatmári- síkság települései –hasonlóan az Alföld, illetve az ország más tájaihoz- jól tükrözik a magyar társadalmi-gazdasági élet átalakulásának, fejlődésének ütemét. A belterület peremrészein az igen szegényes falu részek új családi házakkal korszerűsödtek, tovább bővültek, a régi házak megújultak, megfiatalodtak. A belterület központjaiban számos új intézmény: bölcsőde, óvoda, iskola, művelődési ház stb. létesült. A volt nemesi kastélyokban, kúriákban a legtöbb esetben oktatási, egészségügyi, művelődési, igazgatási intézmények, társadalmi-, politikai szervezetek stb. foglaltak helyet. Az 1960-as években a nagyüzemi mezőgazdaság kialakítása következményeként a gazdasági épületek jelentős átalakítását, a paraszti lakóházak átrendeződését és külső képének megváltoztatását is eredményezte. Jelentősen csökkent a tér- és az épületigény.

A rendszerváltást követő években a lendületes lakásépítési folyamat megtorpant a növekvő munkanélküliség, a folyamatosan emelkedő építőanyag árak, illetve a lakásépítési kölcsönök után fizetendő magas kamatok miatt. Az 1990-es évek második felétől, majd az ezredforduló utáni években viszont a kedvező otthonderemtő programoknak köszönhetően egyre több lakóház, közintézmény, gazdasági telephely stb. épült, épül.

A 2001-es tiszai árvíz a beregi részen (Tarpa, Tivadar, Gulács, Jánd, Tákos, Csaroda stb. községekben) súlyos károkat okozott lakóházakban, gazdasági épületekben. Az elpusztult porták helyén új épületegyüttesek keletkeztek, amelyek nagymértékben hozzájárultak a korszerű településszerkezet kialakításához, fejlődéséhez.

1. ábra. Berek- Szatmári- síkság településeinek térszerkezete népességszám-kategóriák szerint (2011) (Forrás: a KSH adatai alapján saját szerkesztés, rajzolta Bancsi Péter)

Városok

A Berek-Szatmári térség városhálózatának jellegzetessége, hogy fiatal kisvárosok alkotják. Népességük – Mátészalka kivételével – nem éri el a tízezer főt. A Felső-Tisza-vidéken a XIX. század második felében végbement hatalmas természetátalakító munkák következtében a természeti, társadalmi-gazdasági változások átrendezték a kereskedelmi útvonalak eddigi futását, a közutak, vasutak kiépítésével szerves kapcsolat alakult ki az ország legnagyobb részével. A trianoni békediktátum által kialakított államhatárok felbecsülhetetlen hátrányt idéztek elő

azzal is, hogy vonzásközpontoktól fosztották meg a csonka Bereg-Szatmár településeit, és ennek következtében több évtizeden át városnélkülivé vált a térség. A vonzásközpontok hiányát főképpen a határmentén fekvő közlekedési nehézségekkel küzdő falvak érezték a legjobban. Hátrányos földrajzi helyzetük, gazdasági, egészségügyi, oktatási, kulturális stb. fejlődésüket erősen visszavetette, megbénította.

A mai városok 1969-1997 között jöttek létre. Elsőként Mátészalka szerezte vissza városi címét 1969-ben. A város életében kiemelkedő időszak a megyeszékhellyé válása -1920-1950. 1950-ben Szatmár-Bereg megyének Szabolcs megyével való egyesítése során Mátészalkát megfosztották a megyei közigazgatási funkciótól. Várossá válásához az ipar, illetve az infrastruktúra dinamikus fejlesztése adott szilárd alapot. Fehérgyarmat 1978-ban, Vásárosnamény 1979-be visszaszerezte a városi rangot. A nyolcvanas években a járások megszüntetésekor, a városkörnyékek megszervezésekor Csenger visszakapta a közigazgatási központi szerepkörét, majd városi rangot kapott 1989-ben. Nagyecsed 1997-ben kapta vissza a XVIII. században elvesztett városi státuszát. Várossá válásuk fő hajtóerejeként az ipari vállalatok, szolgáltató egységek, intézmények munkahelyeinek koncentrálódása, az infrastruktúra folyamatos bővülése és egyéb, a környező településektől megkülönböztető szerepkör (középfokú oktatási intézmények, egészségügy, igazgátszolgáltatás, kereskedelem stb.) mutatható ki.

A városi rangú településekben 2011-ben 45 553-an éltek, a terület lakosságának 41,1%-a, az országos átlaghoz (65,8%) mérten közepesen városiasodott térségnek tekinthető. A városlakók aránya 1969-2011 közötti időben 12,7%-ról 41,1%-ra emelkedett. Egy-egy városra jutó népességszám viszonylag szűk határok között változik (5000-18 000 fő). A települések szerkezeti, gazdasági adottságai ma már kevésbé teszik lehetővé a városok számának jelentősebb emelését. Napjainkban Tárpa pályázik a városi cím elnyerésére, mivel évszázados építészeti, történelmi emlékek, a gazdasági szerkezet, az infrastruktúra kiépítettsége, a nemzetközi hírű fesztiválok, rendezvények, oktatási, kulturális vonzása kedvező alapot kínál ahhoz, hogy visszanyerje a XVIII. században elvesztett városi rangját.

Hivatkozott irodalom

Balogh I. 1975: A szabolcs-szatmári falvak és parasztházak. Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv. Nyíregyháza, pp. 105-117.

- Beluszky P.* 1999: Magyarország településföldrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. pp. 305-360.
- Ekéné Zamárdi I.* 1998: Szabolcs-Szatmár megye települései. Szabolcs-Szatmár megye monográfiája 2. Társadalom és gazdaság. Nyíregyháza, pp. 79-146.
- Istvánovits E.–Kurucz K.–Lőrinczy G.* 1988: A Tisza-Szamos közének története a kezdetektől az Árpád-kor végéig. – In: Szamos közti tanulmányok (szerk. Mező G.). Fehérgyarmat, pp. 23-62.
- Kormány Gy.* 2008: A Bereg-Szatmári síkság természeti, társadalmi-gazdasági erőforrásai, fejlesztési lehetőségei. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Nyíregyháza. pp. 139-151.
- Kőszegfalvi Gy.–Sikos T. T.* 1993: Városok és falvak infrastruktúrája. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Budapest
- Süli-Zakar I.* 1974: Szabolcs-Szatmár megye település-földrajzi vázlata. Szabolcs-Szatmári Szemle, 9 (2) pp. 93-112.
- Süli-Zakar I.* 1975: Tanyák, falvak, városok (Szabolcs-Szatmár település-földrajzi vázlata). Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv, Nyíregyháza. pp. 93-104.
- Szilágyi I.* 1988: Szamosköz negyven éve. – In: Szamos közti tanulmányok (szerk. Mező G.). Fehérgyarmat, pp. 165-202.

Külterületek Jász-Nagykun-Szolnok megyében – egy tanyafelmérés tapasztalatai³

Bevezetés

A legutóbbi népszámlálás adatai alapján - a korábbi tendenciákkal ellentétesen - az ezredforduló óta ismételten növekedésnek indult a rendszerváltásig dinamikus, majd az 1990-es években mérsékelt csökkenő külterületi népességszám. A folyamat több szempontból is figyelemre méltó, és különösen érdekes az, hogy mely társadalmi csoportok vesznek részt a külterületek „újrafelfedezésében”, és főként milyen motivációk alapján. A kérdéskört amiatt is érdemes vizsgálni, mivel a kialakulásukat és működési feltételeiket tekintve egyaránt sajátos (a nyugatitól jelentősen eltérő pályát bejáró) magyarországi külterületi lakotthelyek, ezen belül főként a periférikus tanyák évtizedes, mélyreható válságával számos volumenét és eredményeit tekintve jelentős kutatás foglalkozott már (*Koncz G. 2008*).

Az összetett válságtényezők között főként a jövedelmi hátrányt kell kiemelni, ami szoros összefüggésben áll a külterületeken meghatározó jelentőségű mezőgazdasági tevékenység alacsony jövedelmezőségével. Ezen és az általánosan jellemző tőkehiányon a hazai és Európai Unió támogatásai sem képesek kellő hatékonysággal javítani, így a leszakadás jó eséllyel termeli újra önmagát. A hagyományos külterületi életforma (főként a tanya) társadalmának mindemellett sajátos életkörülményekkel kell szembenéznie – a belterületen természetesnek számító szolgáltatások és infrastruktúra részben vagy egészében hiányzik –, így arra jellemzően rányomja bélyegét a kiilleszkedés folyamata.

Ez a fogalom a szociális kérdés olyan alakváltozása, amelyben a fő elem a társadalmi kohézió – a hálózatok és a szociális védelem – elégtelensége, esetenként

¹ PhD, óraadó, Debreceni Egyetem, Szociológia és Szociálpolitikai Tanszék, balcsok@t-online.hu

² PhD, szakértő, főiskolai tanár, Nemzeti Községi Szolgálati Egyetem, drszarvaktibor@gmail.com

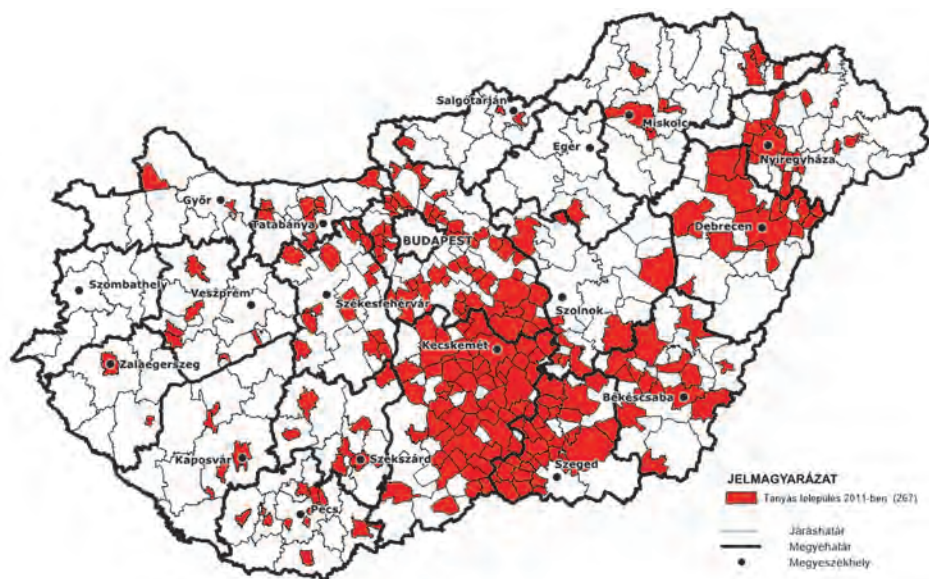
³ A Vidékfejlesztési Minisztérium pályázatának támogatásával a Gál Ferenc Főiskola 2015-ben, a Jász-Nagykun-Szolnok Megye Esély Szociális Közalapítványa Regionális Szellemi Forrásközpont szakmai menedzselésével végezte el a megyei tanyás külterületek átfogó feltérképezését. A tanulmány a komplex társadalomszerkezeti kutatás eredményeinek felhasználásával készült.

hiánya (*Castel R. 1998*). Összességében a halmozott hátrányok (gyors előregedés, elmagányosodás, szegénység, mélyszegénység és a tartós munkanélküliség, romló közbiztonság) jellemzik. Ez a szegénységscsapda (*Kovács K.–Váradi M. M. 2003*) komplex fejlesztési folyamatokat kíván. A megkettőzött szegregáció ezért a szociális szintű depriváció és földrajzi (térbeli) kirekesztettség között értelmezhető.

A fentiek fényében nehezen értelmezhető, hogy az ezredfordulót követően miért indult meg a külterületi népesség számának emelkedése. Az ellentmondás feloldásához figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a külterületi lakotthelyek mind a környezet lakóövezeti jellegét, mind pedig a bennük élők társadalmi összetételét tekintve jóval sokszínűbbé váltak ebben az időszakban. A folyamathoz jelentősen hozzájárult, hogy a nagyobb városokban már az 1990-es években növekedésnek indult a külterületi népesség száma (vagy a belterületről, vagy más településről oda költöző javarészt gyermekes családok révén), családi házas, falusias vagy zártkerti lakóövezeteket létrehozva vagy jelentősen kibővítve. Nem véletlen, hogy a megyeszékhelyek közel fele minősíthető „tanyás településnek” a külterületi népesség létszáma és aránya – legalább 200 fő és minimum 2% együttes teljesülése esetében – alapján (*1. ábra*).

Az előzőekben vázolt folyamatok átalakították ugyan a külterületi népesség szerkezetét (pl. fiatalodott a korstruktúra, javultak az iskolai végzettség mutatói), azonban továbbra is igen magas maradt a hátrányos helyzetűek száma és aránya. Ez részben abból ered, hogy a városi külterületek jelentős hányada magas szegregációs mutatóval rendelkező, alacsony társadalmi státuszú rétegeket tömörítő településrész. Másfelől a hagyományos értelemben vett magányos tanyákon élők létszáma csökkenő tendenciát mutat ugyan, de a teljes külterületi népesség mintegy háromnegyedét továbbra is ők alkotják – főként a Homokhátságra, illetve az Alföld más, tradicionálisan tanyás térségeire koncentrálódva.

A szociális és egyéb hátrányok érdemben csak akkor méréselkelhetők, ha az évszázados tradíciókra és sajátosságokra új módon reflektálunk, és a társadalmi, illetve gazdasági tőke hálózatainak felélénkítésére fókuszálunk. A Jász-Nagykun-Szolnokban 2015 folyamán megvalósult kérdőíves és interjú felmérésünket is ez a szándék hívta életre.

1. ábra: Tanyás térségek Magyarországon 2011-ben
(Forrás: a KSH 2011. évi népszámlálás adatai alapján szerkesztve)

Pillanatkép Jász-Nagykun-Szolnok tanyasi világáról

A kutatás megkezdésekor rendelkezésre álló statisztikai adatokat a KSH 2011. évi népszámlálása szolgáltatta, amely szerint Jász-Nagykun-Szolnok megye 386.594 főnyi lakónépességgel rendelkezett, a külterületi lakotthelyen élők létszáma ugyanebben az időpontban 10.565 fő volt – vagyis az országos átlagtól valamelyest elmaradva 2,7%-os részesedést ért el a teljes népességén belül.⁴ A megye 68 településének mindösszesen 586 külterületi besorolású településrésze volt, ezekben 6.186 darab lakást írtak össze.

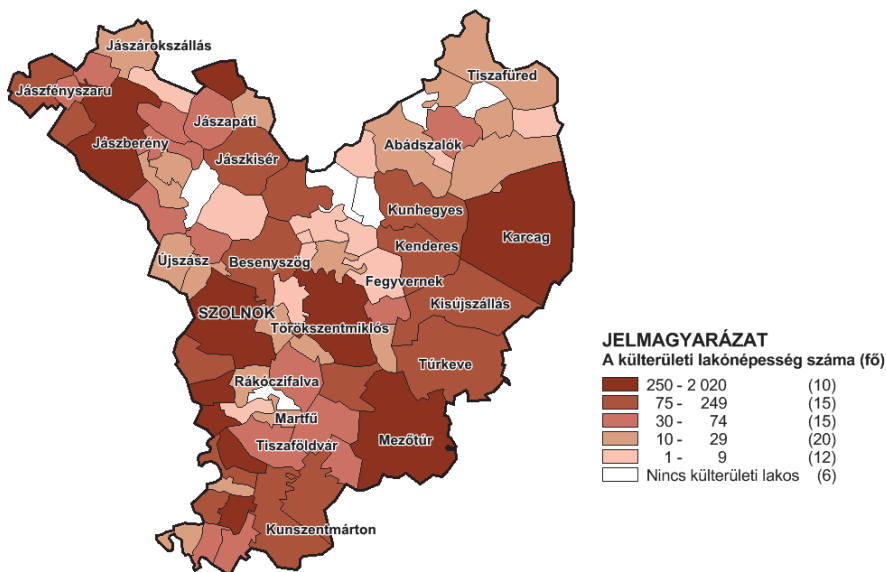
A legnagyobb lélekszámú külterületi népességgel Jászberény rendelkezett (2.013 fő), mellette Cibakháza értéke haladta meg az ezer főt (1.349 fő), Cserkeszőlő pedig 995 fővel alig maradt el attól (2. ábra). A megyei középértéknél 25 település⁵ esetében volt magasabb a külterületen élők aránya, Cserkeszőlő 44,3%-os mutatóval

⁴ http://www.ksh.hu/apps/hntr.egyeb?p_lang=HU&p_sablon=LETOLTES

⁵ Besenyszög, Cibakháza, Cserkeszőlő, Jászágó, Jászberény, Jászboldogháza, Jászfelsőszentgyörgy, Jászfényszaru, Jászivány, Jászszentandrás, Kétpó, Kuncsorba, Mesterszállás, Mezőhék, Mezőtúr, Nagyrév, Örményes, Pusztamonostor, Szászberek, Szelevény, Tiszainoka, Tiszajenő, Tizsakúrt, Tizsasüly, Tizsavárkony.

rendelkezett, és az további nyolc esetben haladta meg a 10%-ot. A fentebb ismertetett besorolás alapján (legalább 200 fős népesség és az összlakosság legalább 2%-a él külterületen) a megyében 10 darab tanyás település volt található 2011-ben, a tradícióknak megfelelően főként a Kunszentmártoni járásra koncentrálódva.

A hagyományos tanyasi életforma térvészését mutatja, hogy a Mezőtúri járás két települése (Kétpó és Túrkeve) egy évtizeddel korábban még megfelelt a kritériumoknak, 2011-re viszont 200 fő alá csökkent a külterületi lakónépességük száma (a visszaesés magát a járásközpontot is jellemzi, a népességszám fogyása az egész megyében ott volt a legnagyobb). A folyamat egész Jász-Nagykun-Szolnokot jellemzi, a megyében az országos trendekkel ellentétben jelentős (a létszámot tekintve 1.500 fős, arányaiban 5,8%-os) csökkenés volt kimutatható 2001-2011 között. A külterületi társadalom átalakulása ugyanakkor nagyon jól tetten érhető, mivel mindeközben a megye legnagyobb külterületi szegregátumában (a Jászberényhez tartozó Neszűrben) 240 fővel gyarapodott a népesség száma.

2. ábra: A külterületi népesség száma Jász-Nagykun-Szolnok megye településein 2011-ben (Forrás: a KSH 2011. évi népszámlálás adatai alapján szerkesztve)

Felmérésünk ugyanakkor célzottan a hagyományos, mezőgazdasági tevékenységre épülő külterületi életformára koncentrálva a csoportos vagy önmagában álló tanyák feltérképezésére irányult, amelyekből mindösszesen 3.304 darabot regisztráltunk és

mértünk fel. Az adatok pontos értelmezéséhez ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a KSH módszertanával ellentétben a jelentős mértékben romos, magukra hagyott tanyákat, illetve az üres tanyahelyeket is számításba vettük (nélkülük 3.025 darabra csökken a darabszám).

A felmérés eredményei alapján számított tanyasűrűségi mutató (vagyis az egy négyzetkilométerre eső tanyák száma) megyei átlagánál (0,592) három járás – a Jászapáti, a Jászberényi és a Mezőtúri – rendelkezik magasabb értékkel. Települési szinten természetesen jóval jelentősebb a szóródás, így a területi különbségek érzékeltetéséhez a továbbiakban a saját járási átlaghoz viszonyított eltéréseket vesszük figyelembe.

Ebben az összevetésben azonnal kiütközik az Alsó- és Felső-Jászság közötti gazdasági-társadalmi különbség: a Jászapáti járás – Alsó-Jászság – esetében egy település (Jászszentandrás) haladja meg a megyei és járási átlagot, a Jászberényi járás középértéke azonban olyan magas (1,65), hogy a megyei átlagot egyébként meghaladó Jásztelek és Pusztamonostor már alacsony tanyasűrűségű településnek minősíthető. A Karcagi járásban a járásszékhely és Berekfürdő meghaladja a járás tanyasűrűségi átlagát, Kisújszállás pedig megfelelt annak. A Kunhegyesi járásban a központ mellett Tomajmonostorát, a Kunszentmártoni járásban Nagyrévet és Öcsödöt, a Mezőtúri járásban pedig a járás székhelye és Kétpó éri el a magas járási átlagot (1,01). A Szolnoki járásban két település (Szászberek és Tiszajenő) meghaladja, Szolnok és Tószeg pedig közel eléri a tanyasűrűség járási átlagát.

A tanyasűrűség kapcsán levonható legfontosabb következtetés a nagyfokú területi kiegyenlítetlenség mind a megye egészét, mind pedig a járásokon belüli eloszlást tekintve. Ez utóbbi alól a tradicionálisan tanyás térségnek számító Kunszentmártoni és Mezőtúri járás, illetve a jászberényi külterületek révén a Felső-Jászság képez kisebb-nagyobb mértékben kivételt, mert ezekben a térségekben egységesen magas mutató jellemző – szemben az ellenkező végletet képviselő Tiszafüredi járással. A tanyasűrűség a megye településállományának egyharmadában tekinthető számottevőnek, általában a járási centrumok külterületein magasabb, ugyanakkor a felmérés adatai alapján a kunsági mezővárosok tradicionális tanyaközponti szerepköre Mezőtúr kivételével eltűnőben, vagy legalábbis átalakulóban van.

A felmérésben szereplő külterületek társadalomszerkezetének egyik legfontosabb vonását természetszerűleg a gazdasági aktivitás és a lakófunkció összefüggései képviselik. A 2015-ben lezajlott empirikus vizsgálat alapján Jász-

Nagykun-Szolnok megye tanyáinak több mint fele állandóan lakott. A képet árnyalja, hogy ezek csaknem tizedének lakói a hátrányos vagy halmozottan hátrányos helyzetük miatt rendszeres szociális segítségre szorulnak. A tanyák negyede lakatlan, minden ötödik összedőlt vagy nagyon romos – közel 10 százalékuknak azonban van gazdasági funkciója, és hasonló az aránya a hobbitanyáknak is.

A jászapáti járásban az átlagnál magasabb a lakott tanyák aránya, de ezzel együtt jár, hogy ugyanez igaz a szociálisan rászorult tanyasi családok hányadára is. A megyei átlagnál alacsonyabb a „lakatlan tanya gazdasági funkcióval” kategória részesedése, ugyanakkor magasabb a hobbitanya és a „lakatlan tanya gazdasági funkció nélkül” elnevezésű tanyatípus aránya a térségben. A helyben lakó, de permanensen szociális ellátásra szoruló tanyasi közösségeket leginkább Jászapáti és Jászszentandrás külterületein találhatjuk meg. Önmagában ez utóbbi (nagy tanyasűrűséggel rendelkező) településen 386 tanyát mértünk fel, amelyek közel fele állandóan lakott.

A szolnoki járásban a legmagasabb azok aránya, akik szociális segítségre szorulnak a tanyákon élők közül (15%). Az összeírt tanyahelyek 17%-a állt üresen, és meglehetősen alacsony a gazdasági funkcióval rendelkező lakott tanyák részesedése (12%). Az adatok ebben az esetben tehát megerősíthetik azt a már többször említett folyamatnak a valószínűségét, miszerint a nagyobb városok környezetében a hagyományos gazdálkodó tanyasi életforma helyébe a külterületi szegregátumok leszakadó rétegekből kialakuló helyi társadalmi lépnek. A hipotézist erősíti, hogy a megyeszékhely közelében fekvő, a Törökszentmiklósi járáshoz tartozó tanyák esetében a legmagasabb az „állandóan lakott, rendszeres szociális ellátásra szoruló lakosokkal” elnevezésű kategória aránya (31%) úgy, hogy az összes tanya alig negyedében találunk folyamatosan ott élő lakókat.

A tanyák gazdasági hasznosítását tekintve a Tiszafüredi járás jelenti az ellenpólust, itt ugyanis a felmérés alapján a gazdasági funkcióval rendelkezők közel 40%-os részesedést tudhatnak magukénak, és a Tisza-tó közelsége miatt nem meglepő a hobbitanyák 15%-os aránya sem. Érdekes, bár az előzőekben leírtakkal magyarázható paradoxon, hogy a komplex programmal támogatott (vagyis a leghátrányosabb helyzetűek közé tartozó) járásban nincs szociálisan rászoruló tanyasi lakos – a teljes képhez hozzátartozik az is, hogy csak minden negyedik tanya lakott.

A gazdasági funkciókat vizsgálva érdemes kiemelni, hogy a megyei tanyák közel fele csak saját fogyasztásra termel. Hozzávetőlegesen megegyezik ezzel azok aránya,

akik vagy kizárólag értékesítés céljából művelik a földterületeiket, vagy legalább a keletkező felesleget eladják. A kedvezőtlennek minősíthető megoszlás a hobbitanyák lassú, de fokozatos térnyerésével, illetve új típusú gazdasági funkciók és/vagy termékstruktúra bevezetésével (jórészt a nyugati farmgazdaságok több lábon állását mintaként használva) a jövőben a jövedelemtermelő, ezen keresztül pedig az eltartóképesség növekedése irányába tolódhat.

A felmérés tapasztalatait összegezve a gazdasági funkciók szerepét tekintve a megyén belül három, területileg is markánsan elkülöníthető irányvonal látszik. A Jászságban, illetve a Szolnoki és a Kunszentmártoni járásban alapvetően a saját fogyasztásra való termelés dominanciája jellemző. Az ellenkező végletet, vagyis az értékesítés-orientáltságot azok a járások (a Karcagi és a Tiszafüredi) képviselik, ahol a legmagasabb a lakatlan, de gazdasági funkcióval, szereppel rendelkező tanyák aránya. A „középutas” (ha marad, akkor értékesít) tanya-gazdasági stratégia leginkább a Törökszentmiklósi és a Mezőtúri járás településeinek tanyáira érvényes. Ez a két járás a „tanyamentés” hipotetikusán kijelölhető két célterülete. Ne feledjük, hogy a mezőtúri térségben a központ hatalmas külterülettel és a megyei átlag feletti tanyasűrűséggel rendelkezik.

A mezőgazdasági művelési ágak megoszlását tekintve a legtöbb megyei tanya fő tevékenységként állattenyésztéssel foglalkozik. A kertészeti kultúra és a szántóföldi növénytermesztés részesedése hozzávetőlegesen megegyezik, de elmarad az állattartásától. Kiemelendő térségi sajátosság, hogy a megye egészére jellemzővel ellentétben mindkét járásban a kertészeti tevékenységet jelölték meg legtöbben, és alacsonyabb volumenben ugyan, de a művelési ág elsősége a Kunszentmártoni járásban is megfigyelhető.

A Tisza-tó által határolt járásokban (Karcagi, Kunhegyesi, Tiszafüredi) található minden második tanyán állattenyésztés folyik. A kertészeti kultúra elterjedése nem jelentős, mindhárom járásban a szántóföldi növénytermesztés stabil második helye jellemző a külterületi gazdaságokban. A művelési ágak relatíve kiegyensúlyozott megoszlása a Törökszentmiklósi járásra jellemző, itt a három gazdálkodási forma egyike sem rendelkezik kiugró értékekkel.

Összegző gondolatok

A kutatás adatai és tapasztalatai alapján a Jász-Nagykun-Szolnok megyében található külterületek, ezen belül is elsősorban a tanyák jelenét és közeljövőjét a felmérés során alkalmazott megközelítések mentén az alábbi tényezők határozzák meg leginkább:

1. A szociális rászorultság, illetve az ellátórendszer által nyújtott szolgáltatások igénybevétele, valamint az azokhoz való hozzáférés lehetősége fontos tényező nemcsak a külterületi lakosság, hanem az érintett települések szempontjából is. A két alaptípust a hagyományos tanyasi életforma sajátos életkörülményei (főként az infrastruktúra hiánya) révén periférikus helyzetbe kerülők, illetve a nagyobb városok környezetében megjelenő „társadalmi zárványok” (szegregátumok) lakói jelentik. (Gazsó F. et al 2008) Utóbbiak a Szolnoki és a szomszédos Törökszentmiklósi járásra jellemzőek, illetve a Jászságon belül kifejezetten Jászberény Neszűr elnevezésű külterületére koncentrálnak. Noha a két típus fejlődési útja gyökeresen különbözik (előbbinél az elnéptelenedés, utóbbinál a főként a beköltözések miatti gyors népességszám-növekedés jellemző), a szociális ellátórendszer működését és működtethetőségét tekintve mindkettő komoly kihívásokat rejt magában (pl. tanyagondnoki szolgálat, jelzőrendszeres házi segítségnyújtás stb.).
2. A tanyák gazdasági hasznosítása szempontjából összetettebb a jelen és a lehetséges jövőképe is, mivel több csoportba sorolhatjuk azokat:

- 2.1 Lakatlan, egyben gazdasági funkció nélküli tanyák: a legszélsőségesebb típus adott térségen belüli súlya jelzi az eltartóképeség, ebből következően pedig a rendelkezésre álló tőke és egyéb javak, illetve az innovációs lehetőségek hiányát – felmérésünk alapján leginkább a Kunszentmártoni és a Törökszentmiklósi járásban elterjedtek. Pozitív jövőképről esetükben nehezen beszélhetünk, valószínű, hogy a hasznosítás hiánya miatti gyors amortizáció miatt tovább gyarapítják majd a romos állapotú tanyák már napjainkban is magas (a Mezőtúri és Jászberényi járásokban kiemelkedően magas) arányát.

A már a felmérés idején is részben vagy szinte teljesen elpusztult, illetve a még meglévő, de lakosok és gazdasági funkció hiányában minden bizonnyal pusztulásra ítélt tanyák együttes arányát figyelembe véve a „legkevésbé veszélyeztetett” járásnak a Jászapáti és a Tiszafüredi tűnik

(20-21 százalék), míg a legproblémásabb a Törökszentmiklósi és a Mezőtúri járások minősíthetők (35-36 százalék). Különösen ez utóbbi esetben kell súlyosnak tekintenünk a trendeket, mivel ebben a járásban található a megyében fellelhető tanyák 22 százaléka.

2.2 Gazdasági funkcióval rendelkező „hagyományos” tanyák: a megélhetési célzatú hasznosítás (legyen szó önellátásról vagy értékesítés-orientáltságról) azt mutatja, hogy a tulajdonosok stabil(abb) jövőképpel rendelkeznek a tanyáik sorsát illetően. Ebben a tekintetben a Tisza-tó környéki járások vannak az élen, de közöttük is jelentős a különbség (Tiszafüredi: 39%, Karcagi: 22%). A tanyavilágon belüli komoly polarizációra utal, hogy tőlük nem sokkal lemaradva a Mezőtúri járás következik, a maga 19%-os értékével.

2.3 Hobbitanyák: a gazdasági hasznosítás más típusú (így nem feltétlenül a mezőgazdaságra alapozott) formája nem meglepő módon a Tisza-tó mentén fekvő Tiszafüredi járásban a legelterjedtebb (23%). A tanyatípus kisebb-nagyobb mértékben a megye valamennyi járásában jelen van, de jelentősebb koncentrációja mindenképpen nagyobb stabilitásra, a beruházni is képes vagyonosabb tulajdonosok jelenlétére utal.

Tanulmányunk záró következtetésekor utalunk Erdei Ferenc, „Magyar város” című munkájára (Erdei F. 1939). Ebben a könyvben a szerző ír a közösségi tőkéről, amely fontos eleme volt az Alföldre jellemző mezővárosok alkotó korszakának. Alföldi specifikumnak tekinthető a mezővárosok iskoláztatási hagyománya, az aktív város és vidéke térkapcsolat is.

Ez az elképzelés lényegében hasonló ahhoz a fejlesztéspolitikai elgondoláshoz, amelyet Süli-Zakar István és Lenkey Gábor fejtett ki a vidéki Magyarország kis- és a közepes növekedési centrumainak kialakításáról/hálózatosodásáról. Mint írják: az ilyen „oázisok” felfogják és továbbítják az innovációs impulzusokat, mobilizálhatják a helyi erőforrásokat, oldják az elzártságot (Süli-Zakar I. – Lenkey G. 2014).

A település és külterületének komplex fejlesztése segíti a térségi társadalom alkalmazkodóképességének javítását, ezért a tanya/külterület-fejlesztési programnak erősítenie kell a versenyképesség speciális középvárosi társadalmi és térbeli kategóriáit, így szűkebben a megye mezővárosait (különösen a kun településeket, Mezőtúrt és Túrkevét, illetve a járszági központokat – Jászberény, Jászapáti,

Jászfényszaru), valamint a nagy tanyasűrűséggel rendelkező, a hagyományokat fenntartó kistelepüléseket (pl. Tiszajenő, Jászszentandrás).

Hivatkozott irodalom

- Castel, R* 1998: A szociális kérdés alakváltozásai. Max Weber Alapítvány–Wesley Zsuzsanna Alapítvány–Kávé Kiadó, Budapest
- Csatári B.* 2000: Az Európai vidékiség és az Alföld. – In: Alföldi Tanulmányok. Az EU és az Alföld. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba. pp. 44-62.
- Duró A.* 2003: Merre tekint a „kintvaló nép”? Települési közösségek tanyán. – In: V. Falukonferencia. Integrált vidékfejlesztés (szerk. Kovács T.). MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. pp. 281-288.
- Erdei F.* 1939 (1974): Magyar város. Akadémiai Kiadó, Budapest. (hasonmás kiadás)
- Gazsó F.–Laki L.–Pitti Z.* 2008: Társadalmi zárványok. A területi különbségek mérséklődése, avagy a dinamikus szinten tartás. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
- Koncz G.* 2008: Tanyák az Észak-Alföldön. – In: Észak-Alföld. A Kárpát-medence régiói sorozat (szerk. Baranyi B.). MTA RKK, Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest. pp. 410-413.
- Kovács K.–Váradi M. M.* 2003: Hozzászólás egy nem létező tanvitához. – In: VI. Falukonferencia. A vidéki Magyarország az EU csatlakozás előtt. (szerk. Kovács T.). MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. pp. 279-285.
- Magyary Z.* 1942: Magyar Közigazgatás - a közigazgatás szerepe a XX. sz. államában a magyar közigazgatás szervezete működése és jogi rendje. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest
- Süli-Zakar I.–Lenkey G.* 2014: A vidék, mint földrajzi periféria és az oktatás, mint kitörési pont. – *Educatio*, 23 (3) pp. 371-383.

Gál, András¹ – †Matyasovszky, István² – Makra, László³ –
Csépe, Zoltán⁴ – Tusnády, Gábor⁵

Day-to-day variations of ragweed pollen counts in Szeged, Hungary as a function of meteorological elements

Introduction

Air pollution, as a major and ever increasing hazard for the environment and is associated with persistent increases in expenses of social insurance (Cohen, A.J. *et al.* 2005). The prevalence of allergic respiratory diseases has also increased extensively during the last three decades, (D'Amato, G. 2002). An examination of the historical record demonstrated that the prevalence of allergic rhinitis and allergic asthma have significantly increased over the past two centuries. Although the reasons for this increase are not fully disclosed, epidemiologic data presume that particular pollutants produced from the burning of fossil fuels may have played a substantial role in the prevalence changes (Peterson, B.–Saxon, A. 1996).

The aim of the study is to analyze the potential reasons of day-to-day variations of *Ambrosia* pollen counts for Szeged region of Southern Hungary in association with meteorological elements. For this purpose, a factor analysis with special transformation is performed on the daily meteorological and *Ambrosia* pollen data in order to find out the strength and sign of associations between meteorological (explanatory) variables and *Ambrosia* pollen (resultant) variable. Factor analysis with special transformation is a unique procedure in the special literature that has not yet been applied for studying this kind of task.

¹ PhD, director, István Bocskai Catholic High School and Vocational High School, Szerencs, gal.andras@szerencs.hu;

² DSc, associate professor, ELTE, Department of Meteorology, matya@ludens.elte.hu;

³ PhD, habil., professor, University of Szeged, Faculty of Agriculture, Institute of Economics and Rural Development, makra@geo.u-szeged.hu;

⁴ Senior Researcher, National Public Health Center, Department of Air Hygiene and Aerobiology, csepe.zoltan@gmail.com;

⁵ DSc, Academician, Alfréd Rényi Mathematical Research Institute, Hungarian Academy of Sciences, tusnady.gabor@renyi.mta.hu;

Materials and methods

Location and data

Szeged (46.25°N; 20.10°E) is the largest settlement in South-eastern Hungary. The area is characterised by an extensive flat landscape of the Great Hungarian Plain with an elevation of 79 m above mean sea level. The built-up area covers a region of about 46 km². The city is the centre of the Szeged region with 203,000 inhabitants. In the Köppen system the climate of Szeged is the *Ca* type (warm temperate climate) with relatively mild and short winters and hot summers (Köppen, W. 1931). The pollen content of the air was measured using a 7-day recording “Hirst-type” volumetric trap (Hirst, J.M. 1952). The air sampler is located about 20 m above the ground.

The analysis was performed for a ten-year period 1997-2006. Within this term, daily *Ambrosia* pollen counts were analysed for its pollen season (July 15 – October 16). At the same time, daily values of 8 meteorological variables [mean temperature, T_{mean} ; minimum temperature, T_{min} ; maximum temperature, T_{max} ; temperature range, as the difference of maximum and minimum temperatures, $\Delta T (= T_{\text{max}} - T_{\text{min}})$; irradiance, *I*; relative humidity, *RH*; wind speed, *V* and rainfall, *R*] were considered between April 1 and October 31 for the above-mentioned 10-year period.

Results

For each day of the analysis daily differences in meteorological variables (value on the given day – value on the day before) were assigned to the daily ratios of *Ambrosia* pollen counts (*A*) (value on the given day per value on the day before). Three data sets were subjected to an analysis: (1) the total data set, (2) those daily differences in meteorological variables for which $A \leq 1$ and (3) those for which $A > 1$, respectively. For all three data sets, the days examined were classified into four categories, respectively. These categories are as follows: (a) rainy day, preceded by a rainy day; (b) rainy day, preceded by a non-rainy day; (c) non-rainy day, preceded by a rainy day; (d) non-rainy day, preceded by a non-rainy day.

After performing a factor analysis on all three data sets (altogether $3 \times 4 = 12$ factor analyses) (Tables 1-3), 4, 5, 4 and 4 factors were retained for (a), (b), (c) and (d) categories in the total data set (Table 1); 4, 5, 3 and 4 factors were considered for (a), (b), (c) and (d) categories in the data set for which $A \leq 1$ (Table 2); while, for the remaining case (in the data set for which $A > 1.00$) altogether 4 factors were retained

for each category, respectively (Table 3). In order to calculate the rank of importance of the explanatory (meteorological) variables for determining the resultant variable (daily ratios of *Ambrosia* pollen counts), loadings of the retained factors were projected onto Factor 1 for all 12 factor analyses with a special transformation (Tables 1-3) (Jahn and Vahle, 1968).

Table 1: Special transformation. Effect of the daily differences in meteorological variables¹ on the daily ratios of *Ambrosia* pollen counts (A)², as resultant variables and the rank of importance of the explanatory variables on their factor loadings transformed to Factor 1 for determining the resultant variable, total data set (thresholds of significance: *italic*: $\alpha_{0.10}$; **bold**: $\alpha_{0.05}$; **bold**: $\alpha_{0.01}$)

¹ Daily differences in meteorological variables	² Daily ratios of <i>Ambrosia</i> pollen counts (A)							
	a		b		c		d	
	thresholds of significance							
	<i>0.139</i>		<i>0.140</i>		<i>0.139</i>		<i>0.073</i>	
	0.165		0.166		0.166		0.087	
	0.217		0.218		0.218		0.115	
	weight	rank	weight	rank	weight	rank	weight	rank
<i>Ambrosia</i>	0.869	—	0.895	—	0.999	—	0.988	—
T _{mean}	0.250	3	0.118	3	0.083	2	-0.023	6
T _{min}	-0.029	8	0.063	6	0.117	1	0.059	3
T _{max}	0.263	2	0.074	4	0.049	4	-0.007	7
ΔT	0.199	4	-0.009	8	-0.082	3	-0.058	4
I	0.108	6	-0.069	5	0.029	6	-0.071	2
RH	0.092	7	0.056	7	0.046	5	-0.166	1
V	<i>-0.165</i>	5	-0.291	2	0.002	7	-0.034	5
R	0.548	1	-0.359	1	—	—	—	—

¹: value on the given day – value on the day before; ²: value on the given day per value on the day before; a: rainy day, preceded by a rainy day; b: rainy day, preceded by a non-rainy day; c: non-rainy day, preceded by a rainy day; d: non-rainy day, preceded by a non-rainy day; T_{mean} = daily mean temperature; T_{min} = daily minimum temperature, T_{max} = daily maximum temperature, ΔT = daily temperature range; I = irradiance, RH = relative humidity; V = wind speed; R = rainfall;

Those relationships between the meteorological and pollen variables are only analysed for all data sets that were significant at 10%, 5% or 1% probability levels. Considering the total data set (Table 1), for category (a) rainfall (R), maximum temperature (T_{max}), mean temperature (T_{mean}) and temperature range (ΔT) in decreasing order of their importance are the most important variables denoting a proportional association with daily ratios of *Ambrosia* pollen counts. At the same

time, wind speed (V) indicates a weak inverse connection with the resultant variable. For category (b) rainfall (R) and wind speed (V) are the only relevant meteorological parameters, both influencing inversely the resultant variable. For category (c) no significant explanatory variables occur, while for category (d) only the role of relative humidity (RH) is substantial representing an inverse association with daily pollen ratios (Table 1).

Table 2: Special transformation. Effect of the daily differences in meteorological variables¹ on the daily ratios of *Ambrosia* pollen counts (A)², $A \leq 1.00$ as resultant variables and the rank of importance of the explanatory variables on their factor loadings transformed to Factor 1 for determining the resultant variable, (thresholds of significance: *italic*: $\chi_{0.10}$; **bold**: $\chi_{0.05}$; **bold**: $\chi_{0.01}$)

¹ Daily differences in meteorological variables	² Daily ratios of <i>Ambrosia</i> pollen counts (A), A ≤ 1.00							
	a		b		c		d	
	thresholds of significance							
	<u>0.185</u>		<u>0.197</u>		<u>0.191</u>		<u>0.106</u>	
	0.220		0.233		0.225		0.126	
	0.286		0.304		0.294		0.167	
	weight	rank	weight	rank	weight	rank	weight	rank
<i>Ambrosia</i>	-0.790	—	-0.813	—	0.656	—	-0.929	—
T _{mean}	<u>0.193</u>	4	0.087	5	0.181	5	0.260	1
T _{min}	-0.166	6	0.165	2	-0.316	4	-0.023	7
T _{max}	0.170	5	0.027	8	0.397	3	0.234	2
ΔT	0.249	2	-0.129	4	0.553	2	0.151	4
I	0.000	8	-0.156	3	0.160	6	-0.144	5
RH	-0.072	7	-0.064	6	-0.084	7	0.176	3
V	-0.243	3	-0.657	1	-0.631	1	<u>-0.119</u>	6
R	-0.725	1	-0.058	7	—	—	—	—

¹: value on the given day – value on the day before; ²: value on the given day per value on the day before; a: rainy day, preceded by a rainy day; b: rainy day, preceded by a non-rainy day; c: non-rainy day, preceded by a rainy day; d: non-rainy day, preceded by a non-rainy day; T_{mean} = daily mean temperature; T_{min} = daily minimum temperature, T_{max} = daily maximum temperature, ΔT = daily temperature range; I = irradiance, RH = relative humidity; V = wind speed; R = rainfall;

Regarding the data set for which daily ratios of *Ambrosia* pollen counts are smaller or equal to unit ($A \leq 1$) (Table 2), for category (a) rainfall (R) and wind speed (V) proportionally, while temperature range (ΔT) and mean temperature (T_{mean}) inversely influence the resultant variable, respectively. For category (b) wind speed (V) is the only substantial parameter indicating a positive association with daily pollen ratios. For category (c) wind speed (V) and minimum temperature (T_{mean}) are

in an inverse, while temperature range (ΔT) and maximum temperature ($T_{\max}$) are in a proportional association with daily ratios of *Ambrosia* pollen counts. For category (d) mean temperature (T_{mean}), maximum temperature ($T_{\max}$), relative humidity (RH) and temperature range (ΔT) inversely, while irradiance (I) and wind speed (V) proportionally influence the resultant variable.

Table 3: Special transformation. Effect of the daily differences in meteorological variables¹ on the daily ratios of *Ambrosia* pollen counts (A)², $A > 1.00$ as resultant variables and the rank of importance of the explanatory variables on their factor loadings transformed to Factor 1 for determining the resultant variable, (thresholds of significance: *italic*: $\chi_{0.10}$; **bold**: $\chi_{0.05}$; **bold**: $\chi_{0.01}$)

¹ Daily differences in meteorological variables	² Daily ratios of <i>Ambrosia</i> pollen counts (A), A > 1.00							
	a		b		c		d	
	thresholds of significance							
	<u>0.233</u>		<u>0.218</u>		<u>0.224</u>		<u>0.105</u>	
	0.276		0.258		0.265		0.125	
	0.358		0.335		0.344		0.164	
	weight	rank	weight	rank	weight	rank	weight	rank
<i>Ambrosia</i>	-0.985	—	0.794	—	-0.931	—	0.991	—
T _{mean}	0.014	7	0.176	3	0.102	5	0.096	3
T _{min}	0.031	6	0.107	5	<u>-0.391</u>	2	0.071	4
T _{max}	0.067	5	0.138	4	0.153	4	0.066	5
ΔT	0.010	8	-0.010	7	<u>0.454</u>	1	-0.042	6
I	0.083	4	-0.081	6	0.007	7	-0.127	1
RH	-0.165	3	0.002	8	0.061	6	<u>-0.117</u>	2
V	0.185	2	<u>-0.623</u>	1	0.215	3	-0.023	7
R	-0.294	1	<u>-0.254</u>	2	—	—	—	—

¹: value on the given day – value on the day before; ²: value on the given day per value on the day before; a: rainy day, preceded by a rainy day; b: rainy day, preceded by a non-rainy day; c: non-rainy day, preceded by a rainy day; d: non-rainy day, preceded by a non-rainy day; T_{mean} = daily mean temperature; $T_{\min}$ = daily minimum temperature, $T_{\max}$ = daily maximum temperature, ΔT = daily temperature range; I = irradiance, RH = relative humidity; V = wind speed; R = rainfall;

Concerning the data set for which daily ratios of *Ambrosia* pollen counts are higher than unit ($A \leq 1$) (Table 3), for category (a) a proportional association of rainfall (R), while for category (b) an inverse association of wind speed (V) and rainfall (R) with daily pollen ratios are the most important, respectively. For category (c) temperature range (ΔT) is negatively, while minimum temperature (T_{mean}) is positively associated with the resultant variable, respectively. For category (d) irradiance (I) and relative humidity (RH) are the most important, both inversely

influencing daily pollen ratios (Matyasovszky, I. et al. 2012; Deák, J.Á. 2013; Matyasovszky, I. et al. 2015).

Conclusions

When using factor analysis with special transformation, for all four categories examined in the three data sets, wind speed (V), rainfall (R) and temperature range (ΔT) were the most important parameters with 7, 5 and 5 significant associations with daily ratios of *Ambrosia* pollen counts, respectively. At the same time, minimum temperature ($T_{\min}$) and irradiance (I) were the least important meteorological variables influencing the resultant variable. After dividing the total data set into two groups, a tendency of stronger associations between the meteorological variables and the pollen variable was found in the data set for which $A \leq 1.00$ (Table 2), compared to that for which $A > 1$. This is due to the difference in the behaviour of the plant to stand environmental stress. Namely, the data set for which $A \leq 1.00$ can be associated to lower summer temperatures with near-optimum phyto-physiological processes, while the category of $A > 1.00$ is involved with high and extreme high temperatures modifying life functions and, hence, interrelationships of the meteorological and pollen variables (Tables 1-3).

References

- Cohen, A.J.–Anderson, H.R.–Ostro, B.–Pandey, K.D.–Krzyzanowski, M.–Künzli, N.–Gutschmidt, K.–Pope, A.–Romieu, I.–Samet, J.M.–Smith, K. 2005: The global burden of disease due to outdoor air pollution. – *Journal of Toxicology and Environmental Health A*, 68 (13-14) pp. 1301-1307.
- D'Amato, G. 2002: Environmental urban factors (air pollution and allergens) and the rising trends in allergic respiratory diseases. – *Allergy*, 57 (Suppl 72) pp. 30-33.
- Deák, J.Á.–Makra, L.–Matyasovszky, I.–Csépe, Z.–Muladi, B. 2013: Climate sensitivity of allergenic taxa in Central Europe associated with new climate change – related forces. – *Science of the Total Environment*, 442 pp. 36-47.
- Hirst, J.M. 1952: An automatic volumetric spore trap. – *Annals of Applied Biology*, 39 (2) pp. 257-265.
- Jahn, W.–Vahle, H. 1968: Die Faktoranalyse und ihre Anwendung. Verlag die Wirtschaft, Berlin (in German)
- Köppen, W. 1931: Grundriss Der Klimakunde. Walter De Gruyter & Co, Berlin

- Matyasovszky, I.–Makra, L.–Csépe, Z. 2012: Associations between weather conditions and ragweed pollen variations in Szeged, Hungary. – Archives of Industrial Hygiene and Toxicology (Arch Ind Hyg Toxicol) (Arhiv Za Higijenu Rada I Toksikologiju), 63 (3), pp. 311-320.*
- Matyasovszky, I.–Makra, L.–Csépe, Z.–Sümegehy, Z.–Deák, Á.J.–Pál-Molnár, E.–Tusnády, G. 2015: Plants remember past weather: a study for atmospheric pollen concentrations of Ambrosia, Poaceae and Populus. – Theoretical and Applied Climatology, 122 (1), pp. 181-193.*
- Peterson, B.–Saxon, A. 1996: Global increases in allergic respiratory disease: The possible role of diesel exhaust particles. – Annals of Allergy Asthma & Immunology, 77 (4) pp. 263-270.*

A területfejlesztés kihívásai és eszközei

LEADER LAGs in East and the West

Introduction

Spatial constellation is a socially defined process, its dynamic is conditioned by the level of social development and stage of organization (*Süli-Zakar I.–Csüllög G. 2010*). Central and Eastern Europe is declared either a separate historical region or a deviation (*Szűcs J. 1983*). Consequently it is worth to investigate the emergence of originally Western European socio-spatial innovations in this zone.

In the last 25 years the LEADER approach was a special chapter of the European rural development. In many rural areas small aid could generate successful local development projects. Countries of Central and Eastern Europe (CEE) have also joined the “LEADER Club” at the beginning of the New Millennia. However the way of implementation was diverse as sometimes LEADER principles were interpreted specially by different nation states. Our article compares some statistical elements of local action groups (LAGs) of CEE countries with those of the United Kingdom. Our work is based on literature and some basic statistics related to LEADER LAGs. The LAG-related statistics is coming from different sources. Data on LAGs of the UK in the LEADER I period can be found in a printed book (*AEIDL 1994*). For LEADER II there is an archived online database² as for LEADER+ too.³ The source of information was the official EU database^{4,5}

Relating literature originates alternative rural development methods partly in the expansion of globalization and partly in the prevailing fail of traditional development ways, accordingly spatial differences are on the increase (*Pike, A. et al. 2006*). A difference is seeming to evolve between successful city regions and rural areas

¹ PhD, tanszékvezető főiskolai docens, Eszterházy Károly Egyetem, patkos.csaba@uni-eszterhazy.hu

² http://ec.europa.eu/agriculture/rur/leader2/grp_act_loc.cfm?selected_lang=en last access 13 October 2016

³ http://enrd.ec.europa.eu/enrd-static/leader/en/leader_en.html last access 9. January 2016.

⁴ http://enrd.ec.europa.eu/enrd-static/leader/local-action-groups/en/local-action-groups_en.html last access 9. January 2016.

⁵ We must remark that the database is far from being perfect it contains many gaps and controversial information. Data needed for such analysis have to be collected directly from integrated rural development strategies of LAGs.

lagging behind. In the latter ones business-based solutions coming from the globalised economy sometimes fail (Sassen, S. 2000). The counter-reaction of localities devolved by globalisation is the so-called re-territorialisation. (Kondor A. Cs. 2012). The area of different states is re-structured in this way (rescaling) (Brenner, N. 1999).

An interesting consequence of the EU enlargement was the introduction of rural development methods tailored to Western European rural areas in CEE countries. LEADER approach is one peak chapter of it. Since one main objective of it is the mobilization of hidden local resources the amount of the given money to individual projects is relatively small. It is manifested the “homeopathy” of rural development (Van Meyer, H. 1997). Imre Kovách saw LEADER 15 years ago as a new promise for poor and oppressed rural areas of CEE (Kovách, I. 2000).

At the same time some scholars appear to complain about conflicts between LEADER theory and its implementation in CEE countries. The lack of autonomy and real partnership, instability of program frameworks, lack of innovation, over-bureaucratized and unclear administrative circumstances make difficult the life of local actors (Svobodová, H. 2015; Bedrac, M.–Cunder, T. 2010; Kisiel, R.–Gierwiatowska, M. 2013). An article investigating the composition of Polish LEADER communities, recognized that government related actors are over-represented in them. According to their primary researches government actors are often camouflaged as NGO or enterprise representatives in LAGs (Furmaniewicz, M.–Macken-Walsh, Á. 2016).

Our article concentrates on the four countries of the „Visegrád Treaty” complemented by Slovenia. This „small” Central Europe is explained by the common EU access of these countries in 2004 so the same period of time they had to introduce LEADER program.⁶ The next issues are highlighted:

What antecedents occurred in these countries of the first full LEADER cycle of 2007-2013?

What were the main geographical characteristics (area, population) of LAGs in the 2007-2013 period?

How long could individual LAGs work continuously?

⁶ Central Eastern Europe could be interpreted more broadly, for example according to István Süli-Zakar even Croatia, Romania and the former East Germany belongs to it. He uses the so-called „East of Elbe” phrase. (Süli-Zakar I. 2004)

Can common trends or differences be identified in a comparison of Western and Central European LAG evolution?

Earlier phases of LEADER approach in the target countries

The UK is an active participant of the LEADER from the beginning of the programme (1991). In LEADER I Obj. 1 rural areas were signed to be eligible for program implementation. LAGs were formed in Wales, Scotland, Northern Ireland and England (only in Cornwall). They concentrated on the most deprived areas. LEADER II lasted for 7 years and with the introduction of Objective 5 category eligibility more rural areas could join the initiative. The lack of continuity might be visible as Cornwall could not join LEADER in this period. The main objective was training and local capacity building in target areas with a maximum population of 100.000 inhabitants. At the same time in some cases (lead by public bodies, such as commercial chambers) LAGs were formed without any territorial dimension. From 2000 onwards the LEADER+ program was funded. Because of administrative causes a two years gap occurred in the functioning of LAGs. Some of the groups were disseminated and others lost their staff and member organizations (*Carnegie 2010*).

In case of CEE countries bottom-up rural development programmes prior to 2007-2013 on the one hand (after 2004) belonged to the EU LEADER+ program on the other hand operated along LEADER principles through national or international finance. Before EU access every country had its own LEADER-type programme.

In the Czech Republic there were many pre-LEADER programmes. In the 2001-2003 period they were supported by the SAPARD program. In case of LEADER+ settlements with a population density less than 120 capita/sq. km could join and the main aim was the boost of a LEADER learning process.⁷ Winner groups got 150-200.000 euro of support to implement their integrated plans (*Hudeckova, H.–Lostak, M. 2008*). Decisions on local applications were made by LAGs, but for official subsidy contracting an approval of the ministry was obligatory as well. Beyond the EU financed LEADER a nationally supported bottom-up rural development programme also existed with a total budget of 2,5 million euro spread to 15-20 LAGs in every year (*Svobodová, H. 2015*).

⁷ Small towns with a population less than 25000 inhabitants can be connected to LAGs in the Czech Republic.

In Poland there were more experimental programmes between 1994 and 2004 aided from Denmark and the United Kingdom. These programmes were financed by national funds later on to build strong and continuous local partnerships. From 2004 different educational projects were organized to train future LAG managers. In the 2006-2008 period 167 LAGs got support from the LEADER+ programme and set up an organization. Their area was compatible with the municipality (gmina in Polish) borders. Settlements above 20000 inhabitants and with population density less than 150 capita/sq km could join LAGs. Although winner action groups had the right to redistribute 187500 euro, the process in reality was led by the ministry (Furmankiewicz, M. 2011).

In Hungary between 1999 and 2002 the Agricultural and Rural Development Micro-regional Programmes were implemented in 190 units. Each was provided a budget of 25000 euro nationally. In the period of 2001-2004 the so-called Rural Development Object Program was working by a national support of 120000 euro to each group. In total 14 LAGs were recipients, implementing 272 projects. LEADER+ involved 68 winner LAGs. Supported LAGs gained 300-330 thousand euro support (Patkós, Cs. et al. 2014).

In Slovakia in 1999-2002 the Rural Development Fund used PHARE aid to function. The so called Local Agenda 21 – supported by UN money – created LEADER-like local groups in many places. In 2004 in the framework of SAPARD a pre-LEADER program was implemented. Although an EU-financed LEADER+ did not exist, a nationally financed mirror project helped local rural actors to learn bottom-up development before 2007 (Brkovic, D.–Hamada, M. 2013).

In Slovenia between 1996 and 2006 from the national budget 2,5 million euro was spent on partnership building and on the training of local development managers. From this program 31 local action groups emerged in 2006 representing 75% of the country's municipalities (Volk, A.–Bojnec, S. 2012).

LAG characteristics of the 2007-2013 cycle

The size of LAGs of different cycles in every country is compared. In the first period Polish LAGs were characterized by a limited spatial extent, while later spatially and demographically giant action groups were prevailing (Figure 1). This is similar to Hungary and the Czech Republic, although here deviation of LAG sizes was bigger.

Continuity among LAGs of CEE countries can be examined only in case of the Czech Republic, Poland and Hungary.

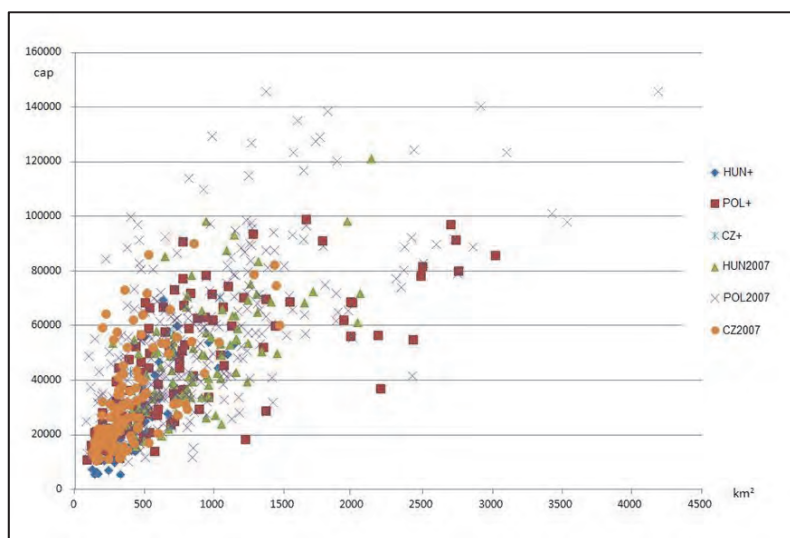

Figure 1: Size of Czech, Polish and Hungarian LAGs in the two official LEADER cycles
(Source: own edition)

LAGs of the United Kingdom show an eclectic spatial form. From LEADER I to II many smaller local communities were organized, while LEADER+ was the era of territorial boom. In the 2007-2013 period action groups in general became smaller in space, but more populated (Figure 2).

We may see that territorial growth is a common phenomena in case of LEADER groups in Western and Central Europe as well.

In the Czech Republic all (10) previous LAGs operated under the same name after 2007, while their area broadened to some extent. In Poland 78% of LAGs kept their names, although spatial continuity could be seen in less than 30% of them. In most cases a remarkable territorial increase could be witnessed but in some cases LAG areas became smaller (Table 1).

Territorial discontinuity of action groups is the most typical in Hungary. 66 % of the LAGs of the first period retained the names, while their territory was broadened to a great extent.

This peculiarity can be seen in the UK as well, so we may conclude discontinuity and distortedness as a LEADER speciality.

In the 2007-2013 period the highest number of LAGs were working in Poland where the bigger groups spread to an area of more than 4000 sq km while the smallest ones remained less than 100 sq km. In Hungary and in the Czech Republic a similar number of LAGs. Hungarian LAGs were bigger than their Czech counterparts. Slovakia and Slovenia established far less LAGs. While in Slovenia expansive LAGs are present too, in Slovakia only smaller ones exist.

Concerning the average population number of LAGs in Poland and Hungary the peculiar value is cc. 50000, in Slovenia and the Czech Republic is 40000, in Slovakia is the smallest with 20000 inhabitants. Diversity is the highest in the UK because of the complex spatio-administrative structure of the country (*Figure 3*).

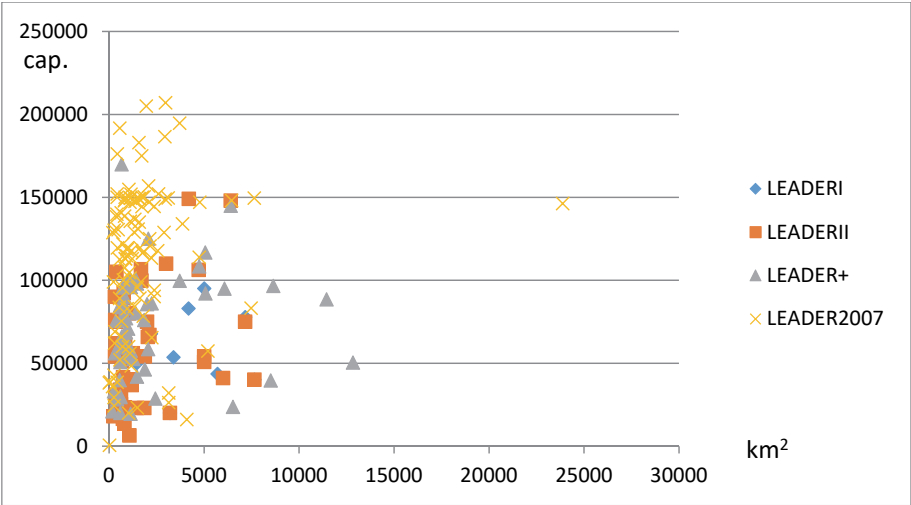

Figure 2: The size of LAGs in the United Kingdom (1991-2007) (Source: own edition)

Table 1: Continuity of LAGs between the two LEADER cycles (Source: own edition)

	LEADER+ LAG pcs	Name continuity	Spatial continuity
Czech Republic	10	100%	0%
Poland	117	79%	27%
Hungary	68	63%	0%
UK	57	30%	2%

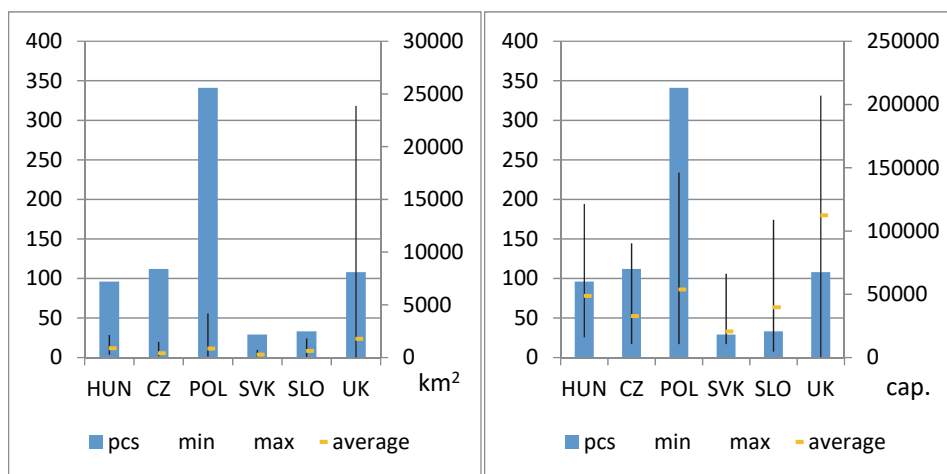

Figure 3: Distribution of LAG's area and population in the studied countries (Source: own edition)

Concluding remarks

In our article the LEADER programmes of some CEE countries were examined and compared with a Western European country's programme. While the UK has a LEADER past of 25 years, CEE countries had introduced some rural development programmes aiming to get LEADER method more familiar with stakeholders before the 2004 EU access. Officially three countries joined the LEADER+ playground in 2004. In their case efficiency of preparation can be proved by the high number of LAGs functioning continuously in the next period. This rate is high in case of the Czech and the Polish case. Discontinuity is not a CEE phenomena as it is prevailing in the UK as well.

The size distribution of LAGs of the new period in general correlates with the spatial range of the given country. In case of Slovenia and Hungary this trend can't be seen.

Basic statistics used by our recent analysis is not suitable for broader comparisons and for taking complex concluding remarks at the same time they can help to modulate a planned questionnaire research of LAGs.

References

- AEIDL 1994*: Directory of the 217 Local Action Groups. – LEADER Co-ordinating Unit May 1994 454 p.
- Bedrac, M.–Cunder, T. 2010*: "Leader" approach and local development strategies in Slovenia. – European Rural Development Network Studies, Rural Areas and Development, 7 pp. 245-256
- Brenner, N. 1999*: Globalisation as reterritorialisation: the re-scaling of urban governance in the European Union. – Urban Studies, 36 (3) pp. 431-451.
- Brkovic, D.–Hamada, M. 2013*: Evaluation of LEADER Program in Slovak Republic - Study of LAG "Vršatec" Case. – Agroznanje, 14 (2) pp. 251-259.
- Carnegie Trust 2010*: Rural Development and the LEADER Approach in the UK and Ireland. – Carnegie UK Trust Research Paper 25 p.
<https://enrd.ec.europa.eu/sites/enrd/files/fms/pdf/A6EA6336-AE72-DB28-9D6F-34F919EE0BB8.pdf>
- Furmankiewicz, M. 2011*: LEADER+ territorial governance in Poland: success and failures as a rational choice effect. – Journal of Economic and Social Geography, 103 (3) pp. 261–275
- Furmaniewicz, M.–Macken-Walsh, Á. 2016*: Government within governance? Polish rural development partnerships through the lens of functional representation. – Journal of Rural Studies, 46 pp. 12-22.
- Hudeckova, H.–Lostak, M. 2008*: LEADER in the Czech Republic and the farming sector. – Agric. Econ. – Czech, 54, 2008 (12) pp. 555-565.
- Kisiel, R.–Gierwiatowska, M. 2013*: Functioning of the Polish LAG in the context of the LEADER initiative. – Act. Sci. Pol. Oeconomia, 12 (3) pp. 39-50.
- Kondor A. Cs. 2012*: Téralkotó normák és a területi szabályozás. – MTA CSFKI Elmélet–Módszer–Gyakorlat 68. 159 p.
- Kovách, I. 2000*: LEADER, a new social order, and the Central and East–European Countries. – Sociologia Ruralis, 40 (2) pp. 181-190.
- Patkós, Cs.–Kozma, G.–Ruszkai, Cs. 2014*: LEADER: Theory and Practice from Hungarian Point of View. – Analele Universităţii din Oradea – Seria Geografie, 24 (2) pp. 125-133.
- Pike, A.–Rodríguez-Pose, A.–Tomaney, J. 2006*: Local and Regional Development. Routledge, London
- Sassen, S. 2000*: Digital networks and the state: some governance questions. – Theory Culture Society, 17 (4) pp. 19-33.
- Süli-Zakar I. 2004*: Közép-Európa: Történeti-földrajzi, vagy politikai-földrajzi kategória? – In: Földrajzi környezet – történelmi folyamatok: tanulmánykötet Dr. Frisnyák Sándor 70. születésnapja tiszteletére (szerk. Hanusz Á.). Nyíregyházi Főiskola Természettudományi Főiskolai Kar Földrajz Tanszék, Nyíregyháza, pp. 79-106.

- Süli-Zakar I.–Csüllög G. 2010: A regionalizmus, a terület- és településfejlesztés történelmi előzményei Magyarországon. – In: A terület- és településfejlesztés alapjai II. (Süli-Zakar I. szerk.). Dialóg Campus, Budapest-Pécs. pp. 37-72*
- Svobodová, H. 2015: Do the Czech Local Action Groups Respect the LEADER Method? – Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis, 63 (5) pp. 1769-1777.*
- Szícs J. 1983: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Magvető, Budapest*
- Van Meyer, H. 1997: Presentation to the LEADER Symposium, Brussels, November 10-12. http://enrd.ec.europa.eu/enrd-static/leader/en/leader_en.html last access: 19 January 2016.*
- Volk, A.–Bojnec, S. 2012: Local Action Groups and Rural Development Projects: The LEADER Program in Slovenia. EAAE 131st Seminar, September 18-19, 2012, Prague, Czech Republic 25 p.*

A sportrendezvények és a társadalom közötti kapcsolat vizsgálati lehetőségei

Bevezetés

Napjaink egyik fontos tendenciájának tekinthető a különböző jellegű események rohamos térhódítása (Kozma G. 1995; Süli-Zakar I.–Kozma G. 1998), amely mögött gazdasági-társadalmi és politikai tényezők állnak. A kutatók (pl. Hall, C. M. 1992) a rendezvényeknek többfajta típusát különböztetik meg, az elmúlt időszakban ugyanakkor egyre nagyobb figyelmet kaptak a sportesemények. Ennek szellemében a tanulmány célja részben a hazai és nemzetközi szakirodalomra, részben pedig saját kutatási eredményeimre támaszkodva az érintett rendezvények és a társadalom közötti viszonyrendszer legfontosabb szempontjainak a felvázolása és a témában született tanulmányok eredményeinek a bemutatása.

A sportesemények és a társadalom kapcsolata

A sportesemények és a társadalom közötti kapcsolat vizsgálata során az egyik fontos terület a sporteseményeken való részvétel, amelynek keretében az eddig megszületett tanulmányok elsősorban három területre koncentráltak. Egyrészt kísérletet tettek arra, hogy különböző társadalmi-gazdasági mutatók mentén feltárják a sportesemények látogatóinak legfontosabb jellemvonásait. Az eredmények szerint az általános helyzetet tekintve a látogatók körében a férfiak és a középkorúak magasabb aránya mutatható ki, és ugyanez figyelhető meg a jövedelmi és iskolázottsági szintjüket tekintve is is (pl. Földesiné Szabó Gy. 2004; Hall, J.–O'Mahony, B. 2006; Robinson, M. J. et al. 2005; Wilson, T. C. 2002). A kutatók (pl. Wilson T. C. 2002)

¹ PhD, habil., tanszékvezető egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, kozma.gabor@science.unideb.hu

² PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, bence.monyok@gmail.com

³ PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, plan-art@t-online.hu

ugyanakkor arra is rámutattak, hogy az egyes sportágak között bizonyos különbségek is kimutathatóak: az alacsonyabb státuszú sportágak (pl. motorsport) esetében az alacsonyabb jövedelmű és végzettségű rétegek felülreprezentáltsága figyelhető meg.

A második fontos vizsgálati területet a sportesemény-látogatást meghatározó külső tényezők elemzése jelentette (*Hall, J. et al. 2010; Villar, J. G.–Guerrero, P. R. 2009*), és ennek keretében a tanulmányok rámutattak többek között a belépőjegyek árainak, a létesítmények minőségének és korának (pl. *Feddersen, A. et al. 2006*), az adott mérkőzés várható izgalmának (régi rivális, nagy múltú ellenfél érkezése – pl. *Kuypers, T. 1996*), valamint a televíziós közvetítéseknek (pl. *Baimbridge, M. et al. 1995*) a hatásaira.

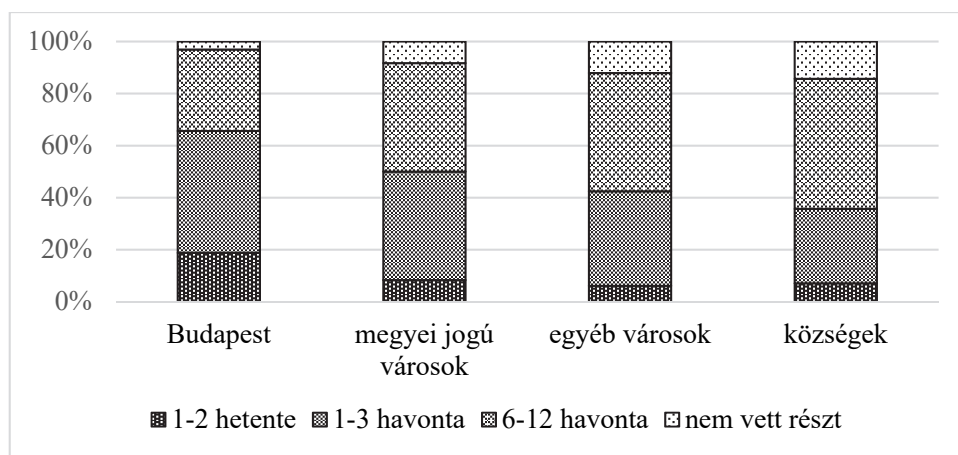
Harmadrészt – szoros összefüggésben az előző bekezdésben leírtakkal – az elemzések igyekeztek feltárni, melyek a sporteseményen történő részvétel legfontosabb motivációi, és ezek alapján a látogatóknak milyen csoportjai különíthetők el. A kutatások igen jelentős számú motivációt tártak fel, amelyek magukban foglalták az élet nehézségeitől történő menekülést, a gazdasági tényezőket, az élményszerzést, a csapattal és a játékosokkal történő azonosulást, a társadalom hasonló gondolkodású tagjaival illetve a családdal való együttlét lehetőségét, a kikapcsolódást és az esztétikai élményszerzést. Emellett ugyanakkor rámutattak arra is, hogy az egyes sportágak között igen jelentős különbségek állapíthatók meg (az esztétikai motivációk például az egyéni sportágakban játszottak fontos szerepet, míg az önbecsülés, a kikapcsolódás és a családi kapcsolat a csapatsportágak esetében kapott magasabb értéket) (pl. *Higham, J.–Hinch, T. 2009; Wann, D. I. et al. 2008*).

A kutatások egyik igen jelentős hiányosságának tekinthető ugyanakkor, hogy alig foglalkoztak a sportesemények látogatottságának területi vonzataival, amelyek segítségével feltárhatóak lettek volna az egyes települések jellegzetességei. Az Eurobarometer felmérések keretében az új évezred elején végzett vizsgálat eredményei szerint az egyes településtípusok között az eltérések nem számottevőek (1. táblázat): a falvak/rurális térségek lakói ugyanakkor kismértékben magasabb aktivitással rendelkeznek.

A témában végzett saját vizsgálataim (*Kozma G. 2015*) ugyanakkor ellenkező eredményeket mutatnak: a vizsgált időszakban mind Magyarországon (1. ábra), mind pedig Hajdú-Bihar megyében (2. ábra) a nagyobb települések lakói látogattak nagyobb gyakorisággal sporteseményeket, míg a kisebb településekre az alacsonyabb aktivitás volt a jellemző.

1. táblázat: A sportrendezvény-látogatás gyakorisága az utóbbi 12 hónapban az Európai Unióban a lakóhely típusa alapján (%) (Forrás: European Commission 2012)

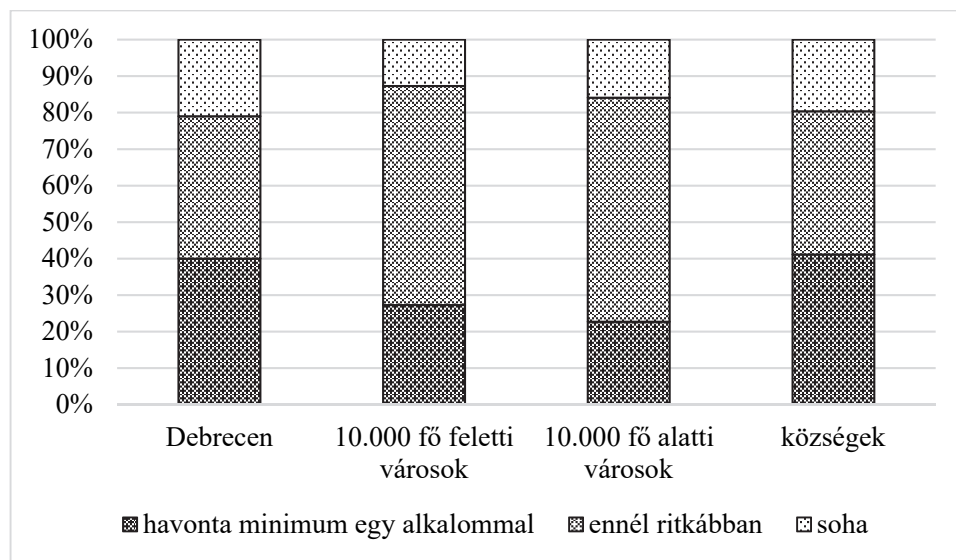
	nagyváros	kis- és középváros	falu/rurális térség	Európai Unió
több mint 12 alkalom	6,1	6,6	7,7	6,8
7-12 alkalom	3,5	3,8	4,3	3,9
4-6 alkalom	7,7	8,5	8,1	8,1
1-3 alkalom	18,2	20,2	17,8	18,8
soha	64,5	60,9	62,0	62,3
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

1. ábra: A sportrendezvényeken történő részvétel gyakorisága (2008 óta) a válaszadó lakóhelyének függvényében Magyarországon (%) (Forrás: saját felmérés)

A különböző településtípusban élők esetében Hajdú-Bihar megyében ugyanakkor jelentős eltérés mutatkozik a meglátogatott sportesemények jellegét tekintve. A megyeszékhely és elsősorban a községek esetében a labdarúgás játssza a legfontosabb szerepet, amely eltérő okokkal magyarázható. Az előbbi esetben a DVSC-TEVA OTP Bank Ligában szereplő csapata lehet a fő vonzerő, míg a községek jelentős része más sportágbeli rendezvényt korlátozottabb mértékben tud kínálni, és a sportág helyi beágyazódottsága és népszerűsége miatt valószínűleg a településen kívüli sportrendezvényt keresők is a labdarúgást választják. Az egyéb csapatjátékoknál Debrecen és a 10 ezer fő feletti városok mutatnak magasabb értékeket, amelyek az érintett települések széles kínálatával magyarázható (pl.

Balmazújváros, Debrecen – kézilabda, Berettyóújfalu – futsal, Hajdúböszörmény – futsal).

2. ábra: A sportrendezvényeken történő részvétel gyakorisága a felmérés előtti egy évben a válaszadó lakóhelyének függvényében Hajdú-Biharban (%) (Forrás: Kozma G. 2015)

A települések gazdasági életére az igazán pozitív hatást azon sporteseménylátogatók gyakorolják, akik az ország/megye más településeiről érkeznek (a szakirodalom őket tekinti a sportturisták egyik csoportjának). Az adatok szerint az ilyen jellegű viselkedés Magyarország viszonylatában elsősorban a Budapesten és a községekben élőkre (2. táblázat), míg Hajdú-Bihar megyei viszonylatban a megyeszékhelyre és szintén a községekre jellemző (3. táblázat). Az utóbbi településtípusnál a nagyobb aktivitás minden bizonnyal arra vezethető vissza, hogy a falvakban sokkal kevesebb sportrendezvényt szerveznek, és ennek következtében az érdeklődő lakosok a településhatár átlépésre kényszerülnek. Budapest esetében a magas érték elsősorban a Mogyoródon megrendezésre kerülő Forma 1 versenyre vezethető vissza (az előző két csoport tagjai ugyanakkor estére valószínűleg hazatérnek, vendégéjszakát nem töltenek a másik településen, és így alig járulnak hozzá a másik település gazdasági fejlődéséhez), míg Debrecennek a megye többi városánál nagyobb aktivitása a lakosságnak a helyi kínálatnál diverzifikáltabb igényeivel magyarázható.

2. táblázat: A lakóhelyen kívüli sportrendezvény-látogatottság Magyarországon a lakóhely függvényében 2008 óta (%)

(Forrás: saját felmérés)

	igen	nem	összesen
Budapest	96,9	3,1	100,0
megyei jogú városok	83,3	16,7	100,0
egyéb városok	81,8	18,2	100,0
községek	92,9	7,1	100,0
összesen	89,0	11,0	100,0

3. táblázat: A lakóhelyen kívül történő sportrendezvény-látogatottság a felmérés előtti egy évben a lakóhely függvényében Hajdú-Bihar megyében (%)

(Forrás: saját felmérés)

	igen	nem	összesen
Debrecen	74,0	26,0	100,0
10.000 fő feletti városok	70,4	29,6	100,0
10.000 fő alatti városok	70,5	29,5	100,0
községek	80,4	19,6	100,0
Hajdú-Bihar megye	73,9	26,1	100,0

A társadalmi szféra és a sportesemények közötti kapcsolat vizsgálata másik jelentős területének tekinthető a sportesemények társadalomra történő pozitív és negatív hatásainak a vizsgálata (azt ugyanakkor szükséges hangsúlyozni, hogy a későbbiekben említett hatások nem minden sporteseménynél figyelhetők meg, és egyes kutatók véleménye szerint a mega és a nem-mega eseményeket összehasonlítva a pozitív hatások az utóbbiak esetében sokkal nagyobbak – Taks, M. 2013). A pozitív elemek közé sorolható, hogy az adott rendezvény többféle módon is közös érdeklődési területet biztosíthat a társadalmilag távoli csoportok között, és így javítja a kommunikáció lehetőségét. Egyrészt a rendezvény lebonyolítását segítő nagyszámú önkéntes között is kialakulhatnak ilyen jellegű kapcsolatok (pl. Misener, L.–Mason, D. S. 2006), másrészt a hazai csapat/versenyzők biztatása is közelebb hozza egymáshoz a társadalom tagjait (Chalip, L. 2006; O'Brien, B. 2007).

A sportesemény és a társadalom sportolási hajlandósága közötti kapcsolat szempontjából a vizsgálatok több dologra is rámutattak. A sporteseményre elkészülő létesítmények tovább bővítik az adott települések kínálatát, és így növelhetik a sportolási hajlandóságot. A Debrecenben a 2007-es rövid pályás Úszó Európa-bajnokságra épült fedett uszoda például jelentősen fellendítette a város ilyen jellegű

sportéletét (pl. vízilabda csapat is alakult), és ennek következtében már szükségessé vált a létesítmény bővítése is. A kutatások ugyanakkor nem hoztak egyértelmű eredményt abban a vonatkozásban, hogy maga a sporteseményen látogatóként történő részvétel az érintettek körében nagyobb sportolási hajlandóságot eredményez-e, az eredményekre támaszkodva megfogalmazódtak mind ezt a véleményt támogató (pl. Bowles, H. et al. 2006), mind pedig elutasító (pl. McCartney, G. et al. 2010) állásfoglalások.

A sportesemények és a társadalom közötti pozitív kapcsolat harmadik elemének tekinthető, hogy az adott események (különösen abban az esetben, ha sikeresek voltak) nagymértékben hozzájárulnak az adott területen élők büszkeségének, öntudatának az erősödéséhez, az érintett térségről kialakult saját imáznak a javulásához, amely az egész társadalom fejlődésének jelentős bázisát alkotja (pl. Cornelissen, S.–Maennig, W. 2010). A kutatások a negyedik fontos előnyként azt mutatták ki, hogy a rendezvényen önkéntesként megszerzett tudás és tapasztalat egyéb területeken (pl. munkahely-keresés, személyes élet) is javíthatja a társadalom tagjainak a helyzetét (Maunsell, F. 2004).

A hátrányok között említendő, hogy a nagyobb rendezvények igen jelentős számú látogatót/nézőt vonzanak, és maga a tömeg mozgása, valamint viselkedésének negatív elemei (pl. szurkolói huliganizmus) a közelben élőkben félelmet válthatnak ki (Barker, M. 2004). Ennek következtében zavartalan lebonyolításuk nagyarányú, és az elmúlt évek terrortámadásai miatt tovább fokozódó rendőri biztosítást tesz szükségessé (Giulianotti, R.–Klauser, F. 2011; Taylor, T.–Toohey, K. 2011), ez ugyanakkor nagymértékben zavarhatja a helyi lakosság mindennapi életét és közérzetét (lásd például az olimpiákat, a labdarúgó Világ- és Európa-bajnokságokat kísérő intézkedések). Másrészt a rendezvényre történő felkészülés a legtöbb esetben a helyi önkormányzattól is igen jelentős pénzügyi támogatást igényel, és ennek következtében gyakran nem jut elegendő anyagi erőforrás a társadalom szegényebb rétegeinek a támogatására (pl. Owen, K. 2002).

Emellett az is problémát jelenthet, hogy a rendezvény közelében a megvalósított beruházások következtében megnövekedhetnek az ingatlanárak (Sdneyben például egy év alatt az olimpia hatására a lakások ára 7.500 ausztrál dollár/m²-ről közel 24.000 ausztrál dollár/m²-re emelkedett, de növekedés volt megfigyelhető a Londoni Olimpia esetében is – Kavetsos, G. 2012). Ez a tény bizonyos népesség-csoportok elköltözését váltja ki, és így a már kialakult helyi közösségek szétszakítását eredményezi (az 1986-os Vancouveri Expo hatására bekövetkező ingatlanár-

emelkedés következtében például kb. 1.500-2.000 főnek kellett elköltöznie, akiknek több mint 40%-a már legalább 10 éve élt az adott helyen (Hall, C. M. 1992).

Hivatkozott irodalom

- Baimbridge, M.–Cameron, S.–Dawson, P. 1995: Satellite broadcasting and match attendance: the case of rugby league. – *Applied Economics Letters*, 2 (10) pp. 343-346.
- Barker, M. 2004: Crime and sport events tourism: the 1999–2000 America's Cup. – In: *Sport tourism: interrelationships, impacts and issues* (eds. Ritchie, B.–Adair, D.). Channel View Publications, Clevedon. pp. 174-191.
- Bowles, H.–Rissel, C.–Bauman, A. 2006: Mass community cycling events: Who participates and is their behaviour influenced by participation? – *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*, 3 (1) pp. 3–39.
- Chalip, L. 2006: Towards social leverage of sport events. – *Journal of Sport and Tourism*, 11 (2) pp. 109-127.
- Cornelissen, S.–Maennig, W. 2010: On the political economy of 'feel-good' effects at sport mega-events: Experiences from FIFA Germany 2006 and prospects for South Africa 2010. – *Alternation*, 17 (2) pp. 96-120.
- European Commission 2012: Eurobarometer 56.0 (Aug-Sept 2001). – European Opinion Research Group (EORG), Brussels. GESIS Data Archive, Cologne. ZA3625 Data file Version 1.0.1, doi:10.4232/1.10944
- Feddersen, A.–Maennig, W.–Borcherding, M. 2006: The novelty effect of new soccer stadia: The case of Germany. – *International Journal of Sport Finance*, 1 (3) pp. 174-188.
- Földesiné Szabó Gy. 2004: Sportfogyasztás, mint a kulturális fogyasztás válfaja. – In: *Társadalmi riport a sportról* (szerk. Mónus, A.). Önkormányzati Minisztérium – Magyar Sporttudományi Társaság, Budapest, pp. 41-89.
- Giulianotti, R.–Klauser, F. 2011: Introduction Security and Surveillance at Sport Mega Events. – *Urban Studies*, 48 (15) pp. 3157-3168.
- Hall, C.M. (1992): *Hallmark tourist events*. Belhaven Press, London
- Hall, J.–O'Mahony, B. 2006: An empirical analysis of gender differences in sport attendance motives. – *International Journal of Sport Marketing and Sponsorship*, 7 (4) pp. 39-51.
- Hall, J.–O'Mahony, B.–Vieceli, J. 2010: An empirical model of attendance factor at major sporting events. – *International Journal of Hospitality Management*, 29 (2) pp. 328-334.
- Higham, J.–Hinch, T. 2009: *Sport and tourism – Globalization, Mobility and Identity*. Butterworth-Heinemann, Amsterdam
- Kavetsos, G. 2012: The impact of the London Olympics announcement on property prices. – *Urban Studies*, 49 (7) pp. 1453-1470.

- Kozma, G. 1995: A debreceni önkormányzat első lépései a városmarketing területén. – Comitatus, 5 (5) pp. 15-20.*
- Kozma, G. 2015: Geographical aspects of sports participation. – Central European Regional Policy and Human Geography, 5 (2) pp. 7-16.*
- Kuypers, T. 1996: The beautiful game? An econometric study of why people watch English football. – Univ. College London, Department of Economics, London*
- Maunsell, F. 2004: Commonwealth Games benefits study. – Final Report. Warrington*
- McCartney, G.–Thomas, S.–Thomson, H.–Scott, J.–Hamilton, V.–Hanlon, P.–Bond, L. 2010: The health and socioeconomic impacts of major multi-sport events: systematic review (1978-2008). BMj*
- Misener, L.–Mason, D.S. 2006: Creating community networks: Can sporting events offer meaningful sources of social capital? – Managing Leisure, 11 (1) pp. 39-56.*
- O'Brien, B. 2007: Points of leverage: maximizing host community benefit from a regional surfing festival. – European Sport Management Quaterly, 7 (2) pp. 141-165.*
- Owen, K. 2002: The Sydney Olympics and urban entrepreneurialism. – Australian Geographical Studies, 40 (3) pp. 323-336.*
- Robinson, M.J.–Trail, G.T.–Dick, R.J.–Gillentine, A.J. 2005: Fans vs. spectators: An analysis of those who attend intercollegiate football game. – Sport Marketing Quaterly, 14 (1) pp. 43-53.*
- Süli-Zakar I. – Kozma G. 1998: A terület- és településfejlesztés alapjai. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen*
- Taks, M. 2013: Social sustainability of non-mega sport events in a global world. – European Journal for Sport and Society, 10 (2) pp. 121-141.*
- Taylor, T.–Toohey, K. 2011: Ensuring safety at Australian sport event precincts: Creating securitised, sanitised and stifling spaces? – Urban Studies, 48 (15) pp. 3259-3275.*
- Villar, J. G.–Guerrero, P.R. 2009: Sports attendance: a survey of the literature 1973-2007. – Rivista di Diritto e di Economia dello Sport, 5 (2) pp. 112-151.*
- Wann, D.L.–Grieve, F.G.–Zapalac, R.K.–Pease, D.G. 2008: Motivational profiles of sport fans of different sports. – Sport Marketing Quarterly, 17 (1) pp. 6-19.*
- Wilson, T.C. 2002: The paradox of social class and sports involvement: The roles of cultural and economic capital. – International Review for the Sociology of Sport, 37 (1) pp. 5-16.*

A magyar felsőoktatási intézmények és a K+F tevékenység területi jellemzői

A huszadik század végére a világ gazdaság olyan jelentős átalakulásának lehettünk tanúi, amiben jelentősen felértékelődött a tudás és a tudásteremtéssel foglalkozó felsőoktatás. A gazdaság fejlődését, versenyképességét meghatározó tényezők közül a klasszikus termelési tényezők háttérbe, míg a tudás hordozói a humán erőforrások előtérbe kerültek. A gyors fejlődés, technológiai váltások (termék-életciklus görbék egymásba csúszása), a K+F tevékenység kényszere, a helyi emberi erőforrások felértékelődése, helyi innovációs rendszerek kialakításának szükségessége az egyetemek jelentőségét növelte (Goddard, J. 1997).

Tanulmányunkban a felsőoktatási intézmények környezetükre gyakorolt gazdasági hatásainak vizsgálatát a kérdéssel foglalkozó közgazdaságtani szakirodalom áttekintésével alapozzuk meg, amelyet az egyetemek tudástranszferben betöltött szerepének tárgyalásával és a magyarországi kutatás-fejlesztés tevékenység területi különbségeivel egészítünk ki.

Az egyetemek társadalmi-gazdasági szerepének vizsgálata

Az egyetemi szerepkörök bővülése, a küldetés változása párhuzamosítható a hangsúllyal vizsgálódó tudományterületekkel. Az „elefántcsonttorony”, az oktatás vizsgálatát hagyományosan a neveléstudomány és az oktatás-gazdaságtan kutatói, a kutatás előtérbe kerülésével a tudástranszfer kérdéseit a közgazdaságtan, a társadalmi hatások, a környezettel való kapcsolatok megerősödését pedig a regionális kutatók, vidék- és területfejlesztők emelték a vizsgálatok homlokterébe.

A közgazdaságtani kutatók eredményei, illetve kategóriái jórészt párhuzamosíthatók az oktatáskutatók gondolataival. Eleinte a felsőoktatás finanszírozási kérdéseinek szempontjából vizsgálták inkább az átalakulás jelenségét. A jóléti államok válsága az állami finanszírozás visszafogásának tendenciáját erősíti.

¹ PhD, habil., egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, teperics.karoly@science.unideb.hu

² PhD, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, czimre.klara@science.unideb.hu

Az intézmények és a hallgatók (tandíj, megtérülési ráta) anyagi szerepvállalása kerül előtérbe. A környezetre reagáló, annak igényeit kielégítő, odaszolgáltató intézmények megjelenése után egy lépés csupán a környezetének segítségével működtetett intézmény gondolata.

A felsőoktatás által generált gazdasági hatásokat két csoportba sorolják a közgazdászok (Florax, R. 1992), a „kiadási hatások” (Varga A. 2004), vagy „rövid távú hatások” (Mezei K. 2007) a hallgatók és oktatók fogyasztásra gyakorolt hatásai. Az intézmény hallgatói, dolgozói komoly hatást gyakorolnak a település (és környezete) ingatlanpiacára, albérleti áraira, kiskereskedelmi stb. forgalmára. A nemzetközi szakirodalomban a keynesi multiplikátor hatások felsőoktatási szempontú vizsgálatának hagyománya van (Armstrong, H. W. 1993; Harris, R. I. D. 1997). Módszereiket Magyarországon Hardi Tamás és Rechnitzer János (2004), Dusek Tamás és Kovács Norbert (2011) alkalmazták a győri Széchenyi István Egyetem kapcsán. Pécs felsőoktatásának hatásait Gyüre Judit, Makai Bernadett és Trócsányi András (2013), M. Császár Zsuzsanna és Wusching Tamás (2014), Füzesi Zsuzsanna és Tistyán László (2013) kutatták. Debrecen vonatkozásában Süli-Zakar István és munkatársai (2005), végeztek hasonló jelleggel vizsgálatokat.

A másik hatás az egyetemeken keletkezett tudás reálszférába történő átkerülésével tárgyasul, ezt „tudáshatásnak” nevezhetjük. Ez rokonítható a Mezei Katalin által megalkotott regionális multiplikátor modell „hosszú távú” hatásaival (Mezei K. 2007). A felsőoktatási intézmények diákokat, tanárokat, kutatókat vonzanak a térségbe, javítják az oktatási minőségét, infrastruktúráját. Az oktatók kutatási tevékenységük révén tudást termelnek, eredmények megjelennek az oktatásban és a hallgatók végzése után direkt módon a gazdaságban is, átadva azt a régió vállalkozásainak.

Ez a tudástranszfer Douglas D. Parker és David Zilberman (1993) nyomán *„olyan folyamat, amelynek során alapvető összefüggések, információk, illetve innovációk áramlanak a magánszektor vállalatai felé”* (Varga A. 2004:260).

A tudástranszfer Varga (2004) szerint (a) a publikált eredmények, szabadalmak közvetítésével, (b) az egyetemek és vállalati szakértők (formális vagy informális) kapcsolati hálózatán keresztül, (c) a formalizált üzleti kapcsolatokkal (kutatási eredmények értékesítése, spin-off vállalkozások), valamint (d) a felsőoktatási intézmény létesítményeinek gazdasági szereplők általi igénybevételével valósulhat meg.

A modern kommunikációs lehetőségek birtokában is kimutatható a közelség (egyetem, vállalat) szerepe a telephely-választásban. A hatás meglehetősen árnyalt. Az 1980-as, 1990-es években készült, csúcstechnológiát alkalmazó régiókat leíró esettanulmányokban található példa arra, hogy fontosnak tartják az egyetem szerepét a székhely választáskor, illetve arra is, hogy nem tekintik meghatározó tényezőnek azt (Varga A. 2004). Az 1990-es években ökonometriai elemzésekkel vizsgálták az összefüggéseket. Megállapították, hogy az egyetemek hatása a „nem rutin jellegű” tevékenységek kapcsán (kutatás, fejlesztés, kísérleti gyártás) érzékelhető. Szignifikáns egyetemi hatások speciális iparágakkal kapcsolatban állapíthatók meg: elektronika, mikroelektronika, biotechnológia, űrkutatás. Néhány iparág (vegyipar, műszergyártás) kapcsán pro és kontra eredmények is születtek (Varga A. 2004). Jellemzően a nagyobb vállalatok esetében erős a tudástranszfer. Eredményeik magyar tanulsága, hogy a tudásalapú gazdaságban működhetnek/működnek akadálytalanul ezek a mechanizmusok. Magyarországon Budapest és Győr egyetemei lehetnek ilyen közegben.

A rejtett tudáselem (tacit tudás) érzékeny a térbeli távolságokra, ezért az innovációs tevékenységet térbeli csoportosulás, klaszterképződés jellemzi. A fontos, előrelépés szempontjából meghatározó, új tudáselemek (sejtések, dilemmák, ötletek) sok esetben még nem írhatók le, nem kodifikálhatók. Terjedésük jellemzően személyes kontaktussal, szóban zajlik. A tudás mozgása nem dokumentált ebben a helyzetben, a jelenség vizsgálata is meglehetősen bonyolult. Az amerikai (USA-beli) szakirodalom az egyetemi tudás-átszivárgás (*knowledge spillovers*) vizsgálatával, az európai pedig jellemzően a regionális innovációs rendszerek vizsgálatával közelíti a tudás-transzfer jelenségét (Varga A. 2004).

A tudásátszivárgást az ipari kutatók megkérdésével (informatika és gyógyszeripari kutatásoknál találtak földrajzi közelség fontosságát kiemelő adatokat (Mansfield, E. 1991), az egyetemi szabadalmakra történő hivatkozások térbeli jellemzőivel, illetve tudástermelési függvény alkalmazásával vizsgálják. Varga Attila és munkatársai tudástermelési függvénnyel történő vizsgálatai alapján arra a következtetésre jutottak, hogy „az egyetemi tudás átszivárgásának terjedésében a térbeli közelség meghatározó” (Varga A. 2004:269). Itt is felismerhető iparágankénti eltérés, a kutatók az elektronika és a műszeripar vonatkozásban érzékelték az erős kapcsolatot.

Az innovációs rendszerek alapjellemezői a kutatás-fejlesztési és innovációs együttműködések. A tudás termelői az egyetemek (akadémiai kutatóintézetek),

kormányzati kutatószervezetek és az innovatív vállalkozások. A versenyképesség elképzelhetetlen a kutatásra szakosodott szervezetek (egyetemek, kutatóintézetek) és a vállalkozások, valamint az innovációs folyamatokat generáló, ún. "hídképző intézmények" (regionális fejlesztési ügynökségek, tech- és tudástranszfer irodák) nélkül. Általában igaz, hogy a régiók KKV-i jobban rászorulnak a régióban található tudásbázisokra, mint a nagyvállalatok, de utóbbiak azok, akik intenzívebb kapcsolatokat ápolnak a közelükben levő egyetemekkel. Az egyetemek rövidtávú érdekei sok esetben túlmutatnak a régiók határain (gyorsabban hasznosítják eredményeiket), ha a régiónál nagyobb területi egységek (interregionális, nemzetközi) irányába keresnek kapcsolatokat (*Koshatzky, K.–Sternberg, R. 2000*). Erre a magyar felsőoktatás versenyképes intézményei (leginkább karai, kutatócsoportjai, pl.: egészségtudományi kutatások) is példát adnak.

A tudástranszfer jellemzői Magyarországon

A magyar egyetemi-ipari technológiai transzfer sajátosságait Novotny Ádám (2013) tekintette át. A jogi kereteket és az innováció menedzsment szerkezetét Magyarország az Amerikai Egyesült Államok mintájára alakította ki³. Sajátos helyzetet teremtett ezzel a kormányzat, hiszen a humboldti hagyományokkal bíró, erős állami befolyás alatt lévő egyetemekre kényszerítette az amerikai rendszerű, vállalkozói szemléletű technológiai-transzfer politikát (*Novotny Á. 2013*)⁴. Európai vizsgálatok (*Grimaldi et al., 2011*) szerint a modell másolása a két kontinens gazdasági és felsőoktatási rendszereiben lévő eltérések miatt sikertelen. Az egyetemi tulajdon helyett a kutatói jobban motivál, spin-off cégeket generál és hatékonyan használja fel a forrásokat.

Nemzetközi kutatásokra hivatkozva Novotny Ádám (2010) megállapítja, hogy a korlátozó egyetemi szabályzatok visszavetik a vállalkozói kedvet. Magyarországon az „agresszív” technológiai transzfer támogatások riasztják a kutatókat a hasznosító

³Az USA-ban 1981-ben életbe lépő Bayh-Dole törvény az egyetemek birtokába adta a szellemi termékeket és lehetővé tette, hogy kizárólagos joggal értékesítsék azt. A 2004. évi CXXXIV. innovációs törvény nálunk is bevezette ezt. Az egyetemek profitálhatnak a kutatóik szellemi alkotásaiból és hasznosító/kipörgetett vállalkozásokat (*spin-off*) is létrehozhatnak. Az intézmények innovációmenedzsment-rendszereket dolgoztak ki, technológiai transzfer irodákat működtetnek.

⁴A szellemi termék szabályozásának több módja ismert. Maradhatnak a jogok a kutatonál (Olaszország, Svédország), a „nyílt tudomány” elve szerint maradhat a közfinanszírozású találmány köztulajdon is (Skócia). Néhol (Kanada) a felsőoktatási intézmény joga választani az előzőek között (*Novotny Á. 2013*).

vállalkozások alapításától, inkább egyéni érdekeiket szem előtt tartva önálló megoldásokat keresnek, egyetemen kívülre helyezik a vállalkozói tevékenységüket. Nincs egységes vállalkozói szemlélet az intézményekben, a decentralizált irányítás érdekeltéréseket eredményez. A kutatók 73%-a végzett technológiai transzfer tevékenységet a 2004 és 2009 közötti időszakban, 21%-uk tagja valamiféle spin-off vállalkozásnak. Ez az érték magasabb, mint az Amerikai Egyesült Államokban tapasztalt⁵ és egybevág a Nyugat-Európában mértékkel. A jó érték háttérében állhatnak negatív tényezők is. Okozhatja az elaprózottság ezt a magas arányt, de ide vezethet az alacsony kutatói fizetés (kényszervállalkozás), a hiányos kutatói infrastruktúra is. Érdekes elem, hogy a magyar kutatók magukat (jobban, mint a tanszéküket, karukat, egyetemüket), amerikai társaik pedig az egyetemi menedzsmentet (jobban, mint magukat) vélik inkább vállalkozói mentalitásúnak.

A kutatás bizonyította az akadémiai értékek és az üzleti szempontok összehangolhatóságát. Nincs eredendő ellentmondás az akadémiai értékrend és a techtranszferben felismerhető aktivitás között. A piaci tevékenység és a publikálás egymást erősítette, sőt felismerhetően jó hatással van az oktatásra is. A vállalkozó kutatók tudományos termékenysége nagyobb társaiknál.

A K+F tevékenység területi különbségei és egyetemi kötődései Magyarországon

Az egyetemek kutatás-fejlesztési tevékenységében felismerhető területi különbségek bemutatására a főváros és a négy önálló régióval rendelkező felsőoktatási központ megyéinek adatait használtuk fel, mivel a KSH adatvédelmi szempontjai miatt az adatokat megyei bontásban szolgáltatja, ezt a területi egységet kellett alkalmaznunk a feldolgozás során (KSH, 2013). Baranya (PTE), Csongrád (SZTE), Hajdú-Bihar (Debrecen), Borsod-Abaúj-Zemplén (Miskolc) vonatkozásában ez központokat, konkrét intézményeket jelöl. Győr-Moson-Sopron esetében azonban Győr (SZE) mellett Sopron (NYME) adatai is megjelennek, és ezt a torzítást nem tudjuk kiküszöbölni.

A magyar kutatás-fejlesztésbe investált összeg 2012-ben 336,5 milliárd forint volt, ami mérsékelt növekedéssel elérte a GDP 1,2%-át. Az Európai Unió átlaga (2,01%) alatti ráfordításunkkal a tagországok utolsó harmadába tartozunk. Területi

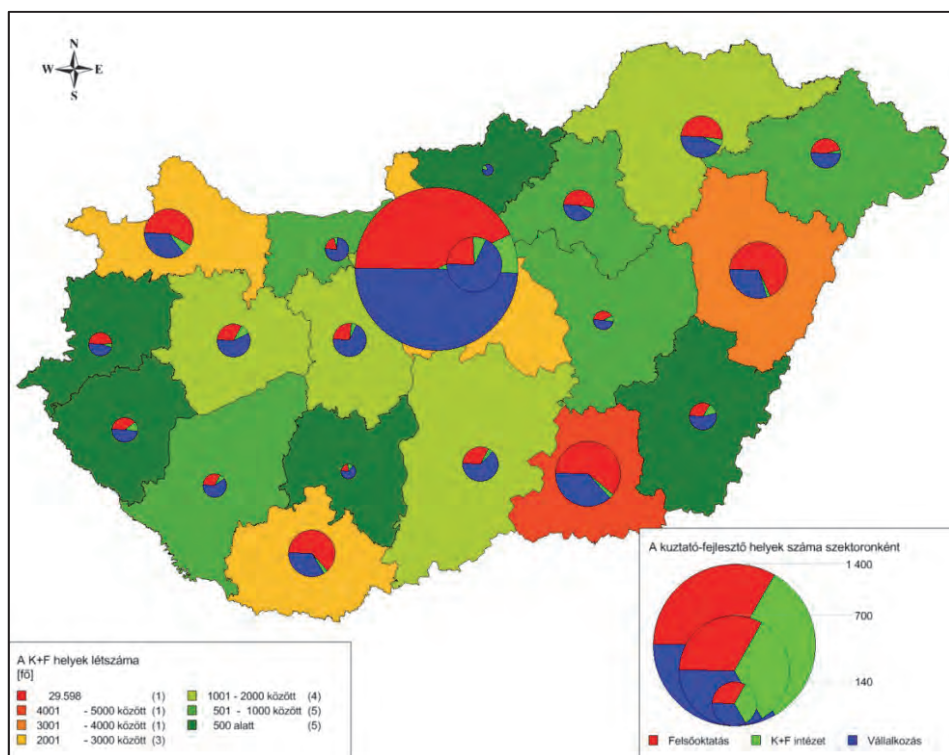
⁵ Novotny Ádám (2013) szerint az amerikai példa (Szilícium-völgy stb.) inkább a kivétel, amit a speciális környezetük és extra erőforrásai eredményeznek.

vonatkozásban a források a fővároshoz és a felsőoktatási központokhoz köthetők. A főváros túlsúlya megkérdőjelezhetetlen, a kutatóhelyek 43,7%-a, a felsőoktatási kutatóhelyek 41,1%-a tartozik hozzá és itt dolgozik a kutatók 53,4%-a. Mind a kutatóhelyek száma, mind a kutatók létszáma alapján kiemelkedik a megyék közül az öt (felsőoktatás vonatkozásában is) regionális központ (1. ábra). Miskolc kivételével mindegyikben a K+F tevékenység domináns színtere a felsőoktatás. Borsod-Abaúj-Zemplén megye a kutatók létszáma és a kutató helyek száma alapján is gyengébb mutatókkal rendelkezik, mint a többi nagy központ. Ahogy Borsod-Abaúj-Zemplén kutatás-fejlesztéséhez kapcsolódó értékei alulról kilógnak a nagy vidéki egyetemek közül, úgy a kutatóhelyek száma és a kutatók létszáma vonatkozásában is közelíti ezeket Pest megye. Látványos azonban, hogy ezektől (Debrecen, Szeged, Pécs) a kutatóhelyek szektorális megoszlásában eltér. Arányaiban itt, illetve Komárom-Esztergom, Fejér és Tolna⁶ megyékben a legkisebb az egyetemi, és legnagyobb a vállalkozói kutatások súlya.

A megyék közötti sorban második hullámot jelenthet a kutatóhelyek számát tekintve közel azonos súllyal megjelenő öt megye. Közöttük a gazdasági fejlettségük eltérése eredményezheti a különbséget. Nagyobb (1000 fő feletti) kutatói létszámmal és lényegesen nagyobb vállalkozói szerepvállalással folyik a tevékenység Veszprém, Fejér és Bács-Kiskun megyékben, 1000 fő alatti létszámmal, de a felsőoktatás nagyobb arányával Heves és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben.

A fejlesztési források közel kétharmada, a külföldi források háromnegyede Budapesthez kötődik (1. táblázat). A vidéki központok közül Győr-Moson-Sopron tudja begyűjteni az összes vidékén felhasznált külföldi K+F beruházás harmadát.

⁶ Tolna és Nógrád megyék (16, illetve 11 kutatóhellyel) kilógnak a sorból.

1. ábra: A K+F tevékenység néhány jellemzője Magyarország megyéiben (2012)
(Forrás: KSH, 2013 adatai alapján)

1. táblázat: A kutatás-fejlesztésre fordított források megjelenése a nagy egyetemek megyéiben, millió Ft (Forrás: KSH, 2013)

	ráfordítás összesen	vállalkozás i forrás	állami, költségvetési forrás	nonprofi t forrás	külföldi forrás
Budapest	207.192	104.840	63.945	2.739	35.668
Budapest aránya (%)	61,57	65,64	49,87	82,23	78,79
Győr-Moson-Sopron	13.554	2.762	7.383	18	3.391
Baranya	8.134	1.506	5.964	32	633
Csongrád	16.780	3.415	11.905	19	1.441
Hajdú-Bihar	21.883	11.285	9.622	3	974
Borsod-Abaúj-Zemplén	7.168	3.644	2.961	497	66
Ország összesen	336.537	159.726	128.213	3.331	45.267

A források megoszlásában feltűnő (kicsit meglepő), hogy regionális egyetemi központokkal rendelkező megyék közül csak Hajdú-Bihar és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben haladja meg a vállalkozások által kutatásra fordított összeg a költségvetési forrást. Országosan a vállalkozási szektorban lévő kutatóhelyek használják fel a ráfordított pénz 62%-át (1. táblázat). Magas az állami, költségvetési forrásból származó felhasználás Baranya megyében (73%), Csongrád megyében (71%), a külföldi forrás részesedése Győr-Moson-Sopronban, a nonprofit szférából származó közel 7%-os arány Borsod-Abaúj-Zemplénben.

A K+F tevékenység néhány jellemzőjét vizsgálva megállapítható, hogy a nagy egyetemi központok megyéi (az egyetemi központok) lényeges szerepet játszanak a Magyarországon folyó kutatásokban. Pécs, Szeged, Debrecen, Miskolc és Győr használja fel a Budapesten kívül kutatásra fordított állami, költségvetési (58,8%) és külföldi források (67,7%) kétharmadát, és emellett foglalkoztatja a szektor dolgozóinak 57,9%-át. Kutatás-fejlesztésben betöltött szerepük megkerülhetetlen.

Összességében megállapítható, hogy a vidéki K+F tevékenységek zöme a klasszikus nagy vidéki egyetemeken megyéihez kötődik, amit a kutatóhelyek száma és a fejlesztésekre fordított források összege is alátámaszt. A felsőoktatás által generált hosszú távon érzékelhető tudáshatás a vidéki egyetemeken megyéire és régiókra pozitív irányú gazdasági-társadalmi fejlesztő hatással bír. Mindezek következtében a hazai felsőoktatási intézmények fejlesztése és ehhez a források biztosítása a fejlesztési tervek legfontosabb prioritásai kell, hogy maradjon Magyarország pozíciójának erősítésében az Európai Unió tudásalapú társadalmában és gazdaságában.

Hivatkozott irodalom

- Armstrong, H. W.* 1993: The Local Income and Employment Impact of Lancaster University. – *Urban Studies*, 30 (10) pp. 1653-1668.
- Dusek T.–Kovács N.* 2011: A Széchenyi István Egyetem helyi termelési és jövedelmi hatásai. https://www.felvi.hu/pub_bin/dload/FeMu/2011_03/FEM_2011_3_33-40.pdf, (Letöltés ideje: 2016. 10. 12.).
- Florax, R.* 1992: The University: A Regional Booster? Economic Impacts of Academic Knowledge Infrastructure. Avebury, Aldershot
- Füzesi Zs.–Tistván L* 2013: Külföldi diákok egy egyetem és város életében. Területfejlesztés és Innováció, 7 (3) pp. 11-17.
- Goddard, J.* 1997: Universities and Regional Development: an Overview, background paper for OECD. University of Newcastle, CURDS, Newcastle
- Grimaldi, R.–Kenney, M.–Siegel, D.–Wright, M.* 2011: 30 years after Bayh–Dole: Reassessing academic entrepreneurship. – *Research Policy*, 40 (8) pp. 1045-1057.

- Gyüre J.–Makai B.–Trócsányi A. 2013: Az egyetemvárosiasodás kérdései a PTE nyugati kampusza példáján. – *Területfejlesztés és innováció*, 7 (3) pp. 25-33.
- Hardi T.–Rechnitzer J. 2004: A Széchenyi István Egyetem hatása a régió fejlődésére. Széchenyi István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Intézet, Győr
- Harris, R. I. D. 1997: The Impact of the University of Portsmouth on the Local Economy. – *Urban Studies* 34 (4) pp. 605-626.
- Koshatzky, K.–Sternberg, R. 2000: R&D Co-operation in Innovation Systems – Some Lessons from the European Regional Innovation Survey (ERIS). – *European Planning Studies*, 8 (4) pp. 486-501.
- KSH 2013: A kutatás-fejlesztés regionális különbségei. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/gyorkutfejlreg.pdf>, (Letöltés ideje: 2015. 11.05.).
- M. Császár Zs.–Wusching Á. T. 2014: A Pécsi Tudományegyetem egyre szűkülő vonzáskörzete - változások 2004 és 2013 között. – *Modern Geográfia*, 9 (4) pp. 25-38.
- Mansfield, E. 1991: Academic research and industrial innovation. – *Research Policy*, 20 (1) pp. 1–12.
- Mezei K. 2007: A felsőoktatás és a területi fejlődés kapcsolata, elméleti összefüggései. In.: *Unirégió* (szerk. Rechnitzer J.–Smahó M.), MTA-RKK, Pécs-Győr. pp. 73-105.
- Novotny Á 2010: Vállalkozó egyetemek Magyarországon: technológiatranszfer-aktivitás és attitűd a magyar egyetemi kutatók körében. Doktori értekezés, BMGE, Budapest
- Novotny Á. 2013: Az egyetemi–ipari technológiatranszfer sajátosságai Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 59 (10) pp. 1119-1139.
- Parker, D.–Zilberman, D. 1993: University technology transfers: impacts on local and U. S. Economies. – *Contemporary Policy Issues*, 11 (2) pp. 87-99.
- Süli-Zakar I.–Teperics K.–Ekéné Zamárdi I.–Kozma G. 2005: A kulturális gazdaság szerepe Debrecen versenyképességének fokozásában. – In: *A magyar városok kulturális gazdasága* (szerk. Enyedi Gy.–Keresztély K.), MTA Társadalomkutató Központ, Budapest
- Süli-Zakar I.–Csomós Gy. 2005: Debrecen helye a nagyvárosi hierarchiában. – *Debreceni Szemle*, 13 (2) pp. 280-289.
- Varga A. 2004: Az egyetemi kutatások regionális gazdasági hatásai a nemzetközi szakirodalom tükrében. – *Közgazdasági szemle*, 51 (3) pp. 259-275.

Kapcsolódás a start-up lázhoz – Start-up-ok ösztönzése az Észak-alföldi régióban

Bevezetés

Az innovációs ökoszisztéma jól meghatározható szerepekre osztható. A tudás termelése, felhalmozása a kutatóhelyek, Magyarországon jellemzően az egyetemek és akadémiai kutatóintézetek feladata. A hazai vállalkozások K+F tevékenysége, növekvő aránya ellenére is, mérsékeltebb. A szereplők közti kapcsolatokat ún. hídképző szervezetek (innovációs ügynökségek, technológiai és tudástranszfer irodák) biztosítják, átjárhatóságot, platformot teremtve a tudás terjedéséhez (Az Észak-Alföldi Régió Innovációs Stratégiája 2007-2013). Az eredmények felhasználása, gyakorlati alkalmazása a vállalkozások feladata. Az innovációs rendszer modelljeit a nyugat-európai és egyesült államokbeli szakértők alakították ki az innováció folyamatának, egy már működő innovációs rendszer feltérképezéséhez. A 2000-es években csatlakozó tagállamokban ezen modelleket azonban jellemzően a régiók fejlesztésének központi elemeként, követendőként értékelték. A különbségek jól láthatóak, míg a nyugat-európai térségben már kialakult intézményrendszere van az innováció folyamatának, addig a kelet-közép-európai térségben ezeket az ezredforduló óta állították fel. Kevésbé tesz jót az innovációs ökoszisztéma megszilárdulásának, működése kialakulásának és a megfelelő tapasztalatok összegyűjtéséhez, kiértékeléséhez a folyamatos átalakulás.

A modellek párhuzamosan értékelték fel az egyetemi-kutató szféra szerepét a tudás megteremtésének helyeként, a vállalkozásokat az innovációk bevezetése, piacra juttatása terén. A modellek a tudás elterjedését nem egyszeri esetként, hanem folyamatként mutatják be, ami folytonos kapcsolatot feltételez a különböző szférák között, ezzel nemcsak átveszi, hanem generálja is a tudás termelését (Észak-Alföld intelligens szakosodási stratégiája 2014-2020). Ezen interakciók az innováció útját

¹PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Földtudományok Doktori Iskola, zoli.dorogi@gmail.com

²PhD, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, radics.zsolt@science.unideb.hu

is meghatározzák, kijelölve annak fontosabb szereplőit. Szükséges, hogy az innovatív szervezetek (egyetemek, vállalkozások) egy adott térben koncentrálódva biztosítsák az információ és az erőforrások áramlását (Kajati Gy.–Patkós Cs. 2010; Teperics K.–Dorogi Z. 2014).

Innováció támogatása az Észak-Alföld régióban

Az Észak-Alföld régió a magas hozzáadott értéket képviselő, ún. tudás régió nemzetközileg kialakított kritériumait még nem éri el, ahhoz az Európai Unió átlagát meghaladó gazdasági potenciál, termelékenység evidencia, azonban nem sokkal marad le ezen az ún. vezető régiók mögött és az ún. innovatív, követő régiók csoportjába tartozik. Ezen régiók elsőként veszik át a legfrissebb fejlesztéseket, eredményeket és innovációkat, ennél fogva "követő" régióknak is nevezik őket. Innovációs potenciáljuk ugyanis messze meghaladja a régiók többségét, így minden esélyük megvan arra, hogy idővel a tudás régiók szintjére lépjenek. A régió tudásközpontja egyértelműen a három, felsőoktatási intézménnyel is rendelkező megyei jogú város, közülük emelkedik ki Debrecen gazdasági-, társadalmi jelentőségénél fogva.

Az Észak-Alföld régió 2007- és 2011-től életbe lépő, illetve 2020-ig terjedő időszakra vonatkozó S3 (smart specialization strategy) innovációs stratégiája is kiemelt pontként kezeli mind az innovációs kapacitások, mind az együttműködések ösztönzését (Az Észak-Alföldi Régió Innovációs Stratégiája 2007-2013; Észak-Alföldi Regionális Innovációs Stratégia 2011-2013;., *Befektetés a jövőbe*). A dokumentumok kiemelik továbbá a vállalkozások innovációs potenciáljának fokozását. Ennek keretében a tudás terjedéséhez kapcsolódó szolgáltatások (transzfer, menedzsment, stb.) mellett a vállalkozások és a vállalkozók innovatív szemléletét is fokozni kívánják (Teperics K.–Dorogi Z. 2014). A stratégia ezt három célterületre fókuszáltan kívánja elérni. Egyrészt a betelepült hazai és multinacionális nagyvállalatok KFI szerepének erősödésével, illetve a hazai kkv-szektor innovációs hajlandóságnak fokozásával (*Befektetés a jövőbe*). Másrészt a stratégia kitér a kutatási eredményeket hasznosító, ötleteket kidolgozó és egészen a prototípus-gyártásig, illetve akár piaci bevezetésig jutó spin-off és start-up vállalkozások alapításának ösztönzésére, támogatására. Ezen induló és mikrovállalozások jellemzően kis tőke igényűek, az ötlet kidolgozásánál javarészüket nem jut tovább kellő tőke, motiváció, kapcsolat, tanácsadás és további hiányosságok folytán. A

vállalkozások alapvetően kis eszköz- és kapacitásigényűek, az alapítók többnyire hobbiszinten foglalkoznak vele, ugyanakkor a nemzetközi tapasztalatok alapján már kis támogatással is erősen fokozható motivációjuk és munkavégzésük a projektben. A tudásintenzív, technológia és műszaki ismeretekre épülő tevékenységeket kidolgozók köre is szűkebb, egy-egy ötletgazda, innovátor több fejlesztésben vesz részt párhuzamosan vagy egymást követően, így egyre több tapasztalatot szereznek mind a fejlesztés, mind kapcsolatrendszer, mind a projekt eladhatósága terén (*Észak-Alföldi Regionális Innovációs Stratégia 2011-2013*).

A nemzetközi tapasztalatok a start-up vállalkozások kapcsán kiemelik a tőkebefektetés szükségességét, mivel a fejlesztés egy-egy mérföldköve már jelentősebb tőkeigényű. A projektek magas kockázata következtében a bankok, hitelintézetek támogatási hajlandósága alacsony, e területen ezért a kockázati tőke szerepe értékelődött fel. Az üzleti angyalok, a magánszektor kockázati befektetései a gazdasági válság időszakában kezdtek elterjedni, kisebb összeget fektetve a már kevésbé kockázatos vagy előrehaladott állapotú, ebből kifolyóan már tervezhető fejlesztésekbe, a kevésbé kidolgozott projektek támogatása azonban továbbra is hiánytermék volt a piacon. Ezzel szemben az állami és közösségi források, köztük a kifejezetten kockázati tőke-befektetésre létrehozott, ún. magvető Jeremie-alap indulása óvatosabb volt, illetve később is jelent meg a piacon (*Befektetés a jövőbe*).

A kutatási eredmények hasznosítása, korábban másodlagosan kezelt eredmények továbbfejlesztése, illetve innovatív ötletek kidolgozása az ezredfordulót követően terjedt el a tudásintenzív térségekben, míg az ún. követő régiókba a gazdasági válság idején vált ismertté. Első hazai követői innovatív nagyvállalatokhoz (*Kitchen Budapest: T-Com, Prezi*) és egyetemekhez (elsősorban a BME) kapcsolódtak, valamint a területen aktív helyi közösségekhez (*Business&Beer, Meet-up sorozat, DebTech, stb*). Ennek keretében a hazai start-up megfogalmazás első körben a fejlett ágazatokhoz, infokommunikációhoz, elektronikához, biotechnológiához kapcsolódott. Ez egyben jelzi, hogy a start-up fogalmának hazai gazdasági-stratégiai környezetbe való beépülésének hiányosságait. A későbbiekben ugyanis már bármilyen újítás, egyszerű induló vállalkozás magára vehette az elnevezést (ágazat függetlenül). Nem alakult ki konszenzus az induló vállalkozás definiálásában sem.

Ezzel szemben a hazai innovációs stratégiák megfogalmazása egyértelműbb, elsősorban az innováció-vezérelt, dinamikus növekedési ütemű, tudás-alapú vállalkozások létrehozásának és inkubációjának ösztönözésére, támogatására fókuszál (*KFI Tükör 2013*).

A stratégia, illetve a hazai modell kevésbé kidolgozott pontja a befektetés utáni időszak kezelése, a nagyobb ívű fejlesztés, prototípus gyártás szakaszára vonatkozó forgatókönyv, továbbá a piacosítás, a kidolgozott eredmény, technológia értékesítésének lépése, ami már jól felkészült, az adott terület specifikumait kellő mélységeiben ismerő, ugyanakkor megfelelő kapcsolatrendszerrel rendelkező menedzsertípus bekapcsolódását igényli.

Start-upok alapításának ösztönzése

A Dél-Alföld, Észak-Alföld, Észak-Magyarország és Nyugat-Dunántúl régiókban 2012-ben jelent meg pályázati felhívás a Dél-Alföldi Operatív Program, Észak-Alföldi Operatív Program, Észak-Magyarországi Operatív Program és Nyugat-Dunántúli Operatív Program vállalkozásfejlesztési prioritásai keretében *A régió innovációs potenciáljának fejlesztése innovatív start-up cégek létrehozásával* címen. A felhívás célja kifejezetten az induló, start-up vállalkozások alapításának ösztönzése, tevékenységének támogatása volt. A felhívás a stratégia alábbi céljait kívánta elősegíteni:

- új üzleti lehetőségek és hozzáadott érték teremtése a vállalkozások alapításának, későbbi piacra lépésének támogatásával;
- támogatják a vállalkozóvá válást, különösen az új innovatív vállalatok inkubációját;
- tudásalapú munkahelyeket teremtenek;
- vonzó környezetet és kiemelkedő lehetőséget teremtenek a tudásiparban dolgozók számára;
- közvetve erősítik az egyetemek és a vállalkozások közötti kapcsolatrendszert, az egyetemek harmadik missziójának részeként a tudás- és technológiatranszfert.

A pályázat 6-9 millió Ft közötti, 100%-os intenzitású támogatást nyújtott ötletgazdáknak, tehát a projekthez saját forrásra nem volt szükség. Mivel a felhívás célja a start-up vállalkozások elterjesztése, alapításának ösztönzése volt, ezért magánszemélyek is pályázhattak, követelmény azonban a 12 hónap megvalósítás és forrásfelhasználást követő három évben az eredmények fenntartása, elérhetővé tétele. Magánszemélyeknek továbbá a támogatási időszak végére valamilyen vállalkozási formát kell alakítania és működtetnie a 3 éves fenntartási időszak végéig. A felhívás a támogatás terhére lehetőséget biztosít különböző, a fejlesztéshez kapcsolódó

költségek elszámolására: bér, eszköz- és anyagbeszerzés. Lehetőséget biztosít továbbá iparjogvédelmi, mentori szolgáltatás, az üzleti tervhez kapcsolódó tanácsadás igénybevételére is. A pályázat kiírója elvárta a tevékenység hosszú távú hasznosulását és a vállalkozói tevékenységet is bemutató üzleti terv kidolgozását. Az ötletgazdák hatékony fejlesztéséhez támogatásként szakmai tanácsadás, mentori szolgáltatás kötelezően igénybevételét rendelték. Ez utóbbi tevékenységek elszámolhatóak a projekt terhére, azonban a támogatás negyedét-harmadát tették ki önmagukban. A mentori tevékenységet előzetesen akkreditált, felkészített szakértők végezték.

1. táblázat: A támogatott fejlesztések szakterületei
(Forrás: EMIR alapján saját szerkesztés)

Szakterület	Támogatott ötletgazda (db)
IKT: mobil applikáció, honlap, webshop, szoftver fejlesztés	22
egészséges életmód: adalékanyagok, adalékmentesség	6
egészségügy: szenzorok, mérési módszer, diagnosztika	5
műszaki megoldás	5
élelmiszerfeldolgozás	3
vállalatvezetési módszer kifejlesztése	3
állattenyésztés: hobbiállatok táplálék kiegészítője	2
kreatív ipar	2
tanácsadás	2
feldolgozó ipar	2
hulladékfeldolgozás, újrahasznosítás	1
építőanyag	1
eszköz, gépgyártás	1

Az Észak-Alföld régióban 55 szerződést kötöttek, 3 támogatott projekt végül nem élt az elnyert támogatással (1. táblázat). A túlpályázás több, mint kétszeres volt, azaz több, mint 110 pályázatot nyújtottak be. A támogatott projektek között nagyfokú területi koncentráció mutatható ki, hiszen a projektek 56,4%-a (31 db) Debrecenhez, 11%-a (6 db) Szolnokhoz, míg 7%-a (4 db) Nyíregyházához, a régió három székhelyéhez kötődött. A három településen azt összes támogatott projekt háromnegyede összpontosult. Rajtuk kívül nem volt olyan település, ahol több projekt is támogatást nyert volna. Ezen települések kettő kivételével járási központok, megyei gazdasági alcentrumok. A támogatott települések helyszíneit tekintve

elmondható, hogy a Jászság, mint hagyományos ipari-gazdasági körzet szinte teljes egészében hiányzik, csupán egy projekt volt az egész térségben.

A projektgazdák vizsgálata során feltérképeztük tevékenységeiket. A nyertesek fele részben magánszemélyek, fele részben vállalkozás voltak, ez utóbbiak alapításuk folytán (2011-2012 között alapították nagy részüket) induló, kezdővállalkozásnak minősíthetők. Közülük három vállalkozás emelhető ki, amik már a kisvállalkozói kategóriába estek, a többi mikrovállalkozás volt. A vállalkozások vizsgálata során több megállapítást is tehettünk.

- I. A pályázat során felvett tevékenység a TEÁOR szám alapján nem szerepelt vállalkozások tevékenységi körében korábban, tehát maga a fejlesztés tényleg egy ötlet kidolgozására irányult. Érdekesség azonban, hogy már meglévő vállalkozások miért vártak fejlesztéseikkel ilyen kis összegű és kötöttségekkel járó támogatási lehetőségre, s miért nem saját erőből indították el azt korábban.
- II. Egyetemi, kutatóintézeti kapcsolatot csupán 5 esetben sikerült kimutatni. A vállalkozások tehát jellemzően nem az egyetemi elméleti eredmények továbbfejlesztésével, piacra vitelével foglalkoztak. Az ötletgazdák között egyetemen oktatók, kutatók, illetve egyetemisták meglepően kis számban vettek részt, tehát sem a kutató szférát, sem az innováció, különösen az infokommunikáció iránt erősen nyitott fiatalokat sem ösztönözte kellően a felhívás. A Nyugat-Európában jellemző modell tehát az Észak-Alföld régióban jelentősen módosult. Így tudásalapú start-upok alapításának ösztönzése más módszerek alkalmazásával érhető el.
- III. A támogatott vállalkozások nem kapcsolódtak egyik régióbeli klaszterhez sem, nem volt kapcsolatuk a különböző tudás- és technológiatranszfer szervezetekhez sem, ugyanígy inkubátorházban sem működtek, tehát főként távolabb működtek az innovativitást ösztönző környezettől, szereplőktől.
- IV. A támogatott pályázatok tevékenységi körét vizsgálva megállapítható, fejlesztések 40%-a IKT szektorba irányult, ezen belül is a mobil applikáció, webshop és szoftverfejlesztés volt divatos. Ezt az egészséges életmód (11%) és az egészségügy (9%) követte. További koncentráció nem alakult ki egyik terület mentén sem.

A felhívás hiányossága, hogy további feltételt nem írt elő, illetve később nem épült rá újabb támogatási forma, ami fokozhatta volna a fejlesztések hatékonyságát, piaci bevezetését. A fejlesztésekhez nem kapcsolódott a későbbi szakaszban további tőkebefektetés, kedvezményes hitelkonstrukció, illetve a mentor szerepe is kevésbé

volt meghatározva, így érdemi hatása erősen projektfüggő. A klaszterekhez való kötelező kapcsolódás a térség innovációs potenciálját fokozta volna, illetve erősítette volna az ötletgazdák és a gazdasági szereplők közti kapcsolatokat.

Az említett fejlesztések utóéletét vizsgálva továbbra sem látható piaci bevezetésük, fejlesztésük menete. Tízet kivéve semmilyen információ nem érhető el, illetve azok is csupán a pályázat megítéléséről szóló sajtóközlemények.

A 2014-2020 közti időszakban az innovatív, dinamikus növekedési potenciállal rendelkező vállalkozások, induló vállalkozások alapításának, működésének ösztönzése, támogatása továbbra is a hazai gazdaságfejlesztés egyik célterülete, módszertana azonban változott. Országos szinten néhány kockázati tőke közvetítőn keresztül érhetőek el támogatások, nagyobb rugalmassággal és szigorúbb szakmai programmal. A program alapvetően piaci alapokon működik, célja a már továbbfejlesztett eredmények között a potenciális lehetőségek támogatása, piaci szegmens felé való transzferálása, ajánlása. A piaci szereplők egyben biztosítják a fejlesztési irányok markánsabb meghatározását, illetve kapcsolatrendszerükön keresztül lehetőséget biztosítanak a piacra lépéshez.

Hivatkozott irodalom

Az Észak-Alföldi Régió Innovációs Stratégiája 2007-2013

Befektetés a jövőbe – Nemzeti kutatás-fejlesztési és innovációs stratégia 2013-2020. Nemzeti Innovációs Hivatal, Budapest

Bujdosó, Z.–Gyurkó, Á.–Hágen I. 2016: Socio-economic aspects of the urbanisation in Northern Hungary in the 21st century. – Folia Geographica, 58 (2) pp. 35-53.

Észak-Alföld intelligens szakosodási stratégiája 2014-2020

Észak-Alföldi Regionális Innovációs Stratégia 2011-2013

Kajati Gy.–Patkós Cs. 2010: The Role of Non-Profit and For-Profit Partnership in Regional Development–Experiences in North Hungary. –In: Regional Studies Association Annual International Conference: Regional Responses and Global Shifts: Actors, Institutions and Organisations: Conference Abstract Volume. Paper 16., Pécs

KFI Tükör 2013: Nemzeti Innovációs Hivatal 2014, Budapest

Pénzes J. 2014: Periférikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek. Didakt Kiadó, Debrecen

Süli-Zakar I. 2008: Debrecen környékének településföldrajzi viszonyai és fejlesztésük lehetőségei – In: Tanulmányok a Kádár László születésének centenáriuma rendezett

tudományos konferenciára (szerk. Szabó J.–Demeter G.). Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, pp. 41-47.

Süli-Zakar I. 2009: Eurometropoliszok és eurorégiók együttműködése az EU keleti periferiáján – In: Kie az oktatáskutatás? Tanulmányok Kozma Tamás 70. születésnapjára (szerk. Pusztai G.–Rébay M.). Csokonai Kiadó, Debrecen. pp. 120-131.

Süli-Zakar I. 2010: A határ menti területek fejlesztése, az eurorégiók és az eurometropoliszok szerepe. – In: A terület- és településfejlesztés alapjai II. (szerk. Süli-Zakar I.). Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. pp. 275-311.

Teperics K.–Dorogi Z. 2014: Az egyetemek gazdasági és regionális hatásai. – *Educatio*, 23 (3) pp. 451-461.

Dohányzás és turizmus:

a dohány mint a tematikus utak alapterméke

Tematikus utak a turizmusban

Süli-Zakar István professzor, a hazai területfejlesztés kimagasló alakja természetesen szenvedélyes turista, utazni nagyon szerető kutató is volt. Emellett több közös turisztikai projektben is részt vettünk, ahol mindig érdemes volt odafigyelni a meglátásaira. Gyakran hallhattunk Tőle beszámolókat a turisztikai tematikus utakról is, akkortájt mikor a hazai turisztikai termékfejlesztés még nem is nagyon ismerte ezeket. A tematikus utakról a legáltalánosabb meghatározást Goodey fogalmazta meg: „A tematikus utak (ösvények) specifikus, feltérképezett utakhoz kialakított ismertetési formák.” (Goodey B. 1974). Ezeknek az utaknak azonban egy hosszabb meghatározása is ismert: „A tematikus utak integrált, környezetileg érzékeny, fenntartható és releváns interpretációi egy adott témának, melyet szolgáltatások megfelelő fejlesztésével, illetve marketingtevékenység segítségével kínálnak a látogatói és a helyi igények, valamint a környezeti szempontok figyelembevételével, gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból kedvező hatások mellett.” (Silbergh A. 1994)

Magyarországon a tematikus utak lényegét Puczkó L.–Rátz T. a következőképpen foglalta össze: „A tematikus utak különböző közlekedési formák igénybevételével megközelíthető természeti és mesterséges attrakciókat fűznek fel egy adott téma köré. Az útvonalak a fenntarthatóság elveinek figyelembevételével mellett egyszerre kínálnak ismeretszerzési és szórakozási, kikapcsolódási lehetőséget.” (Puczkó L.–Rátz T. 2000)

Az útvonalak létesítésének célja, hogy az önmagukban jelentős vonzerőt nem jelentő látványosságokat összekössék, az attrakcióelemeket kínálati láncba fűzzék.

Jelentőségük abban áll, hogy viszonylag kis befektetéssel kialakíthatóak, képesek a turisztikai kereslet időbeni és különösen térbeli diverzifikálására, hozzájárulhatnak

¹ PhD, egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Egyetem, remenyik.bulcsu@uni-bge.hu

² PhD habil., főiskolai tanár, Eszterházy Károly Egyetem, dr.david.lorant@gmail.com

eddig kihasználatlan erőforrások turisztikai hasznosításához, illetve új keresleti réteget nyerhetnek meg a turizmus adott típusa számára.

A tematikus utak közül azonban csak azok maradhatnak fenn a turizmus térképén, amelyek működtetése a megalakulásuk után is finanszírozható marad. A működésüket civil szervezetek biztosítják (általában egyesületek), melyek mögött az állam, az egyház, a filmstúdiók, vagy egyéb szponzorok, támogatók állnak (*Remenyik B. 2010*).

Az állam és az egyház által támogatott kulturális utak a megalakulásuk után egy életciklust járnak be (helyi-, regionális-, országos jelentőségű utak, az Európa Tanács-, világörökség útja stb.). Létrehozásuknak a végleges célja a világörökséggé válás biztosítása, ennek a folyamatnak vagyunk tanúi a Duna-Limes Világörökség Útvonal projektjének állami (GINOP pályázat által való) támogatásánál is. A kulturális utak az életciklus bejárása során újabb és újabb címeket gyűjtenek be, ezzel is folyamatosan fenntartva a látogatók érdeklődését.

Az egyéb szponzorok általában kötődnek az alkoholgyártó cégekhez és borvidékekhez, vagy jelen esetben a dohánygyárakhoz. A dohánymonopólium ma négy nagyobb cég kezében összpontosul, (a Philip Morris, a japán JTI, a British American Tobacco BAT és a Reemtsma), közülük három angol-amerikai tulajdonban van (a német Reemtsma is brit irányítás alá került). Ezért az európai dohány utak (angol, norvég, német) is az amerikai Tobacco Road mintájához hasonlóan működnek.

A tematikus utak kialakításánál több szempontot kell figyelembe venni, a legfontosabb, hogy a túra témája és hossza arányban álljon a nyújtott információk mennyiségével. További fontos feladat az attrakciók megfelelő sűrűsége ugyanis a látnivalók között meglévő túl nagy távolság a látogatót elriaszthatja az út folytatásától. Az a terület, amelyen keresztül kell haladniuk a látogatóknak kikerülhetetlen részét képezik az élménynek. Ezért az útvonalak nyomvonalának kijelölésekor nemcsak az attrakciókra kell figyelemmel lenni, hanem az azok között elterülő területre is. Előfordulhat ugyanis, hogy ha a téma és a környezete nem felel meg egymásnak, a látogató csalódottá válik, és felhagy eredeti céljával. Különösen a természet témájú túrák esetében (jelen esetben ez a dohány útra is igaz) válnak fontossá a klimatikus adottságok, melynek következtében egy-egy útvonal szezonálissá válhat. Ezért javasolt a kínálat szezonhoz való igazítása is, illetve a kínálat lehető leginkább „szezonzüggetlenné” tétele. Az útvonalak felfűzhetnek olyan attrakciókat is, amelyek a témába jól illeszkednek (Bacardi fehér rum készítése

Kubában), de önmagukban nem vonzanának látogatókat (továbbá csoportosítják a témához kapcsolható kiegészítő szolgáltatásokat is). Sokkal könnyebb egy útvonalat megteremteni, mint azt karbantartani és üzemeltetni. Ezért már a kialakítás fázisában biztosítani kell a folyamatos működés feltételeit, és figyelembe kell venni a vonzerők védelmét is.

A tematikus útvonalak kialakításából többféle haszon származhat, mint például a turisztikai kínálat minőségi és mennyiségi fejlődése, vagy a régió, mint önálló turisztikai desztináció ismertségének növekedése, ami maga után vonja a minőségi turizmus erősödését és a tartózkodási idő növekedését is.

A dohány útnak termékként való eladásában nagy szerepet játszanak (a nikotin függés mellett) a turizmus számára fontos sztorimátrixok és hiedelmek. A mayák nagy jelentőséget tulajdonította a dohány gyógyító erejének. Nyílt sebekre helyezték a dohányleveleket vagy őrölt állapotában tették ezt. Európában gyógyítottak vele laphámrákot, Portugáliában lábszárfekélyt, sömört, skorfulózt szüntettek meg vele. De fekélyt, epilepsziát, köszvényt, asztmát, vízkórt, folyamatos, meg nem szűnő csuklást, székrekedést, bőrártalmat, akár egy egyszerű fejfájást, gyomorbántalmat vagy köhögést is elláttak vele. Orrpolipot tubákolással gyógyítottak. Lehetett kapni szirup, por, illatos anyaggal elkevert kenőcs vagy olaj formájában. 1848-ban a nikotint az orvosok izomlazításra használták. Az első világháborúban a mustárgáz közömbösítése miatt adták a katonáknak. A két világháború között a dohány használatát Parkinson-kór gyógyítására is alkalmazták. 1945-ben Burn megállapítása szerint a dohány csökkenti a vizelet elválasztást.

A dohányturizmus kínálata a Dohány út

A dohányzás hazája Amerika, ezért a dohány útjának a létrehozása kapcsolódott a korábbi „dohány övhöz” (Georgia, Virginia, Észak-Carolina) és a szivar hazájához, Kubához.

A dohány utak leglátogatottabb részei Kubához kötődnek, ezek közül is a La tierra del mejor tabaco del mundo (A Föld legjobb dohányának az útvonala) tekinthető a legjelentősebbnek.

A kubaiaiak ezt a területet – amely a Sierra de los Órganos és a Viñales, Pinar del Río y San Luis között terül el – Zöld Háromszögnek (El triángulo verdének) nevezik. A terület klímája kedvez a dohánytermesztésnek: novembertől-májusig (amikor a dohányt termesztetni kell) a hőmérséklet 14-25 0C között ingadozik, kevés csapadék

esik, enyhe a tél. Az előírások szerint a talaj nem lehet homokos, a dohány termesztéséhez az apró kavicsos föld számít a legkedvezőbbnek.

Kuba legfontosabb ismertetőjegyei és bevételi forrásai a zene, a dohány és a cukornád és ezek adják a működőképes dohány utak alapját is. Kubában a magánemberek is foglalkozhatnak dohánytermesztéssel, de az állam felel a dohánytermesztésért és a –terjesztésért egyaránt. San Juan y Martínezből a kormány anyagilag is sokkal jobban ösztönzi a munkát, mint a többi régióban. Egy-egy quintalnyi dohányért 410 pesót is fizetnek (kb. 14 eurót). A dohány útja felfűzi a termesztéstől a feldolgozásig tartó teljes vertikumot.

A dohány évszázadok óta Kuba egyik legfontosabb bevételi forrása, Fernando Ortiz szerint igazi „kubaikum”. Havannában a Havannai Történelmi és Örökségvédelmi Iroda Igazgatósága ezért alapította meg a Dohány tematikus útját (*El camino del tabacco*), amely a dohánynal kapcsolatos összes tudnivalóról információkat nyújt az érdeklődőknek, beleértve a dohányzás kultúráját, történetét, kereskedelmi és társadalmi jelentőségét. A havannai múzeumot 1993. február 26-án alapították a Mercaderes utca egyik legrégebbi épületében. A projekt egyik szervezője Eusebio Leal Spengler volt, aki Havanna egyik legelismertebb történésze. A dohánymúzeum célja, hogy a közönséggel megismertesse a dohány történetét és a dohányzás kultúráját, amely sokkal korábban kezdődött, mint az Újvilág felfedezése. A kiállítás szerint a dohányzás története Havannában kezdődött, ezért szerintük a szivarokat Havannának hívják. San Antonio de los Baños és Santiago de las Vegas termékeny földjeitől Vueltabajóig aratják a legjobb minőségű dohányleveleket. Innen származnak a legrangosabb márkák: Hijas de Cabañas y Carvajal, Cohiba, Vegas Robaina. Ha a kubai dohányúton végigmegyünk, tulajdonképpen a spanyol adminisztráció elleni első küzdelmek állomásait járjuk be (amelyeket velük szemben a dohánytermesztők folytattak).

A „dohány utat” a virginiai és a georgiai és észak-carolinai városok hozták létre a 19. században. A három állam területén húzódott végig az Egyesült Államok „dohány öve”, a területén afrikai rabszolgák dolgoztak. A déli államok a dohány útján vitték a leszedett dohányt a felvevőpiacokra és a kikötőkhöz. A dohányültetvényekről szekereken szállították az árut, a dohánnyal megrakott szekereket az állatok mellett rabszolgák is húzták. A rabszolgák nehéz sorsát és a dohánytermesztést mutatja be az USA Dohány útja Georgiában, Virginiaiában, Észak-Carolinában.

A dohány úton a 20. században elterjedt a cigaretta használata és a cigarettázás összefonódott a blues zene hallgatásával. A dohány út nyilvántartása szerint

(www.tobaccoroadtours.com) a fogyasztását tekintve a napi 10 szál elszívásával gyenge dohányosnak mondható az ember, 10 és 20 között közepes, és erős dohányos az, aki 30 szál fölött teszi ezt (állítólag 80 vagy több cigarettát lehetetlen elszívni egy nap alatt).

Die Tabakstraße

Európa legnagyobb összefüggő dohány útja Németországban található. A tematikus út kiépítése összekapcsolja a német dohánygyárakat a német dohánymúzeumokkal (Hamburgi Reemstma Múzeummal, Vierradenben a Brandenburgi Dohány Múzeummal, Mahlbergben a Felsőrajnai Dohány Múzeummal és az inrichtingi BAT Múzeummal), azonban az Európai Unióban egyre nagyobb szerepet kap a dohányzás elleni küzdelem, ezért a dohány útja sem részesül támogatásokban.

Dohányzás és a kereslet

A WHO felmérése szerint a világon ma mintegy 1,25 milliárd ember dohányzik, akik potenciális keresletet jelentenek a dohány utak számára (www.who.org). A fejlett gazdasági országokban a dohányosok száma növekszik, ám az egy főre jutó cigarettafogyasztás csökkenése miatt a cigaretta eladás évek óta egyre kevesebb.

A dohányos férfiak száma csaknem 1 milliárdra tehető, melyek közül 300 millióan Kínában élnek (www.who.org). A fejlődő országokban a férfiak mintegy fele szívja a cigarettát. A nők közül 250 millióan dohányoznak, s míg a fejlett országokban csökken a számuk, a Kelet- és Dél-európai országokban egyre növekszik.

2017. december 4-8. között a dohánytörvény hatásait vizsgáltuk turizmusban és a vendéglátás területén, a felméréseink során összesen 386 fővel töltöttük ki a kérdőívünket.

Az első ilyen általános kérdés a válaszadó nemére vonatkozott. A válaszadók 63%-ban nők voltak és 37%-ban férfiak. Elmondható, hogy kérdőívet elsősorban fiatalok töltötték ki, a válaszadók majdnem 90%-a 18-40 éves korosztályból való, ebből is a 18-24 évesek domináltak a maguk 50%-os részarányával.

A felmérésekből kiderült, hogy a hazai felnőtt dohányzó lakosság aránya a szomszédos országok közti összehasonlításban a középmezőnyben foglalt helyet. A

hazai felnőtt lakosság mintegy 31%-a dohányzik, a magyar felnőtt férfiak 34 %-a cigarettázik, míg a nők 28 %-a.

A WHO statisztikái szerint (www.who.org) a dohányzók aránya Romániában a legmagasabb (az aktív korosztály 50%-a dohányzik, a férfiak 57%-a, a nők 37%-a). Hasonlóan magas, 50% körüli az arány Szlovéniában is (ahol a férfiak 49%-a és a nők 51%-a tartozik a dohányosok táborába).

Szlovákiában, Szerbiában, Koszovóban a magyar adatokhoz hasonlóan 30-35% között mozog a dohányosok száma.

Az Európai Unió területén a 2010-es években a dohányzás korlátozására vonatkozó jogszabályokat azért vezették be, mert évről évre növekedett a rákos megbetegedések száma, amit a dohányzásnak tudtak be. A daganatos megbetegedések gyógykezelése viszont igen drága, és a felmérések szerint a dohányzás passzív elszennvedőit ugyanúgy érinti ez a megbetegedés. A korlátozások bevezetése óta, a dohányosok döntő többsége szintúgy él a káros szenvedélyének, csak azóta változtatott a szokásain. Amíg eddig a vendéglátóhelyek elkülönített részen cigarettáztak, mára már a magánlakásokban, autókban és az utcán teszik ezt (amit ugyanúgy elszennvednek a nem dohányzók is). A vendéglátó ipar üzletei többnyire csak úgy tudják megtartani dohányzó vendégeiket, ha lehetőséget biztosítanak a vendégek jó közérzetének (tehát fedett, meleg környezetet teremtenek számukra). Ahol ennek megoldására egyáltalán nincs esély, ott számítani lehet a tartózkodási idő csökkenésére és a forgalom visszaesésére.

A megkérdezés során azonban kiderült, hogy az emberek 67%-át nem érinti a dohányzás kérdése, mivel egyáltalán nem dohányzik. 12%-a a törvény hatására (főleg a téli időszakban) kevesebbet dohányzik, vagy már nem dohányzik. Végül 21%-a a módosítások ellenére is ugyanannyit dohányzik.

Nem dohányzóként a kitöltők 12%-át pozitívan érte a változtatás és 2012-től többet jár szórakozóhelyekre, viszont 7%-uk a törvény bevezetése óta dohányzóként kevesebbet jár szórakozóhelyekre, éttermekbe.

A válaszadók szerint a dohányzásra kialakított helyiségekre leginkább a szórakozóhelyeken, kávézókban és sörözőkben lenne igény. Azzal, hogy tilos dohányozni a szórakozóhelyeken, a megkérdezettek 68 %-a értett egyet, a kávézókban a kitöltők 62%-a, a sörözőkben a 41%-a, az éttermekben, 89%-a. a munkahelyeken a 65%-a, az aluljárókban az 57%-a, a közlekedési eszközökön a 93%, a játszótereken a 93%. A tömegközlekedési eszközök megállóiban történő tiltással a válaszadók 64%-a értett egyet.

A dohánytörvénynek számtalan hatása volt a keresletre, a válaszadók 78%-a bevallása szerint már valamilyen formában hallott a „Trafiktörvényről” és többé-kevésbé tisztában volt annak okaival.

Ahogy azt sejteni lehetett, a nem dohányzók azok, akik a legnagyobb arányban – 27% – nyilatkoztak úgy, hogy nem hallottak még a törvényről. Ugyanerre a kérdésre a nem dohányzók 25%-ban válaszoltak nemmel, míg a legjobb eredményt a dohányzók érték el, nekik mindösszesen 12,9%-a állította, hogy még nem hallott róla. A válaszokat átlagosan nézve elmondható, hogy az összes válaszadó 78%-a hallott már valamilyen formában az új szabályozásról, tehát elmondható, hogy viszonylag ismert volt számukra téma, így volt alkalmuk arról akár előzetesen is elgondolkodni.

A válaszadók körülbelül fele szerint egy alkalommal való vásárláskor több cigarettát fognak vásárolni, mint eddig. Az űrlap kitöltőinek véleménye alapján több esély van arra, hogy a fogyasztás nem fog csökkenni a bevezetés hatására, illetve 38%-uk véleménye alapján növekedni fog. A következőkben arra voltunk kíváncsiak, hogy a válaszadók mennyire értenek egyet a törvény célkitűzéseinek várható sikerével, tehát mennyire tartják valószínűnek, hogy a törvényalkotók elérik céljaikat és a bevezetéssel. A megkérdezettek nagy arányban gondolják úgy, hogy a törvény nem eléri a céljait és nem sikerül majd általa beteljesíteni a törvényhozók célkitűzéseit. A legszkeptikusabbak az új munkahelyekkel kapcsolatos kérdésnél voltak az emberek. Itt a válaszadók 66%-a gondolta úgy, hogy egyáltalán nem lesz sikeres, és további 21%-uk hiszi, hogy részben nem lesz sikeres. A legnagyobb arányban azzal értenek egyet a válaszadók, hogy nehezebben lehet majd a fiatalok számára cigarettához jutni, de itt is alig 31 kitöltő volt az összesből, aki így vélekedett.

Összefoglalás

Összegzésként elmondható, hogy a dohányturizmus fejlesztése keresleti és kínálati oldalról is egyaránt jelentős potenciált hordoz magában. A világszinten rendkívül koncentrált dohánypiac támogatja a tematikus utak kiépítését és működését (ezzel is háttérbe kívánja szorítani a feketekereskedelmet), a négy nagy dohánygyár versenyez egymással, hogy a dohányosokat megnyerjék a saját termékeik használatára, ezért folyamatosan az áruismertető és az ehhez kapcsolódó játékos vetélkedők (ahol természetesen mindenki nyer és kipróbálhatja a cégek termékeit). A tematikus utak interaktívak, mert a látogatók részt vehetnek a dohány termesztésének és gyártásának folyamatában, megismerhetik a dohányzás történetét, fajtáit, elkészíthetik és megvásárolhatják a dohányzáshoz szükséges kellékeket (pipa, ládikók, erszények stb.). A dohányúthoz tartozik a helyi alkohol specialitások megkóstolása és a blues, salsa zenék hallgatása is. A kutatás során beigazolódott, hogy a meghozott dohánytörvények ugyan megváltoztatták a dohányzási szokásokat, de a dohányosok száma évről-évre növekszik. Igaz, hogy a WHO kimutatásai szerint kevesebb cigaretta fogy és a dohánygyárak profitja is csökkent, azonban ez nagyrészt a feketekereskedelemnek tudható be, ezért vált a dohány a tematikus utak alaptermékévé.

Hivatkozott irodalom

- Goodey, B. 1974: Urban Walks and Town Trails. University of Birmingham. Birmingham
- Puczkó L.–Rátz T. 2000: Az attrakciótól az élményig. A látogatómenedzsment módszerei. Geomédia, Budapest.
- Remenyik B. 2010: attrakciómenedzsment Magyarországon. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő
- Silbergh A. 1994: Destinations: Cultural Landscapes of Tourism. Routledge. New York
- www.tobaccoroadtours.com
- www.who.org

Kultúra-alapú városfejlesztés – példa a Nagykunságból

Felütés

„A város: az ember legállandóbb, legmaradandóbb alkotása”; illetve „ez minden, ami maradt nekünk.” (*Rem Koolhaas*)

A jelen, a múlt és a vélhető jövő mind igazolni látszik ezen kijelentéseket: az emberiség, benne hazánk populációjának jelentős része városokban él, és ez az arány az előrejelzések szerint folyamatosan nőni fog.

A városok ugyanakkor számtalan, térben és időben különböző, egymástól eltérő okokból keletkező problémákkal küzdenek, melyek ennek megfelelően egymástól igencsak eltérő, településenként speciális válaszok megfogalmazását igénylik.

Itt nem foglalkozunk a kontroll nélkül növekedő és burjánzó településekkel; figyelmünket egy ellentétes folyamatra, a demográfiai hanyatlásra és annak települési következményeire, valamint egyes lehetséges megoldási módjaira fordítjuk, egy nagykunsági település, Kisújszállás példáján keresztül.

A kérdés – problémafelvetés

A 21. század elején komoly és komplex, a demográfiai problémákon messze túlmutató, de azokkal szoros ok-okozati viszonyban lévő térségi és települési kihívásokat jelentenek, hogy a fejlett és közepesen fejlett Európa jelentős részén (binnen hazánkban) – egyes térségek és települések *dezindusztrializációja*, sőt, *teljes de-ökonómizációja* mellett – a városok demográfiaiailag is átalakulnak (születésszám csökkenése, elvándorlás, előregedés, s ezek okán népességszám-zsugorodás), s emiatt általában hanyatlanak.

Ez a folyamat sok településen jellemezhető akár egy „csökkenő népesség – csökkenő képesség” dilemmával, illetve az ilyen – különösen kis – városok közép-

¹ PhD, habil., egyetemi docens, Eszterházy Károly Egyetem, GTI, Turizmus Tanszék, Eger;
kovacs.tibor@uni-eszterhazy.hu

és hosszútávú fenntarthatóságának és fejleszthetőségének, életképességének kérdéskörével is.

A városzsugorodás² világszerte tapasztalható, a (poszt)modernitás korszakában is több évtizedes múltra visszatekintő általános és komplex jelenség, ám minden település esetében egyedi problémakört és az adott településre szabott speciális megoldási módozatokat kíván.

Az öröklött és a folyamatosan generálódó települműködtetési és –fejlesztési problémák leküzdésére a fent jelzett komoly társadalmi-gazdasági problémákkal küszködő magyar (kis)városok jó része folytatott eredményes (ám nem mindig hasznos és fenntartható...) EU-s forrásszerző tevékenységet (kiemelten fizikai-materiális fejlesztésekre fókuszálva, rövidlátó módon mindmáig többnyire háttérbe szorítva a helyi humán erőforrás-fejlesztést).

Ezzel párhuzamosan ma még viszonylag kevés magyar településen látszik az a jövőorientált, új, immáron nem csak materiális fókuszú, mérnöki szemléletű, hanem *komplex társadalomfilozófiai megközelítésű* stratégiai gondolkodás, tervezés és végrehajtás, mely a város sajátos kitörési pontjait tudatosan tervezné az adott település egyedi sajátosságaira, endogén erőforrásaira, lokális szellemi potenciáljára, kulturális szimbólumokban és meglévő épített örökségében rejlő tőkájére építve – ahogy pedig Lukovich Tamás már 2001-ben megírta: „A város tervezése egyenlő a kultúra tervezésével!”

A kultúra: a 21. századi városfejlesztés alapja

Rövid tanulmányunkban a kultúra-alapú városfejlesztést (ahogy ezt a fogalom is magában rejt) elsősorban a város mint szimbólum³ elemzése felől közelítjük. (A kultúra általunk legtágabban értelmezett fogalomkörébe természetesen beletartozik a kultúrához köthető kultikus épített örökség megőrzése, revitalizációja és használata, vagy olyan speciális, hagyományos, vagy megújított termékek készítése, értékesítése is, melyek a helyi társadalmat és gazdaságot újra fejlődési pályára állíthatják.)

² A témában már szerteágazó nemzetközi szakirodalom áll rendelkezésre, illetve jelen írás szerzője is több helyen írt a városok demográfiai zsugorodásáról.

³ Ezen megközelítés igazolására és alátámasztására álljon itt egy adekvát definíció: „a város nemcsak többnyire mérhető paraméterekkel kifejezhető, az időben és főleg a térben kiterjesztve érzékelhető dimenziók gyűjteménye, [hanem] egy mással nem vagy korlátozottan összemérhető külön entitás is egyúttal, olyan magába zárt univerzum, melyet csak a maga egyedi kvalitásaiból érthetünk meg.” (Gyáni G. 1995, Bevezető)

A posztmodern korszak immár a városfejlesztésben is más erőforrások meglétét és alkalmazását követeli meg, mint az előző, fordí típusú időszak gazdasága – egy-egy térség, település fejlődésénél, fejlesztésénél a „kemény” tényezők (nyersanyag, ipar, stb.) helyett/mellett egyre inkább előtérbe kerülnek a „puha” (az emberi erőforrásokra, azok tudásbázisára, kreativitására alapozó) telepítőtényezők is⁴.

A városfejlesztés/fejlődés szempontjából központi kérdés és tény már ma is, és méginkább az lesz a jövőben, hogy a kulturális gazdaság a (poszt)modern városi társadalom és termelés egyik legdinamikusabban erősödő, jellegzetes eleme (Süli-Zakar I. et al. 2006). Fel kell ismerni, hogy „a kultúra nagy üzlet. Egyik vezető szektora a posztfordista gazdasági forradalomnak és alapja számtalan város-megújulási programnak” (Scott, A., idézi Süli-Zakar I. et al. 2006).

A kultúra megnövekedett és egyre erősödő szerepe a városok életében azért is látványos folyamat, mert egyszerre két síkon jelentkezik:

- egyrészt egy mennyiségileg, hagyományos gazdasági mutatókkal mérhető folyamat (munkahelyek száma, adóbevételek növekedése, vendégéjszakák számának változása, stb.),
- másrészt egy számszerűen nem mérhető jelenség, amely a kultúra szimbolikus, mítosz-, imázs- és egyéb teremtő erejéből születik, így generálva egy markáns járulékos vonzerőt a település számára (Süli-Zakar I. et al. 2006).

A városi kultúra tervszerű, átgondolt előállítás és eredményes piacosítása egy meghatározó alap lehet az adott – sok esetben zsugorodó – település élhetősége, fenntarthatósága/rezilienciája⁵, jövőjének biztosítása szempontjából, hiszen a kulturális gazdaság több részből áll, így komplexen kiaknázható:

- *hagyományos kulturális szolgáltatások* (oktatás, közművelődés, művészeti szolgáltatások, turizmus). (Ezen szolgáltatások jelentősége a fejlett országokban folyamatosan növekszik, hiszen sok embert foglalkoztatnak,

⁴ Hiszen olyan világban élünk, ahol a városban – is – egyre több szimbólumot termelünk és adunk el, optimális esetben a helyi, speciális (újralfelfedezett, megújított, átértelmezett, piacosítható) kultúrára, tudásra és kreativitásra alapozva.

⁵ „A reziliencia az egyén, vagy szervezet [vagy település] külső negatív hatásokra való rugalmas alkalmazkodóképessége, adaptációja. Képlékenység és stabilitás egy időben. ... Az a képesség, hogy a negatív élethelyzetek esetén adaptívan reagálva képes újra egyensúlyi állapotba kerülni, ezáltal minimálisra csökkenteni, vagy legyőzni a megpróbáltatások károsító hatásait. Az adaptív folyamat során az egyén, vagy szervezet [vagy település] problémákat old meg, tanul, megújul, fejlődik. Új egyensúlyi állapota nem azonos a régivel, hiszen felvértezi magát a jövőbeni hasonló hatásokkal való eredményes megküzdésre is.” (Izsó G. 2014)

tőkebefektetéseket vonzhatnak, városrehabilitációs akciók indítói és haszonélvezői lehetnek, s hozzájárulhatnak egy pozitív városimázs kialakításához és fenntartásához egyaránt);

- *kulturális termékipar*. (Ez az ipar olyan termékeket állít elő, amelyeknek szimbolikus, kulturális értéke nagyobb, mint napi hasznosságuk) (Süli-Zakar I. et al. 2006).

A városi kulturális gazdasági tevékenységek erősítése mellett szól, hogy jelentős a kis- és középvállalkozások szerepe, és kimagasló a hagyományok jelentősége is (Süli-Zakar I. et al. 2006). Mindezek miatt érdemes megjegyezni, hogy a városi kulturális gazdaság különösen érzékeny a helyi társadalom milyenségére, azaz a humánerőforrás-bázis minőségére.

A lokális kulturális gazdaság fejlesztésének kiemelten fontos sarokpontja a helyi közösség képviselőjének, az *önkormányzat*nak e területen folytatott aktív politikája, amely pl. a kulturális kiadások emelése, a városi kulturális intézmények átszervezése, hatékonyságának növelése, a rendezvények számának és színvonalának emelése, illetve az *épített örökség funkcióbővítő revitalizációja* terén jelentkezhet (Süli-Zakar I. et al. 2006), így járulva hozzá a város életminőségének javulásához. A kulturális gazdaság szimbolikus, imázsteremtő és –erősítő jellege miatt olyan vonzerőt képes generálni, hogy az a város társadalmára és gazdaságára, összességében a városi élet egészére kihatást gyakorol.

Esettanulmány: a kisújszállási Vigadó

A fenti fejezetből a legutolsó bekezdésben említetteket emeljük ki, amikor is egy alföldi önkormányzat revitalizálta az épített örökségét: ebben a részben mutatjuk be a „Nagykunság kulturális fővárosa”, Kisújszállás elmúlt évekbeli legjelentősebb beruházását, a Vigadó épületének komplex, funkcióbővítő megújítását és annak a városi kultúrára gyakorolt hatását.

Kisújszállás városközpontja a 2010-es években újult meg: a legjelentősebb beruházás a városközpont egyik emblematisztikus épületének, a hajdani Színház és Vigadó épületének a megújítása volt. A szecessziós stílusú épület 1911-12-ben épült, s már akkoriban többfunkciós volt: színháznak, mozinak és különféle társas rendezvényeknek adott helyet az épület. A későbbiekben a színelőadások elmaradtak, s az 1950-es államosítás után a fő profilja a mozi lett. A rendszerváltás hosszú agóniát és méltatlan funkciókat hozott az egykor nemcsak a városban, hanem

a tágabb térségben is kiemelkedő jelentőségű épületnek. Kálváriája oda jutott, hogy a városközpont egyik szégyenévé, penészfoltjává vált, míg végül 2000-ben bezárták; Csipkerózsika-álma másfél évtizeden át tartott...

A várost 2006 óta irányító vezetés azonban – alapozva a nagykun öntudatra, a sajátos és gazdag kisújszállási hagyományokra, a kultúrában mint egészben megtestesülő megtartó erőre, illetve arra a távlati elképzelésre, hogy Kisújszállás Jász-Nagykun-Szolnok megye 6., a Nagykunság 2. legnagyobb városaként a terület „kulturális fővárosává” váljon – nem hagyta veszni ezt a páratlan értéket, s a pályázati lehetőségeket kihasználva régi fényében (illetve még azt is jóval meghaladva...) állította helyre az épületet.

Fontos kiemelni, hogy az épület fizikai megújításán túl meghatározó szempont volt a Vigadót Kisújszállás (és tágabb térsége) multifunkcionális kulturális centrumává tenni: ennek megfelelően az épületben helyet kapott színház- és hangversenyerem, 3D-s mozi, tévéstúdió, gyermekfoglalkoztató, táncterem, bowlingpálya, büfé és kávéház is.

Vizsgálataink során megállapítottuk, hogy a kisújszállási Vigadó 2015 szeptember végi megnyitásával és az azóta eltelt időszakban igazolódtak az alábbi tételek (*Fejérdy T.–Z. Karvalics L. 2015, 124 alapján*):

- az épület a kisújszállási nagykun önazonosságtudat folytonosságát képviselte, azt a szimbólumot, hogy mit volt képes létrehozni a helyi parasztpolgári társadalom kultúra-igénye egy évszázaddal ezelőtt – ezzel a Vigadó mint fizikai vagyontárgy, és mint helyben felhalmozódott tudás, tapasztalat és kreativitás erősítette a helyi reziliencia-képességet;
- jelentős történelmi épület révén beépült az egymást követő generációk tudatába, mentális kulturális örökségébe; ezt a helyiek végül nem hagyták veszni, hanem sokáig szunnyadó „reziliencia-potenciálként” az első kedvező alkalommal revitalizálták;
- a Vigadó nem egy szimpla, önmagáért való, „esztétizáló” épületfelújítási projekt volt, nem múzeumi tárgyként kezelte a város: a felújítás kapcsán részben újraértelmezték, s multifunkcionalitásával egyszerre ad teret a populáris és a magaskultúra által támasztott sokszínű igények kielégítésének;
- az épület nemcsak fizikai valójában ad teret a város és vidéke sok kulturális eseményének: szimbolikus többletként kinyilvánítja és megalapozza a szlogent, miszerint „Kisújszállás a Nagykunság kulturális fővárosa” szerepét

kívánja betölteni már rövidtávon is a térségben, sőt, akár a Szolnok-Debrecen közötti országútszalán is;

- az épület által hordozott tudás és tapasztalat felhasználásával, értékeinek tiszteletben- és megtartásával megvalósított fenntartható továbbél(tet)ésével Kisújszállás – részben legalábbis – a rezilienciát növelő választ adott a jelen és a jövő demográfiai folyamatai által támasztott kihívásokra – tudva azt, hogy *ez messze nem megoldás a városzsugorodás komplex problematikájára, de mindenképpen jó eszköz az „élhető és fenntartható város” megteremtése felé vezető úton.*

Mindezen funkcióbővítő beruházás kapcsán megállapítható, hogy a város gyakorlatilag az elméleti tudományos igényeket is kielégítő fejlesztést valósított meg, azaz megtalálta egyik kulturális reziliencia-súlypontját, amelyet megfelelően felújított, és azóta hasznosít a város vonzóbbá, élhetőbbé tételében.

Konklúzió

Hazánk, és benne a Nagykunság egyik legnagyobb és a jövőben egyre erősödő kihívása a kis- és közepes városok fejlesztése (sőt, akár csak fenntartása is!) egy demográfiailag és anyagilag (EU-s források átrendeződése) feltehetőleg negatív irányban alakuló általános társadalmi-gazdasági környezetben.

Kisújszállás esetében összetett, kiérlelt, *kifejezetten a demográfiai zsugorodásból kiinduló* városfejlesztési stratégia ugyan még nem áll a település rendelkezésére, ám a város élhetőbbé, vonzóbbá tételére egy koncepciózus városfejlesztési folyamat zajlik immár egy bő évtizede, melyben a nagykun tradíciók, a helyi kultúra, mint szimbolikus fejlesztési többlet hangsúlyos szerepet kapnak.

A kulturális örökség részeként Kisújszállás rendelkezik olyan történelmi épületekkel, melyek alapját jelenthetik a város reziliencia-képességének, egy ilyen alapú településfejlesztési tevékenység megvalósításának. A város az elmúlt néhány évben a városközpont funkcióbővítő megújítása keretében felújította az ikonikus Vigadó épületét, mely a település multifunkcionális kulturális központjává lett. Bár az épület mindössze két éve nyitotta újra kapuit, eddig sikertörténetnek tűnik: nemcsak Kisújszállás, hanem a környék lakossága számára is egy vonzó kulturális centrum lett, ezzel is segítve a várost a már vindikált cím, a „Nagykunság kulturális fővárosa” szlogen való tartalommal való feltöltése, összességében pedig egy reziliens, élhetőbb és vonzóbb településsé válás felé vezető úton.

Hivatkozott irodalom

- Fejérdy T.–Z. Karvalics L.* 2015: Kis- és közepes városok kulturális reziliencia-súlypontjai. – *Replika*, 94 (5) pp. 113-127.
- Gyáni G.* 1995: Bevezető. – In: *A modern város történeti dilemmái* (szerk. Gyáni G.) Csokonai Kiadó Kft., Debrecen
- Izsó, G.* 2014: *Human Dynamics* – Aug. 28.
http://humandynamics.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=84:resiliencia-azaz-reziliencia&catid=39:vezetoi-coaching (letöltve: 2017. december 20.)
- Lukovich T.* 2001: A posztmodern kor városépítészetének kihívásai. Pallas Stúdió, Budapest
- Süli-Zakar I.–Ekéné Zamárdi I.–Kozma G.–Teperics K.* 2006: Debrecen kulturális gazdagsága és gazdasága. – In: *Földrajz és turizmus* (szerk. Kókai S.) Nyíregyházi Főiskola Természettudományi Főiskolai Kar Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 313-334.

Gondolatok az élelmiszergazdaságunk fejlesztéséről, az infrastruktúra és a logisztika szerepéről

Süli-Zakar István professzor munkássága során nagyon szerteágazó tevékenységet végzett. A társadalmi-gazdasági földrajz számos területén az általános, az ágazati és a regionális földrajz témaköreiben maradandó értéket alkotott. Már az 1996-ban napvilágot látott „Társadalmi-gazdasági földrajz” című kötetben hangsúlyozta, hogy az agrárgazdaság egészében a fejlődést akadályozza a tőke és a technikai infrastruktúra hiánya. Azt is jelezte már ekkor, hogy az ipari piacvesztés itthon, a hazai lakosság körében észlelhető (Süli-Zakar I. 1996). Később részletesen elemezte az ágazatok közti integráció szükségességét, a vertikum elemei közti összhang erősítésének igényét (Süli-Zakar I. – Komarek L. 2012). Jó érzékkel és gyorsan reagált a társadalmi-gazdasági élet pozitív és negatív változásaira, melynek vizsgálatára nem csak ő fókuszált, hanem tanítványainak a figyelmét is igyekezett a kérdések felé irányítani.

Ezekkel a gondolatokkal kívánok tisztelegni Süli-Zakar István professzor emléke előtt.

...

Az élelmiszergazdaságunk nemzetgazdasági jelentősége

Az élelmiszergazdaság egy olyan vertikum, amelynek sok speciális tulajdonsága van és napjainkban a vele szemben támasztott növekvő elvárás miatt nagyon sok kritériumnak kell megfelelnie. Társadalmi-gazdasági fejlődésük során ezek a követelmények növekvő tendenciát mutatnak. Ez a nemzetgazdasági ág az egyetlen, amely a társadalmi termelés két fő ágát, a mezőgazdaságot és az (élelmiszer)ipart, valamint a fogyasztó szférában az emberi táplálkozás legfontosabb alapanyagát szolgáltató élelmet biztosítja. Az élelmiszergazdaság legáltalánosabb meghatározásban

¹ CSc, ny. egyetemi docens, az SZTE GTK óraadója, abonyi.gyulane@t-online.hu

az élelmiszerek termelésében és forgalmazásában (tárolásában, hűtésében, kezelésében) résztvevő ágazatokat foglalja magába.

Mezőgazdaságunk a hazai GDP termelésének 3,8%-át, élelmiszeriparunk pedig 1,9%-át adja (2016). Mindkét ágazat nettó exportőr, de az import dinamikus növekedése miatt csökkenő tendenciát mutat a külkereskedelmi aktívumunk. Az itthon előállított élelmiszerek 70%-a kerül belföldi fogyasztásra. Probléma a gyenge versenyképesség és jövedelemtermelő képesség.

A versenyképes élelmiszertermeléshez adottságaink kiválóak

Hazánk természeti-társadalmi-gazdasági adottságai sok komparatív előnyt biztosítanak az élelmiszertermeléshez. Évszázadokon keresztül – egészen a 20. század közepéig – agrárfőprofilú ország voltunk, de már a kiegyezéstől nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő volt számos élelmiszeripari (malom, szesz, keményítő, cukor, konzerv, stb.) ágazatunk is. Erőforrásaink kedvezően hatottak (és ma is hatnak) a versenyképes élelmiszertermelésre. Kiválóak a természeti adottságaink (talajaink változatosak, de sok a termékeny mezősegi talaj és barna erdőtalaj is), a homoktalajok hasznosítására is vannak jól bevált módszereink, kicsi a függőleges tagoltság, az ország területének mintegy 70%-a 200 méteres tengerszint feletti magasság alatti. Kontinentális éghajlatunk a mérsékeltövi növények jelentős részének a termelésére alkalmas. Igen magas a napsütéses órák száma. Csupán az esetenként kevés és egyenlőtlen eloszlású csapadék, a fagykár és a jégverés szokott gondot okozni.

A humán erőforrás is kedvezőnek mondható. A tradíció, a külföldön is elismert agrárközgazdász, műszaki felsőfokú és középfokú képzés biztosítja az utánpótlást. Nő a korszerű ismeretekkel rendelkező logisztikusok száma is, akiknek az ágazatban széleskörű elterjedése fontos lehet az élelmiszergazdaság versenyképességének növelésében. A korstruktúrával lehetünk elégedetlenek, mert sok fiatal a jövedelmezőbb városi munkalehetőséget tartja vonzóbbnak. Az ágazatnak vállalkozó szellemű, innovatív, korszerű informatikai ismeretekkel rendelkező, a külső- és belső környezethez alkalmazkodni tudó, együttműködésre képes szakemberekre van szüksége a versenyképesség növekedése érdekében.

A harmadik erőforrás, a tőke azonban szűkösen áll rendelkezésre. Nem csak a pénztőke, hanem az eszközállomány is. Pedig a termelő infrastruktúra és a logisztikai

szolgáltatás alapjait képező eszközök dinamikus fejlesztése nélkül nem várható igazi siker (Abonyiné Palotás J. 2007).

Az agrárgazdaság egészében, de különösen a fejlődni kívánó kisgazdaságokban tapasztalt általános tőke és technikai infrastruktúra hiányát Süli professzor már a „Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza” című munkájában 1996-ban hangsúlyozta (Süli-Zakar I. 1996).

Markáns átalakulások sora

Élelmiszergazdaságunk az elmúlt negyed században sok nehézséggel találta szembe magát. A rendszerváltás, az Európai Unióba történő csatlakozással járó piacnyitás, a világgazdasági válság, az orosz embargó új helyzetet teremtett. „Termékeink értékesítési nehézségei érzékenyen érintik a teljes élelmiszeripari vertikumot” (Süli-Zakar I.–Komarek L. 2012, 572. p.). Kitörési lehetőség a minőség, a biztonság és a pontosság lehet.

Hogyan segíthet ebben a logisztika?

Mindenekelőtt figyelembe kell venni a vertikum sajátosságait. Az élelmiszergazdaság igen sokszínű komponensekből álló vertikum, amely nehezíti vagy speciálissá teszi a logisztika alkalmazását, sajátos elvárásokat támaszt a mögöttes infrastrukturális ellátottságokkal és a szolgáltatásokkal szemben. Melyek ezek a jellemzők?

- az élelmiszergazdaság emberi és állati fogyasztásra termel, ezért a minőségi kritériumoknak történő megfelelés igen fontos,
- gyakran gyorsan romló (vagy élőállat) termékekre kell a logisztikát alkalmazni, ami a speciális körülményeken kívül gyorsaságot, nagyfokú precízséget igényel,
- az agrárgazdaságban a munka tárgya és terméke is élő szervezet, mely különös gondoskodást igényel,
- a vertikum hosszú és összetevői eltérő igényűek,
- a három fő ágazata szorosan kapcsolódik a mezőgazdaság hatékony és versenyképes termeléséhez szükséges iparágak által előállított termékek minőségéhez, árszínvonalához, kínálatához.

- „Magyarországon a mezőgazdaság és az élelmiszeripar vertikális integrálódását az egyes nyugati államokban oly népszerű élelmiszerfeldolgozó, értékesítő és szolgáltató szövetkezeti vállalatok modelljét sem az államszocializmus idején, sem pedig a privatizáció és piacgazdaság eddigi szakaszában nem sikerült megvalósítani.” (Süli-Zakar I. 1996, 233. p.)
- az élelmiszergazdaság vertikális volta miatt a nemzetgazdasági ágazatokra vonatkoztatott ágazati logisztikából a mezőgazdasági, az ipari, a szállítási és a kereskedelmi gyakorlatot is kell alkalmazni,
- a vertikum különböző szintjei igen eltérő mikroszintű koncentrációjúak a néhány hektáros gazdaságoktól a több száz hektáros gazdaságokig, a családi kis élelmiszerfeldolgozóktól a tőkeerős multinacionális cégekig. A gyakorlat azt mutatja, hogy a piaci verseny minden szférában és minden méretű gazdaságban igényli, sőt kikényszeríti a logisztika szélesebb körű alkalmazását.
- a világpiaci verseny erősödésével magasabb minőségi szinten és alacsonyabb árakon történő fogyasztási igény kielégítésnek kell, hogy megfeleljen (Szegedi Z. 2005) miközben a gyorsan változó igényekhez rugalmasan kell reagálnia,
- a raktározás, szállítás, készletinformációs rendszerek szerepe nő, de ezek mellé a logisztikai vezetőknek a „puha” indikátorok erősítésére is törekedniük kell.
- a mezőgazdaság jövője sok bizonytalanságot rejt magában. Az agrárágazat jövőbeni alakulása, jövőbeni változásai a korábbiaktól eltérő logisztikai feladatokat igényelhetnek (Husti I. 2007).

A fejlett logisztika alkalmazásával növelhető a versenyképesség

Globalizálódó világunkban – amikor éleződik a verseny – a kedvező adottságaink, a tradíció és a nemzetközi elismertség nem elegendő. Napjaink kihívásainak csak akkor tudunk megfelelni, ha korszerű, újfajta szemlélettel és gondolkodással innovatívan közelítjük meg a kérdést. A fejlesztési forrásaink szűkössége miatt a prioritásokra kell koncentrálni. A gyakorlatban azonban azt tapasztaljuk, hogy az agrár és az élelmiszeripari vállalatok elhanyagolják a logisztikai fejlesztéseket. Pedig a versenyképességünk fokozásához a termelő ágazatokon kívül a logisztikai

tevékenységek kiszélesítése és elmélyítése nélkülözhetetlen. A piac előbb-utóbb kikényszeríti a logisztikában lévő tartalékok mobilizálását (*Chikán A. 2008*).

Ma már általános elvárás, hogy ismerjük a termékek életútját. A végső fogyasztónak ismernie kell, hogy milyen alapanyagokból, milyen technológiák alkalmazásával, milyen tárolási körülmények között, hol és mikor készült az adott élelmiszer. A nyomonkövetésnek ki kell terjednie az egész vertikumra. Ezen elvárásoknak csak nagyon fejlett logisztika tud eleget tenni. A nagy kapacitású hazai és multinacionális vállalatok már fejlett logisztikai eljárásokat alkalmaznak, azonban a kis- és középvállalatok még segítségre szorulnak.

A tér-idő-távolság dimenziói talán az élelmiszergazdaságban a legfontosabbak. Ezért a termékfejlesztéseken kívül nagyobb figyelmet kell fordítanunk a szervezeti fejlesztésekre és a logisztikai tevékenység kiszélesítésére és elmélyítésére. Sokat javítana az ágazat eredményességén, ha a termékpálya szereplői közti kapcsolat szorosabb és harmonikusabb lenne.

A logisztika sikeres alkalmazásával az ágazat lehetőségei kitágulnak, a költségek csökkennek, a párhuzamosságok kiküszöbölődnek, az erőforrások hasznosítása pedig színvonalasabb lesz. Kétségtelen, hogy a logisztika 7M-jének alkalmazása az élelmiszerágazatokban a fentiekben felvázolt tulajdonságok miatt speciális, de megoldható, hogy:

- a megfelelő áru,
- a megfelelő minőségben,
- megfelelő állapotban,
- megfelelő helyen,
- megfelelő időben,
- megfelelő felhasználónál
- megfelelő költségen álljon rendelkezésre.

Ehhez jól átgondolt infrastruktúra-fejlesztés szükséges (*Abonyiné Palotás J.–Komarek L. 2018*).

Az élelmiszergazdaság egy „törekeny”, érzékeny rendszer. A tartalékok mozgósítása csak jól megtervezett, egymásra épülő rendszerszemléletű logisztikai szolgáltatásokkal valósítható meg. Ehhez hatékony szervezeti struktúra, a vállalkozások összefogása, a horizontális és a vertikális integráció erősítése, az optimális koncentráció megközelítése szükséges. Ehhez pedig valamennyi szervezeti egységnek meg kell tennie a kívánatos lépéseket.

Hivatkozott irodalom

- Abonyiné Palotás J. 2007: A színvonalas infrastruktúra segíti a területi fejlődést és a logisztikai szolgáltatások hatékonyságát. – Logisztikai Évkönyv, 13. pp. 161-169.*
- Abonyiné Palotás J.–Komarek L. 2018: A logisztika szerepének növelése élelmiszergazdaságunk XXI. századi kihívásainak megoldásában. – Logisztikai Évkönyv, pp. 160-167.*
- Chikán A. 2008: Vállalatgazdaságtan. Aula, Budapest*
- Husti I. 2007: Új kihívások az agrárlogisztikában. – Logisztikai Évkönyv, 13. pp. 63-69.*
- KSH vonatkozó évkönyvei*
- Süli-Zakar I. 1996: Mezőgazdaság, élelmiszertermelés. – In: Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza (szerk. Perczel Gy.). ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. pp. 223-279.*
- Süli-Zakar I.–Komarek L. 2012: A Kárpát-medence élelmiszergazdasága. – In: A Kárpát-medence földrajza (szerk. Dövényi Z.), MTA, Budapest. pp. 562-602.*
- Szegedi Z. 2005: Logisztika-ellátási lánc-hálózatok-együtműködés. – Logisztikai Évkönyv, pp. 166-174.*